ORMOS
MÁRIA

NÁCIZMUS–
FASIZMUS

Ormos Mária

Nácizmus – fasizmus

ORMOS MÁRIA

Nácizmus – fasizmus

Magvető Kiadó · Budapest

© Ormos Mária, 1987

ELŐSZÓ

1976-ban, vagyis 10 évvel ezelőtt jelent meg e könyv előzménye, az Incze Miklóssal közösen írt ,,Európai fasizmusok. 1919–1939" c. munkánk. E mostani kötet második kiadásnak felel meg annyiban, hogy alapkoncepciója nem változott. Mégsem viselheti magán ezt a felírást, mivel a két könyv egyetlen mondata sem azonos, és mivel a szöveg nemcsak számos részlettel gyarapodott, de az alapgondolat is elmélyült időközben. A ,,Nácizmus – fasizmus" c. könyv nem tagadja meg tehát előzményét, de távolról sem azonos vele.

A változást, az elmélyülést több körülmény idézte elő. Tíz év alatt rengeteg új könyv jelent meg a világ minden táján, és ezek nemcsak új tényeket, adatokat tartalmaznak, de új szempontokat is vetnek fel, vagy elvezetnek ilyenekhez. Azután időközben sokat tanulmányoztam a náci és fasiszta irományokat; így e sajátos ideológiákban lényegesen nagyobb jártasságra tettem szert. Továbbá gondolkodásra is jutott idő, ami a megszerzett bővebb ismeretanyaggal együtt biztató volt a továbblépés szempontjából. Végül: egyszerűen telt az idő, és a történelemmel úgy vagyunk, hogy valamelyest mindig többet tudunk meg róla, ahogyan növekszik a köztünk és egy adott történelmi kor közötti idő.

Mondhatnók, hogy jobb lenne mindenestől eltemetni a nácizmus és fasizmus emlékét, hiszen e történet ébren tartása csak arra jó, hogy rossz álmunk és közérzetünk legyen tőle. Ezt mégsem tudjuk megtenni. Az emberi agy ugyan hajlamos a feledésre, mégsem tud bármit elfelejteni. Európa és a világ 1930-as, –40-es éveit nem lehet felejteni, mert árnyai köztünk járnak. Élnek elszenvedői és szerzőtársai. Élnek az áldozatok és a gyilkosok gyermekei, akik kérdeznek, és közöttünk jár egy további nemzedék, amely magyarázatot keres. Három nemzedék emocionális közérzetét rongálják a hullahegyek, táborok, az értelmetlen és esztelen gyilkosságok - bárhogyan szeretnék is felejteni őket.

A náci és fasiszta jelenségekkel foglalkozó könyvek óriási számát mégsem kizárólag érzelmi indíttatások magyarázzák. A történetírás, a közgazdaságtan, a szociológia, a politológia és más társadalomtudományok azért jöttek létre és abból az igényből táplálkoznak, hogy az ember magyarázatot találjon létezésére, annak formáira, ezek alakulásaira, változásaira. Vagyis hogy megérthesse saját életét, jelenét, és ebből következtetéseket vonjon le jövőjére. Ha ez így van, hozzá kell még tennünk, hogy a társadalomtudományok számára a fasizmus rettenetesen kemény diónak mutatkozott és mutatkozik ma is. A fasizmus a felvilágosodás, a humanizmus, a liberalizmus, a demokrácia kora után lépett fel, és oly könnyedén fordíthatta vissza a nyugati civilizációt a barbarizmus talán sosem ismert bugyrai felé, hogy úgy tűnt, egyetlen szélfuvallattal elseperte mindazt a kincset, amit az emberek több évezred alatt lassan összegyűjtögettek. A fasizmus a társadalomtudományok - és közöttük a történettudomány - számára a legnehezebb kérdés. Ez a másik oka annak, hogy aki egyszer vizsgálni kezdte, aligha tud többé megszabadulni tőle. Ez az oka, hogy a fasizmust az intellektus sem tudja „elfelejteni".

Meg kell értenünk ezt a történelmi csapdát már csak azért is, hogy azt hihessük: további csapdákba nem fogunk beleesni. A jövőbe vetett hitünk is azt kívánja, követeli tőlünk, hogy rájöjjünk, mi vezetett el Hitlerig, a II. világháborúig és mindahhoz, ami vele járt. Ha tudjuk, több az esélyünk arra, hogy védekezzünk és elkerüljünk egy második katasztrófát.

Ez a könyv távolról sem jelenti a kérdés megoldását. De ha az „Európai fasizmusok" kötet - reméljük - megnyitott egy vizsgálódási és gondolkodási folyamatot, ez talán alkalmas arra, hogy azt egy jó lépéssel továbbvigye.

I. A FASIZMUS PROBLÉMÁJA

Két egyszerű kérdés áll e könyv középpontjában. Mi okból? Milyen eredménnyel? Bárhogyan nézzük is, a történelemnek mindig is ez a két legfontosabb kérdőszava. A ,,hogyan" kérdésre – ami mindenesetre a harmadik kérdőszavunk – a válasz jórészt az előbbi kettőt köti össze. Tartalmilag tulajdonképpen az eredet és a ,,feladat" problémáját foglalta magában a hagyományos kérdésállítás is: ,,mi a fasizmus?". Ez a fogalmazás azonban, ha a kérdést történetileg vesszük fontolóra – és hogyan másként lehetne végül is egy történelmi jelenséget helyesen felfogni, ha nem történetiségében –, nem nagyon szerencsés. Már a kérdésfeltevés is hangsúlyeltolódást eredményez a folyamat ellenében a definíció javára. Eleve absztrakciót feltételez a messzemenő általánosítás értelmében, és ez elhomályosítja a mozgást, a történeti változékonyságot, sokszínűséget. Nem mondjuk ezzel, hogy a történész csak esetszerűségekkel dolgozhat, és nem alakíthat ki fogalmakat, sőt rendszert. Csupán azt, hogy fogalomalkotása nem lehet azonos a természettudományok fogalomalkotási módszerével. A történész sosem tud néhány esetből olyan kategóriát alkotni, amely alapján meghatározhatná egy jelenség összes többi esetét, mert minden jelenség minden egyes esete autonóm bizonyos mértékig, s nem csupán a rendszer, de mozgása által is meghatározódik. A történeti fogalom sohasem abszolút érvényű. Ebből következik, hogy az egyes eseteket általánosító fogalom tartalma aszerint szűkül, hogy milyen mennyiségű esetre alkalmazzuk. Minél nagyobb ez a szám, annál kevesebb a fogalom tartalma. Ugyanakkor a fogalom az egyes eseteknek rokonítására, kategorizálására használható; kimerítő meghatározására, leírására azonban nem.[1] A definícióra törekvés e jegyek kellő figyelembe vétele nélkül a fasizmus esetében nem egy alkalommal vezetett oda, hogy bár megalkotói a történeti tényekből indultak ki, mégis a statikusnak képzelt létezőt: állapotot, szervezetet, intézményt, rendszert határozták meg, illetve egy vagy egy-két esetet általánosítottak fogalommá. Mivel pedig ennek jellemvonásait más esetekben nem volt lehetséges felmutatni teljes egészükben, nem a fogalmat módosították, hanem az esetet vonták ki a fogalom alól. Más, nem kevésbé eredménytelen eljárással is találkozni. Oly kevés fogalmi meghatározóval, hogy a fogalom befogadóképessége túlzottan kitágul, s ekkor már nem tudja szolgálni az elkülönítés, osztályozás, tipizálás céljait.

Amennyiben az ember történelmi létezésének, a történelemnek van állandó eleme, úgy az a mozgás. Ezért egyetlen történelmi jelenség sem kezdődik a saját kezdetén és minden történelmi probléma, feszültség úgy oldódik meg, hogy önmaga helyett újabb problémákat, feszültségeket támaszt. Ez a körülmény a definiálásban még óvatosabbá kell hogy tegye a történészt, mert az az eset, amelyet meghatározott a mozgás egy pontján, egyetlen pillanatig sem marad ugyanazon a ponton. A fogalom határait tehát időben is korlátozni kell, s ügyelni arra, hogy a definícióba csak az a tartomány kerüljön be, amelyen belül a jelenség minden elmozdulás mellett még önmaga marad.

E megfontolások alapján helyezzük előtérbe a „mi" kérdésével szemben a „honnan" és a „hová" kérdését.

A fasizmus kiváltó okairól és a fasizmus funkciójáról szeretnénk tehát elsősorban szólni, s ez a körülmény a fasizmussal foglalkozó modern irodalom fényében néhány további megjegyzést kíván.

Az első arra a problémára irányul, hogy vajon egyáltalán lehetséges-e „fasizmusról" mint olyanról beszélni, s hogy vajon a fasizmus „epohális" jelenség-e? A megjegyzés e helyen csupán álláspontunk jelzésére szorítkozik, amit később szándékozunk kifejteni bővebben. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy felfogásunk szerint a történeti absztrakciót odáig mindenesetre ki lehet és ki kell terjeszteni, hogy „a fasizmus" jelenségéről beszélni lehessen (ha nem így látnánk, e könyv megírásától el kellett volna tekintenünk). E mellett az álláspont mellett, ami első látásra ellentmondásnak tűnhet a történelem tényeinek absztrahálhatóságáról megelőzően mondottakkal szemben, érveink röviden a következőkben összegezhetők: bár az emberi létezés időhöz, helyhez és nemzeti-társadalmi keretekhez kötődik, a belső ellentétek mozgását változó mértékben kiegészíti, kíséri és befolyásolja az adott időn, az adott helyen, az adott nemzeten kívüli létezőkkel fennálló kapcsolatrendszer, az egymásra hatás és visszahatás; vagyis az a tény, hogy a történelmi mozgásnak a nemzetin túl egysége a világ egészének mozgása is. Ez az alap ahhoz, hogy egymástól ugyan több vonásában eltérő, de egy minimumban megegyező vagy hasonló jelenségcsoportot egy fogalom, s az adott esetben „a fasizmus" fogalma alá vonhassunk. Ebből a szempontból nem perdöntő, hogy vajon a szóban forgó jelenség autonóm fejlődéséről van-e szó, vagy szerepet kap benne az „utánzás", hiszen a történelmi létezés egyik legfontosabb komponense éppen a hatás és az utánzás, s mihelyt ez egyáltalán létrejöhet - ami az alapok hasonlóságát juttatja kifejezésre -, többé már nem az utánzat hitelessége, hanem a módosulás jellege a valódi kérdés. Az utóbbi az adaptáló társadalom szerkezetének, előtörténetének, vagyis az átplántálás helyének és történeti idejének megfelelően változó. A fentebb körülhatárolt értelemben tehát véleményünk szerint érdemes dolgozni a „fasizmus" történelmi fogalmával.

A történeti mozgásból, helyhez és időhöz kötöttségből s egyúttal a szélesebb - regionális, kontinentális vagy világméretű - összefüggésből adódik viszont, hogy a „hasonlósági minimum"-ot mint a történelmi fogalomalkotás alapját nem lehet anélkül kiterjeszteni, hogy tartalmát ne korlátoznánk. Könnyű belátni például, hogy mily rohamosan csökken ez a hasonlósági minimum, ha mondjuk a következő sor szerint kísérelünk meg fogalomalkotást: 1.) kapitalizmus Angliában és Franciaországban a 18–19. században; 2.) kapitalizmus Európában a 18–19. században; 3.) kapitalizmus Európában és az Egyesült Államokban a 18-20. században; 4.) kapitalizmus általában. Jóllehet a fasizmus mindenképpen szűkebb fogalom marad, mint a példának említett kapitalizmus, azért erre is áll, hogy ha a szó használatát az irodalom túlságosan kiterjeszti (amire egyesek éppen úgy hajlandóaknak mutatkoznak, mint mások az ellenkezőjére), úgy a hasonlósági minimum szükségszerűen csökken. Ha viszont egy fogalmat egyetlen (vagy 1-2) eset alapján alakítunk ki, csak a mintául vett esetre (esetekre) lesz alkalmazható, s kihull belőle az általánosnak tekinthető jelenség kisebb-nagyobb része. Mindenképpen rögzíteni kell tehát a jelenségkör határait, amelyen belül egy fogalmat használni kívánunk. Amennyiben a fasizmus fogalmát kiterjesztjük olyan jelenségekre, amelyek időben és térben, vagyis világösszefüggésben, gazdasági, társadalmi alapban stb. messze esnek a fasizmus születésének helyétől vagy idejétől - kiterjesztjük pl. a két világháború közötti Japánra, a második világháború utáni egyes latin-amerikai rendszerekre és így tovább -, akkor már egy más, nagyobb egységről és nem arról a kérdésről van szó, amelyet mi vizsgálni kívánunk. Ebben az esetben a hasonlósági minimum jelentős mértékben lezuhan, az összevetendő kérdések kiterjednek több civilizációra és a 20. századi diktatúraválfajok több csoportjára, s ezen belül az általunk vizsgálandó jelenség csupán egy válfajt képvisel.

Lényegében véve hasonló a helyzet akkor is, ha a fasizmust totális államként írják le és meghatározásában mellőzik a fasizmus specifikus jegyeit. Ebben az esetben a hasonlósági szintet oly csekélynek véljük, hogy azt nemcsak történeti kategorizálás szempontjából látjuk bizonytalannak és homályosnak, de általában véve a társadalomtudományok számára is oly szélesnek, hogy használhatóságához súlyos kételyek férnek. Ha például a fasizmust és a nácizmust egy fogalomkörbe vonjuk a sztálinizmussal - amint az irodalom tekintélyes részében történik -, úgy már az első látásra is el kell tekintenünk a következő - nemcsak hasonló, de egymástól lényegileg eltérő - tényezők figyelembe vételétől: a gazdaság mechanizmusa; a társadalom összességének termelőszervezete; ideológiai alapelvek; külpolitika és így tovább. Ha pedig még tovább mennénk, és elfogadnánk, hogy totális, illetve a totális szinthez közeledő államféleségek közé a második világháború után kialakult, úgynevezett jóléti államok is besorolhatók, a hasonlósági minimumban alig maradna valami. Az elmondottakkal nem akarjuk csökkenteni a totalitarizmusra irányuló kutatások esetleges értékét egy hosszú időtartamban érvényesülő politikai tendencia megragadásában. Ez a kérdés azonban nem tartozik tárgyunkhoz, s egzaktságát e téren nem is tudjuk vizsgálni. A magunk részéről csupán azt kívánjuk leszögezni, hogy amennyiben ez a tendencia általános értelemben megállapítható lenne is, egy nagy tendencia érvényesülésének különféle formái és szakaszai vannak, s a szakaszok többnyire nem egyenes vonalon helyezkednek el. Minden szakasz és minden önálló forma önmagában véve is vizsgálandó tehát. Ami a fasizmust illeti, ez annál jogosultabb, mert időben a jelenlegi jóléti államot megelőzte, s így funkcióját illetően óhatatlanul felmerül éppen az a kérdés (s ezt a kérdést többen fel is teszik), hogy átkötésnek tekinthető-e a jóléti állam felé, már akár valóban „jólétinek", vagy egy másfajta totalitásnak tekintik is egyesek ezt az államot. Bárhogyan áll is a totalitarizmussal a helyzet, úgy véljük, hogy a fasizmus változatlanul kutatandó önállóan is, mert mindenképpen saját specifikuma van, olyan, amelyet nem lehet kimeríteni a totális meghatározással. Másfelől egy állam totális tendenciája is változó tényező, úgyhogy aligha azonosíthatjuk a fasizmust a kifejlett totalitással.

Az a fasizmus, amelyről szólni kívánunk, helyhez, közelebbről Európához kötött. Továbbmenően: Európa egyik része másként érdekelt benne, mint a másik. Egész Európa gazdasági, társadalmi, eszmei (kulturális és ideológiai) válsága manifesztálódik benne, kiváltódására azonban csak különleges utat bejárt néhány régiója, mondjuk így: modern kori peremterülete bizonyult alkalmasnak. Ez a fasizmus időhöz is kötött: az említett válság idejéhez, ami Európában hosszabb ideje, voltaképpen a 19. századvég óta érlelődött (számos, főként gazdasági és kulturális jelzői voltak ennek), de kialakult általános formájában az I. világháború után jelent meg.

Ha a fasizmust helyhez és időhöz kötjük, a történelem természete szerint járunk el. Több vonásban hasonló szituációk és modellek létesülhetnek ugyan térben és időben egymástól egyaránt távol eső pontokon és pillanatokban; ezek a szituációk és modellek azonban mégis gyökeresen különbözőek lesznek azáltal, hogy kontextusuk egésze megváltozik. Esetünkben például a jórészt még szabadversenyes tőkés problémákat a nem csekély részben irányított jóléti társadalom problémáival, az európai civilizáció válságát a latin-amerikaival vagy az ázsiaival, netán az arabbal kellene behelyettesítenünk és így tovább. Mindez – ismételjük – vizsgálat tárgya lehet. De ha a kérdéseket történeti összefüggésükben akarjuk szemlélni, s a modelleket ezeknek rendeljük alá, a vizsgálatot úgy kell végrehajtanunk, hogy az összehasonlítás mellett az elhatárolást is végrehajtsuk.

Midőn a fasizmus jelenségét időhöz kötöttük, egyúttal részben reflektáltunk arra a problémára is, hogy vajon a fasizmus epohális jelenség-e.[2] Reflektáltunk legalább az erről felmerült gondolatok egy részére, azokra, amelyek szerint a fasizmus túlterjed a második világháborún, lévén tulajdonképpen egy olyasfajta modern betegség (akár politikai, akár pszichológiai értelemben), ami a modern korban úgyszólván „normális".[3] Kétségtelen, hogy a tömegek magányosságának betegsége változatlan, hogy ma is fennáll morális válság, hogy megjelennek államfajták, amelyek a nemzeti kollektívum nevében lépnek fel, hogy az etatizmus szilárdul, és tény, hogy a világ tele van erőszakkal, terrorral, irracionális cselekvésekkel. Mégis, egészében véve: a beteg, a betegség, az orvosok, a javasolt gyógyszerek nem ugyanazok. Másként szólva a fasizmus nem jellemző egy hosszú korszakra, és mint rövid szakasz sem határozza meg az utána következő korszakot. Az utóbbi értelemben csak negatív hatást vált ki. Mint a hosszú történelmi idő meghatározója a fasizmus tehát nem ,,epohális".

A fasizmus korszakos jelenség voltát azonban más értelemben is tagadásba vették. Egyes tudósok vitatják, hogy vajon a ,,maga korában", a két világháború közötti időben meghatározónak lehet-e, kell-e tekinteni. Azt gondolják, hogy a fasizmus jelentőségét sokan eltúlozzák. Úgy vélekednek, hogy mivel az államok egy részében - és éppen legfejlettebb részében - a fasizmus nem merült fel, továbbá, hogy mivel a fasizmus átmenetinek és rövid életűnek bizonyult, valójában nem haladja meg a történeti epizód szintjét. Bár a fasizmus részleges és átmeneti jellege tényként könyvelhető el, néhány körülmény mégis erősen elgondolkodtató. Az egyik az, hogy a fasizmus a kor légköréből, adottságaiból teljes természetességgel bukkan elő, úgyszólván pillanatok alatt teszi meg hódító útját mindazokon a pontokon, ahol csak erre mód kínálkozik, ahol pedig kínálkozik, ott kifejlődésére minden adva is van. A fasizmus - ahogyan megjelenik - benne gyökerezik a korban, vagyis bizonyos értelemben kifejezi azt. S ezt a számára otthonos légkört az érintett régió nem önmagában, hanem a ,,többi Európával" korrelációban teremti meg. A fasizmus jelenségét nem lehet ugyan Versailles-ra visszavezetni - hogy példát mondjunk -, de Versailles Európája nélkül mégsem érthető. Ugyanakkor hatását is egész Európa szenvedi el.

A nácizmus uralomra jutásától kezdve az európai politikát a fasizmus diktálja. 1939 és 1945 között pedig abszolút értelemben a fasizmus szabja meg azokat a kereteket, amelyek között már nemcsak Európa, de az egész világ mozog. Korszakos hegemóniája tényleg rövid életű, de nem felejthető, hogy nyomai mélyek és elpusztítása után utóélete meglehetősen hosszú. Milyen utóéletre gondolunk? Gondolhatunk romjainak eltakarítási munkálataira, a gazdaság újjáépítésére, az ezzel együtt járó hatásokra; szervezeti leépítésére, jogi ,,felszámolására" a perek keretében; a társadalmi migrációra az áttelepítések formájában és spontán módon: Európa politikai képének átalakítására. De gondolhatunk egyéb utóhatásokra is. Így mindenekelőtt az úgynevezett neofasizmusra. Igaz ugyan, hogy az újfasiszta pártok merőben új, megváltozott körülmények között, átalakult társadalomban és megváltozott világban lépnek fel, de a maguk részéről mégiscsak erre az egykor létezett formára hivatkoznak, ahhoz kapcsolódnak, arra apellálnak, ideológiailag belőle indulnak ki. A fasizmus utóhatása hosszú évekig eleven valóság politikailag és lélektanilag. A politikát a háború után nagymértékben vezérli az a törekvés, hogy a fasizmust felszámolja és újrakeletkezését megakadályozza. Az utóbbi szellemben fogant lépések hatása lemérhetetlen, bizonyos viszont, hogy ezekben nem a fasizmus közvetlen hatása (tehát „áthidaló" szerepe), hanem közvetett negatív hatása, visszahatása fejeződött ki. A lábadozó Európa számára úgyszólván nem létezett más pszichológiai probléma, mint a fasizmus okozta sokkhatás, s ha az élmény azóta meg is kopott, az átélő nemzedék máig sem szabadult meg az emléktől. A további nemzedékek pedig sorra szembekerülnek az értelmezés, az értelmezhetőség problémájával. Másként szólva a fasizmus döntő jellemzője az 1918–1945 közötti rövid szakasznak, és negatív értelemben érezteti hatását a háborút követő időben is.

A legfőbb dilemma máig így áll: egyszeri-e, véletlen-e, megismételhetetlen-e a fasizmus – vagy éppen ellenkezőleg: egy nagy tendencia szakasza, ami következésképpen valamilyen átalakult formában és módon, mint a modern kor szerves együttjárója szükségképpen visszatér. A fasizmus jelent-e aberrációt a modern korban, vagy a modern kor aberrált egészében véve, amelyben a fasizmus csak egy különösen feltűnő szimptómát jelent? A dilemma így áll: zárójeles jelenség-e, amely örökre lezárult, vagy a modern kor tartós mondandójához tartozik? De így is fogalmazható: mi igaz az emberről, az európai civilizációról és annak irányáról, az-e, amit a 18. században magáról meghirdetett, vagy az, ahogyan a fasizmus bemutatta? – Talán: sem az egyik, sem a másik. A fasizmus csapdájából a világ kilépett. Az út más irányt vett, a modern kornak számos, a fasizmushoz sem közelről, sem távolról nem hasonlító mondandója született, és a modernizálást számos, a fasizmustól lényegében eltérő módokon keresték és keresik. Véleményünk szerint a fasizmus nem lényegi tartalma a modern kornak, ám ugyanakkor történetébe örökre beletartozik.[4] Mementó egyúttal arra, hogy csapdák és zsákutcák lehetségesek.

Ezeket és a tisztázásukhoz elkerülhetetlen további kérdéseket a világ úgyszólván attól a perctől kezdve igyekszik megválaszolni, hogy megjelentek az első „inges" osztagok. Mi okból, mi célból teszik ezt? - kérdezte több tucat politikus és gondolkodó már a 20-as évek elején. Az első válasz a kérdésekre az volt, amit maguk a fasiszták adtak, amikor megjelölték létértelmüket és kitűzték céljaikat. E válaszok a szervezkedés idején változékonyságról tanúskodtak, s a fasizmusok önmagyarázata, valamint programja majd csak az idők előrehaladtával, az egymásra gyakorolt kölcsönös hatások révén vált többé-kevésbé homogénné. Mintegy abban a mértékben történt ez, amelyben a német nácizmus eluralkodott és befolyása alá vonta a többi mozgalmat, és rendszert.

A fasizmuson kívül állók, bármelyik mozgalmat vizsgálták bármely fázisában, sohasem indultak ki a fasiszta megfogalmazásokból. A tudományos világ a fasiszta ideológiát mindig úgy kezelte, mint a hamis tudat megjelenési formáját.

A fasizmust érintő fő kérdésekre először főként a politikusok kerestek választ, s a válasz döntően politikai természetű volt. Bár a harmincas években a kérdésbe szaktudósok is beleszóltak, illetve egyes politikusok tettek szaktudományos jellegű kísérleteket a fasizmus magyarázatára, a fasizmuskérdés tudományos kutatása csak jóval a háború befejeződése után bontakozott ki. Ez alatt az idő alatt a „mi a fasizmus?" kérdésére számos válasz született. E választípusokat a lehető legrövidebben csupán azért tekintjük át, hogy saját kísérletünk helyét kijelölhessük.

A 20-as években és főleg azok elején magától értetődően elsősorban olyan fasizmusinterpretációk születtek, amelyek az olasz fasizmust vették alapul. A magyarországi és a balkáni diktatúrák vagy kevés figyelmet váltottak ki, vagy a megfigyelők nem foglalták őket e fogalom alá. Az első náci jelenségekre csak kevesen reflektáltak. A fasizmus ebben az időben kifejezetten olasz ügynek számított, amely a sajátos olasz út, az olasz realitás terméke (ebben a 20-as évek elején Nittitől Gramsciig számos gondolkodó megegyezett).[5] Ez a realitás egyesek szerint a kispolgárság lázadását fejezte ki (Salvatorelli),[6] mások szerint két erő, az elégedetlen középréteg és az agrárreakció összetalálkozásának eredménye volt (Gramsci).[7] Voltak azonban, akik úgy vélekedtek, hogy a fasiszta kispolgári lázadást végeredményben az össztőkés reakció használja fel (Roselli, De Ambris, Dorso és mások),[8] esetleg azért, hogy ellentámadást hajtson végre a munkásmozgalom forradalmi erőivel szemben. Ebből az aspektusból vették egyébként szemügyre a kezdeti náci jelenségeket azok a kevesek, akik egyáltalán felfigyeltek rá (Zetkin és mások a III. Internacionáléban). Már ebben az időben felmerült az a gondolat is, amelyet a háború után fejtettek ki nagyobb tudományos gondossággal, hogy ti. a fasizmus időleges eltévelyedés, epizód, amely a szabadság gondolatának általános tagadásaként jelenik meg (Nitti).[9] A 20-as évek második felében már találkozhatunk azzal a gondolattal is, hogy a fasizmus mégiscsak szélesebb érvényű, hogysem kizárólag Olaszországhoz lenne köthető. Felmerült, hogy a fasizmus olasz–spanyol (Gramsci),[10] illetve hogy mediterrán jelenség.

Szenvedélyes viták folytak a 20-as évek elején a III. Internacionálé keretében.[11] Komplexebb fasizmusmagyarázatokra elsősorban Zetkin, Radek és Togliatti tett kísérletet. Elvetették azt a nézetet, hogy a fasizmus egyszerű kormánycserét vagy agrártőkés politikai támadást fejezne ki, másfelől viszont azon voltak, hogy szintetizálják a felmerült használható megfigyeléseket. Az olasz fasizmus mellett foglalkoztak a náci mozgalommal is, figyelembe vették a sajátos nemzeti történelmi utakat, az olasz és a német társadalom szerkezetét, a háború utáni különleges szituációt, a kispolgárság helyzetében bekövetkezett romlást, s keresték a fasiszta ideológia hatékonyságának titkát. Azonban a Komintern, a kommunista pártok és a Varga Jenő vezette bécsi elméleti iroda ez irányú tevékenységének is vége kellett szakadjon akkor, amikor a III. Internacionáléban a 20-as évek második felében urrá lett dogmatizmus a marxista elemzést megbénította. Szűk értelemben vett „egytényezős" megoldási képlet lett urrá, amely szerint a fasizmus a tőkés világrendszer végső válságának elkerülhetetlen, szükségszerű terméke, s ebből a kapitalizmus többé nem találhat kiutat. A fasizmus ezen a módon a szocialista fordulat közvetlen előkészítőjévé avanzsált. Ezt a monolitikus felfogást[12] egyes marxista gondolkodók a továbbiakban megkísérelték áttörni.

Így elsősorban Togliatti tett erre kísérletet, aki a fasizmus vizsgálatába bevezette a struktúra fogalmát, és a fasizmus megjelenését meghatározott struktúrákhoz és politikai erőviszonyokhoz kötötte. Ezáltal elvetette a fasizmus és a tőkés válság feltétlen összefüggését.[13] Angelo Tascához hasonlóan[14] hangsúlyozta, hogy a fasizmus történeti jelenség, amely nem „van", hanem keletkezik, kialakul, méghozzá lépésről lépésre alakul ki, s hogy éppen úgy nem létezik előre írt forgatókönyve, amint egyetlen történeti folyamatnak sem. 1933-ig a III. Internacionálé dogmája mégis hegemón maradt; ezt követően azonban a történelmi események lehetetlenné tették fenntartását.

1933-ban hasonló sorsra jutott néhány más, korábbi fasizmusinterpretáció is. Tudomásul kellett venni, hogy a fasizmus nem kizárólag olasz, s még csak nem is mediterrán jelenség. Bebizonyosodott, hogy alkalmas az „átplántálásra", s hogy semmiképpen sem olyasfajta epizód, amely belátható időn belül felszámolja önmagát. Egyre világosabbá vált az is, hogy a fasizmus nemcsak a középréteget érinti, sőt hogy mint uralmi forma e réteg által voltaképpen nem meghatározott; ám nem is agrár irányultságú, sőt hogy a „tőkés ellenforradalom" általános vonásai fogalmát szintén nem meríti ki. Egyáltalán: mind érezhetőbb volt, hogy a fasizmus által ugyan a politika szférájában következett be változás, ennek okait mégis más, mélyebb rétegekben is keresni kell. A kérdés most így is felmerült: milyen egyéb változások idézték elő vagy segítettek előidézni a politika terrénumában beállt fasiszta változást.

Időben ugyan nem elsőként, de eléggé korán megszületett a fasizmus jelenségének freudista alapokon nyugvó tömeglélektani magyarázata.[15] Eszerint a fasizmust az magyarázza, hogy egyes országokban bizonyos rétegek (általában a kispolgárság s ezen belül elsősorban a fiatalok és a nők) agresszív ösztöneit az átlagosnál erősebb nyomás alá helyezik, s a fasizmus ezeket a szférákat szabadítja fel. A fasizmus pszichológiai magyarázata Reich óta úgyszólván szüntelen napirenden maradt, de a modernebb vizsgálatok szorosabb össszefüggéseket igyekeznek keresni a társadalmi rétegek tényleges mozgása és a helyzetükben bekövetkezett változások, valamint ezek lélektani visszahatása között. A modern társadalom tényeiből s a modern társadalomban kialakult gazdasági-társadalmi-pszichológiai-ideológiai interdepenciából indul ki Fromm magyarázata az individuum elidegenedéséről és a fasizmusnak Fromm-féle felfogásáról, amely szerint az tulajdonképpen az egyén menekülését fejezi ki a szabadságtól.[16] Hasonló Gabel kiindulása is, ám ő nem az egyén, hanem a társadalom egészének elidegenedéséhez jutott el mint a fasiszta (és sztálinista, együttesen: totális) hamis tudat magyarázó elvéhez. Az ő szemében ez a hamis tudat a társadalmi szkizofrénia klinikai esetének felel meg.[17] Nem járnak távol e felfogástól azok a tudósok, akik immáron az egész modern ipari társadalmat tekintik a fasizmus bázisának, s így lehetőnek vélik a kijelentést, hogy a fasizmus a szabad ipari társadalmak „normális patológiája".

A magunk részéről úgy véljük, hogy a fasiszta jelenségek társadalompszichológiai összetevőinek sokkal szélesebb és mélyebb vizsgálatára lenne szükség, mint ahogyan az bármikor is megtörtént. Nem hisszük ezzel szemben, hogy meg lehetne fejteni ezzel az egyetlen tényezővel a fasiszta jelenséget. Ami a „szabadságtól való menekülés" kérdését illeti, különösen feltűnő, hogy a fasizmusra olyan országokban került sor, ahol a szabadság hagyományosan erősen korlátozott volt, míg a legszabadabb országokban nem jutott uralomra. Emellett a fasizmus jelentős sikereket ért el olyan területeken, amelyekre a modern kori „eltömegesedés" viszonylag kevéssé volt jellemző, ezzel szemben érintetlenül hagyott számos fejlett, tehát erősen tömeg jellegű társadalmat. Kevéssé érthető az is, hogy az „elidegenedés" miért lenne fokozottabb Németországban, mint – mondjuk – Angliában. Egy olyan elmélettel viszont, amely nem lát különbséget a hitlerizmus, a New Deal, a gandhizmus stb. között, moralizálni, sőt esetleg politizálni is lehet, tudományos következtetésekre azonban nemigen lehet eljutni a segítségével.

Foglalkozzunk egy kicsit bővebben is a fasiszta tömegpatológiával. A kérdés így hangzik: vajon a nácikra, az olasz fasiszta pártra, a Vasgárdára vagy a Nyilaskeresztes pártra szavazó tömegek patológiájuk, a szabadságtól való menekülni vágyásuk és agresszív hajlamaik miatt adták-e le voksukat a felsorolt szervezetekre vagy más okokból? Nem zárva ki egy meghatározhatatlan, de feltehetően kis százalék esetében e lehetőséget, úgy véljük, hogy a fasiszta mozgalmak sikerének nem ez volt a titka.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a fasizmus által megragadott „tömeg" sajátos volt társadalmi helyzetét tekintve. E sajátságokra a szociológia rámutatott – amint ezt a következőkben kissé részletezzük is. Itt elegendő annyi, hogy egyes országokban rendkívül felszaporodott a bizonytalan, gyökértelen, „dezintegrált" emberek száma. Az anyagi és társadalmi bizonytalanság, a perspektíva hiánya már mindjárt jobban megérteti a politikai bizonytalanságot, feltehetően hajlamosít a komolytalanságra, a kalandra, növeli az agresszív kilengések lehetőségét, de mindez együttvéve sem szab még irányt a cselekvésnek, és nem összegződik feltétlenül patológiában.

Ahhoz, hogy az elbizonytalanodott tömeg jó része fasiszta masszává váljon, számos további tényező együtthatása jött segítségül. Így: frontélmények, háborús vereség, nemzeti szégyen, rettegés a forradalomtól, gazdasági nehézségek vagy egyenesen válság az egyik oldalon és a fasiszta szervezetek által e kérdésekre adott válaszok a másikon. E válaszok viszont azokban az országokban számíthattak tömeges meghallgatásra, amelyekben a kultúrának, a nevelésnek volt olyan ága, amelyhez szervesen kapcsolódhattak.

A kiindulást minden esetben a fasiszta szervezetek által meghirdetett jelszavak, programok képezték, amelyek a tömegeket érdeklő kérdéseket érintették. Ezek többnyire nem voltak azonosak a pártvezérek gondolataival, de ezt a tömegek csatlakozásuk idején nem tudták. Vegyünk egy példát. Amikor 1930-ban a nácikra ömleni kezdtek a szavazatok, a nácik „legalitást" hirdettek, propagandistáik a hagyományos nemzeti zászlót (német egység, nagy Németország) lobogtatták, és számtalan reformot ígértek. Azokról az „őrületekről", amelyeket a nácizmus később végrehajtott, egyelőre nem esett szó a nyilvánosság előtt. Sem „világuralomról", sem Endlösungról, a zsidók kiirtásáról nem beszélt senki. Amit a nácik mondtak, írtak, hirdettek ebben az időben, az részben csatlakozott a német nacionalista és antiszemita ideológiai vonulat hagyományaihoz, részben válasznak tűnt a tömegeket érintő problémákra.

Nem kellett tehát patologikusnak lenni ahhoz, hogy valaki a náci (respektíve: a többi fasiszta) pártra szavazzon. A náci és fasiszta mozgalmak kombattáns egyedei körében ugyan minden más párthoz viszonyítva szembetűnik egy viszonylag nagyobb aberrált hányad már a mozgalmak szervezkedése idején, egészében véve azonban sem a csatlakozók, sem – s még kevésbé – a szimpatizánsok nagy táborát tekintve nem vehetjük ezt fel alaptételként. Annál is kevésbé, mert a legfontosabb mozgalmak szervezkedése idején még nem volt szó az agresszivitás védtelen áldozatokon történő kiéléséről; ekkor a harc még valódi, kimenetele bizonytalan volt, a baloldal létezett, s ha az extrém jobboldali mozgalmak élveztek is állami elnézést vagy támogatást, veszteséggeik nekik is voltak. A védtelen álellenség majd csak később jelent meg.

Miután azonban a tömegek a fasiszta programot egyszer elfogadták, s ez egy totálissá szerveződő államban tette meg további lépteit, tömeg és egyén egyaránt elveszítette az ellenőrzés és a választás minden lehetőségét, és a fasizmus híveinek személyisége csakúgy felmorzsolódott, mint áldozataié. A személyiség választási lehetősége a totális fasiszta diktatúrában, ha elvontan fenn is maradt – és hogy fennmaradt, az a kevés személyiség, aki élt vele, bizonyítja –, az egyedek tömegére nézve, tehát történelmileg érvényes mértékben megsemmisült. Mennyi volt ebben a kényszer és a közvetlenül általa kiváltott lélektani tényező, vagy mennyire befolyásolták egyéb belső meghatározottságok, ennek feszegetése már mindenképpen kívül esik a történelmileg fogható és meghatározott jelenségek világán. A történetszemlélet szempontjából fontos azonban az a következtetés, hogy a patológia, az aberráltság, a betegség, az őrület szimptómái, amit a nácizmus mint „betegség" felmutat, a mozgalomnak és a rendszernek csak kis részben kiindulópontja, sokkal inkább kifejlődésének tünete és eredménye. Ha a mozgalom vonzott is magához patologikus személyiségeket, akiknek az átlagosnál nagyobb volt a hajlama a szabadságtól való menekülésre, s ezzel együtt a bűnözésre, a szadizmusra, a narkomániára, sokkal inkább a kifejlett rendszer volt az, amely átlagos emberekből bűnözőket, narkománokat és gyilkosokat formált. A nácizmus nem azt fedte fel, hogy mivé válhat a politika a tömegek hatására, hanem elsősorban azt, hogy mivé tehette a náci totális államban testet öltő politika az embert.

A szociálpszichológia mindenesetre ráterelte a figyelmet a társadalmi változásokra, de a 20-as évektől kezdve több gondolkodó ettől függetlenül is eljutott már a társadalmi mozgás önálló vizsgálatához vagy ennek igényéhez. A fasizmus szociológiai magyarázatai nagyrészt a tömeg fogalmára[18] mennek vissza, amibe azután bekapcsolták Max Weber elitfogalmát[19] és az erre épülő elitvizsgálatokat. A szociológiai gondolkodás útját Borkenautól[20] és Rauschningtől[21] Burnhamon[22], Mannheimen[23] át Lipsetig[24], Monnerot-ig[25] és Germaniig[26] nem kísérjük végig. Elég talán néhány lényeges elem rekapitulálása. A szociológiai vizsgálatok eredményeiből leszűrődik, hogy a 20. századi modernizálás során kitermelődik a tömegtársadalom (a tömeg életérzéséről a már érintett szociálpszichológia szól). E folyamat erős társadalmi mobilitással, átrétegződéssel jár együtt: olyannal, amelynek eredményeként a tömeg részben mint középosztály (középrétegek) jelenik meg. Ez korábbi társadalmi kötelékeiből kilépve irracionális közegbe kerül. Morális és ideológiai bázisát elveszíti, és rendelkezésre áll a fasizmus számára. Időközben ugyanezen a talajon új elit is képződik; egyrészt egy technokrata vezetőréteg, amely közömbösen áll szemben a hagyományos értékrendszerrel, másrészt egy, az integrálatlan erőket képviselő új, hatalomra törő csoport, amely tagadja a régi értékeket. Az utóbbi a fasizmus szempontjából diszponibilis elit, amely akkor igazán az, ha a megfelelő ideológiával is rendelkezik. Ha a szerkezeti változások rendkívül nagyok, és ha a társadalom levezető csatornái ezekhez képest túlságosan szűkösek - mondja Germani -, létrejön az áttörés a fasizmus felé. Ezt a Germani-féle képletet a magunk részéről használni fogjuk. Kísérletünk vele kapcsolatban arra irányul majd, hogy magyarázatot találjunk a szerkezeti változások rendkívüliségére és a le- vagy átvezető csatornák rendkívüli beszűkülésére a fasizmus által érintett országokban.

A tömegtársadalom szociológiai fogalmából vezetett az út a totális államra irányuló elmélet felé is, amelynek csírája a 20-as, 30-as években szintén megjelent, majd az 1950-es években fejlődött ki. Képviselői, s mindenekelőtt Hannah Arendt, a 19. sz. végén kezdődő nagy korszakváltásból indultak ki. Kialakul az imperializmus, felbomlik minden hagyományos kapcsolat, megszületik a tömeg[27], amely a fennálló keretekben és intézményekben többé nem találja meg érdekképviseletét. A tömeg a totális állam: a fasizmus, a sztálinizmus stb. védőszárnyai alá menekül. (Az elmélet találkozik Fromm pszichológiai magyarázatával.)

A szociológiai közelítések a kérdés gazdasági összefüggéseit is érintették. Olykor csak futólag, máskor alaposabban. Voltak azonban – s úgyszintén már a 30-as évektől kezdve – gondolkodók, akik a gazdasági kérdéseknek nagyobb figyelmet szenteltek, vagy önálló szerepet tulajdonítottak nekik. A német kommunista pártból kizárt Thalheimer már 1930-ban felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a fasizmus ott látszik esélyesnek, ahol a gazdaság nem jár a világfejlődés élvonalában[28]. Arthur Rosenberg pedig úgy vélekedett, hogy a fasizmus az elmaradott kapitalizmus modernizálási igényét fejezi ki. Ezzel elindította azt a gondolatsort, amelynek napjainkban az úgynevezett modernizálási elmélet hívei a letéteményesei.[29] Részletesebb elemzésnek vetette alá gazdaság és fasizmus összefüggését Löwenthal, s arra az eredményre jutott, hogy a társadalmi szerkezet átalakulása során az osztály és a közvetlen érdek elválik, illetve összekeveredik. Ez váltja ki a válságot, az ,,állam iránti igényt", s hívja létre a fasizmust. Az utóbbi magához vonzza a társadalom egzisztenciálisan megbicsaklott elemeit, s megteremti a dilettánsok és deszperádok elitjét.[30]

A gazdaság és az általa életre hívott társadalmi változások tényeiből indult ki az az elemzés is, amit hosszú hallgatás után a III. Internacionálé 1933–1935-ben lezajlott vitái után VII. kongresszusán adott. A III. Internacionálé a harmincas évek derekán a korábbi dogmatikus hullámhoz képest néhány lényeges kérdésben módosította álláspontját. A fasizmus ebben a meghatározásban megszűnt fatalitás lenni, s következésképpen elveszítette azt a privilégiumot is, hogy a kapitalizmus utolsó válságának végterméke lehessen. A kapitalizmus válságának termékévé vált, amely a proletariátus hatalomért folytatott harcát nemcsak elő nem segíti, de gátolja vagy megakadályozza. Következésképpen a munkásosztálynak minden lehetséges antifasiszta erőt tömörítenie kell annak érdekében, hogy létesítését megakadályozza. A VII.

kongresszuson elhangzott referátum a fasizmust társadalmilag a finánctőke egy bizonyos csoportjához kötötte, gazdasági bázisát általánosságban a tőkés világválságban s azon belül a gazdasági világválságban jelölte meg. Hatékonyságát összefüggésbe hozta azokkal az ígéretekkel, amelyeket a fasizmus különböző szorongatott rétegeknek tesz, funkcióját pedig abban jelölte meg, hogy a fasizmussal mint eszközzel a finánctőke szétzúzza a forradalmi erőket, nevezetesen a munkásszervezeteket. E cél érdekében feláldozza a hagyományos polgári államformát.[31]

Dimitrov politikai szempontokat tartott előtérben: meghatározásai és megfogalmazásai azonban lehetőséget hagytak a kérdések tudományos továbbgondolására. Ezzel a lehetőséggel néhány marxista élt is, de a marxizmus komplex fasizmusközelítései a II. világháború után, a hidegháború idején újult erőre kapott dogmatizmus következtében egy időre elkallódtak. Irányadóvá egy olyan „dimitrovi" szöveg vált, amit szimplifikáltak, és több pontján az eredeti fogalmazástól eltérően értelmeztek. A dogmatikus történetírás abszolutizálta a finánctőke fogalmát. Azonosította a városi nagytőkével, és a fasizmust azokban az országokban kereste, illetve jövendölte, ahol ez a csoport a legfejlettebb volt, vagyis a magasan fejlett ipari társadalmakban. Ugyanakkor minden diktatórikus fordulatot a finánctőkéhez kötött. Ebből a következő további nehézségek adódtak: a dogmatikus történetírás több esetben kénytelen volt önkényesen megnövelni a nagytőke gazdasági és társadalmi súlyát egy-egy országban; a politikai fordulatban felnagyította szerepét; bagatellizálta vagy eltüntette más konzervatív csoportok jelentőségét; nem figyelt a tömegek politikai és ideológiai mozgására; végül fasiszta fordulattá minősített olyan diktatórikus fordulatokat, s nemegyszer kisebb-nagyobb konzervatív politikai elmozdulásokat is, amelyek e kategória kívánalmainak nem feleltek meg. A marxista fasizmuskutatás az utolsó 10–15 évben támadt fel ismét.[32]

A fasizmus szigorú és úgyszólván kizárólagos gazdasági összefüggéseit viszont marxisták és nem-marxisták tovább vizsgálták.

Nem térhetünk ki a gazdasági magyarázatok valamennyi erényére, s még kevésbé valamennyi jelentős művelőjére. A gazdasági összefüggések elemzése, akár ha a gazdaság különféle érdekkapcsolataira irányult, akár ha – általános értelemben – a gazdaság szintje és a fasizmus közötti összefüggés feltárására vállalkozott, mindenképpen a legmélyebbre igyekezett elhatolni a bonyolult történelmi összefüggések rengetegében. Az 1960-as évektől fogva az esetek jó részében nem nélkülözte már azokat a szempontokat, amelyeket a szociológiai vizsgálatok felszínre hoztak, sőt nem egy esetben éppen a szociológiai elemzések vezettek a gazdaság területére. A fasizmus eredetét tekintve azokban a megfigyelésekben rejlik a legtöbb meggyőző erő, amelyek a fasizmus politikai jelenségeit valamilyen módon kapcsolatba hozzák a gazdasági és társadalmi elmaradottsággal.

A fasizmus gazdasági gyökereit vizsgálva keletkezett egy olyan elmélet is, amely a tőkés fejlődést szakaszokra bontva a fasizmust a második etaphoz sorolta, és leszögezte, hogy a fasizmus arra a szintre jellemző, amely a tőkés áttörést volt hivatva végrehajtani, ha ez egyéb eszközökkel nem sikerült.[33] E tétel képviselői azután elméletüket alkalmazva arra a következtetésre jutottak, hogy a fasizmus címszava alá csak azokat a rendszereket lehet bevonni, amelyek megfeleltek e kritériumnak. Nem tartozhat tehát e fogalom alá például a nácizmus, hiszen Németország gazdasági szintje túlhaladta a tőkés áttörés szakaszát.

Amellett hogy ez a gondolatmenet a valóságos tények helyett egy a priori tézisből indult ki, és ezért kívül állt a történettudomány módszerén, nem adott választ a nácizmus, illetve egyetlen olyan modern kori diktatúra keletkezésének problémáira sem, amely nem a tőkés fejlődés második szakaszában jelent meg. Ugyanakkor a fasizmus kérdését elterelte a genezis kérdéséről a funkció felé, hiszen úgy vélte, hogy a fasizmus nemcsak hivatva volt a gazdasági áttörés végrehajtására, de azt tényleg meg is valósította. Megfogalmazódott ilyesfajta felfogás szélesebb értelemben is.

Az „elmaradottság" és a fasizmus valamiképpeni összefüggése voltaképpen magamagától sugallta azt a gondolatot, hogy amennyiben a fasizmus eredetét az elmaradottságban kereshetjük, úgy másfelől nem lehetetlen, hogy funkciója a modernizálásban állt. A fasizmus „cél"-jának, funkciójának kérdése kezdettől fogva foglalkoztatta a szemlélőket. Közvetlenül a háború után azonban lélektani lehetetlenséggé vált még csak a gondolat megpendítése is, hogy a fasizmusnak bármiféle „szerepe" lehetett volna. A fasizmusról való gondolkodás akkoriban a megrendítő sokkra reagált, és egy minden önbizalmától és morális értékétől megfosztott világközvéleményt tolmácsolt. Az átélt események akarva-akaratlan apokaliptikus erők alakjait öltötték magukra.

Közvetlenül a háború után zsurnalisztika, népszerű történetírás és irodalom mintegy száműzte a zavaró jelenségeket – a hullahegyeket, koncentrációs táborokat, gázkamrákat – a túlvilágra. A nácizmusban a földre szólított pokol erőit láttatta, és benépesítette e poklot Göring-Mefisztofeleszekkel, Himmler-Sátánokkal és más idegbetegekkel. Az ember a háború utáni látkép keltette rémületét megpróbálta azzal levezetni, hogy e látványt kívül helyezte tulajdonképpeni világán. E publicisztikai és népszerű-felvilágosító irodalomnak – bármily iszonyú képet mutatott is fel – voltaképpen a megnyugtatás volt a feladata. Ekkoriban tehát a fasizmus „funkció"-jának kérdése nem merülhetett fel. Később azonban visszatért, de egyértelműen nem tisztázódott. Ha az oksági összefüggéseket illetően a történetírók és a társadalomtudósok abban legalább megegyeztek, hogy a fasizmusnak voltak reális kiváltó okai, és hogy ezek nem azonosak a fasiszták által megjelölt okokkal, a funkció kérdésében hasonló megállapodás egyelőre nem alakult ki.

Nyitott kérdés tehát, hogy vajon a fasizmus – saját céltudatától függően vagy attól függetlenül – betöltött-e valamilyen nyomot hagyó szerepet, végbevitt-e olyan módosítást a társadalmak életében, amelyet csak ő vihetett végbe, vagy végbevitt-e egyáltalán olyan módosításokat, amelyek valahová elvezettek. E kérdések természetesen a kontinuitás keretében merülnek fel, vagyis gyakorlatilag úgy, ahogyan eredetileg exponáltuk: átmenet-e a fasizmus valahonnan valahová? Ez a probléma végelemzésben független lehet a fasiszta tudattól. A politikai tudat kisebb vagy nagyobb mértékben mindig hamis, intenció és eredmény pedig általában eltérő. Önmagában véve az, hogy egy rendszer más funkciót tölt be, mint amit céljaként megjelöl, nem lenne szokatlan, sőt ezt rendszeresen visszatérő történelmi jelenségnek tekinthetjük. Dermesztő eredmény azonban, ha arra a következtetésre kell jutnunk, hogy rendszerek sokasága állhatott fenn megjelölhető objektív okokból, tévedésnek minősülő ,,megoldás''-ként, anélkül hogy bárhová is vezetett volna. Szembetaláljuk magunkat a történelmi zsákutca fogalmával, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a történelmi fejlődésben előfordulhatnak hiátusok, zökkenők, sőt visszazuhanások is. E kétségkívül kínos megállapítás ódiumát több tudós elhárítja, és úgy vélekedik, hogy bár a fasizmus nem érte el maga elé állított célját, elért objektíve egy másik célt, azt, hogy elindította egyes társadalmak modernizálását. E modernizálást mind a társadalomban, mind a gazdaságban meg is kísérelték kimutatni. Bár a vizsgálat sok hasznos eredményt hozott, maga a tézis nem tekinthető igazoltnak.

Egyes kutatók ugyan arra a konklúzióra jutottak, hogy a nácizmus jelentős mértékben betöltötte volna ezt a funkciót,[34] de a tudósok jó része erős kétkedéssel fogadta e megállapítást.

A modernizálási elméletet felhasználó kutatók másik csoportja a nácizmust lehetőleg objektíven igyekszik minősíteni a modernizálási mércén (a gazdaság, a társadalom, az intézmények stb. mutatói alapján). A modernizálási elmélet itt már nem ítélet, hanem módszer. Az óvatoskodás ellenére több kutató mégis azon fáradozik, hogy a ,,modernizálást'' kimutassa, és így eltüntesse a német (és a világ-) történelem zsákutcáját. E módszer egyébként nem titkoltan igényt tart a társadalom mozgásának totális megragadására, mi több, az új mérték és értékmérő szerepének betöltésére. Ahogyan a kutatások állása jelenleg sejteni engedi, ezek eredménye a nácizmus esetében alighanem az lesz, hogy a nácizmus a német társadalom modernizálásában nem töltött be látványos szerepet, sőt a szó pozitív értelmében valószínűleg semmiféle szerepet sem töltött be.[35] Több kutatóval együtt erősen hajlunk arra a felfogásra, hogy a német modernizálásban nálánál nagyobb jelentősége volt a nácizmus szétverésének, ami által óhatatlanul elpusztult a német társadalom sok más visszatartó csoportosulása, rétege, gondolati szférája stb., olyanok, amelyek korábban is modernizálási akadályokként jelentkeztek, és amelyek módosult, átalakult formában tovább éltek a nácizmus keretei között.

A megragadható gazdasági, társadalmi stb. mutatók segítségével a fasizmust feltétlenül érdemes körültapogatni, már csak azért is, mert ez valódi komparatisztikához is vezethet. Bizonyos azonban, hogy a fasizmus általános magyarázatához ezen az úton nem lehet eljutni. Tételezzük fel egy pillanatra, hogy a nácizmus esetében megállapítható, hogy miután az erőszakot a modernizáltság hiánya színre hívta, az erőszak elvégezte a rá váró modernizálási feladatot. Ebben az esetben magyarázat nélkül maradnak mindazok a modern kori diktatúrák, amelyek bizonyosan nem töltöttek be ilyen funkciót. Megtehetjük, hogy emiatt ki is vonjuk őket a fasizmus köréből, de akkor más magyarázatot kell találnunk keletkezésükre és funkciójukra. Ha viszont az eredmény a nácizmus esetében is negatív lesz, egy általános negatívumhoz jutunk el (bár ez természetesen nem csekélység); ahhoz, hogy a nácizmus (fasizmus) funkcióját a modernizálásra vonatkoztatva nem lehet megragadni. Ebben az esetben az a gyanú merül fel, hogy a modernizálás kategóriája nem az a totalitás, amelyre rávetítve a történelmi jelenségek egzakt módon értelmezhetők lennének. A jelzett feltételezett eredmény alapján mindössze azt állapíthatnánk meg tehát, hogy volt olyan modern jobboldali diktatúra, amely a modernizálásban részt vett, és olyan, amely nem vett részt. Másként szólva magáról az új típusú diktatúráról igencsak keveset tudunk meg. Márpedig akárminek nevezzük is összefoglalóan a két világháború között létesített új diktatúrákat, de még akár ha lemondunk is arról, hogy közös elnevezést használjunk velük kapcsolatban, s ha az a törekvés vezérel is bennünket, hogy mindegyikük egyedi, sajátos okait, eredőit megtaláljuk, egy dolgot nem lehet el nem ismernünk: ezek a diktatúrák ha különböztek, egyúttal nagyon hasonlítottak is egymáshoz, nem lehetséges tehát, hogy közös okaik, eredőik ne lettek volna.

A fasizmusinterpretációkról adott kétségtelenül sarkított és vázlatos összefoglalónk nem szolgál más célt, mint hogy megjelölhessük a pontokat, ahol saját analíziskísérletünk az eddigi eredményekre épül, illetve ahol ezektől elhatárolhatónak, elhatárolandónak tartjuk. Számos meghatározási kísérletet maga a történelem félresodort, ezekre tehát - úgy látszhat - nem is kell visszatérnünk. A kérdést mégsem látjuk ilyen egyszerűnek. Az olasz vagy a német „külön út" önmagában véve természetesen már nem mondhat semmit. Megfogalmazói azonban felszínre hoztak néhány lényeges történelmi szempontot, amely a vizsgálat összefüggéseiben ma is helyet kaphat. A fasizmus aligha definiálható a „szellem eltévelyedéseként", ám magába foglalta a szellemi eltévelyedés egy formáját, s ez a forma bizonnyal vizsgálható. Fontos lehet szellem és fasizmus összefüggésében egy olyasfajta analízis is, amely tárgyául a fasizmus szellemi „előrejelzését" választja, konkrétabban szólva azt a kérdést, hogy vajon a modern válságéletérzés művészeti, filozófiai, világnézeti jelenségei nem éppen a világ ama részében merültek-e fel legelőbb és a legbaljósabb formákban, amely azután kitermelte a fasizmust is.

A liberális és demokrata, mutatis mutandis: radikális polgári nézeteket, amelyek szerint a fasizmus önkényes, átmeneti eltérés az „örök" szabadságelvektől, s amelyek éppen ezért receptként a tiszta demokrácia intézményi és elméleti rendjéhez való visszatérést írták elő, érvénytelenítette maga a történelem. De érvénytelenítette-e teljes egészében? Legalább két fenntartással kell itt élnünk. Az első fenntartás a polgári demokratikus elvek körömszakadtáig való anakronisztikus védelme javára szól. Az egyének, polgári áramlatok, szervezetek s végül államok, amelyek az 1930-as években a fasizmussal a demokráciát, a fajelmélettel az egyéni szabadság védelmét szegezték szembe, és végül a háborúban ebben a jelben léptek fel a fasizmus ellen, nyilvánvaló nemzeti érdekeiket és saját belső rendjüket védelmezték ezen a módon. Az önvédelem megszervezésére azt az egyetlen érték rendet ragadták meg, amely – összeomlóban bár – de még egyedül volt megragadható. Elismerhetjük, hogy ez az új értékrendszer hiányáról árulkodott, hiszen azért történt, mert nem volt más értékrendszer, ami a mozgósításra alkalmasnak, a tömegek számára érthetőnek látszott volna.

De talán többről is szó volt ebben a tekintetben. Ha a fasizmus harc az egyén ellen a kollektívum nevében, kihívás a hétköznapi jólét ellen a nemzeti cél érdekében, s végeredményben felszólítás a halálra a faj öröklétе szellemében, a vele szembeszegezett demokrácia nem egyéb, mint az egyén ellenállása a megsemmisítésére irányuló kísérlettel szemben. Az ember mint egyén ugyanis csak annyiban létezik, amennyiben az önmagára, saját életére emelt jogát a kollektívumban, a nemzetiben fenntarthatja; demokrácia és individuum egymáshoz rendelt fogalom. A demokrácia aktuális politikai szintjétől és a mindenkori manipulálástól függetlenül a demokrácia védelmének jelszava ezért immanens emberi ösztönöket érintett, a köznapi reáliákban gyökerezett, s ez lehetővé tette, hogy mozgósító erővé váljon. Méghozzá olyan egyéni mozgósító erővé, amely nagy fenyegetés, kényszer hatására könnyen társadalmivá és nemzetivé válhatott. S megint nemcsak azért, mert a hagyományos eszmerendszer elhintette a demokratikus politikai berendezkedés nemes voltának hitét, hanem azért is, mert az egyén szívesen azonosul a nemzettel, amely létezésének és e létezés valódi és vélt feltételeinek teret ad.

Így azután nehéz követnünk azt a bírálatot is, amely a III. Internacionálé VII. kongresszusának határozatait azért hibáztatja, mert a fasizmussal a polgári demokrácia védelmére apellálva próbált szembenézni, ahelyett hogy figyelmét egy jövendő formátumra összpontosította volna. A népfrontpolitika megfelelt ugyanis a korabeli nemzetközi politikai érdekeknek, létező belpolitikai erőviszonyokra volt tekintettel, és lehetővé tette a demokrácia fent jellemzett, pártokon áthatoló gondolatának érvényesülését is. A kommunista mozgalom de facto elismerte, hogy szélesebb ellenállás szervezhető a fasizmussal szemben a demokrácia védelme mellett, mint ha saját céljait szegezi szembe vele. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy a szociáldemokráciával az adott helyzetben csak ezen a platformon volt lehetséges a közös fellépés megszervezése, bár ennek esélyét a kongresszus – némileg következetlenül – a szociáldemokrata politikáról fogalmazott korábbi elmarasztaló értékítélete részleges fenntartásával meg is gyengítette. A múlt maszkjaiban a történelem során már sokszor tettek lépéseket a jövő felé, s ezt a jövőt ezúttal a fasizmus polgári ellenfelei és a Szovjetunió hordozta magában. Elméleti szempontból tehát a múlt értékkategóriáira való hivatkozás a fasizmussal szemben lehetett tévedés, történetileg azonban ez a tévedés az önvédelem szervezésének szükséges eszköze volt.

Az elértéktelenedett értékek védelme pozitív létérdekeknek felelt meg, és egyúttal a tovább járható út biztosítéka volt, akkor is, ha ez az út ezektől az értékektől mind távolabb vezetett. A 30-as és 40-es évek posztdemokratikus neodemokratizmusa magától értetődően mit sem változtat viszont azon, hogy a fasizmus helyébe a liberalizmus és a tiszta demokrácia intézményes behelyettesítésének gondolata s ezzel együtt a fasizmus e kettősségben való kizárólagos politikai értelmezése képtelenséggé minősült.

A másik fenntartás a liberális, demokrata stb. elméletekkel kapcsolatban a további történeti úttal kapcsolatos. A történelmi kontinuitásban a pillanatot a történeti múlt egésze kondicionálja. A háború utáni világot kondicionálta, hogy az ideológia terrénumában az emberi jogok védelme győzött a terror és a fajelmélet, a békegondolat a totális expanzió felett. Mekkora és milyen irányú ez a kondicionálás, ma még nem értékelhető. Mindenesetre tény.

Meghaladta a történelem a kapitalizmus végső válságához fűzött fasizmusfelfogást, s ezzel együtt azt a következtetést is, amely szerint ez az államforma a végső válság kifejeződése lenne. E tévesnek bizonyult Komintern-elmélet korrigált megfogalmazását, azt nevezetesen, hogy a fasizmus egy általánosnak tekinthető válság terméke, nemcsak nem haladta meg, de a társadalomtudományi és történeti kutatások ezt az állítást napjainkra úgyszólván közhellyé változtatták.

A fasizmus további vizsgálatához számos kidolgozott elemet és továbbmunkálásra alkalmas kiindulást nyújtanak a legutóbbi évek szaktudományos kutatásai mind a társadalomlélektan, mind a szociológia, mind a közgazdaság keretében. Nélkülözhetetlen például mindaz, amit a modern szociológiában s ma már a történettudományban is a társadalmi struktúráról, a struktúraváltozásról, a mobilitás folyamatáról, a marginális rétegek keletkezéséről (és ezek fajtáiról), az elit kérdéséről és az elitváltozás formáiról kidolgoztak. Az egész társadalmi mozgás másik oldaláról, összetartó keretéről és meghatározójáról elengedhetetlen kiindulópontok a közgazdaságtan és a gazdaságtörténet eredményei, amikor leírják és részletezik a monumentális változást, amely a gazdaság szférájában a szabadversenyes nemzeti kapitalizmustól az irányított állami imperializmusig a 19. századvég és napjaink között lezajlik. Alapvetőnek és saját felfogásunkhoz kiindulópontnak tekintjük azokat a közgazdasági megállapításokat, amelyek a fasizmust a retardáltság tényéhez kötik. Az előbbiekben csak azt utasítottuk el, ami ezekben az elméletekben a fasizmus „feladatára" és e feladat betöltése alapján történő minősítésére vonatkozik, illetve azt, hogy a fasizmus közvetlenül megfejthető lenne a gazdasági szféra jelenségeiből. Nem szakítható el a gazdasági és társadalmi folyamattól ennek pszichológiai és szellemi kifejeződése; a gyökértelenség érzése, a vele együtt járó szorongás, az értékvesztés, az irracionális érzete, ég és föld kiürülése.

Pozitív, a fasizmuselméletbe beépítendő elemekre vonatkozó megjegyzéseink megfogalmazása után meg kell fogalmaznunk fenntartásainkat is mindazokkal az interpretációkkal kapcsolatban, amelyek a fasizmust egyetlen végső okra - pszichológiaira, szociológiaira, gazdaságira, filozófiaira -, illetve egyetlen modellre, kategóriára akarják visszavezetni. E törekvés problematikus voltát szemünkben mindig ugyanaz a totális magyarázatigény okozza, amely a színskála minden árnyalatát tartalmazó, változó és egyenlőtlenül változó, aszinkronban mozgó lételemek összességét egyetlen képletben akarja kifejezni. Ezen a módon olyan általános fogalmakhoz jut el, amelyeknek a létezés ellenáll; a megalkotott kategóriák alól a valóság kisiklik. Ha ismét közelíteni akarjuk, a kategóriát fel kell bontanunk, alkalmaznunk a szakaszokhoz, a változáshoz, a helyhez, az időhöz, a kontextushoz; vagyis vissza kell helyeznünk a történetiségbe.

A történeti iskolát szeretnénk tehát követni, amelynek művelői a rokon tudományoktól kapott és kölcsönvett fogalmak, kategóriák, modellek használatában nem feledkeznek meg arról, hogy ezek értéke relatív, s hogy az egyik helyről a másikra, egy időpontból más időpontba változatlanul nem helyezhetők át. Ugyanakkor azt sem feledik, hogy egy társadalmi szituáció egyetlen adottság alapján sohasem érthető meg, mert minden szituáció számos adottság sajátos korrelációja. Ha egy jelenség közvetlenül nem indokolható például a gazdaság diktálta szükségletekkel, még magyarázható lehet egy olyan interdependenciával, amelynek a gazdaság egyik, esetleg döntő tényezője. Talán a legtöbb, amit a történész a társadalmak életének felderítésébe az utóbbi időben belevitt és belevihet ma is, abban a relativitás- és mozgásérzékenységben áll, amely ezt az oly sokszor konzervatív bagolynak tekintett tudósspeciment mégiscsak jellemezni látszik.

A fasizmus mindenesetre olyan jelenségnek tűnik, amelyet kizárólagosan sem gazdasági, sem társadalmi, sem kulturális, sem pszichológiai okokkal nem sikerül megmagyarázni. A történész tehát kénytelen olyan okok után kutatni, amelyek magukba foglalják az érintett társadalmak minden fontos adottságát és ezek egymáshoz való viszonyát a kritikus szituációban. Sőt hogy az adott struktúrát az adott szituációban értelmezhesse, tekintettel kell lennie kialakulásának folyamatára, előtörténetére s végül a szóban forgó társadalom környezetére, külső meghatározóira. Nem elegendő például, ha annyit tudunk, hogy egy társadalomban erős átstruktúrálódás megy végbe, és ezért jelentős marginális rétegek keletkeznek, sőt még azt sem elegendő tudnunk, hogy elsődleges vagy másodlagos marginalizálódásról van-e szó. Figyelembe kell vennünk emellett azt is, hogy ez a folyamat milyen általános körülmények között zajlik, mennyi idő alatt megy végbe, mi akadályozza az integrálódást, gazdasági körülmények-e csupán, vagy mellettük mentalitásból, hagyományokból fakadók, külső tényezők és így tovább.

Mindezeken túl egy politikai jelenség felmerülésében döntőnek látszik maga a politikai faktor. Adott struktúrában, - tehát gazdasági és szociális adataiban azonos neműben - is másként lehet válaszolni egy problémára aszerint, hogy milyenek a külső és belső politikai adottságok és változók, a politikai erőviszonyok. Organski szerint az ipari fejlődés második szakaszának a politikában megfelelhetett a polgári demokrácia, a bolsevizmus és a fasizmus. A történész számára a fő kérdés ezután kell hogy kezdődjék: mi az oka annak, hogy egyes esetekben a polgári demokrácia, máskor a fasizmus, megint máskor a bolsevizmus tölti be ezt a szerepet?

Minden gazdasági, társadalmi struktúra, amihez hozzáértjük az intézményrendszeri, mentalitásbeli adottságokat is, magába foglal feszítő problémákat, egyenlőtlenségeket. Az efféle strukturális problémák azonban hosszú ideig látensek lehetnek, anélkül hogy alapvető politikai változáshoz vezetnének. Ahhoz, hogy a politikai szféra döntővé váljon, és ott döntő változások menjenek végbe, a struktúrának különleges szituációba kell jutnia. A struktúra a meghatározó, a szituáció a közvetlen kiváltó tényező, míg a küzdőtér, ahol a változás lezajlik, a politikai szféra. Mind a struktúra, mind a szituáció történetileg alakul ki, az első a ,,hosszú időtartamban", a második a rövidben, s történeti folyamatot alkot a politikai harc is, amely végül egyetlen adott pillanatban dönti el a változás irányát.

Végül is a fasizmusinterpretációkkal kapcsolatos fenntartásunk két szempontban összegezhető: a gazdasági, a szociológiai, szociálpszichológiai stb. aspektusok egységesítésének hiányaiban és a történetiség hiányaiban. A szakszerű részvizsgálatok nélkülözhetetlenek, s a jövőben is azok maradnak. Ügyelnünk kell azonban illetékességük határaira, s óvakodnunk attól, hogy megállapításaikat e határokon túlterjesszük. Emlékezetünkbe kell idéznünk azt a mindennél fontosabb tényt, hogy a társadalom, amely gazdaságát megtermeli, és az általa kialakított gazdasági szerkezet szenvedő alanya, amely ezáltal régebbi szerkezetéből kimozdul, átrétegződik, marginalizálódik, s amely az egész folyamatot tudatában, mentalitásában, politikai cselekvéseiben valamilyen módon követi vagy nem követi, egy és ugyanaz a társadalom.

A már mondottakból következik, hogy a fasizmust mint gyűjtőfogalmat megtartjuk. Megtartjuk először is a korszakban felmerült radikális, nemzeti-kollektív diktatúrára irányuló eszmei áramlatok, másodszor a fasiszta ideológiával fellépő mozgalmak és végül a két világháború között Európában létesített azon rendszerek számára, amelyek működésében a fasiszta ideológiát valló új politikai vezető csoportnak szerepe volt. Ami az utóbbit illeti, a fasiszta vezető csoport szerepét a diktatúra meghatározásától, vagyis a politikai hatalom gyakorlásától annak befolyásolásáig terjesztjük ki. Ez az elhatárolás viszonylag könnyen felismerhető reáliákon alapul, és empirikus megközelítést kíván meg. Amikor ezt az utat választjuk, egyúttal világossá tesszük, hogy nem kívánunk elméleti előfeltevéseket alkalmazni, hanem éppen ellenkezőleg, a vizsgálat eredményeitől várjuk a lehetséges elméleti következtetéseket, a felmerult fasiszta jelenségek biztonságosabb elhatárolását és típusokba sorolódását. Célunk nem a definícióalkotás, hanem a fasiszta jelenség folyamatának, a folyamat európai egységének és nemzeti sokféleségének leírása.

II. STRUKTÚRA ÉS SZITUÁCIÓ

TÖRTÉNELMI ÚT

A következőkben szeretnénk felvázolni azt a történelmi utat, amely kialakította a modern kori európai peremvidék sajátos társadalmainak struktúráját, és elvezetett egyszersmind ahhoz a kényes szituációhoz, amelyben megjelent a fasizmus szempontjából diszponibilis tömeg és elit. Ez a történelmi út magyarázatul szolgál egyúttal arra is, hogy miért lehetett itt e tömeg különösen nagy létszámú, és hogy miért alakulhattak ki eltérő sajátosságai más modern kori tömegekhez viszonyítva.

VÁLSÁGOK ÉS EGYENLŐTLENSÉGEK

Bevezetésként mindenesetre utalunk arra, hogy tömeges elgyökértelenedés és ezzel együtt a társadalom szempontjából „feleslegesˮ tömegek erőszakos viselkedése megfigyelhető a történelemben számos ponton és több formában csakúgy, mint ennek ellenkezője: a feleslegesek erőszakos megsemmisítése. Jóllehet a fasizmus és különösen annak náci változata modern eszközöket használt, mégis hasonlított a régmúlt legbarbárabb eseményeihez, és éppen ez volt benne az igazán zavarba ejtő. Európa elfelejtette ugyanis a korábbi irracionális kitöréseket, hiszen közvetlenül a háta mögött mégiscsak eltelt egy jó évszázad, amelynek során gyökeret vert a társadalmi kapcsolatok humanizálása, az emberek komolyan hittek a társadalmi viszonyok racionalizálásában, és amikor Európa nagy részén nem gyilkoltak tömegesen sem vallási, sem egyéb okokból. Úgy tűnt, végérvényesen elmúlt az az idő, amikor egész emberi közösségeket ki lehetett irtani, akár mert eretnekek, pogányok, boszorkányok, akár mert idegenek, zsidók, egyebek voltak. A történelemről való gondolkodásban meggyökeresedett a haladásgondolat, amely magába foglalta, hogy az emberiség a nem racionalizált cselekmények korát egyszer s mindenkorra maga mögött hagyta. Ha sok jelenség ellent mondott is ennek, a 20. század elejéig ezek nem uralkodtak el. Másodrendű és múló zavarokként voltak felfoghatók. A polgári társadalomban növekvő antihumanitás és irracionalitás többé-kevésbé sikeres álcázása után e társadalom nagy válságszakaszában azután egyes helyeken a fasizmus úgy lépett elő, mint teljességgel érthetetlen visszaesés, amely átmenetileg visszaeséssé változtatta azt is, ami a gazdaság és a technika világában előre történt. A visszasüllyedés mértékét a technikai fejlettség még csak megnövelte. Ebből az aspektusból nézve vált a fasizmus arculata a téboly által megbélyegzetté. Érthető, ha emiatt a magát racionálisnak és humanistának tekintő polgár az abnormalitásba helyezte forrásvidékét, biztatva így magát, hogy az irracionális nem az emberi történelemből adódott, hanem őrült koponyákból csupán.

A valóságban azonban visszasüllyedések a szó minden értelmében előfordultak korábban is a történelemben, méghozzá egyazon civilizáció történetén belül is, s megszüntetésük „konstituálása" láthatóan nem nyújtott menedéket ellenük. Mély válságszakasznak tekinthetjük pl. a Római Birodalom hanyatlásának, pusztulásának és a nomádok beözönlésének korszakát. De súlyos válságot élt át Nyugat-Európa a 13–14. század – a feudalizmus úgynevezett első válsága – során, majd a kontinens nagy része az ún. „eretnek" és a nagyméretű parasztfelkelések, később a polgári forradalmak idején. Időről időre eluralkodtak túlhaladottnak hihető erkölcsi-szellemi barbarizmusok. E hullámok – eretnek- és boszorkányüldözés, inkvizíció, pogromok stb. – többnyire válságszakaszokat jeleztek, és aligha véletlen, hogy a korabeli tömegek akkoriban is patologikusnak nevezhető vonásokat árultak el.

A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy a fasizmus is válságtermék; a történelmi erők megzavarodottsága folytán lehetővé vált visszasüllyedés, funkció nélküli zsákutca volt az európai civilizáció egyes pontjain. Kérdésünk most az, hogy milyen általános európai és különleges „peremvidéki" válságszimptómák összegződtek a fasizmust megalapozó első világháború utáni szituációban, és hogyan vezetett el ide az út.

Mivel válságfelfogásunk szorosan kapcsolódik az egyenlőtlenség fogalmához, szükségesnek mutatkozik, hogy egy kis kitérőt tegyünk, és körülírjuk azt a tartalmat, amelyet e fogalommal kifejezni kívánunk. Mindenekelőtt azt kell jeleznünk, hogy az egyenlőtlenséget a történelmi mozgás döntő jellemzőjének tartjuk. Nemcsak a különböző civilizációk fejlődnek másként és eltérő ritmussal, de nagy egyenlőtlenségek mutatkoznak az azonos civilizációkon belül is. A fejlődés centrumai változnak, a kisugárzás erőssége eltérő ütemben éri el a többi területeket. Ugyanakkor úgy látjuk, hogy az azonos társadalmak belső fejlődési egyenlőtlenségei, amelyek egyébként kisebb-nagyobb mértékben mindenütt megfigyelhetőek a gazdaság, a társadalmi szerkezet, a politikai formák és intézmények, az oktatási rendszer, a tudományos és közgondolkodás stb. egymáshoz való viszonyában, különösen erősekké válhatnak akkor, ha a fejlődés centrumának vagy centrumainak hatása viszonylag megkésve elér egy-egy elmaradottabb területet, és ott az élet egy szektorában – általában a gazdaságiban – gyors fejlődést indukál. Az emberi társadalom történetének állandó kísérője a mindenkori diszharmóniák áthidalása vagy legalább elviselhetővé tétele. Válságok lépnek fel viszont akkor, amikor e törekvés nagyon kevéssé vagy egyáltalán nem vezet sikerre. Ilyenkor, vagyis reform hiányában lép fel a forradalom, s ha annak feltételei is hiányoznak, következhet be a válság oly formája, amely magán hordozza a visszaesés tüneteit.

Volt idő, amikor a fejlődési centrumok közötti eltérések nem összegződtek általános egyenlőtlenséggé. Mivel egy-egy centrum kisugárzása csak viszonylag kis körben volt érezhető, még beszélni lehetett párhuzamos vagy külön utakról. Amióta azonban a világ gazdasága világgazdasággá egységesült, s ez a folyamat ugyanakkor kezdődött, amikor elindult a gazdaság kapitalizálódása, a fejlődési centrumon kívül eső párhuzamos vagy ,,külön" utak elmaradottságokká váltak azok minden következményével együtt.

Az egyenlőtlenséggel mint történelmi hatótényezővel sokan dolgoztak és dolgoznak. Csupán emlékeztetni kívánunk arra, hogy implicite benne rejlik e gondolat Marx egész történelemfelfogásában[1], de explicit módon is használta Marx e fogalmat, amikor az anyagi és művészeti javak termelésének egyenlőtlenségéről beszélt, s ugyanezt a fogalmat írta körül más módon, amikor megállapította bizonyos intézményei politikai mozgásformák, valamint a gondolkodás, művészet viszonylagos autonómiáját. Az imperializmus időszakában az egyes nemzeti társadalmak egymáshoz való viszonyait leírva Lenin az egyenlőtlenségről végiggondolt teóriát dolgozott ki. Az európai kapitalizmusok egyenlőtlen fejlődéséből vezette le azt a harcot, amelyet - a tiszta gazdaság területén nem lévén képesek végbevinni - későn fejlődésnek indult, de gyorsan az imperializmus fokára jutott társadalmak a világ területi újrafelosztásáért megindították.[2]

Érdekes módon történelmi felfogásában a modern polgári szociológia nagy elindítója, Max Weber éppen egy olyan ponton vezette be maga is, ha nem is éppen az egyenlőtlenség fogalmát, de e mozgástényező tudományos alkalmazását, ahol - tévesen - Marxszal vélt vitatkozni. Weber többtényezős társadalmimozgás-magyarázata, a gazdasági faktor mellett politika vallás, szellem stb. relatív autonómiája, s ezek kölcsönös egymásra hatása magába zárja az egyenlőtlenséget az egyes ágak között. Amikor pedig korának német társadalmát - oly keserű kritikával - leírta, mást sem tett, mint ezeknek a német történelemben megjelenő egyenlőtlenségeknek az eredményeit összegezte.[3]

Ernst Bloch az egyenlőtlen történelmi mozgás rezultánsaként vezette be a társadalmi jelenben az Ungleichzeitigkeit (egyenlőtlenidejűség, aszinkronitás) fogalmát.[4] Eszerint a történelmi jelen a jelenen kívül a múltból és a jövő képeiből is összetevődik. Bloch az objektív egyenlőtlenidejűségtől megkülönböztette a szubjektívet, s ezen nemcsak a tudat gyorsabb vagy lassúbb mozgását, előreszaladását vagy elmaradását értette a reáliához képest, s nem is csak azt, hogy a szubjektum a múlt objektív jelenlétére reagál, hanem azt is, hogy a jelenben tapasztalt rossz közérzete miatt feleleveníti a múlt, esetleg régmúlt megőrzött, áthagyományozott képeit. Az utóbbi jelenséget Bloch akkor vélte hatékony társadalmi erőnek, ha az objektív egyenlőtlenidejűség alátámasztja és tartósítja. Mindkét fogalmat használni fogjuk a továbbiakban: az egyenlőtlenséget a társadalmi mozgások leírásában, az aszinkronitást az egyenlőtlen mozgások adott helyzetben megjelenő korrelációjának ábrázolásában.

A világra kiterjeszkedő és egyenlőtlen módon előrearaszoló tőkés küzdelem valahol a 15–16. században kezdődött el.

AZ ÚJ CENTRUM ÉS PROBLÉMÁJA

Először áttekintjük azt a folyamatot, amelynek keretében áthelyeződött a fejlődési centrum, megváltozott a peremvidék terrénuma, és egyúttal kialakult az európai méretű kapitalizmus és annak belső válsága.

Eleinte a kezdeményezést látszólag Spanyolország ragadta magához. Míg az angolok és a franciák egymás közötti háborúkkal és belharcokkal voltak elfoglalva, a centralizált spanyol királyság ki tudta használni az Amerika felfedezésével, a tengerek és idegen kontinensek megnyitásával együtt járó hatalmas hajózási és kereskedelmi lehetőségeket, s megteremtette a világ addig ismert legnagyobb birodalmát. Míg azonban a spanyol hajósok és kereskedők által megszerzett vagyon megmaradt kincsnek és fizetési eszköznek, Németalföldön és Angliában elkezdődött a jól ismert gazdasági folyamat, a termelés tőkés átalakítása, amelynek végeredménye majd az lett, hogy az egész termelés átalakult olyan áruk előállításává, amelyeket pénzért lehetett forgalmazni. Meglehetősen hosszú ideig tartott, amíg az új forma kifejlődött, és elsöprő hatása is megmutatkozott. Minél nagyobb teret nyert, annál nagyobb mértékben ragadta magához Anglia a kezdeményezést. A 17. század folyamán maga alá gyűrte az Ibér-félszigetet, s fokozatosan maga mögé utasította az egész kontinenst. Bár a 16. században Nyugat-Európa és elsősorban Franciaország magához tért, a megelőző visszaesési folyamat nemcsak megállt, de jelentős gazdasági fejlődés vette kezdetét, ez a francia emelkedés egyelőre nem volt meggyőző. Franciaország az angol és holland kihívásra még nem volt képes válaszolni. Sőt a 18. század során mindinkább láthatóvá vált, hogy a gazdaság túlfejlett a fennálló társadalmi és politikai keretekhez viszonyítva, de másrészt ha e keretek továbbra is fennmaradnak, továbbfejlődése a legsúlyosabb módon fenyegetve van. Franciaországban beköszöntött a válság, amit a gazdaság túlfejlettsége jellemzett a társadalmi struktúrához és az intézményi rendszerhez viszonyítva.

Ebből a válságból mindenesetre Franciaország forradalmi úton kijutott, s Angliát a tőkés gazdaság kibontakozásában kis távolságról követte. Ettől kezdve viszont Európa egész további területe peremvidékké változott. A peremvidék egy része, a Balkán, Románia és Magyarország mintegy harmada ráadásul a törökök uralma alatt stagnált. Ez a régió elszegényedett, s a gazdasági nullpont felé közeledett. A többiek elképedve és jórészt tehetetlenül szemlélték a gyors gazdasági felemelkedést, amelyet a nyugati társadalmak a feudális batyutól megszabadulva megvalósították. A maguk részéről tovább viselték a terheket, s ezekkel a hátukon kísérelték meg, hogy az élcsapat nyomába eredjenek. A 17–19. századi fejlődés során kialakult és megszilárdult Európában egy olyan regionális egyenlőtlenség, amelyet teljes egészében még a 20. század első felében sem sikerült megszüntetni egyik területnek sem. Erre az egyenlőtlenségi tényezőre még visszatérünk, előbb azonban vetünk egy pillantást az iparosodási-polgárosodási folyamat általános vonásaira.

A feudalizmus definitív válságát a gazdaság nagy mobilitása váltotta ki. A feudális rendszer akadályozta a kapitalizálódás követelte társadalmi mozgékonyságot, a megmerevedett intézményi, politikai és ideológiai rendszer elérte saját végső határait, és képtelen volt alkalmazkodni az új követelményekhez. A gazdasági mozgás viszont felgyorsult - most világlott elő autonómiája, önállósult ereje, elsődlegessége -, a társadalmi szerkezeten kívül álló társadalmi erőket hívott életre, hozott mozgásba, ezek pedig elindítottak egy olyan tudati, gondolati forradalmat, amely - ha csúcsait kötjük össze - a 16. századtól a 18. századig minden más mozgás előtt haladt. Gazdaság és tudat felfokozott mobilitása torkollott azután - különböző országokban eltérő időpontokban - politikai aktivizálódásba, társadalmi forradalomba. Jóval később, a nyugat-európai fejlődési góctól északra, keletre és délre többnyire a felvilágosult abszolutizmus keretében az alapvető reform, a „felülről" végbevitt forradalom útján próbálták ezt az átalakulást „utánozni", úgy azonban, hogy minél kevesebb áldozatot kelljen hozni az ipar oltárán a társadalom korábbi vezető erői, a tradicionális intézményi formák és ideológiák rovására. A minőségváltás elsődlegesen mindenütt a politikai és jogi szférában zajlott le.

A gazdasági szféra önmaga szabta akcelerációja, ugyanakkor ellenőrzetlensége és ellenőrizhetetlenségének tétele definitívvé vált az ipari forradalom által. A reprodukció növekedésének ettől kezdve nem mutatkozott belátható határa, a ritmus gyorsulásának nem volt megállapítható mértéke. Az iparosodási ragálynak nem lehetett ellenállni. A gazdaság önkénye felforgatta a demográfiai arányokat, nagyüzemekkel, ipartelepekkel, nagyvárosokkal pötytyözte be az európai tájat, a lakosság mind nagyobb részét a gyárakba és az őket kiszolgáló létesítményekbe gyömöszölte, mind többet termelt, mind jobban terjeszkedett. Közben ügyeibe elhárított minden beavatkozást, fennen hirdette a gazdaság szabadságának szükségszerű voltát és szükségességét mint az általános szabadság elidegeníthetetlen részét. A gazdaság követelményei előtt a politika visszavonult, s meghajlott a szellem.

A gazdasági szféra mobilitásának hallatlan felgyorsulása idézte elő globálisan az ezúttal már hamarosan bekövetkező elszakadást, egyenlőtlenséget e faktor és a többi társadalmi faktorok között.

Nehéz pontosan megmondani, hogy az európai polgári társadalom válsága mikor is kezdődött, s hogy első jeleiért meddig kell visszanyúlnunk. Azért szerfelett nehéz ez, mert a polgári társadalom születését kísérő forradalmi válságok, győztes forradalmak és elvetélt kísérletek, amelyek tulajdonképpen még a feudalizmus válságai voltak, bizonyos esetekben és pontokon összeértek az új, már kapitalista válságszimptómákkal. Azért történhetett ez, mert a kapitalizmus kibontakozása országonként és régiókként szerfelett egyenlőtlenül ment végbe. Így azután Európa számos részén még a polgári áttörés érdekében folyt a küzdelem akkor, amikor Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban már az új problémák feszegették a kereteket, s ezek egyúttal kihatottak a többi övezetre is. Mégis bízvást mondhatjuk, hogy a 19. század derekáig Európát egészében véve a kialakulóban lévő új gazdasági-társadalmi forma vajúdási válsága, s ezzel együtt lényegében véve az optimizmus jellemezte. Hinni lehetett, hogy az óramutatók előbb-utóbb szinkronba kerülnek, mindenütt győznek és hatékonyakká válnak a szabadságideák, minden nemzet felszabadul. A polgári eszméknek hitelük volt.

A század közepén azonban már fellépett néhány gondolkodó, aki a vajúdás fájdalmai mellett, s azokon túl, előlegezte egyúttal a tőkés társadalom elkerülhetetlennek vélt mély válságát, és pusztulását jósolta meg. Marx és elvbarátai szemében a polgári társadalom pattanásai hullafoltokként jelentek meg. Marx ízekre szedte a polgári értékeket, megfosztotta jövőbe való áttételük lehetőségétől, s szembesítette őket a valósággal. Kimutatta, hogy elemi formáiktól kezdve, mint amilyen az ár, az érték, legmagasabb rendű megfogalmazásaikig, a szabadság, az egyenlőség gondolatáig s az ezekben kifejezni kívánt humánumig - hamisak, elfedésre szolgálnak. A polgári társadalmat az ember dologgá válása, önmagától való elidegenedése, tudatának meghamisodása jellemzi. Sokan őt tartják az elsőnek, aki az emberi létezés minden attribútumát a való világba helyezte, s a társadalmat kizárólag e világi eszközökkel akarta az emberi szabadság birodalmává avatni, megfosztani a hamis tudatban és hamistudati cselekvésekben gyökerező irracionalizmustól, humanistává tenni, vagyis megszüntetni benne az elnyomást, a kizsákmányolást és a hozzá tapadó erőszakot, erőszakszervezetet, barbarizmust. A transzcendens - mondják - itt helyeződött az e világi létbe, és a világforradalomban csúcsosodott ki. Marx azonban megjelölte forrásait. S ezek sorában az emberi lét materialisztikus felfogásában joggal hivatkozott ősökre a felvilágosodás időszakából.[5] A tiszta polgári gondolat, ahogyan 18. századi francia változatában egyes képviselőinél megjelent, valóban nem érezte szükségét a társadalmon kívül álló egység, értelem, isten stb. fenntartásának ahhoz, hogy az emberi lét teljességét biztosítottnak lássa. Míg azonban a felvilágosodás a megváltást a nagy polgári eszmék s mindenekelőtt a jogi egyenlőség és az egyéni szabadság győzelmétől, addig Marx, ezek hatástalanok lévén, az egyenlőtlenség alapjának tartott magántulajdon megszüntetésétől és az így kibontakozó szabad emberi alkotástól, tevékenységtől várta. Történetfilozófiájában azonban Marx kétségtelenül támaszkodhatott a polgári ősökre, akik az emberi lét értelmét a való világba helyezték, s a valóság által vélték meghatározottnak. Saját interpretációja szerint ez volt az egyik legfontosabb gondolati fordulat, amit megragadott az emberi történelem általános értelmezéséhez, és a filozófiában végbevitt fordulat teljessé tételéhez.

A világról és az emberről való gondolkodás útja Marxot követően alapjában véve kétfelé szakadt. Az egyik vonalon az út a polgári liberális társadalom marxi lemeztelenítése és az e világi emberi totalitás forradalmi (vagy reformmal történő) megteremtése vonulatán a szocialista jövőbe mutatott. A másik, a polgári út, szembetalálta magát saját, ugyancsak a valóságba helyezett nagy elveinek lehetetlenné válásával. A társadalom döntő többsége kétségbe vonta a szabadság és az egyenlőség megvalósulását, s magát kizsákmányoltnak, jogfosztottnak, következésképpen boldogtalannak tudta. A szegénység, egyenlőtlenség, tudatlanság, boldogtalanság létezett, és sem racionálisan nem volt magyarázható, sem a humanizmus fogalmába nem volt bevonható. A polgári gondolkodás – legalább részben – feledte saját kezdeteit, s újból elindult a transzponálás különféle útjain. Mint Ernst Nolte írja, a polgári társadalom nyitott maradt a „teoretikus transzcendencia" irányában, s ez a praktikus, a társadalomban megvalósuló transzcendenciával mintegy egyensúlyba jutott. Ám ugyanakkor – még mindig Nolte gondolatmenetét követve – a gyakorlati transzcendencia alá lett vetve a kritikának, s így a társadalom mind jobban elveszítette önmagába vetett hitét.[6]

Mígnem egy napon Európa arra ébredt, hogy a praktikumban minden értelmet, a társadalom minden nagy eszméjéhez fűzött bizalmat elherdált, s az ideálisnak hirdetett világban végtelenül rosszul érzi magát. Beköszöntött az európai válság. Ám nem jól fogalmaztunk. Nem egy napon köszöntött be a válság, s tartalma Nyugaton és az úgynevezett peremvidéken nem volt azonos. A válság az egyenlőtlenség képét mutatta, amint egyenlőtlen volt megelőzően a kapitalizmus kifejlődése is.

Mindenesetre az egyik nagy feszültség a 19. század végétől kezdve magán a gazdaságon belül keletkezett a szabadversenyes monopoltőkés formában, s ez a feszültség annál nagyobbnak mutatkozott, minél nagyobb fejlődést ért el a gazdaság. A szabadverseny, amit elméletileg a manchesteri liberalizmus fogalmazott meg, s aminek lényegét az állam felől nézve a gazdasági liberalizmus foglalta magába, eredetileg nagy hajtóerő volt. Különösen azzá válhatott furcsa módon épp azért, mert teljességében sohasem érvényesült. Miközben az állam valóban tartózkodott attól, hogy a gazdasági tevékenységbe korlátozó értelemben beleszóljon, közvetett beavatkozásaival, mint amilyet az infrastruktúra megteremtésében, továbbá a gyarmatokon és külföldön lezajló tőkemozgatásban végbevitt vagy elősegített, a gazdaság önmozgását valójában újabb stimulánsokhoz juttatta.

Érthető, ha a tőke e szabadságáról és szabadsága állami beavatkozással lopva történt támogatásáról önszántából nem akart lemondani. Jóllehet a gazdaság volumene már olyan szintre ért, ahol senki sem volt képes azt áttekinteni, a versenyt a maga valójában kiszámítani, jóllehet a piac terjedelme bizonytalanná vált és szociális intézkedések híján a kínálathoz képest nem nőtt eléggé, jóllehet a gazdasági életet időszakos válságok dúlták fel, a termelést gazdasági sztrájkok rendítették meg, tőke, állam, polgári közgazdaságtan rendíthetetlen volt a gazdasági liberalizmus fenntartásának abszolút szükségességében.

Az ebből keletkező nagy egyenlőtlenséget a gazdaságban mutatkozó következményeivel együtt sokan leírták. Bennunket itt a kérdés részletei és a kérdésre vonatkozó irodalom eltérései, vitái nem érdekelnek; számunkra az a fontos, hogy ez az irodalom végül is megegyezik abban a következtetésben, hogy az ipar egy bizonyos szintje már összeegyeztethetetlen a gazdasági liberalizmussal.

A gazdasági liberalizmus viszont nem választható el a liberális államtól, hiszen ennek a be nem avatkozás – nemcsak a gazdaságban, de általában véve – meghatározó elve. A gazdasági beavatkozás involvál egy sor más beavatkozást is, s ha az állam egyszer erre az útra lép, a beavatkozások egész sorának kényszerét idézi fel. Az első elvi engedménnyel a liberális állam kimondja saját halálos ítéletét. Így azután a 20. században kibontakozó válságot nem egy gondolkodó a liberalizmus válságával azonosította. Ha az európai fejlődés élvonulatában a válság elsődlegesen valóban a liberalizmus válságaként jelentkezett is, az európai válság ennél mégis több rétegű volt. Mindenesetre nem a liberalizmus olyan válsága, amelyet a liberalizmus túlélt, hanem a polgári társadalom egészének válsága, amelybe a gazdasági liberalizmus belepusztult. Gazdaság, társadalmi szerkezet, politika és tudat egyenlőtlenségeinek feloldása követelte meg e pusztulást.

A válság másik rétegét az az egyenlőtlenség alkotta, amely már nem a mozgás klasszikusnak tekintett útját követő nemzeti társadalmakban, hanem egy civilizáción, adott esetben az európai civilizáción belül az őt alkotó részek mozgásában s a lemaradottak helyzetének az élenjárókhoz való viszonyában jött létre.[7] E processzus leírásának igénye nélkül, emlékeztetőül idézzük fel e folyamat legfontosabb tényezőit. A polgári fejlődés egyenlőtlenségét már az a tény kifejezésre juttatta, hogy a nyugati ,,klasszikus út" esetében a németalföldi és a francia forradalom között mintegy két évszázad telt el. Ezekhez hasonló robbanásszerű változás azután nem következett be egyetlen más országban sem. Bukott forradalmak, levert felkelések és nem kis mértékben hatalmi érdekeken alapuló politikai belátások segítették mégis a tőkés fejlődést ahhoz, hogy társadalom és politika lassan és nagy megszorításokkal helyet adjon neki. A politikai úthoz hasonlóan az európai óramutatók magában a gazdaságban sem mutattak soha, egyetlen percig sem azonos időt.

A mindenkori európai peremvidék különleges útjának megvoltak a társadalmi és politikai megfelelései, olyannyira, hogy amikor a történész a lemaradás okát keresi, egyetlenegyre nehezen tud rámutatni. Tény mindenesetre, hogy a feudalizmus válságából a nyugati államok úgy tértek magukhoz, hogy a 16. században beinduló gazdasági előretörésük elvezetett a gazdasági és politikai áttöréshez, miközben Európa egész holdkaraja, amely a nyugati magot körülöleli, leszakadt. Válsága tartósodott, s minden további külső és belső körülmény ezt látszott alátámasztani. Áthelyeződtek a kereskedelmi utak, s ezek új ipari vonzáskörleteket alakítottak ki. A korábbi kereskedelmi utak, központok elvesztették jelentőségüket, s a velük kapcsolatban lévő kézműipar satnyulni kezdett. Az akkoriban lefelé menő vagy stagnáló országok belső kohéziója gyengült, ellenálló-képességük megtört. A súlyos háborús kudarcok (harmincéves háború, török előnyomulás) kifejezték a belső gyengeséget, de ugyanakkor dramatikusan lefékezték a továbbfejlődést, tartósították és elmélyítették a gyengeséget.

Az indusztrializálódásban mutatkozó egyenlőtlenség, amely a 16. századtól kezdve tendenciaként érvényesült, definitívvé vált a 18. század végén. Ekkor indult meg a már polgári Angliában az ipari forradalom, s ekkor tört át az új társadalmi-politikai rend először a kontinens egy döntő pontján: Franciaországban. Ezt követően iparosodás, polgárosodás s a neki megfelelő intézményi rendszer Északnyugat-Európában stabilizálódott, s előrehaladt. Hozzá képest Európa egész további területe peremvidékké vált. A robbanásszerűen fejlődő Nyugat mégis azért fejthetett ki rá „szívó hatást", a peremvidék a Nyugat „kihívására" azért tudott egyáltalán reflektálni, mert megelőzően ennek kezdetleges feltételeit kifejlesztette. Nem annyira azonban, hogy a feudalizmus szerkezetét szétzúzhatta és az abszolutista rendszerektől megszabadulhatott volna, hanem csak annyira, hogy a kínált lehetőségekkel, amelyek a külkereskedelemben nyíltak, a feudális erők a maguk módján élhettek. A 18. század vége felé a felvilágosult abszolutista hatalmak - nagyhatalmi érdekekből - a gazdasági fejlődés támogató erőivé szegődtek. A Nyugat által kínált gazdasági lehetőség kihasználásában érdekeltté vált a feudális vezető osztály, az arisztokrata, a junker, a bojár, s nemegyszer az alapvető reformkövetelések megfogalmazója lett. Hasonló volt a helyzet a feudális struktúra egyéb, rangban lejjebb álló személyiségeinél is, akik korlátozott anyagi és munkaerőforrásaik miatt a kor adta lehetőségekkel kevésbé tudtak élni, s így a belső versenyben élethalálharcra kényszerültek. E rétegek egyes képviselői lelkükben polgárokká, sőt radikális polgárokká váltak. Ugyanakkor a hagyományos struktúra élvezői között mégis azok tették ki a túlsúlyt, akik a nem várt új szituációban az ingyen jobbágymunkaerőt akarták gyümölcsöztetni, s nem annyira holmi elméleti exportlehetőség kihasználása, mint a puszta egzisztencia fenntartása érdekében. Ez a reagálás olykor egyet jelentett a refeudalizálással.

A Nyugaton és elsősorban Franciaországban végbemenő politikai folyamatok mint külső meghatározók szintén hatást gyakoroltak az elmaradott övezetekre, de ez a hatás távolról sem volt olyan egyirányú, amilyennek azt gyakran feltételezik. A francia forradalom idején a kissé megkésett – ti. a francia felvilágosodás idejéhez képest megkésett – felvilágosodók és felvilágosítók szívesen vetették szemeiket Párizs felé, ám a forradalmi terror s még inkább a védekezésből kiinduló, de hamar támadásba átcsapó francia expanzió máris kezdte elriasztani őket. A német, osztrák, magyar, orosz demokrata helyzete tragikussá vált, amikor Napóleon, eszméinek megtestesítője, ezekkel az eszmékkel száján és lobogóján, hadaival betört országába, feldúlta, mint bármely közönséges hadvezér, kirabolta, mint bármely hódító, és semmi kétséget nem hagyott aziránt, hogy a francia szabadság egyúttal a francia uralmat jelenti Európa más részei felett. A polgári eszméknek ez a megjelenítése már akkor gyanússá tette őket, amikor a tőkés fejlődés klasszikus területein még a legelevenebbek voltak. A francia út politikai, eszmei hatása ambivalens maradt: amennyire felbátorító fénysugár, annyira fék is volt. A haladni vágyó német, osztrák, orosz polgár többsége végül is a nemzetet választotta, s a lipcsei csatában a zömében reakciós koalíció oldalán állt – tényleg vagy lélekben. A retardált országokban a politikai elmaradottság értelmet nyert, erőre kapott, megszilárdult. A polgári demokratizmus hívei hitüket és talajukat vesztették. Az eszme devalválódott. Győzelmi tort ülhetett az abszolutista reakció. Felkarolta az önvédelemből megszületett, de elkerülhetetlenül a polgári demokratizmus ellen forduló nemzeti érzést, s megkísérelte bevonni a nagy politikai reakció működtetésébe. 1815 után egy pillanatra úgy tűnt, mintha a retardált Európa politikailag győzött volna a fejlett felett. E reakció – eltérően a korábbi felvilágosult abszolutizmustól – ekkor nem volt sem gazdaságépítő tényező, sem a felébredt nemzeti elvárások kielégítője, s ez lehetőséget adott a lassan gyarapodó polgári elem feléledésére. Így is új nemzedék kellett ahhoz, hogy ebben az övezetben a polgárság és a polgárosodó vagy polgárosodni akaró birtokosság megerősödjék, s összeszedje magát annyira, hogy áttörési kísérletét 1848-ban megkísérelje. 48 azonban kudarcba fúlt. Valami mégis megindult általa: sőt talán azt mondhatjuk, hogy az európai peremvidék tényleges felzárkózásának kezdete a forradalmak bukása ellenére közvetett kihatásaikhoz kapcsolható. Részben a lezajlott forradalmi megrázkódtatás hatása alatt, részben mert a tőkésedés, iparosodás növekvő nyomást gyakorolt, s részben mert a politikai hatalom végre megértette, hogy gazdasági fejlődés nélkül az ország, a nemzet, a hatalom nem tartható fenn.

A porosz és a piemonti király végül is megvívta a már évszázadokkal előbb esedékes egységesítő háborúkat. Ugyanakkor az abszolutista hatalom képviselői megértették, hogy amennyiben országukat valamilyen módon nem tudják felzárkóztatni a Nyugathoz, úgy hatalmi helyzete kérdésessé válik, sőt létében is veszélyeztetve lehet. A 19. század második felében, de legalább a vége felé sor került ilyesféle felismerésekre szinte mindenütt, a felismerés hatása azonban számos további körülménytől függött, és így távolról sem lehetett egyformán eredményes.

A hatalmi szféra válasza Észak-, Közép- és Kelet-Európában mindenesetre valamelyest gyorsabb és közvetlenebb volt a nyugati kihívásra, mint az Ibér-félszigeten. Annyiban és ott legalább, ahol egy idegen uralom – mint például a török a Balkánon – ezt eleve nem zárta ki. A tőkés rendszer európaivá szélesedése azonban ezekben a társadalmakban is megérlelte a vágyat, s ami ennél több, növelte az erőt, meg támaszt is adott ahhoz, hogy a nemzeti tudat kialakuljon és fokozatosan össznemzetivé váljon. A peremvidéken szinte egyszerre született meg kétféle nacionalizmus. Az abszolutista reakciós tendenciák felé hajló, azt is magába záró konzervatív, és az idegen uralom ellen feszülő, a nyugati, főként a preforradalmi és forradalmi francia nacionalizmus hatását magán viselő demokratikus nacionalizmus.

A Nyugatról kiinduló indusztrializálás végiggyűrűzése Kelet felé bőven belenyúlt a 20. századba, s távolról sem eredményezte azonos szintek kialakulását. A 20. század elején - ha a kapitalizmusra nézve hasonlósági minimumként elegendőnek tekintjük a termelő ipari tőke és a bérmunka jelenlétét, úgy - egész Európa kapitalista volt már. A tőke mennyisége, a termelés technikai szintje, a nemzeti jövedelem, az osztályok és rétegek aránya, ezek létezési formái, a társadalom egészének és részeinek mentalitása azonban hatalmas különbségeket mutatott annak az egyenlőtlenségnek rezultánsaként, amelyet az egyes nemzeti társadalmak mozgáskülönbsége okozott. A nagyipari gazdaság Angliában, sőt már Franciaországban is, jelentős múltra tekintett vissza, amikor egy ettől a góctól észak felől keletre lehajló sávban és délen alapozták, Oroszország és a Balkán pedig még csak aż első nagyüzemeknél és az első számottevő infrastrukturális beruházásoknál tartott. Gazdasági szempontból Németország felzárkózott, sőt kezdett elébe vágni az utat törő országoknak, anélkül azonban, hogy ezt a gazdasági élre törést a német társadalom egészének polgárosodása kísérte volna. Felzárkóztak - méghozzá szervesebb módon - Skandinávia egyes országai: Dánia és Svédország. A peremvidék területe csökkent, s csökkent az eltérés mérve. Peremvidék maradt Közép-, Kelet- és Dél-Európa jó része; Németország pedig mintegy a közép, az átmenet kategóriáját képviselte.

A felzárkózó országok kitaposott utat, példát követtek: ha úgy tetszik, „utánozták" a mintát, amelyet a fejlett államok spontán fejlődésükkel nyújtottak nekik. Ám a történelemben semmi sem ismételhető meg azonos módon. Nemcsak azért nem, mert az ismétlő lehetőségei mások, de azért sem, mert az ismétlésben benne van a tapasztalat. Az adott esetben azért is, mert a folyamat a technika egy már elért magasabb szintjéről indult, s mert időközben másutt olyan tőkék gyűltek fel, amelyek kölcsönök formájában rendelkezésre álltak. Ez az ipari alapozás mindemellett politikai belátásokra is támaszkodott, s így minden esetleges látszatliberalizmus ellenére erősebben támogatott volt, mint az angol vagy a francia iparosítás kezdete. A monarchiák ipartámogató politikájának emellett messzemenő politikai következményei voltak. A megkésett országok egy részében az ipari felfutás viszonylag magas szinten kezdődött, s üteme relatíve gyors volt, már amennyiben ennek feltételei nem hiányoztak. Ez a fejlődés egy esetben, Németország esetében, nemcsak önmagához képest, de abszolút értelemben is felgyorsult, olyannyira, hogy a német ipar betört az élvonalba.

A gyors gazdasági fejlődés hátrányokkal is járt. Többek között azzal, hogy nem hatotta át az országok egész területét, s a 20. század elejére olyan új tőkés államok keletkeztek, amelyek belső gazdasági térképe nagy regionális eltéréseket mutatott. Németországban az északnyugati részek teljesen iparosodtak, a keleti övezet viszont agrárjellegű maradt, s az itteni mezőgazdaság kapitalizálódása nem vált egyértelművé. Éles határvonal húzódott Olaszország északi és déli része között. Spanyolországban egyes tartományok ipara nekilódult, másutt úgyszólván semmiféle változás nem volt tapasztalható. Magyarországon az ipar néhány gócra korlátozódott, s a vidék alig moccant.

Ez az újabb belső egyenetlenség közismert piaci hatásokhoz vezetett. Az agrárviszonyok tőkésedése nem vált elegendő mértékűvé ahhoz, hogy a belső fogyasztópiac kellően kiterjedjen. Ahhoz viszont eléggé gyors volt, hogy nagyszámú parasztot tönkretegyen, a falusi földmunkát kiszorítva, s így egy ipari tartaléksereget hozzon létre, amelyet viszont az ipar minden gyors növekedése mellett sem tudott felszívni.

Időközben pedig Nyugaton láthatóvá váltak a tőkés társadalom új belső gyengéi. Már érezhető lett, hogy az új osztály, a proletariátus társadalmi létező, s a számításokból nem lehet kihagyni. Mutatta ezt a chartizmus, a párizsi 48, majd a Kommün.

E ponton visszatérünk a „tömegek", a „tömegtársadalom" fogalmához. Első kérdésünk az, hogy miben különböznek a modern tömegek a hajdani, a kapitalizmus előtti társadalmak tömegeitől. A különbségtétel a nyugati irodalomban két fő formában történik: az egyik szerint a döntő eltérés abban áll, hogy míg a korábbi, a hagyományos tömegek meghúzták magukat a társadalom, alján, mintegy odúikban, és az elitet nem zavarták abban, hogy az emberiség ügyeit intézze és az életet élvezze, az ipari társadalom rászabadította őket a társadalomra, ők lettek a társadalom, s arra a maguk ízléstelenségével, neveletlenségével, állandó követeléseivel rányomják bélyegüket. A másik nézet szerint a tömegeknek régebben megvoltak a szoros társadalmi, családi, vallási, foglalkozási kötelékei, s életüket e kötelékek rendben tartották. Most viszont elszabadultak róluk, tájékozódásukat a világban elveszítették, emiatt félniük kell, s mivel félnek, a politikai csirkefogók azt tehetnek velük, amit csak akarnak. Az utóbbiak körét azután a szerzők jó vagy rossz ízlése diktálja.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy e felfogásokban, mind az egyikben, mind a másikban, benne foglaltatik az igazság kisebb-nagyobb része. Feltétlenül igaz, hogy a régi tömegek helyét az antikvitásban is, a középkorban is szorosan kijelölte a polgárinál sokkal szűkebb vezető csoport, s az is igaz, hogy a kötelékek, amelyekkel e helyre igyekezett és amelyeket többnyire sikerült is rögzítenie, rendkívül erősek, úgyszólván eltéphetetlenek voltak. A feudális faluból vagy akár a családi házból a kimozdulás életkaland volt, egyet jelentett az elveszéssel, a brigantizmussal, utonállással, koldulással, betyársággal, legjobb esetben a katonáskodással, ami azonban többnyire szintén egy egész életre szólt. A legkisebb eltérés a bevett vallási és a köznapi morális szokásoktól egyenes út lehetett és többnyire volt az eretnekség, az inkvizíció vagy a boszorkányság felé. De legalább ilyen erősen meghatározó volt a foglalkozás, pontosabban az apa, a nagyapa foglalkozása is. Ahhoz, hogy egy paraszt fia céhbeli iparos vagy az utóbbi fia értelmiségi stb. legyen, összehasonlíthatatlanul nagyobb szellemi és általános emberi aktivitást kellett kifejteni, mint ma egy bármilyen származású, az átlagnál jobb képességekkel megáldott embernek például ahhoz, hogy a tudományok doktora legyen. Mindemellett a középkorban a tömegek jogi helyzete különös volt. Egy-egy tagjának volt jogi helyzete a tömeg egy másik tagjával vagy más tagjaival szemben, s ez a jogi helyzet elvileg azonos alapokon nyugodott. Ezzel szemben soha, egyetlen középkori jogalkotónak sem jutott eszébe jogi egyenlőséget teremteni a társadalom különböző osztályai s olykor még rétegei között sem. Másként szólva a középkori tömeg emberi mivoltában redukált tömeg volt, amely, ha e redukció akárcsak részleges megszüntetése érdekében megmozdult, az alapvető jogrend ellen lázadt, s az alapvető jogrend értelmében volt minden skrupulus nélkül további redukcióval büntethető. A társadalom felső rétegei szemében ez a középkori tömeg a szó társadalmi értelmében nem volt ember, hanem valahol félúton állt a háziállat és az ember között.

A polgári forradalmak egyik legfontosabb, ha nem a legeslegfontosabb tette viszont éppen abban állt, hogy egy az egész társadalomra nézve egyformán érvényes jogrend talajára helyezkedtek, s azt elvileg keresztül is vitték. A polgári forradalmak többi vonásairól, amelyek egyébként esetről esetre nagyon változtak, most nem szólunk, hanem megelégszünk azzal, hogy a polgári forradalom jogi forradalma volt az alapjában véve, ami a feudalizmus kényelmetlenségeinek megszüntetését a polgárságnak lehetővé tette. Magától értetődik, hogy e jogi forradalom keresztülvitelére többnyire – és főként eleinte – jelentős társadalmi, politikai, kulturális megmozdulás szolgáltatott alapot, s az is, hogy ehhez a polgárságnak szövetségesekre volt szüksége. A szövetségi rendszer következménye volt-e, vagy valami másé, közömbös abból a szempontból, hogy ezt a jogi forradalmat már nem volt lehetséges a társadalom kibővített vagy újabb elitjére korlátozni. A polgári forradalom s ezek sorában a modellé vált francia ünnepélyesen, egyszer s mindenkorra, visszavonhatatlanul az „emberiség" egyenlő jogai, törvény előtti egyenlősége stb. álláspontjára helyezkedett. Következményeit tekintve ezen mit sem változtatott, hogy a polgárság emberiséget, egyenlőséget, azonos jogi helyzetet, kiváltságmentességet hangoztatva csupán önmagára gondolt, s az sem, hogy leendő rabszolgái, akik majd néhány évtized múlva e jogok érvényesülését követelni kezdték, a jelszavak és az új törvények megszületése idején még nem is léteztek.

A polgárság létrehozott egy olyan ideológiát és egy olyan jogrendet, amelyet később a legnagyobb mértékben vonakodott érvényesíteni, s miközben vonakodott, érthetően fokozódott a polgári ambivalencia, a sokat emlegetett rossz polgári lelkiismeret. A 19. században mintegy a hetvenes évekig Európa kétféle küzdelem színtere volt: azokban az országokban, ahol a polgári átalakulás nem tört át, a harc a polgári jogrend bevezetéséért folyt, a többi országban viszont már elkezdődött az újabb küzdelem ennek a jogrendnek érvényesítéséért, a jogok tényleges kiterjesztéséért az alsóbb néposztályokra s elsősorban a munkásosztályra. Az új tömeg pedig valóban nőttön-nőtt, s hála a tőkés termelés szükségleteinek, korábbi kötelékeit valóban elveszítette. Már nem az volt az érdek, hogy a tömeg a faluban maradjon, hanem hogy minél nagyobb számban a városokba tóduljon. Nem volt fontos, hogy családban él-e, vagy magányosan, nem volt érdekes, hogy milyen istenben hisz, vagy hisz-e egyáltalán, érdektelenné lett, hogy az apja földet túrt, cipőt foltozott vagy rangos iparos volt. Csak az számított, hogy napi „x" óráját az üzemben minél hasznot hajtóbban ledolgozza. Az iparosodás folyamata magával hozta a régi falu szerkezetének szétmorzsolását, s a bomlási termék – mind a volt birtokosok, mind a volt parasztok köréből – a város felé tartott, s ott vagy jól-rosszul elhelyezkedett, integrálódott, vagy – más esetekben – tengett-lengett, pendlizett, esetleg csapatostul emigrált.

Ez az új, az iparosítás által életre hívott városi tömeg mindazonáltal nemcsak abban különbözött minden elődjétől, hogy kötelékeit elveszítette, hanem abban is, hogy olyan elvi jogokkal rendelkezett, amelyeket gyakorlatilag megvontak tőle. Kezdve mindjárt azokon a létfeltételeken, amelyek a joggyakorlást egyáltalán megengedik, s folytatva a politikában, az ország vezetésében való részvétel jogán. Amikor a munkásosztály életfeltételeinek biztosításáért és választójogának megadásáért fellépett, a szó igazi értelmében a fennálló jogrend elvi keretei között mozgott. Valószínűleg nem is véletlen ebben az összefüggésben, hogy a tőkés társadalom Marx által végrehajtott elemzésének végszava: a forradalom elengedhetetlen szükségessége az emberi jogok valóban társadalmi méretű kiterjesztésére, azokban a társadalmakban, azokban az országokban jutott a legnagyobb befolyáshoz, amelyekben a társadalom vezető csoportjai – a gazdaságban és a politikai hatalomban egyaránt – a legmakacsabban elzárkóztak a jogkiterjesztés elől.

Láthatóvá vált tehát, hogy a tőkés társadalom minden, csak nem racionális; hogy ellenőrizhetetlen erők és tömegek lépnek fel, működnek benne, hogy a személyiség elve nem érvényesül, a rendszer szolgává tesz. Az új vonásai, a liberalizmus kezdődő válsága máris mintegy bekebeleződött a peremterületek feudális típusú válságába, miközben pedig – mutatis mutandis – a tőkés termelés problémái rohamos gyorsasággal életre keltek az utóbbiak köreiben is. Általános elkésettség az egyik, viszonylag gyors gazdasági fejlődés a másik oldalon együttesen a két típus egybetorlódását – két idő egyidejűségét idézte elő.

Második kérdésünk a modern „tömegtársadalom”-mal kapcsolatban a peremvidékre irányul: miben különbözött e vidék problematikája e téren a nyugati gócétól? Ez azonban nem választható el a vezetőcsoportok, az „elit” kérdésétől.

Dél- és Közép-Európában a polgárosodás társadalmi, intézményi és szellemi értelemben gátolt maradt. A város abszorbciós képessége kisebb volt, a polgárság a felbomlott rétegeket nem ragadta magával, az átalakulás nem hatotta át a társadalmi hierarchiát, nem módosította gyökeresen az intézményi rendszert, s még kevésbé a közgondolkodást. A modern városi tömeg problémáját mindenütt megtoldotta a régi, halálra ítélt, de meghalni mégsem tudó falusi tömeg problémája, a városban pedig ott nyüzsgött a nemrégen még magasan álló, de gyorsan deklasszálódott emberek egész serege, s ez a réteg szintén a maga jogait reklamálta. Ugyanebben a régióban a fiatal munkásosztály nagyon is elzárkózó és gőgös vezetéssel találta szemben magát, létfeltételei pedig az esetek többségében mélyen alatta maradtak a nyugat-európai átlagnak.

A tőkés fejlődés körüli állami bábáskodás, a peremvidék jellemzője nagy gazdasági haszonnal járt, a tőke maga minden szabadságot élvezett, a polgár azonban máris elvesztette szabadságát. Németország sajátos útjának társadalmi következményeit elsőként Max Weber elemezte, úgyszólván Zeitgeschichteként, s ha a német társadalmi rétegződés számos részletkérdését azóta tisztázták is, a Weber-féle kép alapvonásain nem történt módosítás. Megállapításai középpontjában az az egyenlőtlenség áll, ami a junkerbirtok gazdasági súlytalanodása mellett a junkerek politikai hatalmának megőrzése által keletkezett. A junker és a junkerből lett katonatiszt, a porosz állam talpköve és bástyája meghatározó erővé vált a porosz vezetés alá jutott egységes német államban, ahol azután parvenü magatartási formái és kaszárnyaszelleme házasságra lépett az állami bürokráciával, s vezérmotívumává vált a polgári életformának. Az utóbbi jelenség pedig – Weber elemzése szerint – azért következhetett be, mert az új német burzsoázia úgy nőtt naggyá, hogy a porosz államra támaszkodott, ez az állam segítette és védelmezte. Így azután ez a polgárság éretlen maradt. Márpedig veszélyes – írta Weber –, „ha a politikai uralmat gazdaságilag süllyedő osztály tartja kezében", de az is „ha osztályok, amelyeknek a gazdasági hatalom a kezébe jut, s ezért a politikai hatalom várományosai, politikailag éretlenek".[8]

Márpedig a politikai hatalmat a gazdaságilag süllyedő rétegek nem engedték ki a kezükből a peremvidéken egészen az I. világháború végéig. Nemcsak arról volt szó, hogy fennmaradtak, sőt a modernizálásban betöltött előkelő szerepük miatt átmenetileg megerősödtek a monarchiák, de arról is, hogy az államapparátus, a hadsereg, a jelentős intézmények keretei a süllyedő agrárurak sarjaival teltek meg. Magától értetődik, hogy ők két kézzel kapaszkodtak a létfeltételeiket biztosító államba. Mivel gazdasági süllyedésük az iparosodással állt kapcsolatban, gyűlölni kezdték annak mindenfajta kifejeződését a polgári szabadságeszméktől a gazdasági liberalizmusig.

A junkerbirtok, illetve Közép-Európa nagy részében a nagybirtok bizonyos mértékig mégis modernizálódott, s ennek lecsapódása a parasztproblémában jelent meg. A paraszti parcella függőségben maradt, de a gépesített nagygazdaság egyre több paraszti munkáskezet szabadított fel. A folyamat szerfelett gyorsan zajlott le. Míg a paraszti Anglia három évszázadra terjeszkedő átalakulása ipari állammá a tőkés fejlődés drámájában egy bő felvonásnak, ugyanez a folyamat Németországban egy snittnek felelt meg. A faluból kiszorult tétova tömegek, amelyeket Angliában – ha útjukat nem vették az Újvilág felé – volt idő szukcesszíve, sokszor dologházak és egyéb intézmények közbeiktatásával ipari munkássá átváltoztatni, a peremvidék tájain részben szintén a munkaerő számára nyitott Amerika felé vették útjukat, de részben a reménytelen falusi pauperizmus nívójára süllyedtek.

A paraszti probléma ezekben az országokban mindenütt megnőtt, s ha Németországban a keleti, Olaszországban a déli tartományokra korlátozódott is elsősorban, másutt általános természetű volt. Ez a jelenség mint a retardáltságból eredő egyik speciális egyenlőtlenség s a múlt egy felszámolatlan darabjának beékelődése a tőkés jelenbe társadalmi és politikai értelemben egyaránt nagy jelentőségre tett szert azáltal, hogy egyszerre lépett fel a már tipikusan polgári problémával, a munkásosztály mint önálló társadalmi és politikai tényező színre léptével.[9]

A klasszikus tőkés fejlődés esetében a munkásság osztállyá szerveződése ugyanolyan elnyújtott folyamat, mint a parasztság átstruktúrálódása, a két folyamat nem is két folyamat, hanem egyazon folyamat két oldala. A 19. század közepéig, ha ez a munkásság olykor megmozdult is érdekei spontán védelmére, s ha - mint Angliában, liberális példára és jórészt liberális szövetségben - elkezdte is jogai követelését, sem osztálya létének tudatával, sem önálló politikai szervezettel nem rendelkezett. Németországban és tőle keletre viszont a proletariátus néhány évtized alatt duzzadt tömeggé, s bár éppen ezért a 19. század végén még nagyrészt első generációs volt, szinte azonnal az osztályba lépett be, s nem csupán az iparba. A szociáldemokrata szervezkedésnek és a II. Internacionálénak hála, a 19. század utolsó évtizedétől kezdve a városban munkát kereső falusi kész osztályharcos tudatra, kész szervezetre lelt. A műhelybe lépve a bizalmi fogadta. Ez a munkásosztály alighogy alakult, máris elkezdte gazdasági és politikai harcát, s ezen a területen a kettő egybekapcsolódott. Nincs olyan liberális polgárság, amely a jogkiterjesztésért harcba menne, s amelyet a munkásosztály e téren követhetne, vagy mintának vehetne. A marxizmus - ellentétben Marx várakozásaival - a peremvidéken s itt elsősorban az erőteljesen fejlődő országokban terjedt a legrohamosabban.[10]

Ezekben az országokban tehát nem egy, hanem két nagy társadalmi csoport feszítette a kereteket, elégedetlenségük - még ha az ideológiában és a szervezetekben nem találkozott is - egymásra utalt, egymást erősítette, a társadalom összetartó falai pedig gyengék voltak.

Ha ez a polgárság korábban nem volt elég erős sem gazdaságában, sem lelkében arra, hogy társadalmi és politikai robbantást hajtson végre, tehette-e ezt éppen most? Szembefordulása a reakciós államhatalommal egyértelmű lett volna azzal, hogy megfosztja magát egy a liberálisnál hatékonyabb védelemtől, holott ez az állam messzemenően kész volt a gazdasági érdekeinek megfelelő cselekvésre. Elszakadása a nagybirtoktól s egy a polgári követelményeknek jobban megfelelő birtokszerkezet kialakításának követelése ugyancsak ésszerűtlennek mutatkozott. Gazdasági okokból, mert a fennálló állapot olcsó munkaerőt garantált, s a tőkének volt helye a mezőgazdaságban; politikailag, mert a tradicionális vezető osztály minden pozícióban késznek mutatkozott a társadalmi védelem megszervezésére, s mint ilyen nagy támaszt jelentett. A polgárság e retardált államokban sohasem emancipálódott teljesen. Sőt. Minél nagyobbra nőtt gazdasági hatalma, annál görcsösebben féltette, s annál inkább keresett a hatalomban támaszt. Miután érdekei – gazdaságiak és társadalmiak – védelmet élveztek: az államhatalmat, a politikai vezetést nem igényelte. A politikai elit ezekben az országokban a régi gazdasági vezető osztályhoz kapcsolódott.

Pontosan megfelelt ennek a társadalmi szituációnak, hogy a peremvidéken nemcsak a politikai és a közélet demokratizálódására nem került sor, de a liberalizmusnak se voltak igazi erői; nem volt támasza, s nem volt hagyománya. A liberalizmus nem jelentett egyebet, mint a tradicionális vezető osztályoknak a felületen átfestett, de alapjában konzervatív uralmát. A 20. század elejétől kibontakozó olasz liberalizmus látszik ez alól kivételnek, közelebbről szemlélve azonban ez a rendszer is elárulja társadalmi megalapozottságának gyengeségét, a giolittizmus nagy korlátját: ráutaltságát a déli földbirtokosság politikai támogatására.

Midőn tehát a liberalizmus Nyugaton válságba kerül, ez a liberalizmus Európa egyéb tartományaiban a szó igazi értelmében ki sem alakult. Bár a bismarcki német állam a plurális parlamentarizmus elvi álláspontján épült, ennek érvényesülését a kivételes törvények és a Kulturkampf meglehetősen behatárolta, míg szociális intézkedéseivel a haladás konzervatív gondolatának áldozott. Másutt az államilag erősen irányított és ellenőrzött pluralizmus mellett a hatalom a liberális államtípusból elsősorban azt sajátította el, hogy mit nem kell cselekednie. Nem szabad a társadalmi viszályokba beleszólnia, nem kell a szociális szférát érintenie, nem lehet a tőke ügyeibe beavatkoznia, hacsak nem javára.

Ha a liberális állam hasonlósági minimumaként a plurális parlamentarizmus létezését fogadjuk el, úgy a 20. század elején a legtöbb európai államot besorolhatjuk ebbe a kategóriába, beleértve a peremvidék legtöbb országát is. De vajon szükséges-e egyáltalán, hogy liberalizmus és liberalizmus, parlamentarizmus és parlamentarizmus mérhetetlen különbségeire emlékeztessünk a Temze és a Duna partján? Csak ennyit talán: midőn Angliában a három Reform Bill a legelesettebbek kivételével mindegyik társadalmi osztály férfi tagjainak biztosította a választásban való részvételt, Magyarországon e jogot kizárólag a tulajdonnal rendelkezők élvezték, s ezek szavazataikat nyíltan kellett hogy leadják. Ugyanakkor az orosz birodalomban a cári önkényuralmat még úgyszólván semmi sem kezdte ki.

Mindez azt is jelenti, hogy az azonos elnevezéssel illetett társadalmi pozíciók között Nyugaton és Keleten nem volt tényleges megfelelés. Egy szegény francia arisztokrata előkelő nulla, az adósságban úszó magyar nagybirtokos szegény ugyan, de mint arisztokrata társadalmi mérce és politikai vezető. A francia polgár rég megszűnt parvenü lenni – a nemzet része, sőt maga a nemzet; a magyar polgár java része felkapaszkodott és megtűrt bevándorló. A magyar tanító a ,,nemzet napszámosa'', a francia a köztársaság őre. A francia katonatiszt egyszerűen katonatiszt, a magyar azonban ,,úr''.[11]

Bármilyen mutatót, az élet bármely oldalát szemléljük is, azt találjuk, hogy a fejlődés egyenetlen, aránytalan, a 19. század végi, huszadik század eleji Európában az egyes nemzetek szintje szerint számos jelenidő volt jelen. Ha igazi jelennek a legfejlettebb országok mutatóit vesszük, akkor ezekhez képest saját létformájuk számos aspektusa múlt; egészükhöz képest múlt a német jelen, múltabb Közép-Európa és régmúlt a Balkán. Ugyanakkor archaikus és új, elavult és modern teljes aszinkronban, de meghitten telepszik egymásra egy-egy társadalom keretén belül.

A gazdasági, az ezt kifejező társadalmi mozgás és ennek hiánya, a politikai szférában mutatkozó, alapjában eltérő vonal a klasszikus és a retardált típus között megjelenik a társadalmak önmagukról kialakult szemléletében, a társadalom egészének és részeinek mentalitásában is. Az elmaradottság szellemi térképét, a filozófia, a művészi, a politikai gondolkodásba való kivetítődését érdemes lenne önálló tanulmány tárgyává tenni. Néhány elemét próbáljuk itt csak megragadni. A 18. század végén, a 19. század elején megjelent a peremvidéken a nemzet ostorozása, a nemzeti bűnök feltárása. Nem sokkal később a kompenzálás is: a mentségek keresése, a vigasztaló motívumok utáni kutatás, a valahai nagyságba való menekülés, a győzelem, az elégtétel vágya, a leendő nagyság jóslata. Az ésszerűségből való kiábrándulás, a tőkés társadalom durva materializmusának, önzésének bírálata, a tehetetlenség érzése és az ebből keletkező nihilizmus, hozzátartozó ellentétével, a voluntarizmussal együtt az egyidejűen felmerülő pesszimizmus és agresszivitás - a 19. század végének sajátossága - nem csupán és akkor talán még nem is elsősorban az általános polgári ellentmondásokhoz, hanem részben vagy inkább az elmaradottság különleges ellentmondásaihoz kapcsolhatók.[12] Nem önmagában véve az elmaradottság tényéhez azonban, hanem azokhoz az aránytalanságokhoz, amelyek e társadalmak sajátos helyzetéhez, egyidejű visszamaradottságukhoz és koraérettségükhöz fűződnek, s azokhoz a hátrányokhoz, amelyekbe az európai civilizáción mint egészen belül a fejlettebb országokkal szemben jutottak. Ezekben az országokban a szellem bizonytalanná vált a nemzet mineműsége felől. S midőn önmagát kutatta, a nemzet jövőjébe szeretett volna pillantani. A világ mit sem hallott ez idő tájt az ,,angolság" vagy ,,franciaság" problémájáról, hiszen ez minden angol és francia számára magabiztosan és természetszerűen adott volt, annál többet a ,,németség"-ről, a ,,szláv lélek"-ről, s ha hallani akarta volna, hallhatta a jajongó kérdést: ,,mi a magyar?".

Gazdasági kiegyensúlyozatlanság, gyülemlő társadalmi feszítő erők, szociális nyugtalanság, s ,,nyugtatóhiány" mellett e retardált társadalmak szenvedtek nemzeti tudatuk és tényleges nemzeti létük inadekvát voltától. A tétova identitáskeresés és önigazolás, kompenzálás, jövőkeresés kusza halmazából elindulva a nemzeti tudat a nemzet függőségén vagy szétesettségén – tehát tulajdonképpen a nemzet hiányán – végül is nagyra, óriásra nőtt. Az elmaradott, de koraérett keleti félteke tipikus szülötte a konzervatív nacionalizmus. Első életjeleit még a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején adta, s ekkor az önvédelem jegyeit ölthette magára. A viharos 19. századközép demokrata áramlatai sáncait átmenetileg alámosták, de ismét felülkerekedett, és mind a felszabadítás, mind az egységesítés programjának élvonalába lépett. Noha számos esetben sikereket is ért el, e sikerek általában véve nem voltak az elvárásokkal arányosak. Olaszország egységesült, ám néhány kisebb, de nagyon fájlalt olasz lakta terület a Monarchia tulajdonában maradt. A német császárság létrejött, de határai nem foglalták magukba a német nyelvterületet. Magyarország az 1867-es kiegyezés jóvoltából a Monarchia második uralkodó nemzete lett, szabadnak mégsem tekintette magát. Románia függetlenedett, önálló állammá lett, de minden gondolata más államok kebelén élő honfitársai felé fordult. Az új Bulgária nagyobb Bulgáriára vágyott, hiszen határain túl is éltek bolgárok vagy csaknem bolgároknak tekinthető rokonok, Szerbia viszont minden délszlávot kezdett oly testvérnek tartani, aki mindenképpen megérdemli, hogy a szerb királyi jogar alatt éljen.

A konzervatív nacionalizmus – sikereire támaszkodva – az elmaradottság leküzdésének egyik motorja lett. A felzárkózás érdekében tett erőfeszítés viszont éppen általa vált célból olyan eszközzé, amely mint célt a nemzeti törekvések kielégítését szolgálta. A feudális eredetű tényezők vállán nyugvó állam és a konzervatív nacionalizmus mint a neki megfelelő, mintegy hozzárendelt áramlat a kisebb-nagyobb belső és külső sikereken felbuzdulva nagy önbizalomra tett szert, és a 20. század elején már nemcsak arra kész, hogy szembenézzen más, sikeresebb nacionalizmusokkal, de arra is, hogy imperialista politikába kezdjen, s megkísérelje elragadni azokat az erőforrásokat, amelyektől megfosztva érzi magát, amelyektől a korábban érkezők - hite szerint - megfosztották, s amelyeket nemzeti kiteljesedéséhez, valamint gazdasági kibontakozásához szükségesnek tart. A retardált Európa nagypolitikai, külpolitikai szembekerülése a fejlett Nyugattal a 19. század végén elkezdődött.

Ugyanakkor azonban az egykori demokratikus nacionalizmus útja a belső feszítőerőktől hajtva és az új fenyegetés hatása alatt maga is az imperialista nacionalizmusba torkollott; míg védekezett, egyúttal támadott, de míg zsákmányra vadászott, magát továbbra is demokratikusnak álcázta. Létrejöttek a koalíciók, amelyek, még mielőtt a harcot elkezdték volna, először is egy eléggé elhúzódó diplomáciai csatát folytattak le a mérleg nyelvének hitt Oroszország megnyeréséért. Szárnyakat kapott a kisnemzeti nacionalizmus is, amely Közép- és Kelet-Európa tájain az elnyomatás körülményei között oly korán megszületett, s amely a kitörő vihartól a nemzeti szabadságot vagy a nemzeti lét kiteljesedését várta. Mivel az esetek többségében ez sem támaszkodhatott a szó igazi értelmében nemzeti polgárságra, a demokratizmus ruhája, amelyet korábban még joggal öltött magára, mindjobban megkopott, szétrongyolódott, s egyre inkább kikandikált alóla a kisnemzeti imperializmus.

A vihar végül is kitört, és négy éven át szórta villámait. Eredményei a fordítottjai voltak annak, mint amit vártak tőle. A feudális típushoz tapadó hatalmi rendszerek megdőltek, a birodalmak összeroppantak. Az orosz fejlődés merőben új fordulatot vett. A háború a nélkülözésnek, a vereséggel és győzelemmel való mély elégedetlenségnek, sztrájkoknak, felkeléseknek és forradalmaknak adta át a helyét.

A HÁBORÚ UTÁN

Íme a válság Európája. Két tényezőjét érintettük eddig. Az egyik volt a liberalizmus válsága a monopoltőkés gazdálkodás keretei között, a másik a retardáltság eleme a peremvidéken a fejlett tőkés területekhez viszonyítva és saját belső szerkezetének feszítő erőiben. Ez utóbbiak robbantak ki a háború által e társadalmaknak okozott már elviselhetetlen terhek alatt a forradalmak formájában Oroszországban, Németországban s a Monarchia több területén. A háború utáni szituációban azonban e tényezőkhöz újak is társultak.

E korszak legátfogóbb problémáját abban ragadhatjuk meg, hogy napvilágra lépett a tömegek újraintegrálásának követelménye, és úgyszólván elodázhatatlanná vált. Ebből a szempontból a két háború közötti szakaszban a válaszokat három csoportba sorolhatjuk. A nyugati típushoz azok a kísérletek tartoztak, amelyek - alaposan megkésve és többnyire a gazdasági világválság hatása alatt - az állam fokozott gazdasági és szociális tevékenysége révén igyekeztek biztosítani a polgári állam tömegtámogatását. Lépéseket tettek egyúttal az emancipálás, a jogkiterjesztés irányában. Lehetővé vált egy sor országban, hogy a mérsékelt munkáspárt (szocialista vagy szociáldemokrata típusú) tartósan belépjen a politikai hatalomba. Az erősödő, de formailag továbbra is demokratikus keretekben mozgó állami irányítás jóléti és szociális irányt vett az Egyesült Államokban, Európa számos erősen iparosodott kis országában, és - még ha jóval radikálisabb ideológia mellett is - alapjában véve hasonló funkciót töltött be a francia népfront, és hasonló céljai voltak a spanyolországi népfrontban tömörült pártok és csoportok legnagyobb részének is.

A második típust Oroszország jelentette. Közismert, hogy Európának éppen ebben a legelmaradottabb régiójában került sor a nagy kísérletre, a forradalomra, az össztársadalmilag érvényes jogkiterjesztésre a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése alapján. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az orosz fordulat egyszerre jelentette a modernizálás és a belőle származó tömegek integrálásának követelményét egy merőben új társadalmi és politikai szerkezet kereteiben.

Ha a szovjet út az emancipált tömegek újraszerkesztése és újrakötése egy nekik megfelelő új társadalom rendjéhez, követelményeihez, ösztönzőihez, ideológiájához stb., az az út, amely - mondjuk - az angol Reform Billekkel vette kezdetét, és mára a fejlett tőkés államokhoz vagy az állami monopolkapitalizmushoz, vagy az úgynevezett jóléti államokhoz vezetett, voltaképpen nem más, mint a jogaikat követelő tömegek reintegrálási kísérlete a fennálló alaprend, a kapitalizmus kereteibe.

Miután a keleti és a nyugati utat elkülönítettük, végeredményben szembetaláljuk magunkat a harmadik úttal, Közép- és Dél-Európával. Azzal a területtel, amelyen a két világháború között sem a demoliberális típusú reintegráció, sem a kommunista típusú átszerkesztés felé nem sikerült elindulni. Miért nem? Mondhatná bárki és mondják is elegen, hogy az első világháború után előbb vagy utóbb mindegyik országban létrejöttek a demokratikus fejlődés alapjai. Előbb vagy utóbb mindenütt demokratikus köztársaságok létesültek. Miért nem voltak képesek ezek megállni a lábukon? Miért ügyetlenkedték el a dolgot? Miért engedtek lépten-nyomon a fasiszta nyomásnak és követeléseknek? Sokan a fasizmus és a nemzetiszocializmus uralomra jutását még ma is úgy tárgyalják, mint a vele szemben álló politikai felek árulási folyamatát, egy olyan árulását, amelyet részben cinizmusból, részben ostobaságból követtek el.

A dolog ennél sokkal mélyebb és bonyolultabb. Egész komplexumából e helyen csak a legfontosabb vonásokat emeljük ki. Ebben saját struktúrájuk és háború utáni helyzetük mellett nagy szerepet játszottak nemzetközi tényezők, és ezek sorában mindenekelőtt a forradalom - és nem a forradalom általában véve, hanem az oroszországi típusú proletárforradalom -, valamint a nyomában keletkező új rendszer, a bolsevizmus. Hatásáról annyit írtak már, hogy ezúttal megelégszünk e hatás fő irányainak regisztrálásával. Az oroszországi tanácsuralom mindenekelőtt - nem az ő akaratából egyébként, hanem elsősorban a világ többi részének akaratából, ami gazdasági érdekeivel nem egyezett - kiszorult a világgazdaságból, a külkereskedelmi forgalomból, a tőkeelhelyezési lehetőségekből. Mi több, az utóbbi szempontból a francia kistőkéseknek, a kispolgároknak hatalmas veszteséget okozott, mert a 19. század vége óta Oroszországnak nyújtott kölcsönök kamatostul, mindenestül odavesztek. A kötvények nagy része ma is a Banque Nationale trezorjaiban porlad. Mekkora tényleges és potenciális gazdasági veszteséget jelentett ez az európai gazdaságnak, azt azért nem lehet felmérni, mert Szovjet-Oroszország tulajdonképpen ekkor kezdte el az addig csak szórványosnak mondható iparosítást és a gazdaság modernizálását. Milyen ütemet vehetett ez fel jobb körülmények, más politikai atmoszféra esetén, ezt nem lehet kiszámítani. Mindenesetre e kérdésben a politikai szempont uralkodott el, s ennek lényegét abban lehet megfogalmazni, hogy az ellenséget gazdasági eszközökkel kell megverni. Ez a szempont a lényeget tekintve mindaddig érvényben maradt, amíg Oroszország - ezúttal a szovjethatalom formájában - ismét nem vált, s most tényleg, a mérleg nyelvévé.

Az oroszországi forradalom felborította az európai hatalmi erőviszonyokat. Néhány messze látó politikust leszámítva, az európai politika a Szovjetunióval mint külpolitikai tényezővel megszűnt számolni.[13] Belső bajaival és a számára támasztott gazdasági nehézségekkel lesz elfoglalva – vélték –, s hozzátették, hogy egy olyan birodalom, amely elszenvedett súlyos területi veszteségeiért nem keres revánsot, lemondott a pánszlávizmusról, s nem hirdet imperialista programot, nem is hatalom többé. Ennek első következménye volt, hogy a német vereség után lehetőnek vélték Közép-Európában egy vákuum teremtését. Ez arra vallott, hogy a szovjet államot nemzetközi tényezőként nem sokra becsülték, jóllehet Európát elárasztotta miatta a pánik. Állt ez elsősorban a francia vezető körökre. A francia polgárság elsősorban nem attól félt, hogy a bolsevizmus réme hozzá is elérhet, bár az effajta hisztériakeltésben sem volt hiány, de attól nagyon, hogy a bolsevik forradalom magával ragadja a vereséget szenvedett országokat. Európa ama retardált részét, amelyről beszéltünk, hiszen e két kategória többé-kevésbé egybeesett. Magával ragadja pedig ezek sorában Németországot. Ha ez megtörténik, a szovjet rezsim erejét nem lehetett lebecsülni annyira, hogy az orosz–német összefogástól ne féltse minden francia politikus, katona és polgár a győzelem gyümölcseit. S ekkoriban még nem volt világos, hogy a gyümölcsök mérgezettek.

A forradalom terjedésétől való félelem nem volt alaptalan. Ahol a társadalmi feszültségeket a nacionalizmus segítségével, az igények java részének kielégítésével le lehetett vezetni, nem került sor komoly megrázkódtatásokra. Egyebütt azonban, vagyis a vesztes táborban súlyos pillanatok adódtak. Tanácsköztársaság Magyarországon, Bécs a bolsevik fordulat küszöbén – ahogyan azt 1919 áprilisában, majd júniusában hitték –, szélsőbaloldali felkelés Berlinben, tanácshatalom Münchenben. A félelem megragadta az érintett területek régi vezető csoportjait csakúgy, mint polgárságát. Miután azonban az utóbbi feje felől a háború elsodorta a menedéket, a monarchiát, nem volt más választása, mint hogy fogvacogva utána nyúljon a hatalomnak. Miután ezt megtette, derült ki igazán, milyen veszélyes, ha a gazdasági hatalom olyan osztály kezén gyűlik fel, amely a politikai uralomra éretlen. Most vált igazán evidenssé, hogy a kényszer szülte új polgári demokráciák, amelyek úgy akartak fellépni, mintha valóban a francia felvilágosodás állna a hátuk mögött, s plebejus népi tömegek rokonszenve bástyázná őket körül, mennyire nem rendelkeznek e két feltétellel, de még demokratikus és liberális polgársággal sem. Beléptek a hatalmi űrbe, mintegy a levegőbe akaszkodva, de gondosan kidolgozott ultrademokratikus princípiumaikat egy vegyes eredetű értelmiségi réteg fogadta el csupán, s az is alaposan eltérő indokokat követett.

Az új polgári köztársaságok többnyire szociáldemokrata támogatással születtek. Ebben viszont az oroszországi forradalom árnyékában benne foglaltatott a helyzet egész ambivalenciája. A polgári demokrácia, amely hatalmi magjába foglalja a szociáldemokráciát, s amely parlamenti többséget csak általa tud a maga számára feltételezni, létrejötte idején társadalmilag és elméletileg egyaránt a halál torkában kellett hogy érezze magát. Társadalmilag ugyanis e pártok vezető csoportjai az utca plebejus elemeire támaszkodtak, és nem lehetett látni semmilyen garanciáját annak, hogy e tömegeket befolyásuk alatt tudják tartani. Nem volt elhatárolható sem társadalmilag, sem pártpolitikai szempontból az a pont, ahol a szociáldemokrata vezetés egy része vagy egésze átmehet a kommunizmus táborába. A leninizmus a szociáldemokráciából nőtt ki, a magyarországi szociáldemokraták vonták be a hatalomba a Tanácsköztársaság létesítésekor a kommunistákat, a német szociáldemokrata mozgalom kebelén alakult ki a Spartacus-szövetség. Emellett a szociáldemokrácia a polgári demokráciát továbbra is csak átmeneti, áthidaló lépésnek tekintette a cél: a szocializmus megvalósítása felé. Az átmenet lehetősége tehát a bolsevizmus irányába elméletileg is adva volt. Az ebből levont következtetéseket klasszikus tömörséggel fogalmazta meg a „szíve szerint" liberális Bethlen István, amikor megindokolta, miért nem liberális mégsem. Azért nem – mondta –, mert ez feltételezi a politikai demokráciát, a politikai demokrácia magába foglalja a szociáldemokrácia szabad mozgását, a szociáldemokrácia viszont megnyitja az utat a kommunisták számára.[14]

A szovjet rendszer egy később, inkább már a 30-as évek elejétől megfigyelhető hatása abban a kihívásban ragadható meg, amit a polgári társadalmakra gyakorolt. A korábbi feltevéseket megcáfolva először is fennmaradt és stabilizálódott. Másodszor a gazdasági bojkott ellenére végrehajtotta ipari nekilendülését, és tagadhatatlan eredményeket ért el. Harmadszor: ezáltal elméletileg igazolta a gazdasági tervezés és irányítás lehetőségét, negyedszer pedig elkezdte egy számottevő hadsereg felállítását. Ez a szovjet kihívás - eltérően a korábbi pánikállapottól - Nyugat-Európában lassanként jótékony reakciókhoz is vezetett; a Szovjetunióhoz közelebb eső s így kisugárzásának jobban kitett övezetekben, valamint azokban az államokban, amelyeknek Oroszországgal - akár szovjet, akár nem - elszámolnivalójuk vagy fordítva: tőle követelnivalójuk volt, ez a kihívás pontosan az ellenkező hatást tette.

A szereposztás a szovjet kérdésben a 30-as években megváltozott: az addig mereven ellenséges Nyugat abban a mértékben, ahogyan a náci veszély növekedett, kezdte a maga számára felfedezni. Ingadozásoktól és az 1939-es erős töréstől kísérve ez a szereposztás végeredményben fennmaradt a II. világháború végéig. A gazdasági és politikai közeledés-távolodás hullámzó periódusai azonban nem vezettek el a szovjet rendszer és a tőkés világ együttélési formáinak kialakításához. E tény betagolódott a nemzetközi viszonyok általános bizonytalanságába, és ez a politika terrénumában messzemenő következményekkel járt.

A „BÉKE"

Az európai válság a háború és az orosz forradalom által kiteljesedett. A lappangás korszaka után a betegség a lázrohamok stádiumába jutott. A beteg pedig nem talált gyógyszert, s ami ennél súlyosabb, nem ismerte fel állapotát sem. A baj és a természetének fel nem ismerése között keletkező eltérés végzetessé vált.

Világosan megmutatkozott a valóság félreismerése a háború likvidálásának formájában is. Azoknak az államoknak a vezetői, amelyek majd a gazdasági válság idején elindultak az állami irányítás, még később, a II. világháború után pedig a nemzetközi egyeztetések felé is, 1918 után minden szempontból a ,,klasszikus", gyakorlatilag a 19. századi elveket képviselték, és amennyire csak tudták, követték.[15] Érdemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni arra, hogy a békegondolatba az Egyesült Államok elnöke megpróbált a kor szellemének jobban megfelelő elemeket belevinni, ebben azonban az európai politikusok jórészt megakadályozták. Wilson előtt valamiként megvilágosodott, hogy a problémák nem oldhatók meg további kolonizálással, hadisarccal; területi ,,rendezésekkel" és a vesztesek megalázásával. Programja, amit a még oly demokratikus hangzású, de valójában atavisztikus európai gondolkodásmóddal szembeszegezett, az USA útját próbálta egyengetni a gazdaságilag már megalapozott világbefolyás felé, Európa azonban ekkor még azt hitte, hogy ezt elkerülheti. Hogy átmenetileg sikerült is neki, ebben viszont kezére játszott az amerikai kongresszus, amely távol attól, hogy a világbefolyást óhajtotta volna, az izolacionizmusba menekült, és lehetetlenné tette mind azt, hogy az amerikai hadsereg egy ideig még Európában maradjon, mind pedig hogy Amerika anyagilag Európa segítségére legyen.[16]

A győzedelmeskedő európai koncepció a múltat idézte, következésképpen valóságos kihívás volt a jelenben fennálló problémákkal szemben. Ami mindenekelőtt a gazdaságban felmerült háború utáni nehézségeket, átmeneti válságokat illette, az egyöntetű bölcsesség szerint ezek az állami beavatkozásban lelték magyarázatukat, amire a háborús viszonyok miatt az egyes államok rákényszerültek. A következtetés tehát magától értetődően úgy szólt, hogy a pénzügyekben, a pénzkibocsátás és az aranyfedezet viszonyában vissza kell térni a benemavatkozási elvekhez, a nemzetközi adósságok rendszerében, a kereskedelmi elvekben pedig a legszigorúbb „tisztasághoz”. Másként szólva: a liberalizmus idején kialakított rendszert kellett e felfogás szerint helyreállítani. Az első kérdésben – az európai gazdaság szerencséjére – kevesen hallgattak azonnal a szigorú angol intelmekre, s így a helyreállítást a legtöbb országban az infláció segítségével hajtották végre. Végül azonban az elv fokozatosan mégiscsak érvényesült, hiszen az Angol Bank akarata ellen nem nagyon volt mit tenni. Így azután 1927–1928 körül az aranyalaprendszer egész Európában megszilárdult; alig valamivel azelőtt, hogy mindenütt – és így az elsők között éppen Angliában – fel kellett adni.

A nemzetközi pénzügyi műveletek kezelésének megmerevítésében viszont az amerikai kongresszusnak volt nagy szerepe. Miután lehetetlenné tette Európa finanszírozását, s megkövetelte a háború alatt keletkezett adósságok megfizetését Amerikának, az európai országokat úgyszólván rászorította a jóvátételi politika fenntartására, amiről ugyanakkor rendszeresen hallatta elítélő nézetét. Jogaiba lépett tehát a hadisarc politikája, ám a francia, angol, olasz stb. számlára e címen befolyt összegeket – szerfelett alacsonyakat egyébként – befektetésekre, rekonstrukciókra nem lehetett felhasználni. Továbbadták őket az Egyesült Államoknak, ahonnan viszont a pénz 1924-től kezdve mind szélesebb patakokban visszacsordogált a jóvátételt fizető államokba, amelyek azután már be is fektethették. Az 1870-es francia–porosz háború után fizetett francia hadisarc jót tett Németország gazdaságának, az I. világháború után fizetett német jóvátétel viszont nem tett jót a francia gazdaságnak, sőt végeredményben ismét a német gazdaságnak tett jót. Politikai kihatásai viszont végzetesek voltak, bárhonnan nézzük is. A jóvátételi program kudarca lejáratta a harmadik köztársaság politikáját. Szinte szimbolikusnak lehet tekinteni, hogy az 1934 eleji skandalum, ami Daladier kormányának bukását és a jobboldali felforgatást előidézte, a jóvátételi ügyből kikerekedett kötvények körüli korrupció volt. Az értelmetlen diplomáciai csatározás, nyomás, fenyegetés és főként a jóvátétellel összefüggő Ruhr-megszállás (1923–24) hatása még végzetesebb volt Németországban. A Versailles elleni jobboldali és fasiszta izgatás egyik leghatékonyabb eszköze a jóvátétel ügye volt, hiszen minden némettel el lehetett hitetni, hogy a jóvátételi összegeket egyenesen az ő zsebéből húzzák ki. S ez részben, de csak részben, igaz is volt, tekintettel arra, hogy amit az adófizető pénztárcájából kivettek, azt ugyan a német gazdaság visszakapta, ám nem ugyanaz az adófizető polgár kapta vissza, hanem az adófizetőknek csak nagyon kicsi és természetesen nem a legszegényebb százaléka.

A békekoncepció nem vette tekintetbe azt a mozgást sem, ami az Európán kívüli kolonizált területeken megindult, sőt amit bizonyos mértékig maga is elősegített. Amikor a nagyhatalmak végül elszánták magukat arra, hogy a beteg ember, Törökország birodalmát teljes egészében feldarabolják, és a mandátumos formában valamiféle középutas megoldást véltek találni, nem nagyon látszottak megérteni, hogy olyan folyamat elindulását szentesítették félig-meddig, ami többé ilyen középutakról természeténél fogva nem tudhat. Úgy vetették rá magukat a török és német uralom alól kikerült területekre, úgy vitáztak a kiosztandó mandátum területének értékes kincseket s főleg olajat rejtő négyzetkilométerein, mintha örök időkre rendezkedhetnének be, s mintha a védnökségnek nem is lett volna lejárata. Holott volt. Holott ekkor már több ponton megingott a gyarmati uralom, s ennek jeleit az angoloknak főleg Indiában, a franciáknak Marokkóban érezniük kellett. A nemzeti felszabadulás gondolatát és lehetőségének tudatát a gyarmatokon, protektorátusokon, mandátumos területeken stb. néhány más esemény is elmélyítette. Ilyen volt mindenekelőtt ismét csak az októberi forradalom, amely a nemzetiségek elszakadási szabadságát nemcsak deklarálta, de több esetben – így Finnország, a balti államok, a korábban Oroszországhoz tartozó lengyel területek esetében – valóban akceptálta. Ilyen volt az 1919-ben kitört kínai forradalom is, amely a szociális, gazdasági és politikai viszonyok polgári átalakítása mellett az ország külső függőségének megszüntetésére is irányult.

Az európai békeelveket az annexió és a stratégiai szempontok, valamint a modern nemzeti önrendelkezési elven alapuló etnikai megfontolások reménytelen egymásba fonódása jellemezte. A rendszert meghintették a demokratizmus porcukrával, ez azonban nem változtatott a nagy- és kishatalmi imperializmuson.

A konferencia ideológiája alapjában véve két fogalom köré szövődött: demokratizmus és nemzeti önrendelkezési elv. E kategóriákba azonban az európai – s főként a francia politikusoknak – sikerült további kettőt már 1917-ben becsempészniük; a hadisarcot, amit jóvátétellé kereszteltek, valamint a stratégiai érdeket, amire ráakasztották a jobban hangzó „biztonság" szót. (Ez a politikai fogalom új tartalmat majd csak később kapott.) 1918-ban azután azt is elérték – igaz, hogy ezt már csak titokban, mert ideologikus tartalommal nem lehetett felruházni –, hogy a háború alatt kötött szerződések – a londoni és a bukaresti – a békerendszer szerves részeivé válhassanak.[17] Az utóbbi három szempont elfogadása eleve lehetetlenné tette a két alapelv érvényesítését. Ha a jóvátétel és a katonai biztonság elve győz, akkor nem lehet tekintetbe venni, hogy a konferencia a vilmosi „germán" expanzivizmussal vagy a weimari köztársasággal áll-e szemben, hogy a Monarchia megdőlt, s Bécsben többé nem a Habsburg-dinasztia, hanem egy baloldali koalíció áll az állami adminisztráció élén, hogy Magyarországon nem Tisza István diktálja a politikát, hanem Károlyi Mihály próbálkozik egy demokratikus rezsim teremtésével. A konferencia nem is méltatta figyelemre e demokratikus változásokat. Clemenceau kijelentette, hogy mindegy, kicsoda képviseli a német imperializmust, a Kaiser vagy a szociáldemokraták, mert egy német mindenképpen „boch" marad. 1918. november végétől a magyarországi polgári átalakítás és az antant mellett elkötelezett Károlyit svindlernek állították be, s nem győzték hangsúlyozni, hogy kísérletének egyetlen célja az integer Magyarország fenntartása.

A Károlyi kormányzat megalakulása pillanatában lemondott Horvátországról; 1918. december elején megállapodást kötött Hodža szlovák politikussal az északi tartomány szláv többségű vidékeinek átadásáról; képviselője december második felében ideiglenes megegyezést írt alá a keleti demarkációs vonalról.[18] Mindez mit sem változtatott a magyarországi köztársasággal szemben elfoglalt álláspontom. Abszolút szükség volt a „perfid" Károlyi képére, mert különben veszendőbe megy a stratégiai érdek, és el kell térni a korábban, még a háború alatt vállalt titkos elkötelezettségektől. Ha a konferencia Németországot, Ausztriát, Magyarországot elismeri annak, ami, polgári köztársaságnak, úgy alkalmaznia kell velük szemben az önrendelkezési elvet is. Ez pedig nem jöhetett komolyan számításba. Ausztriára nem lehetett rábízni sorsának eldöntését, mert minden valószínűség szerint a Németországhoz való csatlakozás mellett szavazott volna. Márpedig az osztrák különálláshoz a francia kormány a Rajna-határ megteremtésére irányuló kísérletének kudarca láttán eltökélten ragaszkodott, angolszász partnerei pedig készek voltak arra, hogy az osztrák függetlenséget vigaszként, kompenzációként neki adományozzák. Minden más esetben is lehetetlenné vált a népszavazás érvényesítése; ezzel a formával a konferencia csak néhány kisebb jelentőségű terület esetében élt, gyakorlatilag olyankor, amikor voltaképpen nem akarta kielégíteni a kisszövetségesek igényeit, s azok elutasításának ezt a formát adta. Ez történt Szilézia egy részében, Klagenfurt térségében, Sopron esetében.

A retardált társadalmak némileg művi úton keletkezett demokráciái inkubátort igényeltek, s ehelyett nagykorú testvéreik a Taigetosz felé taszigálták őket. Így vált teljessé sorsuk, még mielőtt sorra kiszenvedtek volna. Levegőjük otthon alig volt, az is szennyezett a múlt piszkától, páratelt a jövő félelmétől, s a fuldokló fejére Párizs ráborította a párnát. Nem lehet sem véletlennek tekinteni, sem pusztán belső okokkal magyarázni, hogy a peremvidéken egyetlen újonnan létesült polgári köztársaság, a csehszlovákiai maradt fenn. Ez volt ugyanis az egyedüli, amely az antanthatalmak védőszárnyai alá bújhatott, s tőle messzemenő támogatást kapott. Amikor a konferencia elfogadta az elvet, hogy rendszerek bűneiért – mármost mindegy, hogy ezek valóságosak vagy állítólagosak voltak akár részben, akár egészükben – e rendszerek bukása után országokat lehet büntetni, halálra ítélte saját demokratikus és nemzeti elveit, hozzájárult az európai egyenlőtlenség fenntartásához, növelte a politikai retardáltság megszüntetésének akadályait. Sőt amikor az 1918 utáni politikai áttörési kísérlet bukását maga is elősegítette, közvetve az egész övezetben a politikai reakció kezére játszott.

A konferencia a 20. század viseletében vonult fel a színpadra, szereplői a legjobb polgári hagyományok modernizált jelszavait hordozták ajkukon, művükben azonban a jól ismert imperialista annexionizmus szólalt meg. Senki sem akarta észrevenni, hogy az új gazdasági körülmények kizárják az erőviszonyok mesterséges úton, pillanatnyi katonai fölényen alapuló szabályozását, s hogy az így nyert okmányok értéke nulla. Később is sokáig azt hitték, hogy a békemű megsemmisítését kizárólag a politika végezte el: szövetségi árulások, Stresemann kétkulacsossága, Hitleg világuralmi álma. Holott a békemű önmagát ítélte el, még mielőtt bárki elárulta volna. A politika nem volt képes követni a nemzetközi viszonyok meghatározóinak új útjait, s alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a legcsekélyebb következtetésre eljusson. Új formák és megoldások csupán elvileg merültek fel, és gyorsan a feledés homályába vesztek. Ha a gazdaságpolitikai szükségességek legalább részleges felismeréséhez a gazdasági válság kirobbanására volt szükség, ha Hitlernek kellett megjelennie ahhoz, hogy Nyugat-Európa addigi szovjetpolitikáját elkezdje felülvizsgálni, a nemzetközi kapcsolatok kérdéseit majd csak a második világháború, s még inkább az atom megjelenése helyezte új megvilágításba.

A háború utáni Európában tehát minden korábbi egyenlőtlenség nemcsak fennmaradt, de objektív alakjaiban tetőzött, s az ezek okozta kíméletlen görcsöket csak fokozta, elviselhetetlenebbé tette a hibás diagnózis és a rossz terápia. A tudat bizonyos szférákban – s így elsősorban a művészetekben –, továbbra is spontán tükrözte a válságkomplexum vonásait. Más szférákban s elsősorban éppen a társadalomra irányuló tudományokban azonban még csak az első felismerések csíráztak,[19] a politika pedig továbbra is süket és vak maradt.

MEGÚJULÁSI KÍSÉRLET A PEREMVIDÉKEN

A háború utáni általános válsághelyzet a peremvidéken a közös vonásokon kívül sajátosakkal is rendelkezett, s nemcsak a már említettekkel, hanem újakkal is. Ilyen vonás a belsőleg nem kellően megalapozott polgári politikai radikalizálódás, ami a politikai szférát izzóvá és mobillá tette, anélkül hogy központi rendező erőt tudott volna színre hívni. Ilyen vonás volt a nemzeti létben bekövetkezett váratlan vagy várt, de megemészthetetlennek mutatkozó változás, esetleg a kívánt változás elmaradása. Új teherpróba nemzeti tekintetben a vereség (a vele járó területi, gazdasági, etnikai veszteségekkel egyetemben), de egyes esetekben a nagy nyereség is, amelynek befogadására a társadalom erői értetlenek voltak. Nem kisebb nemzeti érzékenységet válthatott ki az elvárásokban bekövetkezett csalódás is. További új vonásként merült fel a peremvidéken a belső baloldal nagy aktivizálódása, a forradalomközelség s egyúttal a de facto területi közelség a bolsevizmushoz, a szovjethatalomhoz.

Végül is összegezzük a peremvidék országainak azon problémáit, amelyek politikai megújulásuk ellen és egy új diktatúra javára működtek. Mindenekelőtt ezekben az új demokráciákban sehol sem létesült megelőzően történelmileg kialakult, megszenvedett és tartósan megélt demokrácia. A demokratikus hagyományokra való hivatkozás a valóságban nem volt több, mint emlékezés kis csoportok hősies, de epizodikus és mindig megbukott kísérleteire, de többnyire még csak nem is igazi kísérletekre, hanem reminiszcenciáikra. Másodszor – s ez közismert –: ezekben a demokráciákban nemcsak a keletkezésük pillanatában nem volt nagyobb számú demokratikus polgárság, de ilyen soha nem is létezett. Harmadszor: e demokráciáknak tömegtámaszt tehát a polgári pártok nem nyújtottak. Bázisuk a szociáldemokrata, szocialista pártok voltak, illetve lehettek volna, ami viszont a polgárság és a középrétegek bizalmatlanságát csak növelte irántuk. További tömegtámogatást szolgáltathattak nekik az agrárpártok, illetve az olyasféle agrárérdekeltségű keresztény pártok, mint amilyen pl. az olasz Néppárt volt; az ő támogatásuk viszont az agrárkérdés megbolygatását vonta maga után, ettől pedig nemcsak a nagyagráriusok írtóztak, de félt tőle a polgárság is. Negyedszer: ezekben a társadalmakban a demokrácia kérdése nem maradhatott meg a politika és a jog terrénumában, lévén hogy a jogrendmódosítás és a politikai átkeresztelkedés megkövetelte azokat a társadalmi, tulajdoni, szerkezeti mozgásokat, amelyek a korai polgári átalakulást kísérték. Minthogy e mozgásokat azonban e demokráciák jórészt nélkülözték, a korábban felhalmozott falusi és városi emberfölösleg, az újraintegrálandó tömeg a háború után és a politikai, jogi változások révén nem csökkent, hanem sok esetben mérhetetlenül felszaporodott. Ötödször: a háborús vereség, területcsökkenés, a békeszerződés egyes előírásai és a gazdasági nehézségek miatt felszaporodott a lecsúszóban lévő középrétegbeli tömeg, amely pedig minden liberalizmusnak és demokráciának esküdt ellensége volt, mivel nyomorúságos helyzetét éppen a kapitalizmus liberális tendenciájával hozta összefüggésbe. Végül, s ez talán az adott szituáció legfontosabb vonása: a demokratikus polgárság nélkül megvalósítandó polgári demokrácia kései kísérletére olyan időpontban került sor, amikor a polgári demokrácia és a liberalizmus fenntartása a hagyományos demokráciákban is ahhoz a feltételhez fűződött, hogy a rendszer képes az alapvető megújulásra.

Az a feladat azonban, amellyel Dél- és Közép-Európában az újszülött demokráciák szembenéztek, a tömegtámogatás megszerzése szempontjából sokkal nagyobb és összetettebb volt, mint Nyugaton. Ahhoz, hogy ezek a demokratikus-liberális rendszerek tömegtámogatáshoz jussanak, alapvető reformprogramot kellett volna felkínálniuk. Ez volt, jobban mondva ez lett volna az egyetlen módja annak, hogy a tömegpártok s ezek között elsőként a szocialista, illetve szociáldemokrata párt tartósan vállalni tudja a kormányzati felelősséget. Ismeretes, hogy a politikai kereteket mint lehetőséget az olasz liberalizmus képtelen volt reformprogrammal megtölteni, s hogy az átható reformok híján a német szociáldemokrácia visszaszorult, sőt vissza is vonult a politikai színtér szélére. A vészes alternatívahiány tette a fiatal polgári demokráciákat védtelenekké. Nem voltak tömegeik, amelyek megvédték volna, vagy legalábbis harcoltak volna érte. Megbukott az a lehetőség, hogy a demokratikus liberalizmus olyan tömegkonszenzust teremtsen a maga számára, amely biztosíthatja a további modernizálást. Illetve fordítva: miután képtelen volt a modernizálás reformprogramját megteremteni, nem lelhetett olyan tömegtámogatásra, amely létét biztosította volna. Ezzel vette kezdetét az említett közép- és dél-európai terrénumban a modern tömegek reintegrálásának az a kísérlete, amely a nyugati féltekéhez hasonlóan a fennálló tőkés keretekben akarta ezt megoldani, de nem a gazdasági és politikai juttatások, a kiegyenlítések és a gazdasági manipulálás bevonása révén, hanem reformmentesen, a tömegeknek hozott áldozatok nélkül, alapjában és lényegében véve az erőszak és a nacionalista manipulálás eszközével.

A peremvidéken az addigi stabilizáló keretek meggyengültek, recsegtek-ropogtak, vagy szét is töredeztek a háború után. Ami visszamaradt, az egy fortyogó, elégedetlen, kiegyensúlyozatlan, bizonytalan konglomerátum volt. A társadalom eresztékei fellazultak, s kialakult az általános strukturális válságon belül az a társadalmi válságszituáció, amelyben minden korábbi kötelék kérdésessé, fennálló kapcsolat relatívvá, megszerzett érték fényét vesztetté vált. Válságszituáció, amely alkalmat kínált arra, hogy egy rendet ígérő csoport megragadhassa a pillanatot és vele a hatalmat. Olyan helyzet volt ez egyúttal, amely nagy mennyiségben állított elő csoportokat (majd belőlük formálódó tömeget), amelyek méltatlan és méltánytalan helyzetükben utat, helyet kerestek, s minthogy ,,integrálatlanokká" váltak társadalmilag és még inkább eszmeileg, lehetőséget szolgáltattak arra, hogy ösztöneiknél fogva legyenek manipulálhatók.

Történelmi hagyományok híján vagy azokat elveszítvén, társadalmi elrendeződéséből kivetve vagy kivetkőzve e csoport arra kínálta fel magát, hogy egy új politikai vezető réteg szervezze meg. Ha ez megtörténhet, e tömeg elkábítása, majd akár patológiába hajszolása már csak technikai kérdésnek látszik. Az új politikai vezető réteg egyik eszköze a tömegszervezésben ideológiája volt. Jóllehet ez az ideológia többnyire nem állt másból, mint korábbi radikális, konzervatív gondolatok jól-rosszul összetákolt halmazából, mégis minden esetben áthatotta egy célra irányuló vezéreszme, rendező elv, amely mindig kellőképpen egyszerű és világos volt, s így rendkívül alkalmas az utcai árusításra. Az új politikai vezető csoport másik fontos eszköze a tömegszervezés új módjában fedezhető fel.

III. A FASISZTA IDEOLÓGIA

Az első világháborút közvetlenül követő néhány évben nemzetiszocialista, illetve fasiszta ideológiák Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Olaszországban és Romániában alakultak ki. A náci vagy fasiszta szervezetek és az általuk hirdetett gondolatok mellett számos szélsőjobboldali társadalmi alakulat és prefasiszta elmélet élt tovább, vagy keletkezett éppen ebben az időben. Az utóbbiak között az elméletileg legjelentősebb az Action française volt, amely - úgy tűnik - sem elméletileg, sem szervezetileg nem tette meg a döntő lépést ahhoz, hogy fasizmusba csapjon át.

Ebben a fejezetben a következő vizsgálatra teszünk kísérletet: szeretnénk megállapítani, hogy az autonóm módon fejlődött náci és fasiszta elméletek milyen gondolati előzményekre telepedtek rá, vagyis hogy genezisükben milyen kontinuitás tapintható ki, továbbá hogy milyen elméleti lépésekben ragadható meg az átlépés prefasiszta doktrínából náci, illetve fasiszta ideológiába, s végül hogy ebben az átcsúszásban milyen tényezőknek kell szerepet tulajdonítanunk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem leszünk tekintettel sem a huszas években ismert jobboldali radikális vagy prefasiszta kombinációkra (így az Action française-re), sem az adaptálásokra, amelyek már a 20-as években is jelentkeztek, de mégis inkább a gazdasági válság idején váltak jellemzőekké.

Mielőtt a genezis vizsgálatába kezdenénk, próbáljuk megállapítani, milyen közös, azonos alapelveket találunk ezekben az áramlatokban, amelyek alapján összetartozásuk, rokonságuk vizsgálható. Három ilyen alapvonást vélünk kirajzolódni. A megegyező tartalmak egyike volt, hogy képviselőik egy merőben új rend vagy új civilizáció teremtését hirdették meg, amelynek fel kell váltania a liberális kapitalizmus vagy a ,,szuperkapitalizmus" rendszerét. E nagy feladat végrehajtásában az általuk képviselt elméletet, szervezetet és a megteremtendő rendszert úgy fogták fel, mint a cél elérésére irányuló cselekvések motorját, dinamóját, kovászát. Ez alól nem volt kivétel a populista s egy idealizált agrártársadalmat szem előtt tartó román áramlat sem, mert az általa tagadott jelenséghez, a liberális kapitalizmushoz képest saját utópiáját merőben újnak és forradalminak hirdette meg.

Közös gondolati elemük volt - másodszor - ezeknek a doktrínáknak, hogy mind a liberalizmus individualizmusával és racionalizmusával, mind a nemzetközi szocializmus osztályszemléletével, internacionalizmusával és - ugyancsak - racionalizmusával szemben az állam által kifejezett vagy ,,megvalósított" nemzeti, illetve faji kollektívumot tették meg végső létezőnek, amelyhez az individuum viszonyul, amelyben egyáltalán létezik, és amelytől értelmét nyeri. Az egyén szociális létét a totális állam által képviselt nemzet vagy faj jóléte feltételezi, sőt a két fogalom végeredményben úgy azonosul, hogy az utóbbi elnyeli az előbbit. Ez a kollektívum az egyénnel együtt eltünteti az individuális jogokhoz kötődő partikuláris érdekeket és azok kifejeződését is: a politikai és gazdasági érdekképviseleteket, a parlamentarizmust és így tovább. E nacionalista-etatista elmélet előfeltételei olyan országokban teremtődtek meg, amelyekben a nemzet kialakulása a történelem folyamán súlyos akadályokkal küzdött, a nemzettudat épp ezért túlfejletté vált, s a különféle kudarcok miatt súlyos sérelmeket hordozott magában.

A harmadik közös vonás, hogy valamilyen módon mindegyik náci és fasiszta elmélet szocialistának vallja magát, s ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyi programjába vesz antikapitalista és szociális intézkedéseket, még ha a tőkés magántulajdont programatikusan is csak egy-egy szektorban teszi kérdésessé. Ehhez alapot a nemzet, illetve a fajfogalom nyújt, és praktikus szükségességét a nemzeti egység megteremtésének igénye, a fasizmus számára szükséges társadalmi konszenzus kialakításának szükségessége táplálja. Amikor mindkét irányzat hozzákapcsolja a nacionalizmushoz valamilyen formában a szocializmus szót, vagy legalább a szociális kiegyenlítés ígéretét, egyúttal választ akar adni a szocializmusra, a forradalomra, a marxizmusra, a bolsevizmusra.

A társadalom szerves nemzeti (faji, népi) egységként való felfogása magába foglalja mind az antiliberalizmust (a racionalizmusellenességgel együtt), mind az antimarxizmust (különös tekintettel annak bolsevik változatára). Amennyiben a náci és fasiszta áramlat racionalizmus-, liberalizmus- és bolsevikellenes, szorosan kapcsolódik összeurópai jelenségekhez. Sajátosságát azonban nem ezek a szimptómák biztosítják, hanem az a körülmény, hogy a bírálatot kizárólag a nacionalizmus talajáról hajtja végre. Nemzet és állam egységesített, totális szubsztanciája a nácizmus és a fasizmus mint ideológia megkülönböztető jegye, ami nélkül elgondolhatatlan. (Amikor majd egyes nyugat-európai követők megkísérlik elsősorban gazdaságpolitikai és államszervezeti elméletként kidolgozni, kiderül, hogy ebben az alakban nincs rá szükség.) E szubsztanciából számos további jellemvonás következhet, de ezek már sokkal változékonyabbak. A totális nemzet-állam princípiumot össze lehet kapcsolni a fajelmélettel, de maradhat attól független is, az állam formája lehet a Führerállam, de - szükségből - lehet monarchia is, és elképzelhetők más megoldások, közbeeső variációk is (kormányzóság, köztársaság, katonai diktatúra). Ezeken és más pontokon már nem kis eltérések mutatkoznak nácizmus és fasizmus, valamint az egyes náci és fasiszta mozgalmak között.

A fasiszta ideológiák a társadalmi racionalizmus bírálatánál tulajdonképpen nem nagyon időznek el. Egyszerűen félredobják, és megelégednek azzal, hogy helyette a kollektív nemzeti ösztönt dicsőítsék. Ezen az ösztönszemléleten alapul tulajdonképpen mind az individualizmus, mind a racionalizmus és intellektualizmus elvetése. Az egyén csak mintegy kivetülése a kollektív ösztönnek, s ha attól elszakad, racionális megfontolásai ösztövérek, hatástalanok. Ha nem harmonizál a nemzeti vagy faji ösztönnel, megfontolásai halálra vannak ítélve, illetve arra ítélendők. Az egyéni racionalizmus és intellektualizmus végül is felesleges, mert gyengíti a nemzeti impulzust, aláássa az akaratot, ami a kollektív nagyságra, a jövendő új rendre, új civilizációra irányul.

A fasiszták és nácik e gesztusa alapul szolgált viszont ahhoz, hogy a nácizmust, fasizmust és a 19–20. századi racionalizmusbírálatokat sok tudós szorosan összekösse. Azok az eszmefuttatások, amelyek kérdésessé tették vagy tagadták az ésszerűség általános érvényesülését, illetve érvényesíthetőségét a társadalmakban, mint az észt trónfosztó aktusok, eleve rokonságba kerültek a fasizmussal. Az általánosításoktól azonban e téren nagyon is tartózkodnunk kell. Mindenekelőtt a társadalom racionális megszervezhetőségének tétele általános értelemben is kétségtelenül bírálható volt. Konkrétan pedig azzá tette a mód, ahogyan az ésszerűnek hirdetett kapitalista társadalom de facto megszerveződött és működött. A 18. századi társadalmi racionalizmus ,,trónfosztása'' tartalmazott jogos elemeket mind elméletileg, mind gyakorlatilag. E bírálatok jeleztek olyan korabeli társadalmi valóságokat, amelyeken a társadalommagyarázat valóban csak úgy igazodhat el, ha számításba veszi a bennük ható és felszínre törekvő nem ésszerű impulzusokat - részérdekeket, ösztönöket, balga, de begyakorolt hiteket, ítéleteket és előítéleteket, továbbá a mozgást fékező egyéb tényezőket, mint amilyen a hatalomféltés, a ,,hamis tudat", az egyszerű ostobaság, a kényelem, a szellemi restség vagy a félelem. Figyelmen kívül hagyva vagy tagadva a nem racionális (és nem racionalizálható) erők működését a társadalom történetében, sohasem juthatnánk el – többek között éppen – a nácizmus és fasizmus megértéséhez. Tehát éppen a racionalizmusbírálat vezethetett és vezetett is a sematikus racionalista társadalomfelfogás korrekciójára. Kétségtelen viszont, hogy nemcsak ide vezetett, hanem a sötét irracionalizmusba, a nihilizmusba és a voluntarizmusba is. Amikor a társadalmat szemlélő észt és egyáltalán az észt meg akarja fosztani saját birodalmától, lehetetlennek tételezi fel a nem ésszerű társadalmi jelenségek felfogását és értelmezhetőségét, s amikor az ösztönt, az akaratot, az „életet" mint olyat nem az értelem mellett veszi számításba, hanem ezekkel a tényezőkkel felváltja, behelyettesíti, e filozófia valóban végrehajtja az ész trónfosztását. Úgy jár el, mint egy olyan pszichoanalitikus, aki elfelejti, hogy a tudatalatti felett a tudat egyáltalában létezik. A gondolkodó ember eme kétségbeesett öngyilkossági kísérlete azonban még mindig nem azonos a voluntarizmus állami szisztematizálásával, az erőszak rendszerré emelésével, az ésszerűtlen totális megszervezésével. A 19. századi szkeptikus és pesszimista racionalizmusbírálók szorongtak attól, hogy a társadalomban irracionális erők működnek, a nácik és a fasiszták viszont az elsők között jöttek rá arra, hogy az irracionális társadalmi erőket kellő ravaszsággal és cinizmussal egy hatalmi rendszer szolgálatába lehet hajtani. A kapcsolat oly szoros itt, mint a rossz előérzet és a megvalósulás között, s a distancia, mint a kiszolgáltatottság érzete és a kiszolgáltatottság megszervezése között. A nácizmus és a fasizmus azonban egyúttal a nihilista és voluntarista társadalomelgondolások cáfolata is. Amennyiben ugyanis az erőszakon és az ennek alárendelt manipuláción nyugvó társadalomszervezéssel kísérletezve demonstrálja ennek kivihetetlen és felesleges voltát, egyúttal megszünteti az ésszerűtlen szisztémává szervezését mint alternatívát. Megvalósítása által semmisíti meg, ami azonban csak elméleti következtetésekre vezethet, és nem jelenti, hogy más válsághelyzetekben más, de voluntarizmusában és nihilizmusában a fasizmushoz hasonlító és ugyancsak kivihetetlen és felesleges kísérletekre nem kerül sor. Mindenesetre a történelem egy pillanatban helyet engedett a nácik és fasiszták történelmietlen és az irracionálisra építő cselekvésének, s ezt a történelmi erők megbomlása által keletkezett válság tette lehetővé.

A liberalizmust bírálták e korban politikai, gazdasági, etikai szempontból, a fasizmus azonban a nacionalizmus szemszögéből bírálta. Mindemellett az angol, a francia bírálatok a saját liberalizmusra, a náci típusú bírálatok elsősorban az idegen vagy idegen eredetű liberalizmusra irányultak. E rendezésben az idegen liberalizmus az összeesküvő, az idegen eredetű hazai az áruló szerepét kapta. A liberális államok zárták el a nemzet érvényesülésének útját, fosztották meg létfeltételeitől, életterétől, vagy ütötték el attól, hogy ezeket megszerezze. A liberális államok meggazdagodtak, míg másokat szegénységben tartanak. A liberalizmus a fasiszta bírálatban megszűnik gazdaságpolitika és politika lenni általánosságban véve, ami esetleg reformra szorul; ellenséggé válik, amelyet le kell küzdeni. A ,,liberális" a nemzetiszocializmusban tulajdonképpen a nemzetidegen – elsősorban a zsidó – szinonimájává válik. Kevésbé szélsőséges esetekben a liberalizmus annyiban válik ,,idegenné", hogy a nemzeti érdekeket és a belső kiegyenlítést elhanyagolta kapzsisága és alkalmatlansága miatt. A nemzetközi liberalizmus ülte torát a párizsi békekonferencián is, amikor utolsó ütéseit mérte Európa mostohagyermekeire. A késői hazai liberálisok csak e nemzetközi összeesküvés áruló ügynökei lehettek, akik a nemzet ellenálló energiáit aláásták, az országot kiszolgáltatták, és továbbra is megkísérlik a megalázottság és elesettség állapotában tartani. A nemzeti elvvel e ponton ismét az idegen áll szemben, az idegen elem mint a nemzeti érdek veszélyeztetője. Több fasiszta liberalizmusbírálat (így pl. az olasz) eltért a fenti sémától, de abban valamennyi megegyezett, hogy a liberalizmust – végső soron – a nemzeti elv alapján vetette el.

Ugyanitt kapcsolódik be a gondolatkörbe a bolsevizmus által kiváltott pánik fasiszta megfogalmazása. A bolsevizmusra s egyáltalán a szociális nyugtalanságra, ami az érintett régióban felmerült, a nácizmus és a fasizmus minden esetben úgy reflektált, hogy a szociális megoldást nem önmagában, hanem a nemzeti kérdésnek alárendelve vetette fel, és végső megoldását is a nemzeti ügy győzelmétől tette függővé. A liberalizmusnak sok bűne volt a fasiszták szemében (önzés, kapzsiság, tisztán materialisztikus elvek stb.), de volt egy legfőbb: a nemzet elárulása. Ugyanez volt a helyzet az ideológiai megítélésben a bolsevizmussal is. Bűnéül rótták fel materialisztikus világfelfogását, a tulajdon elleni támadását, de e tulajdonságok is egyetlen főbűnben összegződtek: a nemzetellenességben. Az osztályérdek elsősorban azért elvetendő – hirdették –, mert nem az össznemzeté, s az egész, mert éppoly internacionalista, mint amilyen tulajdonképpen a „nemzetközi liberális összeesküvés". A két jelenség egyébként is szorosan összefonódott. A liberalizmus vétkes volt abban, hogy utat nyitott a bolsevizmusnak, s ezen a módon is eggyé vált vele a „nemzetárulás"-ban.

Mivel a fasiszta elmélet a társadalmat illetően monolitikus, s az államnemzeti egységet mintegy végső szubsztanciává emeli, a történeti irodalomban felmerült a kérdés, hogy vajon e gondolati rendszer – illetve, mutatis mutandis a fasiszta államrendszer – számára egyáltalán tolerálható-e egy második szubsztancia s egy ezzel összefüggő hatalmi szervezet: az egyház. A kérdés tehát az, hogy a fasizmus vajon helyezkedhet-e egyáltalán a dualizmus alapjára. Egyes tudósok e kérdésben kifejezetten választóvonalat fedeztek fel az igazi fasizmus és a konzervatív, autoritativ elmélet és állami szisztéma között, mondván, hogy a fasizmus totalitásigénye nem tűri el a dualizmust sem eszmeileg, sem praktikusan.[1] Sőt egyesek szerint a nácizmus a judaizmus mellett üldözte a kereszténységet mint olyat, s ez jutott volna kifejezésre pl. abban, hogy a koncentrációs táborokban megölt zsidók számát a keresztény áldozatoké felülmúlta.[2] E bonyolult probléma valamennyi aspektusát itt még érinteni sem tudjuk. Nem tárgyaljuk a vallásos lelkület kérdését, s azt sem, hogy egy ideológia mennyiben töltheti vagy nem töltheti be a vallásos hit szerepét. A másik oldalról, az ideológia szempontjából azonban szintén több vonatkozást lehet elkülöníteni. Az első a náci, ill. fasiszta ideológia totalitástendenciája, amely összeütközik a vallásos lelkülettel, és ellentmond annak, hogy a világ végső magyarázatát a vallás adhassa meg. Ez azonban - s ez a második vonatkozás - nem zárja ki, hogy a nacionalista elvű ideológia egyes konkrét vallások konkrét tételeit felhasználja, beillessze rendszerébe, sőt, mint Codreanu esetében történt, a faji és az ortodox misztikát egységbe olvassza. Végül vizsgálni lehet e kérdést pragmatikusan, vagyis abból a szemszögből, hogy mi történhet egy náci vagy fasiszta rendszer keretében a két szervezet: állam és egyház, illetve a két princípium: nemzeti és isteni elv együttélése tekintetében. Minthogy a fasizmus totalitásigénye minden tekintetben a kompromisszumok sorozatán keresztül elégült ki többé vagy kevésbé, ez a kompromisszumforma sem volt elképzelhetetlen. A kompromisszum egyfelől a fasizmus nemzeti elve és totalitásigénye, másfelől az egyházak által képviselt isteni princípium és dualizmus között a két erő korrelációjának eredményeként alakult ki. Függött a fasizmus totalitásának a fokától, de a szóban forgó egyházaktól is, attól, hogy ez utóbbiak mennyire mutatkoztak alkalmasaknak, képeseknek és hajlandóaknak a nacionalista elv és állam szolgálatára, vagy - ellenkezőleg - éppen arra, hogy szembekerüljenek vele. E korrelációban bekövetkezhetett a két ideológia összeépülése (Vasgárda), előfordult, hogy az egyház és tanításai alkalmas támaszul szolgáltak a fasizmus számára (francóizmus), megesett, hogy fasizmus és egyház kompromisszuma létrejött, de a viszony utóbb konfliktuózussá vált (Olaszország), de az is, hogy az egyház szembefordult a fasizmussal (pl. Belgium). Mindenesetre a fasizmus által érintett régió egyházainak többsége kész volt arra, hogy meghajoljon a nemzeti elv előtt az e világi rendet illetően, s a túlvilágiakat mozgósítsa mellette. E jelenség magyarázataként messzemenően elégtelen, ha a szóban forgó egyházak különleges reakciósságát tesszük érte felelőssé. Figyelembe kell venni a történelmi múltat. Többek között két fontos körülményt, azt, hogy a szekularizáció a legtöbb esetben nem vagy nem teljesen történt meg, valamint azt, hogy egyes egyházak megelőzően betöltött nemzeti szerepük által hosszú időn át inklinálódtak a ,,nemzeti politika" követésére és elősegítésére.

A nemzeti princípium totális államban való megjelenítése mindenesetre magában foglalja tendenciaként a vallás, a lelkekkel való gazdálkodás állami kiterjeszkedését egy lehetséges transzcendencia irányában. A fasiszta rendszerek többsége azonban sokkal pragmatikusabb volt annál, hogysem szükség esetén és a lehetőség fennforogván, ne adott volna teret egy olyan szervezetnek és eszmerendszernek, amely reá nézve lényegében véve nem volt veszedelmes. A valláselleneség tehát a náci és fasiszta ideológiában tendenciaként jelen lehetett, de esetleges, a körülmények által meghatározódó, függő változó maradt.

A nácik maguk alapvető választóvonalat láttak nemzetiszocializmus és fasizmus között abban, hogy valamely mozgalom a fajelmélet alapjára helyezkedett-e, vagy nem. E problémakörben két kérdést vizsgáltak. Amennyiben egy mozgalom faji elveket vallott, s olyan fajt reprezentált, amelyet saját maguk árjának ismertek el, ez alapot nyújtott a közeledésre, a támogatásra. A másik, rendszeresen vizsgált téma a fajelmélet elfogadása vagy el nem fogadása ügyében az antiszemitizmus kérdése volt. A nácik nem tartották magukhoz méltóaknak azokat a szervezkedéseket, amelyek nem helyezkedtek az antiszemitizmus álláspontjára.

Nehéz megválaszolni, hogy ez a határvonal fajelmélet és fasiszta nacionalizmus között vajon tényleg létezik-e, s ha igen, mekkora ennek elméleti jelentősége. Mindenesetre kétségtelen, hogy eredetileg csak az elméletek egy része, a nemzetiszocialista elmélet volt fajelméleti, s ez egyúttal típust is jelölt. Olyan típust, amelynek értelmében az új rend megteremtése voltaképpen nem kíván mást, mint az eleve, méghozzá a történelmi idők hajnalától kezdve adott s legfeljebb csak károsodásoknak kitett, így tehát megtisztítandó, de létező magasrendű faj jogaiba iktatását. Ez a civilizáció egyúttal ab ovo germán civilizáció. Ideológiailag ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a nácizmus nemcsak az egyént tünteti el a faji közösségben, de az utóbbi tisztán biológiai szemlélete segítségével lényege szerint megszünteti a történetiséget is. A fasiszta nacionalizmus ezzel szemben mind az új rendet, mind a neki megfelelő új embertípust megteremtendőnek gondolja. Ugyanakkor, ha az egyént alárendeli is a kollektívnak, s ha az embert ,,politikai állatnak" tekinti is, sem a kollektívumtól, sem a politikai állattól nem vonja meg teljesen a politizálás, vagyis a változás, a történetiség attribútumait.

Mindazonáltal a történeti események azt mutatták, hogy a nemzeti kollektívum elsőbbségének meghirdetése viszonylag könnyen alapul szolgálhatott ahhoz, hogy a fasizmus számára mindenkor szükséges ,,ellenséget" végül maga is nemzeti s faji alapon konstruálja. A két elmélet közötti átjárhatóságot számos olyan fasiszta elmélet megmutatta, amely eleinte a a fajelméletet nem osztotta, vagy egyenesen elvetette, majd idő múltán mégis fegyvertárába helyezte. Ugyanakkor egy-egy esetben nagymértékű ingadozások is megfigyelhetőek voltak, míg a kérdés gyakorlati megvalósításában a német nácik kivételével következetességről végleg nem lehetett beszélni. Az olasz fasizmus ellenségképe gyakorta változott a pillanatnyi érdekek szerint, és az ellenség behelyettesíthető volt számos más esetben is. Monolitikus csak a nácizmus volt, s azért lehetett, mert egyedül Hitler jött arra a gondolatra, hogy minden ellenséget egy fogalom alatt egyesítsen. Feltehető, hogy ez a probléma, mármint a fajelmélet és a biológiai antiszemitizmus kései befogadása és alkalmazásának mértéke, már csak a működő politikai rendszerek mozgásával, belső és külső meghatározottságaival vonatkozásba állítva értelmezhető.

Mindenesetre a nemzetiszocialista és az olasz fasiszta ideológia a fasiszta elméletek körében két különböző típusnak felelt meg, s ha a továbbiakban az eredet keresésében melléjük állítjuk majd a Cuza, illetve a Codreanu által képviselt román fasiszta ideológiát, úgy egy harmadik alaptípushoz jutunk el. Ha a németországi és monarchiabeli elmélet jellegzetes vonása a fajelmélet, az olasz fasizmusé pedig a balról indult olasz nacionalizmus, a román elmélet megkülönböztető jegye a populizmus, amely mellett Codreanu révén majd megjelenik az ortodox miszticizmus.

A náci elmélet alapjait keresve mindenekelőtt azt a szellemi körképet szeretnénk megragadni, amelyben a nácizmus kezdeményezője és első ideológusa, maga Hitler széttekintett, és amelyből meggyőződéseit, doktrínáját merítette. Csak ezt követően vetünk majd pillantást a nácizmus egyéb hivatkozásaira, a náci ideológusok által idézett és részben feltehetően olvasott művekre. Egyszóval a gondolati múltra, amely a nácizmussal abba az egyoldalú kapcsolatba került, amelybe a történelmi kontinuitás miatt az új szakasz új emberei korábbi korszakok gondolkodóit – a szóban levő korszak légköréből kiemelve, intencióiktól elszakítva és merőben más előfeltevések hálójába beszorítva – belehelyezhetik.

A nemzetiszocializmus német és osztrák változatának szülőföldje kettős: egyformán annak tekinthető mind a Monarchia, mind Németország. Hitler személye pedig ebből a szempontból szinte szimbolikus; előbb az ausztriai pángermán és az ott terjedő faji-antiszemita nevelést kapta meg, hogy azután kiegészíthesse ezt a németországi alldeutsch impulzusokkal.

A nagynémet irányzat Ausztriában[1] nem volt új jelenség a század utolsó harmadában, s ha ekkor éles, támadó jelleget öltött, ennek politikai magyarázata mindenesetre eléggé kézenfekvő. Amint arra több kutató rámutatott, szoros kapcsolatban állt a nagynémetek agresszívvá válása az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő politikai válsággal, a liberális párt gyengülésével s azzal a veszéllyel, amelyet a dualizmus a birodalomra nézve jelentett. Szoros kapcsolatban állt ugyanakkor gazdaságilag a cseh tartományok gyors iparosodásával s az osztrák nagytőkének támasztott konkurenciájával. A birodalmi apparátus viszonylagos liberalizmusa, hajlama a cseh követelések meghallgatására és a jogkiterjesztés megfontolására a nagynémetek szemében csak még bizonytalanabbá tette a jövőt a birodalom rettegett elszlávosodása szempontjából.

Ausztria-Magyarország esetében azonban a történetírók az utóbbi időkben felvetettek egy ennél általánosabb problémát is. Mind egyértelműbben megfogalmazódott az a kérdés, hogy vajon mi idézte elő a „Kákániá"-ban[4] megfigyelhető nagy kulturális „sűrűséget" ebben az időben, miközben ez az állam szinte a korszakban összeszámlálható valamennyi társadalmi, nemzeti, nemzetiségi betegség anatómiai atlasza volt.[5] Bármi legyen is erre a magyarázat, annyi kétségtelennek látszik, hogy fogékonyság és maradiság, abszolutizmus és tolerancia hatalmas belső feszültségei ebben az államban impulzusokat adtak, s nagy morális és szellemi szélsőségekre teremtettek klímát.[6] Táplálékká váltak a művészet és bizonyos tudományágak, de táplálékká a voluntarizmus és az agresszivitás számára is.

Mint annyi más gondolat, ha nem is végső formájában, az alldeutsch eszme is itt fogalmazódott meg először, s agresszív változata Schönerer nevéhez fűződött. Ő volt a szerzője az 1882-es, úgynevezett linzi programnak. Ez ugyan még eléggé tágas volt ahhoz, hogy a baloldalra is hatással legyen (hasson például egy Viktor Adlerre, egy Heinrich Friedjungra), de egyúttal betöltötte a nagynémet egység és terjeszkedés első hatásos manifesztumának szerepét, s megfogalmazta a szocializmusra adandó „nemzeti" választ is.[7] Szociális követelményeket állított fel, amelyeket azután számos más helyen és összefüggésben, végezetül a NSDAP programjában is viszontláthatunk. Schönerer az első politikus, méghozzá nem jelentéktelen politikus, aki a német egység megvalósításának követelését faji alapra helyezte. Fajelmélete megalapozásához ,,felfedezte'' Gobineau-t, s voluntarisztikus politikai elképzeléseit alátámasztandó, Nietzschéhez fordult. Schönerer elszánt antiszemita, mondhatni a modern politikai antiszemitizmus egyik pionírja volt. Természetesen ebben a tekintetben is keresett és talált elméleti hivatkozási lehetőségeket, elsősorban Eugen Dühring fajelméleti[8] és Adolf Stöcker ,,népies'' antiszemitizmusát,[9] a filozófussal és a politizálgató protestáns prédikátorral szemben azonban az ő antiszemitizmusa a politika egyik legfontosabb elve és eszköze lett. Ő volt az - és nem Hitler -, aki elsőként kapcsolatot létesített a faji alapon felfogott zsidóság, a liberalizmus és a szocializmus között.

Schönerer fellépte az antiszemitizmus szempontjából sem volt véletlen. A modern kori antiszemita hullám szempontjából ugyanis a Monarchiában ambivalens jelenségek léptek fel.[10] A 19. sz. közepe táján viszonylag nagy volt a tolerancia, végbement a zsidók emancipálása, a zsidó polgárok a gazdaságban és a szabad pályákon nagy szerepet játszottak. A társadalom nem zárkózott el a zsidó vallásúakkal, főleg a gazdagokkal és gazdagodókkal szemben; a nyelvi, szellemi, sőt a vallási asszimilálódásnak számos jele mutatkozott. A tőkés fejlődés azonban hamarosan antiszemita csoportok keletkezéséhez vezetett, olyannyira, hogy az 1890-es években már nem találni polgári pártot Ausztriában, amely ne hirdetett volna antiszemitizmust. Ennek magyarázatául pontosan ugyanazok a körülmények szolgálnak, mint amelyek miatt Bécs röviddel azelőtt még liberális volt. A gazdasági elmaradottság behozása a Monarchia jó részén úgy történt, hogy a régi birtokos osztályok nem vagy alig vettek részt benne, a kapitalizálódást inkább csak végignézték és elszenvedték, mintsem előmozdították volna. Az ipart s még inkább a vele felnövő bankrendszert és kereskedelmet jórészt a zsidó polgárság fejlesztette ki. Csak tetőzte a folyamat ambivalensségét, hogy nemcsak a kapitalizmus megteremtőinek, de politikai képviselőinek és bírálóinak, ill. a munkásmozgalom vezetőinek nem kis része a zsidók közül került ki. Liberalizmus, demokrácia, szocializmus egyként hozzákapcsolódott a zsidó fogalmához. Maga a fogalom távolról sem volt új, csak pejoratív tartalma bővült, egészen odáig, hogy végül a „rossz" szinonimájává váljon. Olyannyira absztrahálódott, hogy „a zsidó"-nak úgyszólván nem volt már köze a zsidók tényleges létezési formáihoz. A kialakított kép nem ismerte az európai zsidó lakosság többségét tevő szegény zsidókat, a munkásokat, kézműveseket, alkalmazottakat; a képmást – jóval a Stürmer előtt – a bankár, a kereskedő, az ügyvéd és a baloldali politikus eltorzított vonásaiból alkották meg. Bár ami a nyelvet, a viseletet, a hazafias érzelmeket illeti, a zsidó lakosok asszimilálódni látszottak, asszimilálódásuk társadalmilag nem ment végig. Bármily képtelenül hangozzék is, voltaképpen nem volt mi által asszimilálódniuk, nem létezett olyan társadalmi osztály, amelybe beintegrálódhattak volna. Ezt nemcsak gyakorlati, technikai okok akadályozták meg, ezek másodlagosak voltak, hanem az a tény is, hogy a kapitalizálódás tulajdonképpen nem tört át egészen sem Ausztriában, sem a Monarchiában. Csak néhány centruma keletkezett, a kapitalizmus, ez a „góc" idegen maradt, s így idegen és ellenséges volt az őt képviselő zsidó tőkés is. A monarchiabeli zsidóság úgy próbált asszimilálódni, hogy a birtokosok, dzsentrik (áldzsentrik) szokásait vette fel, mivel a hazai polgár szokásait – alig lévén ilyen s még kevésbé „szokása" – nem utánozhatta. Minthogy azonban számos zsidó mégis megmaradt kereskedőnek, bankárnak, iparosnak, vagy polgári értelmiségi lett, míg a birtokos birtokos maradt vagy birtoktalanul sem lett kereskedő, bankár stb., úgy látszott, hogy az egész kapitalizmus idegen, a város idegen, a várost a zsidó polgár „asszimilálja". A zsidók gazdagodása, a birtokos rétegek súlyos problémái, fokozatos tönkremenetele volt az elsődleges indíték az antiszemita hullámhoz. A zsidók arra irányuló kísérlete, amit egyébként a korabeli liberalizmus lehetővé tett, sőt alátámasztott, hogy e társadalom valóságába tényleg beilleszkedjenek, arra volt jó, hogy fokozza irántuk a tehetetlen gyűlöletet és bosszúvágyat.

Ez a hangulat indította a napi politikát arra, hogy a „zsidókérdést" felszínen tartsa, mintegy „csinálja", tekintettel különösen arra, hogy alkalmas volt a birodalom igazi problémáinak elfedésére, amellett hogy – az említett társadalmi és gazdasági összefüggésekben – valóban is létezett. Ezt a hangulatot igyekezett megnyergelni Schönerer, ugyanebbe kapaszkodott több kisebb-nagyobb antiszemita szervezet. Az antiszemita gyűlölködésben tűnt ki a „theozoológia" megalapítója, Jörg Lanz von Liebensfeld is, aki a zsidók sterilizálását, a „majmok erdeibe" való elűzését, az „állatember" kiirtását követelte. Az általa kiadott folyóirat szelleme, hangja vetekedett a későbbi náci Stürmerével.

Az antiszemitizmus különlegesen jó szolgálatot tehetett Bécsben a nemzetiségi problémák megkerülése szempontjából. A nemzetiségi ellentétektől áthatott birodalomban szerfelett hasznos volt a közös ellenség, az ideális kisebbség, amit Karl Lueger fedezett fel és alkalmazott a politikában nem kis sikerrel. Az alldeutsch eszmében viszont már a 80-as, 90-es években feltárult, hogy a faji alap bármely más, tetszőleges nép és nemzet ellen is irányítható; gyakorlatilag oda irányítható, ahová a mindenkori érdek kívánja. Az ausztriai nagynémet áramlat esetében irányítható volt mindenekelőtt a csehek, de ha az érdek úgy kívánta, a magyarok ellen is.

Schönerernek, aki 1921-ben meghalt, jószerint nem volt módja arra, hogy nézeteit a bolsevizmussal szembesítse. Szembesítette azonban a szocializmussal és a szociáldemokráciával. Ez és néhány más korabeli szocializáló irányzat (pl. a keresztényszocializmus) mondatja velünk, hogy a nácizmus szociális „gondja" sem volt merőben új keletű jelenség. Megelőzően már többen törekedtek arra, hogy kivonják a tömegeket a szocializmus befolyása alól, és felismerték azt is, hogy ennek érdekében óhatatlanul meg kell fogalmazni néhány olyan követelményt, amelyre a tömegek reagálnak. Azt a választ, amelyet Hitler a bolsevizmus kihívására adott, már többen magadták a II. Internacionálé és a munkásmozgalom kihívására. Az említett linzi program például követelte a vasutak és a biztosítók államosítását, a munkaidő normalizálását, a gyermek- és a női munka védelmét, intézkedéseket az ,,adósrabszolgaság" ellen és különösképpen a parasztság védelmét az eladósodástól, a paraszti örökösödés reformját, öregségi és baleset-biztosítást és így tovább.

A Monarchia területén, elsősorban Ausztriában és a cseh tartományokban fellépő pángermanizmus külpolitikailag az Anschluss-irányzat reakciós-agresszív vonalának előképe volt, és eo ipso Habsburg-ellenséget tartalmazott. Létrejötte magába foglalta az ausztriai nacionalizmus kettészakadását Habsburg-birodalmi és nagynémet irányzatra. Az utóbbi kiágazásának - és a fasiszta ideológia előtörténete szempontjából fontos kiágazásának - tekinthető az 1903-ban megalakult Deutsche Arbeiterpartei is (DAP), amely a nagynémet nacionalizmus számára - Schönerer polgári-kispolgári beágyazottságával szemben - megpróbált munkás támogatókat szervezni. Ez a párt tette meg Ausztriában a nagy történelmi lépést, amit az összekapcsolt nacionalizmus és szocializmus tömegszervezésre irányuló igénye jelentett. Az alldeutsch mozgalom hirdetett ugyan szociális reformprogramot, de a szocializmussal való nyílt és általa nagyon is kétértelműnek tekintett játéktól elzárkózott, és - amint azt Hitler később Schönerer szemére vetette - nem ment a tömegek közé. A szakszervezeti mozgalomhoz kapcsolódó DAP rokona volt az olasz szindikalizmus nacionalizmusba torkolló ágacskájának és előképe Drexler hasonló néven 1918-ban Münchenben alapított német pártjának. Közvetlen elődje volt ugyanakkor nemcsak az említett sorsdöntő lépés megtétele, de néhány más gondolat megfogalmazása által is a náci ideológiának. Elvetette az internacionalizmust, és helyébe a nemzeti egységet állította, az osztálytársadalom fogalmát a nemzetközösséggel (Volksgemeinschaft) helyettesítette, s ebbe - ezt már az alldeutschoktól tanulva - a ,,tisztes" német dolgozókat értette bele, vagyis minden német dolgozót határon innen és túl, a munkásosztályon belül és kívül, de csakis a németeket, vagyis a zsidókat nem. 1918 után az ausztriai nemzetiszocializmusnak megvolt az ideológiai bázisa, sorsa mégis szerfelett hányatottá vált, sőt a megváltozott osztrák helyzet, a megváltozott osztrák–német viszony egy új, több vonásban eltérő színű fasiszta ideológiát is életre segített. Mielőtt azonban az ausztriai konkurens áramlatok sajátosságait megvizsgálnánk, tekintsük át a németországi ideológiai vonulatot, amely néhány szálán – az alldeutsch eszmék közösségében és Hitler személyében – szorosan kapcsolódott az ausztriai jelenségekhez.

A braunaui születésű Adolf Hitler[11] felszívta a korai osztrák pángermán és nemzetiszocialista eszméket, magával vitte Németországba, ahol hasonló hatásokkal találkozott. Schönerer mellett mintaképe lett Karl Lueger,[12] az osztrák keresztényszocialista párt alapítója és vezetője, a bécsi polgármester is. Lueger, bár nem osztotta a biológiai fajelmélet szempontjait, eléggé antiszemitának és antiliberálisnak mutatkozott ahhoz, hogy Hitler megkedvelje nézetei miatt, s hogy mint ragyogó szónokot és szervezőt csodálhassa is. Feltehetően pángermanizmusa indította útnak Hitlert, amikor Bécset elhagyta, és tengődése színterét Münchenbe, a birodalomba helyezte át. 1914-ben sorsát végleg a német birodalomhoz kötötte. Itt kiterjedtebben, megalapozottabban, következetesebben kapta meg mindazt, amit már Bécsben is sokra becsült: alldeutsch-völkisch gondolatokat német alapossággal, a német erőviszonyokhoz szabott széles kontúrokkal és osztrák Schlamperei nélkül.

Az egységes császári Németország hivatalos politikai vonala egyre nagyobb mohóságról tanúskodott. Miután Németország oly sikeresen hozta be az ipari elmaradottságot, politikai és gazdasági vezető rétege egy csapásra szerette volna behozni azt is, amit külső terjeszkedésben, hódításban elmulasztott, elmulasztani vélt. A német nagytőke, mint amolyan újgazdag parvenü, a világ minden kincsére rávetette szemét. Erőtől duzzadó expanzivitása az ország határain belül nem talált levezetést. Mindenekelőtt azt hitte, szüksége és joga is van arra, hogy minden németet a birodalom határai között egyesítsen. Az expanzivitást támogatta a német vezetőrétegek mindegyike, és támogatta a hadsereg. A németországi Alldeutscher Verband,[13] amelyet 1890-ben alapítottak, a nagynémet egység kérdésében együtt haladt osztrák mintájával. Igényeit azonban mindjárt ki is terjesztette részben az úgynevezett „Keletre", részben egy létesítendő gyarmatbirodalomra, s ebben az osztrák partnert azonnal túl is licitálta.

Ha beleolvasunk az Alldeutscher Verband vezető embereinek írásaiba, cikkeibe, valamint a hozzákapcsolódó számos szervezet, egyesülés, egyesület, szövetség stb. és a legszélesebb értelemben véve: a radikális konzervatívok programatikus írásaiba,[14] azt kell mondanunk, hogy ezekből már nemcsak a faji princípium, az antiszemitizmus és a szociális gondolat nem hiányzott, de kirajzolódtak bennük a jövendő német birodalom keretei is, amelyeket azután Hitler tényleg fel akart „építeni".

Minden bizonnyal a lángoló németségtudat, a jogosnak hitt német területszerzés vágya motiválta Hitler lépését akkor, amikor önkéntesnek jelentkezett a német hadseregbe. Amellett természetesen, hogy egyébként nem nagyon volt mit csinálnia, hiszen sem szakmája, sem állása nem volt. Megismerkedett tehát ő is, mint annyi más a háborúval, megszerezte a „Fronterlebniss"-t, megélte az összeomlást és a gyűlöletes forradalmi jelenségeket. Az egyéni revánsvágy a sok kudarcért fokozott nemzeti revánsvággyá szublimálódott. S ha a háború előtt mind Bécsben, mind Münchenben beszélhettünk olyan szellemi légkörről, amely ennek termékeny talaja lehetett, úgy most még inkább erről volt szó.

A 19. század végén és a 20. század elején megjelent radikális konzervatív, romantikus völkisch irodalom, az ezek szervezeti keretéül szolgáló mindenféle klub, pártocska, csoport és csoportocska a háborúvesztés után és a forradalmi fenyegetés hatása alatt úgy szaporodott, mint a gomba. E szervezetekről a hagyományos csoportoktól az újonnan alakult frontharcos és paramilitarista egységekig az irodalom bőségesen megemlékezik.[15] Hová is kapcsolódhatott volna Adolf Hitler, ez a félbemaradt „alsó" kispolgár a maga rég megalapozott nacionalizmusával és rögeszmés zsidógyűlöletével, ha nem ezekhez a csoportokhoz, s honnan merítette volna ideológiájának újabb adalékait, ha nem az ő általuk megfogalmazott tehetetlenség, félelem és gyűlölet szülte eszmékből?

Ennek a német ideológiának természetesen éppúgy megvolt a maga szellemi háttere és eszmei bázisa, mint az osztrák fajelméleti alldeutsch nézeteknek. A népszerű völkisch irodalom mellett, amely a 19. század közepe óta virágzott fel, a német imperializmus szélsőséges képviselői igyekeztek nagy nevekre is utalni. Schönererrel kapcsolatban említettük már Gobineau, Dühring, Stöcker nevét. Vegyük ehhez még Paul Anton de Lagarde-ot, Julius Langbehnt, Houston St. Chamberlaint, Ratzelt, Treitschkét, valamelyest később Moeller van den Bruckot, Spenglert, s körülbelül készen vagyunk a tudósok körével, akik a közvetítők tucatjai útján a radikális kozervativizmus, völkisch irányzat, majd a német nácizmus eszmei szállítói voltak. Korán felmerült azonban Stirner és Nietzsche neve is, hogy azután a nácizmus teoretikusai később egy sor új felfedezést is tegyenek Herdertől Fichtéig és Hegelig, sőt szellemi elődöt véljenek találni a 13. században született Eckart mesterben csak azért, mert kidolgozta a német nyelvű egyházi-vallási terminológiát.

A német politikai gondolkodás atmoszférája, ami távolról sem volt azonos a „szellemmel", a német kultúrával, a hitleri fantáziálás számára már a háború előtt is kedvező volt. A német politikai életben 1871 után a konzervativizmus nyerte meg a csatát, olyannyira, hogy a polgárságot képviselni hivatott National-Liberale Partei maga is a konzervativizmus felé haladt. Az egység megteremtését közvetlenül követő szakaszban a konzervativizmus szinte azonnal szembetalálkozott a szociáldemokráciával és szélesebb értelemben véve a szociális problémával, s megszülettek az első válaszok (elsősorban a katedraszocializmus kereteiben). E szakasz, amelyet újkonzervativizmusnak is neveznek, már hidat alkotott a radikalizálódás felé. Az átvezetés egyik jellegzetes személyisége Adolf Stöcker evangélikus udvari lelkész volt. Az általa alapított Christliche Soziale Arbeiterpartei (1878) és az ugyancsak általa kezdeményezett Antisemitenliga (1879)[16] először tűzte egy konzervatív szervezet elé a tömegek, mindenekelőtt a munkástömegek megnyerését. Szociális reformprogram mellett ezt elsősorban az antiszemitizmussal igyekezett elérni, s ezzel már meg is adta a receptet minden utódjának. Stöcker azután minden náci ,,elmélet'' és program egyik hivatkozási alapja lett.

Egy másik, Hitler és főleg Rosenberg által sokat idézett korabeli német szerző Paul Anton de Lagarde, aki a német sorsot a germán és a zsidó princípium harcával jellemezte, és egyik megteremtője volt a pángermanizmusnak.[17] Az etnikai, nyelvi, történeti német egység, a kora középkori nagy német birodalom iránti nosztalgia szerzője viszont Julius Langbehn, aki az elsők között fogalmazta meg a később közhellyé vált gondolatot, miszerint azok, akik a tradicionális német társadalomba nem illeszkednek be, valójában a nemzet ellenségei és a nemzetkaraktertől idegenek.[18]

A fasiszta ideológia hivatkozási bázisa azt is elárulja, hogy az imperializmus nacionalizmusa nem fűződött kizárólag egy vagy néhány nemzet történetéhez. A 19. század második felében a demokratikus nemzeti érzelmek a ,,klasszikus fejlődés'' vidékein is hódító nacionalista áramlatokká alakultak át. Az angol, a francia nacionalizmus önelégült és pökhendi vonásokat vett fel, hiszen alapvetően sikeres volt (az 1870-es vereség ellenére ez mondható a gyarmatbirodalmát építő Franciaországról is). A német imperialista törekvésekben azonban mély elégedetlenség, gyűlölet és az elégtétel vágya keveredett a tehetetlenség, a visszaszorítottság érzésével. Áthatotta az elmaradottság, a későn érkezés tudata, s ez abban is kifejeződött, hogy önigazolásért a messzi múlthoz kellett fordulnia. Ezért azután archaizált, és historizálóvá vált. Közben azonban saját imperialista törekvései elméleti alátámasztására – az alapvető imperialista rokonság révén – kényelmesen hagyatkozhatott francia, angol, sőt még svéd szerzőkre is. A fajelmélet és a térelmélet nem volt német gyártmány, az antiszemitizmus nem volt néhány ország privilégiumának tekinthető, az etatizmusnak számos társadalomfilozófiában nyomát találni. Az imperialista nacionalizmushoz köthető elemek országról országra vándoroltak. Ezek az elemek azonban nem mindenütt álltak össze egységes doktrínává, s ha ez esetleg megtörtént, amint Franciaországban a maurrasizmus alakjában ez volt a helyzet, úgy fasizmusba való átcsapását és hatékonyságát egy új szituáció, nevezetesen a háború utáni, nem támasztotta alá. A nemzetközi méretekben, a világ négy sarkán fellelhető fajelméleti, agresszív gondolat, mind-mind összefutott viszont Németországban, s mind hozzájárult ahhoz, hogy a nácizmus előképe koherens elméletként kialakulhasson.

Ami a fajelméletet illeti, ez kifejtett formájában a diplomata és szépíró Joseph Arthur Gobineau-tól származott.[19] Ez a Comte-tanítvány tette az első, terjedelmében nagyszabású kísérletet a világtörténelem faji alapon való megírására. Tollát mindenekelőtt az a szándék vezette, hogy bebizonyítsa az európai felső nemesség, az arisztokrácia különleges származását, amennyiben ezt az észak-európai árja fajra vezette vissza, amely a népvándorlás idején több hullámban tódult be Európába. Ettől az árja eredetű arisztokráciától származtatta Gobineau a magas kultúrát, ezt tekintette minden szervező és államteremtő képesség hordozójának, s mivel – természetesen – monarchista volt, arra a következtetésre jutott, hogy az államot ennek az árja vérű arisztokráciának kell a kezében tartania a továbbiakban is. Jóllehet Gobineau fajelmélete burkolt osztályelmélet, saját letűnő osztályának glorifikálása, a rasszizmus mellett magában hordozta minden későbbi elitelmélet magját is.

Gobineau elmélete nagy hatást tett Németországban,[20] ez a hatás azonban kezdetben inkább arisztokratizmusának és individualizmusának volt köszönhető, mintsem magának a fajelméletnek. Sokat lendített viszont minden szándékosság nélkül az utóbbi terjeszthetőségén az Oxfordban tevékenykedő neves nyelvtudós, Max Müller később visszavont megállapítása arról, hogy a magasabb rendűnek tekinthető árja faj eredetileg egy Indiából elszármazott kis létszámú népcsoportra korlátozódott. Az osztrák és német alldeutsch mozgalom ezeket az ideákat használta mindaddig, amíg az angol eredetű, de elnémetesedett Houston St. Chamberlain 1899-ben, illetve 1901-ben meg nem jelentette kétkötetes fajteoretikus munkáját.[21] Ebben az árja fogalom teljességgel azonosult a germánsággal. A germán meghatározottságú nagy antik kor (a korai Róma) és az új, vagyis a jövendő germán kor között szerinte az emberiség története nem egyéb, mint a ,,népek káoszának" (Völkerchaos) története. Erre a mintegy 2000 évre a vér megrontása a jellemző, a keveredés, ami jórészt kiölte ennek az árja-germán fajnak teremtő erejét, s ami belőle megmaradt, ami még egyáltalán kultúraként jelentkezik, csak a szórványos túlélésnek köszönhető. A feladat tehát – amint ebből az általunk nagyon is rövidre fogott összefoglalásból is kiderül – a faj tisztaságának helyreállítása.

Nemcsak az alldeutsch beállítottságú személyek általában véve, de tudjuk, hogy e művet Hitler maga is előszeretettel forgatta, s talán annál inkább, hogy szerzője maga jelezte: a művet nem tudományos eredményei, hanem intuíciói alapján írta. A belőle következő ,,feladatnak" azután a hitleri SS-állam látott neki.

A fajelmélet magába foglalta az antiszemitizmust, sőt lényegéhez tartozott. Ám nem maga az antiszemitizmus volt benne új, hanem csak a forma, amelyet általa öltött. Az ösztönös idegengyűlölet, amit korábban vallási alapon lehetett ideologizálni, majd gazdasági érvekkel alátámasztani, itt szisztematizált, a tudományosság látszatával körülvett rendszerré és politikai fegyverré vált. A modernizált antiszemitizmusban azonban megfért és valóban bele is olvadt az archaikus zsidógyűlölet számos megnyilatkozása.

A 19. századi antiszemita hullám a visszamaradt területeken kezdődött el, s mindenütt eléggé nyilvánvaló összefüggésben állt az új és gyors kapitalizálódással, tekintettel arra, hogy e folyamatban a zsidó polgároknak e területek nagy részén jelentős szerepük volt (nemcsak a Monarchiában, amelyről szóltunk már, hanem Oroszországban, Romániában és számos más országban is). Németországban az egyesülést követő évek (1871–73) nagy spekulációs műveletei nem kis szerepet játszottak ebben. Míg Németországban és Közép-Európában az antiszemitizmus modern elméleti megalapozása folyt, Oroszországban gyakorlati zsidóüldözési hullám vette kezdetét az 1881-es pogromokkal, amelyeket 1882-ben zsidóellenes törvény kibocsátása, ezt pedig a tömeges emigráció követte. Az oroszországi zsidóellenes politikának egyenes következménye volt a közép-európai bevándorlási hullám. Ez a századforduló után sem szünetelt, mert az oroszországi „Fekete százak" terrorista bandája a perzekúciót 1905–1907-ben korábban ismeretlen mértékben folytatta tovább, s több tízezer zsidó meggyilkolásával mintegy előképét adta a később Európa szívében történendőknek.[22] A maga idején e jelenséggel a világ keveset törődött; a francia baloldal egyetlen zsidó, Dreyfuss megmentésén fáradozott, több tízezerrel azonban mit sem tudott kezdeni. Tegyük ehhez hozzá, hogy egyik oldalon az oroszországi üldöztetésből, másrészt a Dreyfuss-perből, az európai zsidó lakosok viszont arra a hallgatólagos következtetésre jutottak, hogy az egyetlen valóban toleráns övezet velük szemben a német nyelvterület: Németország és a Monarchia, még akkor is, ha a magasabb és alsóbbrendű fajokról szóló új elméletet éppen itt terjesztik.

A fajelmélet szerint az úgynevezett „zsidóság" – amely ilyen absztrakt és homogén formában továbbra sem létezett, hanem megoszlott társadalmi, vagyoni, nyelvi, kulturális, sőt már vallási szempontból is – az európai civilizáción belül az utolsó fajok egyike volt. Rontó képességei, nevezetesen kultúrája, alkalmazkodóképessége, a kapitalizmus megteremtésében, a liberális berendezkedésben, a szocialista mozgalomban betöltött szerepe miatt pedig a legveszedelmesebb. Nehéz okát adni, de nagyon valószínűnek látszik, hogy Hitler gondolkodásában a legállandóbb és a legmélyebben gyökerező részt az antiszemitizmus alkotta. Ha nem osztozott volna annyi más birodalombeli alldeutschcsal és nácival ebben, logikus lenne e jelenséget a Monarchiához kötni. Mivel azonban osztozott, ez nem lenne meggyőző magyarázat. A Monarchia esetében felhozott érvek Németországra viszont nem alkalmazhatók, részben mert a zsidóság arányszáma nem érte el az 1 százalékot sem, részben mert a németországi kapitalizmus döntően német kapitalizmus volt. Egyedüli magyarázatként a féktelen náci antiszemitizmusra a politikai célzatosság jöhet szóba.

A fajelmélet híveinek kapóra jött a földrajztudományból kiinduló új teória is, amely előbb térelmélet, majd geopolitika néven lett ismert. Kidolgozói világszerte katonatisztek, admirálisok és tábornokok voltak. Érthetően, mert az elv szorosan összefüggött a stratégiával. Németországban azonban az elmélet elsősorban egy földrajztudós, Friedrich Ratzel nevéhez fűződött. Ratzel egyébként foglalkozott a klímaviszonyok meghatározó szerepével az emberi fajtára, megfigyeléseiből azonban egyáltalán nem vont le olyan következtetéseket, amelyek miatt a náci teoretikusok akárcsak említésre is méltónak tartották volna. Az államok területi növekedéséről, valamint a tengeri uralom elengedhetetlen fontosságáról felállított tézisei viszont sokáig animálták a német imperialista gondolkodást.[23] Ratzel elveit Johann Kjellén svéd földrajztudós fejlesztette ,,geopolitikává", s ezzel egy újabb bűvszót adott a későbbi nácik kezébe.[24]

A német térelmélet meglehetősen közvetlenül fogalmazott meg egy politikai vágyálmot. Egy nép sorsát - hirdették a vulgarizálók - az a tér határozza meg, amelyet ural. Fennmaradása attól függ, hogy e teret növelni tudja-e, vagyis attól, hogy a szomszédos terekben élő népeket le tudja-e igázni. A nagy terek között ugyanis léteznek köztes terek (Zwischen-Räume), amelyek a nagy népek küzdőteréül szolgálnak. Az itt élő népek sorsa az alávetettség. A világtörténet lényege tehát a nagy népek egymás ellen folytatott harca. E felfogás magába foglalta a külügyek primátusát[25] s így implicite a nemzeti összesség érdekelsőségének tételét is. (A geopolitika utolsó német képviselője Haushofer, akinek tevékenysége már szorosan összefonódott a náci mozgalommal és rendszerrel, levonta a végső konzekvenciákat, s a geopolitikát összeolvasztotta a történelmi biologizmussal.[26])

Mindez benne foglaltatott az alldeutsch vezetők eszméiben, s ugyanakkor eléggé világosan megfogalmazódott általuk a német expanzió iránya is. Az Ostforschung keretében megelevenedett a hagyománynak tekinthető Drang nach Osten irányzat. A Kelet-kutatók nem kis részének szoros kapcsolata az Alldeutscher Verbanddal egyúttal tanúsította, hogy e szervezet a ,,minden németek" egyesítése mellett már foglalkozott a ,,köztes területek" biztosításának gondjával is. Hasonló következtetésre juthatunk a tengerentúli gyarmatok kérdésében, ha figyelembe vesszük az Alldeutscher Verband kapcsolatait a tengerészeti, kolonialista és egyéb társaságokkal.

Végül szervesen beilleszkedett az alldeutsch frazeológiába a ,,nép"-re hivatkozás, a völkisch elem s az ehhez fűződő szentimentalizmus és késő romantika. Honnan indult a német népszemlélet, hogyan lett a Volkból Volkstum, s miként telítődött faji tartalommal, nem merészeljük felvázolni még kísérletképpen sem. Nem sok kétség férhet azonban ahhoz, hogy a nácizmus számára éppen e téren volt a legkönnyebb a német kultúrelőzmények megmozgatása és felhasználása.

Az alldeutsch-völkisch irodalom által már a háború előtt bekebelezett teóriák mellett tudunk még két olyan szerzőről, akinek művei Hitler Adolfra közvetlen hatást gyakoroltak. Az egyik ilyen mű Gustave Le Bon francia orvos tömeglélektani munkája volt,[27] amely nem titkoltan a szocialista mozgalmak ellen irányult, de amelynek a szerző egyáltalán nem akarta azt a funkciót adni, hogy egy másik tömegmozgalom számára szolgáljon leckéül. Le Bon több évtizeddel az eltömegesedés szociológiai vizsgálata előtt megfogalmazta bizonyos tömegek készségét a ,,szabadságtól való menekülésre", sőt azt állapította meg, hogy minden ,,tartós tömeg", mint amilyen a nép is, kifejezetten igényli, hogy parancsoljanak neki, szükséglete, hogy ,,hipnotizálják", vallásos jellegű meggyőződéseket követhessen, és vezérét isteníthesse. A tömeg eme felfogása, amit a nácik ösztönösen-tudatosan alkalmazni igyekeztek, különleges történelmi pillanatokban és bizonyos fajta tömegek esetében igazolódni látszott. Ami a nácizmust illeti, az egy nagy létszámú tömeget valóban meg tudott bűvölni, majd a szuperszervezett elnyomó apparátus a maga korlátlan lehetőségeivel, félelmetes eszközeivel még nagyobb tömeget hipnózisban tartott. Ebből a demonstrációból azonban részben az ,,elhagyott tömeg", részben a totális állam természetére lehet inkább következtetni, mint a mindenkori tömegre általában. (Másfajta tömegek, más pillanatban és más körülmények között merőben eltérően viselkedtek és viselkednek.) Hozzáteendő ehhez, hogy igazolódott Le Bon másik, Hitler által figyelmen kívül hagyott tétele is. Az ugyanis, hogy a tömegek rövid távon érvényesülő befolyásolhatósága ellenére mégis ugyanezek a tömegek a történelem igazi meghatározói, a társadalmak megtartói, mégpedig azért, mert tartósan csak a társadalmak természetében rejlő sugallatokat követik.

A másik olvasmány, amely Hitlerre jelentős benyomást tett, Spengler *Der Untergang des Abendlandes*[28] c. kétkötetes műve volt. Ez a könyv, amelyért nem egy neves esztéta, művészettörténész lelkesedett, oly pontot képez, ahol a magas kultúra, a dilettantizmus, valamint az ultrareakciós politikai ideológia összetalálkozott. Spengler a magas kultúrát képviselte irodalmi, esztétikai elemzéseiben, dilettantizmust történelemszemléletében és ultrareakciót politikai állásfoglalásában és jóslatában. Mivel egy adott irányban – a többi lehetséges irányok között – össze is foglalta a 19. századi német magaskultúrát, útmutatóvá vált a náci ideológusok számára, akiknek e német kultúrtörténet alapjában véve hasonló értelmezésére volt szükségük. Ebből az okból itt kínálkozik a legjobb lehetőség arra, hogy distinkciót tegyünk a német szellemi áramlatokat illetően azok között, amelyek a nácizmushoz valóban alapul szolgáltak, és azok között, amelyek önmagukban véve több irányban voltak folytathatóak, és valóban lettek is folytatva, de egy vagy más vonatkozásuk miatt Rosenberg is alkalmas hivatkozási alapnak vehette művüket, még ha az egész mű alapos csonkítása, félremagyarázása vagy meghamisítása árán is.

Már Spengler is olyan kapcsolódási lehetőségeket keresett, amelyek a fejlődéselmélettel szemben a civilizáció természeti ciklikusságának elméletéhez, a racionálissal szemben az ösztön és akaratkiélés mint történelmi tényező alátámasztásához nyújtanak érveket. Ehhez természetesen minden jól jött, ami pesszimizmust vagy szkepszist árult el a felvilágosodás nagy gondolataira, a társadalmi racionalizmusra és a fejlődéselmélet mindenfajta megnyilatkozására vonatkozóan. Ezen az alapon használta fel Schopenhauer akaratelméletét, Nietzsche néhány gondolatát, Burckhardt szkepticizmusát, s az ő közvetítésével jutott el mindez a nácik kezébe. A felhasznált motívumok azonban nemcsak kor-, de szövegszerű összefüggéseikből is ki lettek itt ragadva, s a bírálatból, lemondásból, tagadásból és szkepszisből egyetlen nagy ,,igen-mondás" vált a leendő germán tirannizmus javára. Ebben a vonatkozásban Spengler egyetlen meghamisítatlan szellemi elődje a történetíró Treitschke volt.

Ami Schopenhauert illeti, a *Welt als Wille und Vorstellung* megjelenése idején, 1819-ben alig keltett figyelmet.[29] A nem tudatos, az ösztönös, az akarati tényező felfedezése túl korai volt általa, hogysem a tudományos élet érdeklődését kiváltotta volna. Első ,,felfedezése" sem erre a tudományos tettre irányult, hanem arra a pesszimizmusra, amely nála a valaminek hiányára, nem létére vonatkoztatott vágy és akaratkiélés következményeként megjelenő eltompulásban, unalomban, vagyis a csalódásban jelenik meg, s ami miatt Schopenhauer végül is elveti az akarat megvalósítására irányuló cselekvést, és a nirvánába menekül. A pesszimista Schopenhauer jön tehát először divatba akkor, amikor német földön az 1848-as bukás után bekövetkezik valóban az unalom, az apátia, a csalódás. Éppen ellenkezőleg, az ösztön és az akarat mint mozgatórugó felfedezőjeként lesz viszont alap Spenglernél és kedvelt citátumforrás a náciknál. Felhasználják a ciklikus civilizáció elmélethez és majd különösképpen az új náci civilizáció hirdetéséhez. Ehhez azonban meg kellett feledkezni arról a Schopenhauerről, aki végeredményben a ,,nem érdemes'' álláspontjára helyezkedett. Jóllehet a maga idején ez a lemondás még a forradalomból kikelt napóleoni önkénynek és a német területek korabeli vigasztalan képének szólt, s ha ezt talán lehetséges is a küzdelemről való lemondásnak tekinteni, az egész schopenhaueri mű és morális magatartás összeegyeztethetetlen mind Spengler konklúzióival, mind a nácizmussal.

Mivel Nietzsche nem alkotott valójában filozófiai rendszert,[30] s talán a költő erősebb is volt benne, mint a filozófus, lehetővé vált, hogy gondolatai, burjánzó képzeletének zseniális, máskor meg gyermekes termékeiből, töredékeiből, aforizmáiból ki-ki kedve szerint gyűjtögessen és alkosson esetleg még rendszert is. Közismert az a szemelvénygyűjtemény, amely a felmagasztalt barbár ,,szőke bestiából'', a Raubtiernek engedélyezett ,,gonosz''-ból, a judaizmus szellemi bírálatából, a jövő Übermenschének meghirdetéséből áll. Ahhoz azonban, hogy Nietzsche ezen a módon előnácivá válhasson, meg kell feledkezni arról, hogy bírálata nem a ,,judeo'', hanem a judeo-keresztény kultúrának, benne első helyen a német kultúrának szólt, hogy szava se volt a nagy német középkorról, hanem figyelme az antikvitás felé fordult, nem tisztelte az államiságot, sőt azt hirdette: minél kevesebbet az államból, s hogy Übermensche nem a germán horda, henem a szuperindividuum. Ahhoz, hogy a nietzschei szuperember náci közösséggé, az ő nemes emberi fajtája germán fajjá és a nagy individuális lázadás az emberi személyiség megszüntetésének szellemi eszközévé váljon, gyökeres transzformálást kellett elvégezni.

Nietzsche gondolatmenetének volt azonban kétségtelenül olyan pontja, amely Spenglernek segítségére jött civilizációelméletében, s ami Nietzsche náci felhasználását és a transzformálás végrehajtását megkönnyítette, sőt lehetővé tette. Ilyen pont az ,,ewige Wiederkunft", a ciklikusság a kultúrákban és egyáltalán az életben, s ilyen az ,,igen-mondás" lehetőségeként hirdetett voluntarizmus, amely lehetővé teszi, hogy az álmorál bírálatában Nietzsche az immoralitás feldicséréséig jusson el. Amikor az Übermenschet felmenti ,,jó és gonosz" alól, megszünteti általában véve a ,,gonosz" tartalmát, a közönségestől, a gyengétől megvonja a jobblét jogát, s amikor a magát fonákjáról mutató racionalizmussal az első helyen a hatalom akarásának ösztönét állítja szembe, valóban olyan területre ér, ahol a találkozás a nácizmussal megtörténhet.

Burckhardt esetében[31] Spenglernek már kevésbé kellett a gondolati tartalmat átalakítania, ha rendszerébe be akarta építeni. Gyökeresen meg kellett azonban változtatnia az attitűdöt és alapjában véve az egész történelemszemléletet. Burckhardt ugyanis a fejlődéselméletet elvetve a történelmi mozgás nagy átlagát nem a szüntelen jobbulás és az emberi lét magasabb szintre jutása által jellemzi, hanem a közepességgel, amelyet olykor kimagasló csúcsok is tarkítanak, de még inkább megszakítanak katasztrófák, amelyek a történelmi lét velejárói az ő szemében. Nagyon távol állt attól, hogy egy leendő diktatúrát csúcsnak tekintsen. Szkepszisén túl pesszimizmusát éppen az táplálta, hogy a jövő számára nem látott más utat, mint éppen ezt a katasztrófát. Elborzadva jósolta meg 1872-ben a führerek és uzurpátorok 20. századi uralmát, amikor is az autoritás ismét felemeli majd a fejét, és - mint írja egy levelében - ez ,,ein schreckliches Haupt" lesz. Bármennyire iszonyodik is tőle, mégis úgy látja, ezt kell elvárnia: az erős államot, amely képes arra, hogy a tömegek követeléseivel, uralmi igényeivel, a többségi hatalommal, a forradalommal szembenézzen. Bármily kelletlenül is, Burckhardt ezen a ponton feladta saját arisztokratizmusát. Spengler azután teljesen megadta magát a hatalomnak, az egyént feláldozta a,,führerek és uzurpátorok" diktatórikus hatalmának, s már nem utálattal tette ezt, mint Burckhardt egykoron, hanem a kultúrkatasztrófa megállításának lehetőségét, a történelem értelmének megvalósulását köszöntötte benne. S ez az, amiben fenntartás és transzformálás nélkül támaszkodhatott Treitschkére.[32]

Heinrich von Treitschke saját életútjának fordulataiban éppúgy kifejez egy egész német történelmi szakaszt, mint kifejezett Hegel a maga idején. Treitschke a szabadság és a nemzeti egység hívéből 1848 után a porosz állam csodálója, a porosz romantika egyik megteremtője, Bismarck ellenfeléből pedig személyes barátja lett. A nép idealizálását az államra vitte át, s az utóbbit így definiálta: ,,Staat ist Macht, und nichts als Macht." Megteremtette a porosz kultúra mítoszát, ezt a világkultúra fölé emelte, és követelte az erős, a fegyveres hatalomra támaszkodó államot. Amikor Treitschke az alldeutsch mozgalom iniciátora lett, már szó sem volt a német elesettség megszüntetéséről, hanem a birodalom expanzivitása, imperialista terjeszkedése és a német civilizáció erőszakos terjesztése került napirendre.

Burckhardt történelmi pesszimizmusából, Nietzsche *Wille zur Macht*-jából, Treitschke fegyveres államából s a szociáldarwinizmus organikus társadalomszemléletéből szerkeszt Spengler új társadalomelméletet, végső tételként megismételve Burckhardt jóslatát, de már nem mint kényszert, hanem mint megváltást. A kultúrák felemelkedéséről és bukásáról hosszan előadott teóriáját nem elevenítjük fel, mert nem ez volt, amivel a nácik tetszését elnyerte. Megszerezte ezt azzal, hogy az európai kultúra fénykorát a korai feudalizmusra tette, ami egybeesett a német nagyság időszakával. Megszerezte azzal, hogy e kor egyik szépségét az erős ösztönök kiváltotta felemelő háborúkban látta, továbbá azzal, hogy szembeszállt a racionalizmussal, elítélte a demokráciát mint a ,,pénz" hatalmát, s a munkásmozgalomban ,,a börze uralmát" fedezte fel. Végül s talán leginkább azáltal vált a nácik egyik legtöbbet hivatkozott szerzőjévé, hogy jóslata szerint az európai kultúra hanyatló szakaszát majd a jövő führerjeinek uralma tartóztatja fel, s e führerek a ,,vér szavát" követve feltámasztják a nagyszabású háborúk korát. Spengler szerint a végső harc a pénz és a vér között minden addigi ,,fel" és ,,le" végső állomása, s e harcban az utóbbi, a vér győz majd.

Ezek után nem különösen meglepő, ha 1933-ban megjelentetett könyve[33] a náci ideológiához még közelebb áll, még akkor is, ha a náci hatalomátvételt túlságosan könnyűnek tartja, és úgy véli, hogy az igazi tennivaló még hátravan. Tudjuk, hogy a mód, ahogyan a nácizmus a tennivalóknak nekilátott, Spenglert elnémította. Nem változtat azonban ez azon, hogy e könyve előszavában, amit már a hatalomátvétel után írt, üdvözölte az új idők hajnalát. Racionalizmussal és romantikával szemben ,,bátor pesszimizmussal" vállalta városok és fajok pusztulását, összekötötte a liberalizmust és a bolsevizmust mint ,,egy egységes mozgalom korai és késői formáját, kezdetét és végét", s a nyugati civilizációnak nem is egy, de két nagy veszélyeztetőjével számolt: a fehér és a színes világforradalommal. ,,Az egyik alulról jön – írta –, a másik kívülről: osztályharc és faji harc, s az európai fehér embernek mindkét harcban győznie kell, ha fenn akar maradni."

Hitler inspirálójának – foglaljuk össze – elsősorban a radikális konzervativizmus pángermán, alldeutsch-völkisch áramlata és az ausztriai nemzetiszocializmus tekinthető. Ez közvetítette számára a szociáldarwinizmus germán fajelméleti változatát, a nagytérelméletet, a politikai voluntarizmust, az elit-gondolatot, az antiszemitizmust, az expanzió szükségességének tételét és fő irányainak vázlatát. Végül olyan eszméket is tartalmazott, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a ,,tömegeket" reményekhez juttassák, és arra, hogy a szocializmussal szemben villámhárítóként működjenek.

Vitákhoz vezetett a nácizmust elemző szerzők között, hogy vajon ez a ,,Weltanschauung" tartalmazott-e egyáltalán új motívumokat. Vannak, akik démoni szintézisnek tartják, és mások, akik egyetlen új motívumot sem fedeznek fel benne. Nézzük meg e kérdést kissé közelebbről.

Találkozni az irodalomban azzal a felfogással, hogy az új vonás a nácizmusban a ,,szocializmus", vagyis a szociális és a nacionális gondolat összekötése lenne. Ehhez fűződne e nézet szerint a nácizmus radikalizmusa és dinamizmusa is. A magunk részéről ezt az álláspontot nem tudjuk osztani. E politikai ötletekre már előbb eljutott ugyanis a monarchiabeli DAP, az olasz nacionalista Corradini, a szociális gondolatot pedig az alldeutschokon kívül számos polgári párt magáévá tette a 19. sz. vége felé vagy a 20. sz. elején. Mindemellett a nácizmusban a faji princípium erőssége, állandósága, adottsága elméletileg oly mértékben maga alá rendelt és esetlegessé tett végül minden egyebet, hogy az ettől elvonatkoztatott szociális szférát valóban joggal tekinthetjük elsősorban eszköznek, amely a politikai hatalom ,,erőszervezetének" megteremtésére szolgált.[34]

Kezdetben a helyzet természetesen nem volt ilyen egyszerű. Indulásakor a náci mozgalom heterogén volt összetételében, és ez nyomot hagyott az ideológiának tekinthető programon is. Itt-ott elhangzott szociális eszmékből, benyomásokból és a müncheni környezetben befolyással rendelkező radikális konzervatív gondolkodású személyek nézeteiből állt össze a tákolmány, ami a náci párt ,,szocializmusának", szociális ígéreteinek vagy demagógiájának nevezhető. A konkrét javaslatok között található volt olyan, amely már az 1882-es osztrák linzi programban is szerepelt (színvonalasabb fogalmazásban), több, ami közvetlenül az Alldeutscher Verband 1912-es programjából plántálódott át, más, amit a német DAP vezetője, Drexler fogalmazott meg, s végül ami nevezetes alapító tagok, mint pl. Gottfried Feder vagy Hans Frank fixa ideája volt.

A Deutsche Arbeiterpartei, amelyhez Hitler 1919-ben csatlakozott, hogy azután a párt vezetését kisajátítsa és nevét is megváltoztassa, eredetileg nemzeti alapokra helyezett munkásmozgalom szervezését tűzte ki feladatul maga elé. Alapítója, Anton Drexler a maga részéről újra felfedezte az ausztriai DAP – a szocializmus és a nacionalizmus párba állításának – javaslatát. Programja szerint meg akarta szüntetni a munka nélkül szerzett jövedelmet, és biztosítani kívánta a munkások jövedelemrészesedését.

Hitler számára ezek az elvek nem voltak fontosak, de a DAP megfelelt kiindulásnak. Az NSDAP 1920-as programja,[35] amelyet 1926-ban azután megerősített és véglegessé deklarált, az eredeti programhoz hozzávette a háborús nyerészkedésből származó jövedelem elkobzását és Feder kedvenc eszméjét a ,,kamatrabszolgaság" eltörléséről. (A kamatrabszolgaság elleni harc a szélsőjobboldalon a 80-as évekre ment vissza, a náci programba azonban közvetlenül Feder által került be.[36]) Néhány általános természetű, úgyszólván bármiféle politikai programba befoglalható követelés (öregségi biztosítás, fokozott gyermek- és anyavédelem, az általános iskoláztatás lehetősége) mellett három olyan pontot találni a náci programban, amely ha nem is szocialista s nem is átfogó, mindenesetre számottevő reformszándékot sejtet. Ilyen a 17. pontban kilátásba helyezett földreform, még akkor is, ha ezt a ,,nemzeti szükségleteknek megfelelő" kitétellel mértékében, a ,,közérdekű célokra" megjelöléssel pedig a felhasználás szempontjából erősen korlátozták is. Ilyen a trösztök államosításának kilátásba helyezése a 13. pontban, s végül a 16. pont, amely a nagy áruházak kommunális tulajdonba vételét tervezi, hogy azután ezeket a kiskereskedők bérelhessék ki. Az utóbbiak számára a program állami és közületi megrendeléseket ígért. E három pont kétségtelenül támadás a nagytőke egy része, a kereskedelmi tőke és a nagybirtok egy része ellen. Részleges támadás, amely nem a kapitalizmus, hanem bizonyos ,,kinövései" ellen irányult, mintegy abban a mértékben, amelyet a védelemre szoruló, veszélyeztetett „termelő középrétegek” érdekei megkövetelni látszottak. A támadás célja, ha figyelembe vesszük a nem termelő, uzsorás tőke, a munka nélküli jövedelem, a kamatrabszolgaság elleni kirohanásokat is, láthatóan a tőkének elsősorban az a része, amely leginkább összeköthető a zsidó tőke fogalmával. A program egészének antiszemita velleitása pedig a tőke elleni fellépést érdemileg nagyrészt antiszemitizmusra redukálja.

A szociális tartalom mindemellett már e legkoraibb náci fogalmazásban bekebeleződött a nacionalista, közelebbről: a faji követelményrendszerbe. A program Nagy-Németország és a német nép egyenjogúságának meghirdetésével, Versailles hatályon kívül helyezésével kezdődik, s gyarmatok, „Land und Boden (Kolonien)” követelésével folytatódik. Kimondja, hogy csak német „néptárs” lehet állampolgár; a zsidó nem állampolgár. Az állami ügyek intézésében csak állampolgár vehet részt. A nem németek bevándorlását el akarja tiltani, s lehetővé tenni – ha a szükség úgy kívánja – az országban élő idegenek kiutasítását. A továbbiakban a szociális követelményeket azzal vezeti be, hogy „az egyes tevékenysége nem ütközhet az összesség érdekeibe, hanem az egész keretében és mindenki hasznára kell hogy végbemenjen”. A fentiek jegyében van fogalmazva a hosszú klauzula, amely a sajtó kérdésével foglalkozik. Lényege, hogy a lapokat csak német „néptársak” írhatják és finanszírozhatják, s hogy a „közjó” ellen működő újságokat be kell tiltani.

Ha nem is programatikusan, az ideológiában átmenetileg lényegesen kibővült a szociális kérdés tartalma, megnőtt jelentősége abban az időben, amikor arra a Strasser fivérek irányította észak-németországi „baloldali” náci szárny hatást gyakorolt. Ez a hatás azonban sosem eredményezett olyan szimbiózist nacionalizmus és szocializálás között, mint az olasz fasizmus esetében a helyzet kezdetben volt; a nácizmus magját képező, Hitler vezette müncheni csoportnak csak a rivális ágat kellett eltávolítania ahhoz, hogy ettől a „baloldaliságtól” megszabaduljon, saját eszméivel e téren leszámolnivalója láthatóan alig akadt. Hitler e nézeteket minden jel szerint sohasem osztotta. Gondját csupán az okozta, hogy milyen mértékben kell használatukat ,,eszközként" megengedni ahhoz, hogy egyfelől a náci párt tömeghatást érjen el anélkül, hogy másfelől veszélyeztetné a vezető gazdasági és katonai csoportok szimpátiáját és támogatását.

A szociális gondolatot tehát a nácizmusban sem újnak, sem igaznak nem tekinthetjük. Alapjában véve bajos új gondolatnak tartani a totális diktatúrát mint államformát is. A radikális konzervativizmus eszméje és a nácizmus között e szempontból csak azt a lépést kellett megtenni, ami a totális monarchiától a totális ,,führer-állam"-hoz vezetett. Amikor e lépést a nácizmus megtette, úgy abban elsősorban az játszott szerepet, hogy a történelem tőle függetlenül elsöpörte a monarchiát, és ezzel mintegy tényleg megnyitotta az utat a ,,führerek és uzurpátorok" számára. Már tudniillik akkor, ha a gyűlölt köztársaság eltávolításáról és a helyére állítható totális állam formájáról volt szó.

Eddigi elemzésünket talán azzal zárhatjuk le, hogy a náci ideológia a 20-as években megvalósítandó újként olyan 19. század végi gondolatokat mutatott fel, amelyek a kor meghaladását már a maguk idején is hátrafelé szerették volna végrehajtani, s hogy egyúttal a 19. századi magaskultúrát, annak a polgári demokráciára és racionalizmusra irányuló bírálatában nem folytatta, de alapjában véve megcsúfolta. Továbbra is fennáll tehát a kérdés, hogy vajon tartalmazta-e ez az ideológia az újszerűsítés, a változtatás bármilyen elemét.

Kétségtelennek látszik, hogy a nácizmus megfogalmazott néhány olyan tételt, amely nélkül nem lett volna lehetséges szervezeti modernizálódása. Ilyen tétel volt a tömegekre való most már határozott és tudatos apellálás. Ennek feltételeit ugyan a háború utáni szituáció teremtette meg, de szükséges volt hozzá a felismerés, hogy van olyan tömeg, amelyet a nácizmus zászló alá szólíthat, valamint hogy ez a tömegfelhívás veszély nélkül eredményesen megvalósulhat. Hitler egyik legfontosabb új témája a tömegtámogatás megszerzése volt azért, hogy a szélsőjobboldal szándékai megvalósíthatóakká váljanak.[37] Ennek érdekében követelte a ,,világnézet" megfelelő, a széles néprétegek számára érthető, leegyszerűsített megfogalmazását, tömeggyűlések tartását, az élő beszéd favorizálását, a mozgalom parlamenten kívüli megszervezését. Mindezt azért, hogy a munkásmozgalom káderállománya elhódítható és megszervezhető legyen. Új motívum volt az ideológiában, hogy a hívek megnyerése nem érveléssel, hanem a szenvedélyek felkeltésével s végül, hogy nemcsak szavakkal, hanem aktivizálásukkal, cselekvésük megszervezésével kell hogy történjék. Új motívum volt, és az ideológiába is be kellett vezetni, hogy e tömeget egy vezér irányítja, s hogy a nemzeti vagy faji ösztön éppen e vezér követésében manifesztálódik.

A tömegekre gyakorolható hatás kérdésén gondolkodva Hitler megfogalmazott egy további fontos és a szélsőjobboldali gondolkodásban kétségkívül új gondolatot. Hivatkozva a tömegek gyermekes, naív, primitív voltára, meghirdette, hogy a ,,világnézetnek" tökéletes egységet kell alkotnia. Csak egyetlen ellenségre szabad rámutatnia, még ha a valóságban számos, ,,egymással ellentétben álló" ellenfélről van is szó, és csak egyetlen életrehalálra szóló feladatot kell megjelölnie, még ha a megjelölhető feladat jelentéktelen vagy megvalósíthatatlan is.

Ez az elv nemcsak abban jutott kifejeződésre, hogy a nácizmus ideológiai alapjául szolgáló Mein Kampf egységesítette borítólapjai között a radikális konzervativizmus valamennyi gondolati termékét, de abban is, hogy tényleg egységnyire vonta össze a világnézeti motívumokat, megmutatva az ,,egyetlen" ellenséget és az ,,egyetlen feladatot" is. A faji hierarchikus szempontot mint természeti törvényt érvényesítette az egész emberiség, a nemzetek és az egyes népeken belüli osztályok, csoportok történetére, jelenére és jövőjére. Hitler nem elégedett meg azzal, hogy a germánt és azon belül a németet jelölje meg felsőbbrendűnek. Megtoldotta ezt az elvet azzal, hogy a német népen belül is elkülönítette a faji szempontból értékes és kevésbé értékes vagy egyenesen értéktelen csoportokat. Legértékesebbeknek a vezetést és a hatalmat kiharcolók, valamint az abszolút tiszta vér követelményének megfelelő emberek számítottak. Minél elesettebb vagy minél kevertebb vérösszetételű csoportokról volt szó, annál többet veszítettek értékükből és a „führer" figyelméből. Míg végül elérkezett Hitler a német népen belül is a szolgalelkűekhez, illetve a betegekhez és satnyákhoz, akiknek kétségbe vonta az élethez való jogát. Ami az utóbbiakat illette, kényszersterilizálásukat és elkülönítésüket (Absonderung) követelte.

Hitler az ellenfeleket is egységesítette, és a „zsidó" fogalmában absztrahálta. A zsidó karikatúrájába bújtatta a marxizmust, a munkásmozgalmat, a polgári baloldalt, a progresszív gondolkodást, a humanizmust, a tudományokat, az európai jogrendet, sőt az egész európai civilizáció nagy részét, vagyis mindent, amit üldözendőnek tartott. Ugyanakkor a Mein Kampf foglalatává lett mindannak a vádnak, amit a zsidókkal kapcsolatban valaha is kitaláltak. Hitler apokaliptikus végkövetkeztetése így hangzott: „Győz a zsidó marxista hitelvei segítségével e világ népein, úgy koronája az emberiség halotti koszorúja lesz, úgy e planétát, mint egykor évezredekkel ezelőtt, magába szívja az éter."[38]

A „zsidó" Hitlernél az ellenség kategóriájával vált egyenértékűvé. Ez lehetővé tette, hogy a tőke elleni támadást a Németországban jelentéktelen zsidó tőkére korlátozza, és a tőkés termelést kivonja alóla. Ugyanakkor a baloldaliságot – polgárit és munkásmozgalmit – a zsidók nyakába varrta.

Hitlert azonban befolyásolták a zsidók elleni harcában a politikai megfontoláson, antiszemitizmusa eszközként való felhasználása szándékán kívül saját érzelmei is. Másként aligha lenne érthető, hogy a Mein Kampf keletkezése idején, 1924-ben olyan mondatokat vetett papírra, amelyek azt bizonyítják, hogy már akkor a zsidók megsemmisítésére gondolt. Kivándorlásról vagy kitelepítésről nem esik itt szó, ezzel szemben olvashatunk arról, hogy a zsidó méregkeverők ellen már 1914-ben pert kellett volna indítani és „könyörtelenül kiirtani őket", valamint arról, hogy a háború alatt 12–15 000 zsidót mérgesgázzal kellett volna elpusztítani.[39]

A nácizmus ugyanakkor felvett egy pragmatikus célt is: a hatalom megszerzésének és megszervezésének programját, s ez a konkrét és közeli cél lett azután a náci mozgalomban a tömegszervezés és mozgatás fókusza, a mozgalom dinamizmusának központja. E nagyon is földön járó célt Hitler eszmei, messianisztikus feladattá változtatta. Elutasította a politikát mint „a lehetőségek művészetét", önmagát az „abszolút igazság" letéteményesének, munkásságát „az emberiség sarkcsillagának" tette meg, és kijelentette, hogy ő és a hozzá hasonlók „az isteneknek csak úgy tetszenek, ha a lehetetlent óhajtják és akarják".[40]

A „lehetetlent" azonban Hitlernek csak annyiban sikerült megfogalmaznia, hogy meghirdette a népi (völkisch) államot, és leszögezte, hogy ebben az önkiválasztódás útján kialakult „legjobb koponyáknak" kell a vezetést átvenniük, akik azután végrehajtják a további szelekciót. E népi állam feladatát mindössze abban tudta meghatározni, hogy a legjobb fizikai és szellemi állapotban fenntartsa „a faji őselemet", és az „uralkodó nép győztes kardja által" biztosítsa a „világbékét". Más funkciót azonban Hitler ennek az államnak nem talált. A gazdasági feladatot elhárította, mondván, hogy nem az állam dolga a gazdálkodás. Szociális tennivalót egyet sem jelölt meg, és a náci programmal kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel annak „hitelvként" kell szolgálnia, voltaképpen közömbös, hogy mit tartalmaz. Kizárólag az oktatás területét jelölte meg olyanként, amelyen az államnak határozott tennivalókat szánt. Ezek lényege az volt, hogy a testkultúrát kell előtérbe helyezni, és el kell távolítani a „tudósballasztot". A tudásanyagot – nyelvismeretet, adatokat, tényeket stb. – csökkenteni szükséges, mert mindez felesleges, és különben is értékesebb a népközösség számára az egészséges, akaraterős, nacionalizmusra nevelt ifjú, mint a tudós „nyápic".

Az állam legfontosabb feladataként Hitler azt jelölte meg, hogy az uralkodó faj számára megszerezze és biztosítsa a ,,Grund und Boden''-t. Másként szólva expanziót kell végrehajtania, hogy új földeket, területeket szerezzen. Néhány történész azt gondolja, hogy az expanzió szempontjából nem volt lényeges különbség a birodalmi és a hitleri politika között. A magunk részéről e kérdést másként látjuk. Igaz belőle annyi, hogy a császárság imperializmusa optimális megoldásokra törekedett a számára lehetségesnek mutatkozó keretekben, vagyis a maximális terjeszkedést célozta meg. Hitler azonban ebből a szempontból kétségtelenül a lehetetlent akarta lehetővé tenni: több általa is elismert világhatalommal szemben világhatalommá tenni azt a Németországot, amelyről maga is elismerte, hogy hozzájuk képest ,,jelentéktelen semmiség''.[41] Megelőző bizonytalankodás után az expanzió útját a Mein Kampfban már kifejezetten a Keleten jelölte meg. Úgy vélte, hogy a Szovjetunió elleni német támadást a szovjethatalom létrejötte elősegíti, mert megsemmisítette a hagyományos német vezető csoportot (!), helyébe a zsidókat emelte, akik pedig szétzüllesztik az országot. Ebben a feltevésében Hitlert nem zavarta, hogy a forradalom vezetője, Lenin nem volt zsidó, és nem volt az Sztálin sem, aki 1924-ben már a szovjet kommunista párt élén állt. A nácik vezérének külpolitikai főirányát ekkoriban pártjának több vezetője vitatta, és mind a náci párton kívül, mind belül voltak olyanok is, akik a német boldogulás útját a gazdaság felemelkedésében és a kereskedelmi kapcsolatok kiterjesztésében látták. Hitler e felfogást a leghatározottabban tagadta és elutasította. Kifejtette, hogy mivel már minden állam fejleszti iparát, egyfelől rettenetes verseny fog kialakulni, ami megint csak összeütközésre vezet, másrészt az élelemtermelésre csak kényszerrel lehet majd rávenni egyes államokat. Erőszak nélkül tehát a kérdés nem oldható meg; nem marad más hátra, mint karddal megszerezni a még rendelkezésre álló nagy földterületeket.[42]

A háború utáni szituáció több vonatkozásban módot nyújtott bizonyos kérdések átfogalmazásához és dramatizálásához is.

Ilyen volt egészében véve mind a nemzet helyzete Versailles miatt, mind az a veszély, amely a nemzetet, illetve a fajt az internacionalista szocializmus oldaláról fenyegette – tekintetbe véve az orosz októberi forradalmat, a nemzetközi és a hazai forradalmasodást. A náci elmélet nem mulasztotta el, hogy az ebből adódó lehetőségeket maximálisan kihasználja.

A náci ideológia Hitler által végrehajtott alapvetéséhez mások keveset tettek hozzá. Rosenberg és Darré csak bizonyos következtetéseket vontak le, míg Feder, a Strasserek és mások olyan tanokat próbáltak hirdetni, amelyek végül összeegyeztethetetleneknek mutatkoztak a nácizmussal.

Rosenberg[43] a hitleri „Weltanschauung" kultúrtörténeti következtetéseit vonta le, amennyiben alaptételét abban fogalmazta meg, hogy a szellem nem egyéb, mint a faj manifesztációja. Kultúrateremtő természetesen az árja, amely mellett mások csak annyiban jutottak szóhoz, amennyiben az árja hatás rájuk kisugárzott. Rosenberg számára úgyszólván gyerekjáték volt, hogy árjásítsa mindazokat az alkotókat, akik számára rokonszenvesek voltak (az araboktól Indián, Homéroszon és Jézuson át Dantéig), és zsidósítson mindenkit, akit ideológiai okokból ki akart zárni a szellem történetéből. Rosenberg nagyobb következetességet tanúsított munkásságában, mint Hitler, mert az alaptételt kiterjesztette az egész katolicizmusra és a kereszténység java részére. Abból indult ki ugyanis, hogy a római vallás második alapítója, a zsidó Saulus megrontotta a vallást, és az egyházat tévútra vezette. Ebben a beállításban az eretnekségek (a huszitizmus kivételével) és a reformra irányuló törekvések Rosenberg Mythosában pozitív előjelet kaptak, de a szerző azt állapította meg, hogy egyikük sem tudta kielégítően helyreállítani az eredeti tiszta kereszténységet. Ez a katolicizmus és nyíltan keresztényellenes támadás érthetően kiváltotta az egyházak viszonttámadását, ami egyáltalán nem volt Hitler kedvére.

Nem vezettek ilyesmire Darré fajnemesítő eszméi.[44] Ő voltaképpen nem tett egyebet, mint hogy gyakorlati megoldási módokkal szolgált a hitleri felsőbbrendű faj kitenyésztésére. Ötleteit a lótenyésztés területéről merítette, és az ott szerzett tapasztalatok alapján foglalta osztályokba a nőket aszerint, hogy házasodhatnak-e, szülhetnek-e gyermekeket vagy pedig sterilizálandóak.

Kollégája és barátja, Heinrich Himmler ugyanakkor az általa vezetett SS-t igyekezett a tenyésztendő hímek ,,rend"-jévé tenni. Szigorú előírásoknak kellett megfelelni ahhoz, hogy valaki az SS-be beléphessen, és ha házasodni akart, választottjának hasonlóan szigorú követelményeknek kellett megfelelnie a bőr-, szem-, hajszín, a testmagasság, az orr, a fül stb. vonatkozásában.

Ez az ideológia kétségkívül nem volt nagyon vonzó, és hinni lehet, hogy voltaképpeni hatása kicsi maradt. A náci párt tömeghatását annak a propagandának köszönhette elsősorban, amit programjának követelményrendszere, majd a náci párt úgynevezett balszárnya fejtett ki, nemcsak anélkül, hogy e törekvéseket Hitler valaha is megerősítette volna, de az esetek nem kis részében kifejezett ellenzésével és tilalmával szemben. Feder volt az, aki a kamatrabszolgaság elleni harcot az NSDAP-val elfogadtatta, és a maga részéről ezt akkor is komolyan vette, amikor kiderült, hogy Hitler fütyül a kamatok kérdésére, és eszében sincs, hogy e kérdés miatt kockáztassa megegyezését a nagytőkével.

George és főként testvére, Otto Strasser szociális és gazdasági elképzelései kifejezett feszültséget tartottak fenn a náci pártban a 20-as évek második felétől mintegy 1934-ig.[45] Ők és néhány munkatársuk valóban reformokat kívántak végrehajtani a parasztság és a középrétegek, de részben a munkások javára is, mert úgy vélték, hogy az antiszemitizmus nem elegendő belpolitikai programnak, arról pedig egyáltalán nem voltak meggyőződve, hogy Németországnak meg kellene támadnia a Szovjetuniót. Bár ők is nacionalisták és antiszemiták voltak, bár ők is tekintélyállamot kívántak, államosításokat, földreformot stb. követeltek, és nem a ,,führer-államban", hanem az ún. rendi államban fedezték fel a megoldást.

Valószínűnek tarthatjuk, hogy az 1930-ban és 1932-ben a nácikra szavazó tömegek sokkal inkább a ,,baloldali" náci propaganda hatása alatt álltak, mint amennyire a Hitler–Darré vagy Rosenberg-féle faji és fajtenyésztési elvek vezérelték volna őket. Tegyük ehhez hozzá azt is, hogy ez a tömeg nem tudta, hogy a beígért földet, hivatalt stb. Hitler valahol Ukrajnában vagy a Volgánál jelölte ki számára, s hogy következésképpen birtoklása érdekében előbb még egy vértengeren kell átgázolnia.

A nácizmus által megfogalmazott új gondolatok összefoglalása után nem nehéz mérlegelni azt a kérdést, hogy e motívumok milyen irányban vitték tovább a radikális jobboldali gondolkodást. A fő probléma az, hogy vajon lépést jelenthettek-e a modernizálás felé, vagy ellenkezőleg, az avítt, archaikus és antimodern irányzatot táplálták-e tovább.

A veszélyeztetett ,,tömeg" problémáját közelebbről szemügyre véve azt kell mondanunk, hogy megoldására az alldeutsch-náci ideológia követhető utat nem tudott mutatni, s annál is kevésbé, mert Hitler programjának gerince, az expanzió végrehajtása gyakorlatilag nem tette lehetővé azokat a nagytőkeellenes intézkedéseket, amelyeket ebből a célból a program és a ,,baloldal" felvetett. Külső expanzió és a ,,tömegek" tőkekorlátozás révén megvalósítandó védelme feloldhatatlan ellentmondást tartalmazott. Egyéb elgondolással pedig a nácizmus nem rendelkezett. Korszerűtlen volt tehát ez az ideológia azért is, mert míg a társadalom belső feszítő erőinek feloldása helyett ezek állami elnyomását tervezte, az államot a külső és belső agresszió megszervezésének jogaival akarta csak felruházni anélkül, hogy gazdasági tennivalókra általános értelemben elkötelezte volna.

A nácizmus a gazdaságfejlesztés felelősségét nem vállalta át, s a hitleri ideológia gazdaságfejlesztési elveket, gondolatokat a hatalomrajutás pillanatában már egyáltalán nem tartalmazott. Amit az idők során mások felvetettek, Hitler sorra eliminálta az ideológiából. Mint tudjuk, a programhoz nem nyúlt. De ha eltekintünk is attól, hogy Hitler azt nem akarta megvalósítani, maga a program is szegényes volt e téren. A gazdaság irányításának igénye igen, fejlesztésének igénye viszont a programban fel sem merült; de nem merültek fel olyan ideák sem, amelyek annak alapvető szerkezeti átalakítására irányultak volna. A kapitalizmus fejlődésének szélsőjobboldali reakciója nem ment a rendszer megkérdőjelezéséig, de nem ment el odáig sem, hogy annak továbbfejlesztéséről gondolkozzék. Ez is arra utal, hogy olyan csoportok elégedetlenségét fejezte ki, amelyeknek fő törekvése, hogy maguknak biztosítsanak helyet a fennálló szisztéma kereteiben, s méghozzá nem akármilyen helyet. Ettől eltekintve sem indokolta semmiféle alapvető jelenség, hogy gazdaságfejlesztési problémák előtérbe lépjenek. Mind ez ideig a német gazdaság dinamikusan fejlődött (sokak szerint túlságosan és nem szerves módon), egyelőre a liberalizmust senki sem ott bírálta, ahol valóban problémát okozott, vagyis nem annyiban, amennyiben a szabad verseny szervezetlenséget, áttekinthetetlenséget okoz; a kritika melléktünetekre irányult. Átmeneti pénzügyi, hitel-, jóvátételi nehézségek megoldásán túl a német gazdaság jövője ebben a szélesebb értelemben senkinek sem okozott fejfájást.

A német elmaradottság problémája ebben a vonatkozásban valóban nem is merülhetett fel, hiszen Németország gazdasági szempontból már rég nem volt elmaradott. Ebben az ideológiában „elmaradottnak” kizárólag abból a szempontból tűnt, hogy gazdasági nagyságának megfelelő helyét nem foglalhatja el a nap alatt.

A náci ideológia belpolitikai szempontból nemcsak archaizált, de tényleg elavult volt. Távol attól, hogy 20. századi eszmékre lelt volna, a német társadalom atavisztikus elemei szólaltak meg benne. Nem volt egyéb, mint a nagy gazdasági fejlődésben útszélre sodort vagy sodródó csoportok reakciója, dühkitörése, bosszúprogramja, amely a nácizmus jövője szempontjából oly szerencsésen társult a nemzetközi marakodásban magát kisemmizettnek érző vezető gazdasági csoportok bosszúprogramjához. Ami ez utóbbit illeti, tervei és mohósága s vele együtt a német értelmiségi és középosztálybeli csoportok németségtudata a háború alatt az óriási elvárások hatására tetőzött, hogy a sérelem, a vereség okozta sokk azután a revánsvágyat a paroxizmusig fokozza. A nagy német világhódítási vállalkozás – ha önmagában és abszolút módon szemléljük – a maga 55 millió halottjával a világtörténelem legtragikusabb komédiája, bár ugyanakkor az európai összképbe helyezve és konkrétan nézve csupán annak a már ugyancsak elavult és értelmetlen szisztémának következése, ami 1918 után nem csupán Németországot, hanem egész Európát jellemezte. Abban a pillanatban, amikor a náci Németország elindult az évszázados vágy kielégítése útján, hogy meghódítson, annektáljon és bekebelezzen ,,földeket", objektíve olyan korban járunk, amikor a tudatot kivéve minden feltétel együtt volt ahhoz, hogy a korábbi hódítások és bekebelezések elveszítsék értelmüket, s helyettük a pénzügyi befolyás, a kereskedelmi kapcsolat, az ehhez rendelkezésre álló kapacitás vegye át a főszerepet. Ebben a nagyobb összefüggésben nézve kétségessé válik, hogy az ipari termelés növekedése abban az ágazati-szerkezeti összetételben, ahogyan az a nácizmus uralma idején végbement, kapcsolatba hozható-e egyáltalán a jövővel. Semmi sem állhatta útját annak, hogy Németország területhódítás és háború nélkül nagy piacokat és befolyást szerezzen. Egyetlen ország sem volt abban a helyzetben, hogy a német gazdasági expanziót Közép-Európában, a Balkánon, a szovjet piacon tartósan megakadályozza vagy elvitathassa tőle. Versailles ellenére, vele vagy nélküle, a német gazdaságnak a valóságban nem volt szüksége háborúra ahhoz, hogy belső és külső potenciálját továbbfejleszthesse, miközben a kitűzött fegyveres hódító program végrehajtására nem volt elég erős. A német társadalom Versailles-on felhízott tévtudata és a reális nemzeti érdek meg nem felelése a nácizmus keretében abszurd formát öltött. Az intenzív belső fejlesztésnek a gazdasági expanzióval összekapcsolt változatát komolyan meg sem vizsgálták; szinte automatikusan kapcsolták vissza a 19. századi típusú, de monstruózus terjedelmű hódítóprogramhoz.

Fenti fejtegetésünk olyan gazdasági és nemzetközi összefüggésekre irányul, amelyeket a tudat elől elfedett az addigi tapasztalás. Mivel a társadalmi tudat az adott valóság fontos része, sőt azon része, amely a mindenkori döntéseket a beidegzett, tehát a múltból hozott tapasztalások és általuk meghatározott ösztönök, félelmek, előszeretetek és ítéletek szellemében megfogalmazza, a tudattól független feltételek jelenléte a német társadalom sima átbillenésére a harmóniába hozott modern keretekbe mégsem jelentette e lehetőség érvényesülését. A nácizmus visszakapcsolása a 19. század végéhez azonban csak eszmeileg értendő. Nem állt fenn szervezeti, politikai módszertani és taktikai szempontból. És nem állt fenn lényege, létezése szempontjából. Az új helyzet nélkül, amelyben a veszélyes társadalmi feszültség és a nemzeti katasztrófa realizálódott, a nácizmus nem nácizmus lett volna, hanem legfeljebb továbbra is alldeutsch klubosdi.

Az egész meglehetősen heterogén konglomerátum elméletileg az alkalmiság, átgondolatlanság s a kompromisszum jegyeit viselte magán. Az alkalom szült a braunaui jelentéktelen osztrák kispolgárból politikust, s az alkalom tette lehetővé, hogy az alldeutsch és nemzetiszocialista gondolatokat, amelyeket felszedett, s amelyeket itt-ott a maga módján kiegészített, belevigye egy jelentéktelen mozgalomba, amely viszont megajándékozta őt a politikai tevékenység lehetőségével. Már a kezdet kezdetén eléggé világos volt azonban, hogy mind a ,,népi", mind a szociális ,,eszme" csak etikett és csalétek, mert a Hitler által megálmodott rendszer meghatározója, lényege a korlátlan hatalom és a korlátlan agresszió mind a belső, mind a külső ,,ellenséggel" szemben.

A náci gondolat eszmei szempontból ,,újításai" ellenére jelentéktelen maradt, de a háború utáni német helyzet életerővel ruházta fel. A jellegtelen személyiséget, aki képviselte, fontossá tette, hogy a Hitler által hirdetett ,,gondolatot" sokan áhítozták Németországban. A mozgalom, amelyhez Hitler kapcsolódott, bizonytalan sors elébe nézett, és azt csak a német történelem további fejleményei döntötték el. Ahhoz, hogy a náci vagy fasiszta ideológia - sőt, egyáltalán bármilyen ideológia - átütő hatást érjen el, megfelelően hangolt tömegek mellett szükségesnek látszik, hogy olyan rendező elvre találjon, amelyet mint célt teljes határozottsággal mutat fel, megkülönböztetett módon képvisel, s plauzibilisként mind az úgynevezett tömeggel, mind a társadalom számottevő vezető csoportjaival el tud fogadtatni. Míg Németországban a náciknak ez sikerült, Ausztriában egyetlen áramlat sem érte el.

OSZTRÁK VÁLTOZATOK

A DAP utódja, az 1918-ban Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei[46] néven újjáalakult szervezet változatlanul képviselte korábbi ideológiáját, ami biztosította a szoros kapcsolat lehetőségét a németországi náci párttal, de ugyanakkor súlyos vitákat is kiváltott a Hitler által bevezetett szervezeti újítások felett, amelyeket az osztrák náci vezetők - és elsőként Walter Riehl - vonakodtak követni. Ausztria új politikai helyzete egyszersmind lehetetlenné tette, hogy a pángermán DNSAP az osztrák szélsőjobboldal gyűjtőmedencéjévé váljon. Nehezítette ezt a weimari köztársaság léte, s útját állta, hogy az egyesülés gondolatának 1918 után az osztrák szociáldemokrácia lett a legfőbb letéteményese. Ez a helyzet majd csak Weimar haldoklása és főként Hitler uralomra jutása után változott meg, ekkorra viszont az osztrák náci mozgalom már minden önállóságát elveszítette, és az NSDAP fiókszervezetévé vált.

Egyéni karakterisztikus ideológiai arculatot azonban a lényegesen önállóbb Heimwehr-mozgalom[47] sem tudott kialakítani. A Heimwehr több elemzője a mozgalom ideológiájának a nácizmustól és a fasizmustól való különbözőségét hangsúlyozva, az elhatároló motívumokat bizonyos részletekben keresi. Így a fajteória hiányában, a modern pogányság nemlétében, keresztény frazeológia használatában és így tovább. Mi a döntő eltérést a világos nemzeti célkitűzés elmaradásában látjuk, ami – véleményünk szerint – megengedte ugyan, hogy a Heimwehr-ideológia fasiszta jellegűvé váljon, bár másként fasisztává, mint bármelyik másik, de mindvégig hiányos, befejezetlen maradt. Erre a mozgalomra a legnagyobb mértékben áll, hogy helyzet adta szervezkedésből születve, ideológiáját is a mindenkori helyzetek hozta változásoknak megfelelően formálta, végeredményben azonban anélkül, hogy valaha is elérkezett volna a határozott nemzeti cél felmutatásához.

Alapul a mozgalomhoz helyi rendvédelmi és főként határvédelmi csoportok szolgáltak, amelyeket valamiféle egységbe csak később foglaltak nagyobbrészt monarchista alapon álló, nagynémet gondolkodású személyek, birtokos származású értelmiségiek stb. Nem sokkal az egységes Heimatwehr megalakítása után (1920. május 12.) Steidle, a szervezet egyik alapítója és vezetője, annak szükségességét a háború utáni dezorganizáció leküzdésében, a határvédelemben és a bolsevizmus elleni küzdelemben jelölte meg. Ugyanakkor azonban a szervezeti keret, amelybe a Heimwehr ez idő szerint betagolódott, arról tanúskodik, hogy fő célja ekkor még a német egység megvalósítása volt. A legszorosabb együttműködésre lépett ugyanis a német Orgesch és a vele társult Orgka szervezetével. (Pontosabban szólva: míg az Orgesch Észak-Németországban tevékenykedett, Dél-Németország és Ausztria az Orgka illetékességi körébe tartozott, a Heimwehr pedig az utóbbi helyi szervezetének számított.) Egy Münchenben rendezett gyűlés 1920. május 25-én, amelyen mindhárom szervezet képviselői megjelentek, a német birodalom fenntartása mellett foglalt állást, majd hasonló értelemben nyilatkozott az osztrák Stabsleiterek 1921. januári, Grazban tartott ülése is. Ezt az irányt és elkötelezettséget azonban a Heimwehr-vezetők több okból rejtegetni kényszerültek. Titkolták mindenekelőtt azért, hogy együttműködésük minél szélesebb politikai áramlatokkal lehetséges maradjon, később pedig azért is, mert az Orgesch és az Orgka Németországban kompromittálódott. Nem mutatkozik viszont jele annak, hogy a Heimwehr-vezetők a 20-as években a nagynémet irányt feladták volna.[48]

Változás a Heimwehr nemzetfelfogásában 1928–1930 folyamán kezdődött, mikor is megállapodás jött létre a tervezett hatalomátvétel olasz és magyar támogatásáról.[49] Az önálló osztrák Heimwehr-diktatúrát azonban, amelynek megalakítására ebben az időben felkészültek, a vezetők egy része továbbra sem tekintette végső megoldásnak. Pabst például azzal érvelt mellette, hogy mivel Németország képtelenné vált a kezdeményezésre, e szerepet tőle átmenetileg Ausztriának kell ugyan átvennie, de csak azzal a további elgondolással, hogy a diktatúrát előbb Bajorországgra, majd az egész németlakta területre kiterjesztik, s ezen a módon helyreállítják az egységet. A Heimwehr-vezetők gondolkodásának kettősségét jelezte ugyanennek a Pabstnak egy másik kitétele, amely szerint a közbeeső időben Ausztriának ki kell alakítania saját államtudatát, s hogy Ausztria az egységbe nem mint koldus, hanem mint egyenlő partner kíván majd bevonulni.

Ambivalens maradt a Heimwehr állásfoglalása akkor is, amikor a mozgalom 1931-ben holtpontra jutott, a hatalomátvételi kísérlet kudarcot vallott, s a Pabst–Steidle-vezetést új csoport helyettesítette. Starhemberg herceg, aki ismert német s közelebbről náci kapcsolatai miatt csak nehezen tudta magát az olaszokkal elfogadtatni, a továbbiakban elsősorban nem azért került szembe a nácizmussal, mert az együttműködésre ab ovo nem volt hajlandó, hanem azért, mert feltételei voltak, és mert a vele való együttműködést a nácik (a német és osztrák nácik) több okból elutasították. Történt ez részben azért, mert Starhemberg az alkudozások során az utóbbiak véleménye szerint túl sokat követelt a hatalomból, s részben azért is, mert az osztrák „feltételek" mind a német-osztrák viszony, mind Ausztria belső rendje tekintetében elfogadhatatlanok voltak számukra. Ez pedig szorosan összefüggött a Heimwehr ideológiájával is. A Dollfuss–Heimwehr-diktatúráról szólva, ezt az elvetendő koncepciót a német külügyminisztériumban így összegezték: „A nagy német nép- és sorsközösségnek a nemzetiszocializmus által proklamált eszméjét jelenleg egy másikkal igyekeznek túlhaladni; az önálló Ausztria, mint második német államával, amelynek politikai szervezetében a pápa »Quadragesimo anno« c. ismert nyilatkozatára épülő keresztény rendi állam testesül meg."[50]

A Ständestaat osztrák gondolata valószínűleg tényleg nem volt idegen a pápai enciklikától, minthogy ez a pápai irat 40 évvel korábbi elődjével együtt jelentős befolyást gyakorolt a kereszténységszocializmusra, így annak ausztriai reprezentánsaira s köztük Dollfuss kancellárra is. Mind Dollfuss, mind a Heimwehr vezetői esetében befolyást kell azonban e szempontból tulajdonítanunk - legalábbis közvetett értelemben - Othmar Spann tanainak, illetve az olasz fasizmus úgynevezett korporativizmusának. Az utóbbi kérdésre itt nem térünk ki, ezzel szemben Spann úgynevezett univerzalis rendi államával mint az osztrák fasiszta áramlat egyik többé-kevésbé önálló ideológiai sajátosságával érdemes foglalkoznunk.

A közgazdász-szociológus Spann[51] a 20-as években fejlesztette ki később eléggé széles körökben ismertté vált teóriáját, amelynek kereteiben nem kevesebbet kísérelt meg, mint hogy a felbomlott Monarchia valaha eleven egységes világrendszellemét és -szemléletét, aminek fenntartásán, helyreállításán, átfogalmazásán a 19. század második felétől kezdve oly sok jelentős szellem munkálkodott mindhiába, most a Monarchia rombadőlte után győzelemre vigye a félelmes osztrák magányban. A 19. századvég és a 20. századelő jelentős szellemei az egység újramegtalálását (filozófiában, művészeti kifejezésben stb.) valamilyen módon valamennyien lehetetlennek deklarálták. Létezőnek, de megismerhetetlennek, létezőnek, de kifejezhetetlennek vélték, s egyesek közülük az egységet keresve a polarizáltsághoz vagy az egység túllépéséhez érkeztek el. Spann számára egység nemzeti értelemben csak a német egység felé nyílott, a szellemi totalitás a német szellemiség uralmát jelentette számára, s a társadalmi univerzalizmus - többé-kevésbé a kereszténység univerzalizmusa szellemében - az elhatárolódást volt hivatott biztosítani a liberális individualizmustól és a szocialista, szociáldemokrata, kommunista osztályfelfogástól. A filozófiai értelemben vett univerzalizmuson belül Spann állama is egy univerzális egység, nevezetesen a nemzet totális életének egysége, amelynek kitöltője, a társadalom természeténél fogva, szervesen rendekre bomlik, s a rendek a társadalomban betöltött hasznos szerepük alapján kristályosodnak ki és rendeződnek - mintegy önmaguktól - az értéket kifejező hierarchikus harmóniában. Magától értetődik, hogy e képhez a mintát Spann a német kora középkorban, a nagy birodalom idején vélte megtalálni, de mintául szolgált neki a Habsburg-monarchia idealizált képe is. Nehéz megállapítani, hogy ebben az elméleti rendszerben mi erősebb: az idealizált és mozdulatlannak hitt régmúlt iránti romantikus nosztalgia, vagy a német egységen nyugvó erős, az egész Közép-Európát kitöltő német állam utáni vágy.

Spann idealizmusa, statikus rendi állama, beoltva egy megálmodott materiális és szellemi német nagyhatalomba, még a 19. század végén is ártalmatlan álmodozás maradhatott volna. Kizárólag a kor, az osztrák, a német és az összeurópai helyzet volt az oka, hogy Spann ,,hídverőként" léphetett fel a keresztény nemzeti nagynémet koncepció mérsékelt expanzív képviselői és a nácik között. Nemcsak felléphetett, de fel is lépett. Elmélete mintegy összekötő kapoccsá vált ugyanakkor a keresztényszocialista, de diktatúrára hajló Dollfuss és a baloldali alternatívával szemben szintén stabilizáló pontot kereső Heimwehr között.

Ausztria ,,furcsa helyzetében" Dollfuss és a Heimwehr-körök Spann ideáiból csupán a belső társadalomszervező reakciós-nosztalgikus elemeket használhatták fel a maguk számára, a német egységben és a német szellemi vezetésben rejlő dinamizmust azonban nem tehették a magukévá. Azt lehetne hinni, hogy utóbbi vonatkozásai következtében Spann univerzalizmusa elnyerhette viszont a nácik tetszését. Nem ez volt a helyzet, tekintve, hogy Spann rendi német államában a nácik ízléséhez képest túlságosan sok volt a ,,szellem", elképzelt állama élén pedig a pap.

Spann gondolatai, miként egyebekben néhány más osztrák egyetemi ember, tudós eszméi is, alkalmasak voltak arra, hogy mindvégig felületesnek megmaradt ideológiai utalásaikban mind a keresztényszocialista, mind a Heimwehr-politikusok csipegessenek belőlük. Ez sem tette azonban a Heimwehr ideológiáját kerekké, amint hogy azok az elemek sem adták meg számára a szükséges nehezéket, amelyeket az olasz fasizmus gondolatköréből merített. Az utóbbiból beszivárgott hozzájuk a vezérelv olasz változata, s az olaszoknak sikerült egy ideig átvinniük a Heimwehr-vezetőkre voluntarista szemléletüket, ami elsősorban egy puccs megtervezésében és végrehajtásának előkészítésében revelálódott. (A kísérlet egyébként csúfosan megbukott.) Végeredményben a Heimwehr csak 1930-ban alkotta meg összefoglaló programját (Korneuburger-program), amely ismét csak egy Spann elveiből, nenány keresztényszocialista frázisból és fasiszta fragmentumokból álló keverék maradt. Sem ennek a programnak, sem a Heimwehr egész úgynevezett ideológiai tevékenységének nem alakult ki a célprogramja a nemzeti lét fő kérdéseit illetően. Ausztria fő kérdése a lenni vagy nem lenni kérdése volt, és a Heimwehr világos választ e kérdésről nem adott. A Heimwehr ugyan a 30-as években az osztrák önállóság oldalára állt, álláspontja azonban nem elvi, hanem elsősorban politikai volt. Az egységes német nemzet gondolatát végérvényesen eltemetni nem tudta, s ezért a nácikkal való alkudozásra olykor még 1934 után is vállalkozott, valójában tehát nemcsak hozzájárult az osztrák államiság szilárdításához, de egyidejűen gyengítette is azt. Az önállóság megvédéséből nem volt képes végcélt alkotni, mert az ehhez megkívánt nemzeti egységet jobboldalisága miatt nem vállalhatta, a jobboldali alternatívát nem tudta végigjárni, mert ez Ausztria önfeladásával vált volna egyértelművé.

Az osztrák–magyar dualizmus keretei között érlelődött meg a magyar konzervatív radikalizmus.[52] Az eltérő etnikumú, valamint a magyar és az osztrák (német nyelvű) uralkodóosztályok egymás közötti rivalizálásából következően a magyar jobboldali szélsőséges mozgalom reflektált ugyan az alldeutsch gondolatokra, mégsem kapcsolódhatott közvetlenül az ausztriai csoportokhoz. Az ausztriai és a németországi alldeutsch mozgalom eszméire való egyenes ráépülését az előbbiek külpolitikai programja is megnehezítette. A magyar uralkodó csoportok nem követhették az osztrák pángermánok terveit, amelyek értelmében Magyarország további nemzetiségi területeket kapna annak fejében, hogy a németlakta és a vegyes, magyar-német vagy szlovénnémet stb. országrészek bekerülnek a német egységbe. Még kevésbé helyeselhették azokat az elképzeléseket, amelyeket a birodalmi alldeutschok fogalmaztak meg, s amelyek Magyarországot a keleti német terjeszkedés érdekében jobban megcsonkították volna, mint amennyire azután a trianoni békeszerződés tette.

A pángermán expanzitivitás ellenére, amely Magyarországot eleve nem kímélhette, a német, az osztrák és a magyar konzervativizmus radikalizálódásának objektív okai között közösek éppúgy kimutathatóak, amint eltérések mellett világosan jelentkeznek azonos gondolati sémák is.

Magyarországon 1918–1919-ben a fasiszta ideológia az úgynevezett szegedi gondolat alakjában jelent meg, ami azután röviddel később fajvédelemmé keresztelte át magát.[53] Megjelenésekor annyiban hasonlított a nácizmushoz, hogy ez is „nemzeti" és egyúttal „szocialista" volt. Ami azonban előzményeit és irányultságát illeti, számos vonásban eltért a rokon német ideológiától.

Foglalkozzunk az előzményekkel. Magyarországon ez az előzmény sokkal közvetlenebbül kötődött a politikához, mint Németországban. Az új konzervativizmust vagy a radikális konzervativizmust nem képviselte jelentős személyiség, az irányzat nem jutott tudományos katedrához. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy kis csoportra korlátozódott csupán, a társadalomnak csak egy szűk rétegét hatotta át - legalábbis mintegy a világháború közepéig -, a társadalom szélesebb köreitől a dualizmus korában idegen maradt. Másként szólva: ebben az esetben a háború utáni szituáció minősítő ereje világosabban szembeötlik, mint Németország esetében.

A második eltérés a nácizmussal szemben abban áll, hogy a nemzeti és szociális követelmények összekapcsolása később történt meg, s így a határozott fordulat egy olyan ideológia irányában, amely már fasiszta alapnak tekinthető, szintén csak az első világháború idején következett be. Sőt úgy tűnik, hogy a nemzeti és a szociális elv észrevehető összekapcsolása, vagy mondjuk így: hangsúlyos összekapcsolása magának a szegedi, illetve fajvédő csoportnak volt a műve, s erre csak 1918-tól került határozott formában sor. Annyit jelent ez, hogy a magyar fajvédők az ideológiai alapvonalak kialakításában „alkotóbbnak" mutatkoznak, mint a nácik, illetve hogy a háború utáni szituációnak itt nem kizárólag minősítő, de bizonyos értelemben teremtő ereje is volt.

További eltérés a náci és a magyar nemzetiszocialista ideológia előzményeiben, hogy amíg az előbbi eredetileg a nemzeti expanzió igényéhez tapadt, s a nácizmus ezt az irányultságot magáévá tette, addig a magyar radikális konzervativizmus, a szélsőjobboldaliság - bizonyos, némileg enervált álmodozást nem számítva - eredetileg tulajdonképpen egy status quo imperializmusra irányult, majd mindinkább védekező jelleget öltött, hogy azután agresszivitása a területi restaurálásban találjon formát. Olyasfajta nemzeti elvárásokkal van tehát ez esetben dolgunk, amelyek lényegüket illetően defenzívek és egyúttal reménytelenek.

E vonások megfeleltek egyébként a magyar fejlődés egészének és azoknak a vonásoknak, amelyek a radikális konzervativizmus társadalmi hordozóit jellemezték.[54] A német és a magyar társadalom szerkezetének alapvető különbségét jellemezzük egyetlen adattal. Németországban a mezőgazdaságból 1914-ben a lakosság kb. 30%-a, Magyarországon 52%-a élt. Magyarországon megvetették az iparosodás alapjait, a kapitalizmus a lényeget tekintve győzött; a birtokos osztályok elindultak a lejtőn, anélkül hogy beválthatták volna a század közepén ringatott reményeiket arra nézve, hogy ennek az átalakulásnak ők lehetnek majd a vezetői és haszonélvezői. A kapitalizálódás nagyrészt idegen tőkével és idegen eredetű - német és zsidó - tőkésekkel szövődött össze. A nagybirtokosok egy része tönkrement, más része alkalmazkodott az új viszonyokhoz. Tömegesen mentek tönkre viszont a középbirtokosok és a nemesi kisbirtokosok.

A radikális jobboldaliság[55] eredetében a lecsúszóban lévő közép- és kisbirtokos réteghez fűződik, és mintegy követi őt a társadalmi süllyedés útján úgy, hogy minél mélyebbre jut, annál radikálisabb, annál türelmetlenebb hangokat hallat. A társadalmi menetrend nagy vonalakban a következő: radikális konzervatív nézeteket előbb a középbirtokosság, vagy ahogyan a hazai irodalomban a 19. századvégre nézve már nevezik: a dzsentrik politikai képviselői fogalmaztak meg. Később elérték e gondolatok a hivatalnokok felső, majd alsóbb csoportjait, ezt követően az értelmiség ,,magyar" eredetű részét, a háború alatt a városi alsó kispolgárság ugyancsak ,,magyar" csoportjait és végezetül a tisztikart. Ugyanez alatt az idő alatt a szélsőjobboldaliság a vérvád archaikus meséjének felelevenítésétől a biológiai fajelméletig ,,evoluált".

Egy eléggé nevezetes előcsatározásra a 80-as évek elején került sor. Ennek objektív bázisa a 70-es években lezajlott tőkés alapozás s az általa támasztott fenyegetés, ami a birtokos osztályokra nehezedett. A ,,Gründerzeit" nyújtotta, távolról sem épületes látvány - a spekuláció, korrupció, az újgazdagság, a még szokatlan ledér városi életmód - táplálta az elégedetlenséget érzelmileg is. Ehhez társult egy politikai motívum. Mind az arisztokrácia, mind a magas klérus ellenezte ugyanis a zsidó-keresztény vegyes házasság engedélyezésére benyújtott liberális törvényjavaslatot. Ezen a talajon termett meg Istóczy Győző Vas megyei birtokos antiszemita mozgolódása és az általa 1880-ban alapított Magyarországi Nemzsidók Szövetsége. Az Istóczy-kör antiszemita propagandájának visszhangot biztosított ,,lefelé" az a körülmény, hogy az Oroszországban 1881-ben tömegessé váló pogromok elől menekülő zsidók elég nagy számban elérték Magyarországot is, és a falvakban kerestek menedéket. Különösen az utóbbi körülmény tette lehetővé, hogy egy kis faluban, Tiszaeszláron felreppentett pletyka, amely szerint egy eltűnt szolgálólánykát a helybeli zsidó közösség imaházában a sakter gyilkolt volna meg, megyei, országos s végül európai jelentőségű botránnyá dagadhasson.[56] Szimptomatikusnak tekinthetjük, hogy a zsidóellenes hisztériába a tiszaeszlári ,,üggyel" kapcsolatban egész megyék falusi népét, sőt néhány gyár munkásait is be lehetett vonni. A tömegelégedetlenséget, más levezető csatornák és egyéb elkötelezettségek híján – mutat rá e fontos körülményre Szabó Miklós a magyar konzervativizmusról írt munkájában – be lehet vonni harcosnak tűnő megmozdulásokba, anélkül hogy a szóban forgó tömegnek ehhez bármi érdeke fűződnék. Ez a körülmény – tegyük hozzá – mintegy előre vetítette ama másik, jellegében hasonló folyamatot, ami majd a nácizmussal és a fasizmussal kapcsolatban megy végbe részben szintén elkötelezetlen, de részben már korábbi elkötelezettségükben csalódott rétegekben. Szimptomatikus jelenség emellett az is, hogy nem kis energia, körültekintés, sőt állami erély szükségeltetett végül is ahhoz, hogy az ártatlanul vádolt zsidókat a bíróság felmenthesse.

A magyar antiszemita csoport magától értetődően nemcsak zsidóellenes volt, de támadta a liberalizmust, és védte a kis termelési egységeket: a céheket, rendeket, a paraszti és kisnemesi birtokot. Egyik képviselője már ekkor meghirdette a városi és falusi középrétegek ,,szocialista frontját" a kapitalizmus ellen, miközben a nemzetet a dzsentrikkel azonosította, a polgárt pedig az elfajulás hordozójának tette meg.[57]

Istóczyék minden igyekezete ellenére Tiszaeszlár egyelőre megmaradt epizódnak, s a radikális konzervativizmus majd csak a 90-es években nyújtotta mélyebbre gyökereit. Segítségül jött ehhez egészében véve az iparosodás előrehaladása, ami megpecsételte a közép- és kisbirtok sorsát, szétdúlta a falut, kiváltotta az agrárszocializmust, életre hívta a modern gyári munkásságot, a szociáldemokrata mozgalmat, és egyúttal heves nemzetiségi elégedetlenkedéssel is együtt járt. A földbirtok elúszik, vagy nem lehet megélni belőle. A birtokos fia állami pályára, katonatisztnek vagy ügyvédnek megy, s a magyar hagyományoktól eltérően ezért már nem csak „Bécset" látja felelősnek, de mind egyértelműbben és mind határozottabban az idegent, a tőkést is. S ebben az országban az idegen tőkés többnyire valóban zsidó volt. Magyarországon a tőke és a zsidó azonosítása távolról sem hatott olyan légből kapott fikciónak, mint Németországban. Az azonosítás és ennek átvitele a liberalizmusra magától értetődő könnyedséggel történhetett meg.[58] Annál is inkább, mert a magyarországi értelmiség nyitott, liberális csoportjának java részét szintén zsidók alkották.[59] (Elenyészően kicsi volt ugyanis az a magyar eredetű s főként paraszti és kisnemesi körökből elindult értelmiségi kör, amely a magyar problémák megoldását továbbra is a progresszióban látta.) Az agresszivitás céljául választott zsidó – Magyarországról lévén szó – nem maradt társtalanul. Megjelentek mellette a nemzetiségek. A jobboldali extremizmus követelésének lényege nem volt kevesebb, mint a „keresztény Magyarország" visszavétele a zsidóktól és minden idegentől.[60]

Megkezdődött a nemzeti múlt átértékelése is. A reformkor és a forradalmi szakasz idején ostorozott tunyaság, maradiság észrevétlenül erénnyé változott. A nemzet érdekeit a hagyományokhoz kötöttség, a hierarchizáltság, a középkor stilizált viszonyai kezdték megtestesíteni. Az „ázsiai barbárság" epitheton ornansszá vált, mert ez – szemben a lealacsonyító, szennyes kapitalizmussal – most már úgy minősült, mint ősi, természetes, méltósággal teli, vagyis magyar.

Az 1890-es években és a 20. század elején a szélsőjobboldali eszmeáramlat már nem elégedett meg a bírálattal, hanem kereste a korrekció módjait is. Ezt olyan gazdasági regulációkban, jogmegvonásokban és kiegyenlítésekben, gazdasági támogatásban és bizonyos mértékig szociálisnak is nevezhető intézkedésekben találta meg, amelyek - kimondva vagy nem - mindenképpen az etatizmus felé mutattak. A röpiratok jó része mindenekelőtt kötött gazdálkodási formák bevezetését vagy inkább helyreállítását, a foglalkozási ágak és csoportok szabályozását követeli. Ennyiben a múltra vagy egy elképzelt múltra orientálódott, s archaizált, mint minden radikális konzervatív ideológia. Követelte a zsidók jogi egyenlőségének megvonását, az uzsora (a német nyelvterületen kamatrabszolgaság) megtörését, a váltóképesség korlátozását, az ipartörvény revízióját. Másfelől a szerzők hangsúlyozták, hogy a nagyiparral szemben védeni kell a kisipart, a banktőke ellen a parasztságot és természetesen a kis- és középbirtokot. Egészében véve legfőbb feladatként a magyar középosztály és a magyar parasztság ,,megmentését" hirdették meg.

A századforduló utáni és főként az 1910-es évek nevezetessége Magyarországon abban állt, hogy ekkor jelent meg a társadalomfejlődés biológiai magyarázata, lépett fel a Heimkunst megfelelőseképpen a népnemzeti irányzat, s az egyetemek - Németországhoz képest alaposan megkésve - ez idő tájt váltak a szélsőjobboldaliság palántáinak melegágyaivá. Megjelent egy áltudományos irodalom, amely minden társadalmi kategóriát ,,biologizált". Élő, szerves anyaggá tette a nemzetet, az államot. Az élő test fenntartását - tanította ez az ,,iskola" - csak a szerves fejlődés biztosítja, ennek plazmája pedig a tősgyökeres magyar elem. Csak ez képes az immár ugyancsak nem véletlenségből és nem foglalkozási ártalomból, hanem szerves lényege folytán rontó, ártalmas zsidó princípium leküzdésére.

A magyar radikális konzervativizmus szűk mederben csordogáló patakocskája 1914-ig mindenesetre felszedte az összes európai hordalékot, amit e nemben az áltudomány, a politika és ideológia megtermelt. Szocializáló vonulata azonban - ha van is - szerfelett homályos és erőtlen maradt.

Ezek az elvek 1914-ig nem mutatkoztak alkalmasaknak arra, hogy érdemleges társadalmi hatást gyakoroljanak. Hatékonyságuknak ellenállt az ország gazdasági szerkezete, a társadalom struktúrája, a radikális konzervativizmusra felhívott társadalmi rétegek jellegzetessége, mind pedig az ország külső meghatározottságai. A gazdaság szerkezete ellenállt ennek az ideológiának, paradox módon éppen azért, mert a tőke és a zsidóság azonosítása ebben az országban sokkal jobban megfelelt a valóságnak, mint a német esetben. Németországban az ország lakosságának kb. 1%-át kitevő zsidó lakosság nagyobbik része az értelmiséget gyarapította, és az ottani tőkében viszonylag alacsony mértékben részesedett. Ha tehát a tőke címén a zsidókat támadták, a tőkés termelés szerkezetét a valóságban nem érintették ezzel. A tőke elleni támadás átvezetése a zsidókra és a zsidók főszerepbe juttatása e téren Németországban „zseniális" politikai fogás, ami az úgynevezett harcot végül árnyékbokszolássá változtatja, s a kapitalizmus legkisebb sérelme nélkül oldható meg. Ezzel szemben Magyarországon zsidó tőke nélkül nincs kereskedelem és nincs nagyipar sem. Város és vidék, zsidó tőke és magyar birtok, kozmopolita városi kultúra és népnemzeti irány radikális szakadása egyszerre jelenik meg azzal a visszavonhatatlan ténnyel, hogy tőke nélkül nincs reuzáló mezőgazdaság, sem magyar nemzeti jövő, bármilyen formában merüljön is az fel. Az antiszemita birtokos elvileg gyűlölheti a zsidóságot, de kénytelen kivenni a fogalom alól azt a zsidót, akitől a hitelt kapja, aki szanálja, aki a birtokát igazgatja, aki a gabonáját megelőlegezi és felvásárolja. Minél szélesebb volt tehát az antiszemita front, annál több fékező elemet foglalt magába.

A magyar társadalom strukturális átalakulása ugyanakkor valahol félúton tartott ebben az időben. A feudális hierarchia recsegett-ropogott, de nem dőlt össze mindenestől. A nagybirtok tartotta magát, s a neki megfelelő arisztokrata réteg alapjában nem volt alkalmas erre a radikalizálódásra (amint nem bizonyult alkalmasnak a demokratizálódásra sem). A középbirtokosok és kisbirtokosok csúsztak lefelé, de zömmel csak a középréteg felső csoportjáig jutottak, s itt azt ambicionálták, hogy megmaradhassanak az adott helyzetben, és konzerválhassák „úri" mivoltukat. Az értelmiség tősgyökeres része jobb hagyományokat követett, újonnan verbuválódott csoportjai pedig etnikailag túlságosan vegyes eredetűek voltak. Ebben az időben még csak a jövőre nézve mutatkozott aggasztó motívum az egyetemek padjaiban. A jobboldali radikalizmus először itt kezdett közönséghez jutni. Az alsó középréteg egyelőre nem volt népes, és nemigen politizált.

A radikális konzervativizmus ebben a szakaszban tehát változatlanul az úgynevezett dzsentrihez kötődött elsősorban, de a magyar dzsentri tömegében nem nagyon volt alkalmas e szerepre. Legfeljebb egy sajátos és eléggé felszínes módon. Az új szerep ugyanis nem felelt meg történelmi tudati hagyományainak, az önmagáról kialakított képnek és az illúzióknak, amelyek eltöltötték. A dzsentri és a dzsentri eredetű magyar középpolgár megszégyenítő helyzetében is ragaszkodott a jólét látszatához s a szabadságért és haladásért folytatott harcban betöltött hősi szerepéhez. Ha ez nem is volt már több nosztalgiánál, egyelőre hatékony nosztalgiának bizonyult, amely az illúziókkal együtt sokakat megóvott a kétségbeeséstől.

Életformában és mentalitásban ez a csoport a „majd csak lesz valami", „sosem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna" álláspontjára helyezkedett, s közben valóságérzékének jó részét elvesztette. Sem saját helyzetét, sem az országét nem volt képes már a valóságnak megfelelően felfogni, s nem alakult ki olyan értelmiségi képviselete, amely ezt meg tudta volna tenni. A forradalom és a szabadságharc bukása, a kiegyezést és a gazdasági fejlődést kísérő csalódás a magyar politikai körökben és a magyar társadalom felső és középső rétegeiben iróniát, lemondást, egyúttal illúziókat és álmodozást váltott ki inkább, mintsem harcias tettvágyat. Így azután minden némileg álságos arculatot ölt. Sőt időnként farsangi álarcot.

A magyar politikai csoportok létrehozták Ausztriával a kompromisszumot, de lélekben sosem egyeztek ki vele. Nem békültek meg Ausztriával, de nem tudtak fellépni ellene. Szerettek volna gazdagodni, de képtelenek voltak elszánni magukat döntő lépésekre. Valamelyest mégis kapitalizálódtak, de gyűlölték a kapitalizmust és eredményesebb képviselőit. Gyűlölték a tőke megjelenítőit, ám össze voltak fonódva vele, s minthogy össze voltak fonódva vele, képzelt nagylelkűségük is tiltotta, hogy igazán gyűlöljék őket. A magyar hazafiság és honfibú szívesen hitte magát védekezőnek és áldozatnak (ami tulajdonképpen volt is), de közben tengerekről és tengernyi magyart (meg mást) egyesítő birodalomról álmodott. Álmodozás közben a lelke mélyén súlyos veszélyeket érzett, és sejtette, hogy hirdetett jó szándékai nem menthetik meg a magyar elnyomást sérelmező nemzetiségeivel szemben. Levonta a következtetést abban, hogy a nemzetiségeket vagy fel kell szívnia, vagy jobban el kell nyomnia, de sem integráló képességei nem voltak elegendőek, sem elnyomó készsége hatékony. A megfáradt magyar nacionalizmus sem támadásra, sem védekezésre nem volt jó már, csak arra volt való, hogy ellenségeket támasszon.

Ebben a közegben a radikális jobboldaliság nem támaszthatott nagy visszhangot. A radikális konzervativizmus gondolatai a dzsentrik politikai képviselői körében egy maroknyi csoportot érintettek meg, s az értelmiség még integrálatlan fiatal rétegeiben terjedtek valamelyest. Nem jutottak el azonban odáig, hogy működő szervezeteket hozzanak létre, alternatívát jelentő programot adjanak, s nem jutottak be a magyar szellemi élet magasabb rangú képviselőinek világába sem. Magyarországon 1914-ig sem művészt, sem tudóst nem találni az extrém jobboldaliság zászlaja alatt. A későbbi „fajvédők" azután így egyetlen rangos elődre sem tudtak rámutatni a hazai tájon; az elődök szellemi szegénylegények és külföldiek voltak.

A háborúnak és a bukás előszeleinek kellett megérkezniük ahhoz, hogy a magyar középrétegekben a radikális konzervativizmus mélyebb gyökeret verjen, majd a totális bukásnak, a szétdarabolódásnak és a forradalmi alternatívának fellépnie, hogy szervezőképes politikai ideológiaként jelenjen meg.

A veszélyeztetett rétegek elkeseredettsége és bosszúvágya a háború tartama alatt felduzzadt. Reakciója volt ez a gazdasági nehézségek fokozódásának s a gyengeség ezer jelének, amely a teherpróba alatt menthetetlenül elárulta magát. A háború ugyanakkor a problémákat elodázhatatlanokká tette; magyar indolenciával többé nem lehetett előlük kitérni.

Az expanzív nacionalizmus megjelent a turanizmusban, amely egy feltételezett turáni ősnép valamennyi élő utódjának (magyarok, törökök, finnek, mongolok stb.) egyesítését hirdette magyar uralom alatt, illetve – józanabb formában – a fajrokonságon alapuló magyar–bolgár–török együttműködést követelte. Bár a turanizmus expanzív volt, e tekintetben mégis tartalmazott bizonyos kettősséget. Midőn mintegy utánozta a német és az osztrák pángermanizmust, egyúttal a német Mittel-Europa program védekező ellenlábasaként is fellépett. A turanista szervezkedés egyébként belső társadalmi összetevőiben is ambivalens volt. Az „idegen tőkét" támadó magyar nacionalizmus ugyanis nem tud meglenni az idegen tőke nélkül. A birtokos és a tőkés csoportok az expanzív koncepció keretében elválaszthatatlanoknak bizonyultak egymástól, mert a tőke közreműködése nélkül még csak álmodni sem tudtak expanzióról. Tőkeellenesség címén vallott antiszemitizmus és magyar imperializmus összebékíthetetlen kategóriáknak mutatkoztak. Jellemző tünetnek tekinthetjük, hogy a nagytőke képviseltette magát a Turáni Társaság választmányában, s hogy a társaság tevékenységét nagyrészt a Gyáriparosok Országos Szövetsége pénzelte. A turanista ideológia bevonult a publicisztikába, az alja irodalomba, a dilettáns nyelvészek és régészek munkáiba. Az utóbbiak segítségével hovatovább az egész világ magyar eredetűvé változott. Eszménnyé lett a rejtélyes „Kelet", s a szellemét őrző magyar falu. Kialakult a sosem létezett „ősmagyar" „őskultúrája", és megvetették az alapját a turanista újpogányságnak. Mindezt a zsidó tőke segítségével tették.

A magyar nacionalizmusnak azonban, amely több kontinens feletti uralomról álmodott, ugyanakkor mind több volt a félnivalója. Nemcsak arra az esetre tartogatott a jövő számára rémeket, ha a háborút elveszíti, de arra is, ha megnyeri. A német háborús győzelem ugyanis nem ígért sok jót. A német Közép-Európa terv elnyeléssel fenyegette az országot. Vereség esetén viszont ugyanezzel fenyegették a nemzetiségek, amelyek egyike sem hagyott kétséget messzemenő követelései felől. A kapitalizmus és a zsidók támadói számára valamiként érezhető lett az is, hogy mivel áttörésre, a gazdasági élet új bástyáinak meghódítására nem kerülhet sor, s mivel a város asszimilálásának lehetősége ezáltal és egyéb okokból kizárttá vált, s végül mivel a várost mint olyat felszámolni nem lehet, a nemzeti probléma igazában a védelem formájában fogalmazandó meg.

Védekezésként lépett fel az erős, szervezett kollektíva igénye, amely fölébe kerekedhet a szabadversenyes kapitalizmus okozta károsodásnak. Ez a gondolat messze éreztette varázsát, s 1915-ben olyan talentumos elme fogalmazta meg éppen a legkifejezettebb formában, mint amilyen a balról, a szociális eszmék világa felől érkező, de lassan-lassan jobbra tartó Szabó Dezső volt, a háborúra következő évek talán legismertebb, legolvasottabb magyar írója. *Az individualizmus csődje* c. írásában[61] éles támadást intézett a szabadversenyes demokrácia individualizmusa ellen. Az individualizmust a romantikus létfelfogásból vezette le, végeredményének pedig a háborút látta. Nézete szerint ez utóbbi ki kellett hogy váltsa az egyéni értékeket kamatoztató, de a közösségellenes egyéneskedést megszüntető hierarchizáltrendi – a kényszert és zsarnokságot eszközei közé számoló –, tekintélyelvi társadalmat, amelynek értékmérője a közösség érdeke. Ebben a hatalmas „hierarchikus struktúrában" nincs mozgás, minden állandó és örök, az egyénnek csak annyiban van értelme, amennyiben a közösség értelmet ad neki. Cikkét Szabó

Dezső a küszöbönálló ádáz és komoly belső harcok jóslatával zárta, s a jóslathoz egy kívánságot fűzött: „Bár e harcoknak eredménye egy új, erős, termékeny emberegység lenne, és lenne egy nagy halottja: a legfertelmesebb történelmi hulla, a szabadversenyes demokrácia."

A cikk nagy vitákat kavart, s bevezetője volt annak a folyamatnak, amelynek során Szabó Dezsőt a szélsőjobb kisajátította, illetve az író tényleg feléje haladt. E szélsőjobb államszervezeti elvként készségesen elfogadta a Szabó Dezső felvázolta formát, a közösségi érdeket viszont – az írótól eltérően – már ebben az időben megtoldotta a „fajvédelmi" elvvel. Szerencsés telitalálat a terminus, amely lehetővé teszi az átlagember figyelmének felkeltését, s a maga – ostobaságában közérthető, archaikus, beidegzett félelmekre és bosszúvágyra sandító – primitívségével alkalmas a legkülönbözőbb antiszemita árnyalat és áramlat egybegyűjtésére. Védelem, vagy támadás, ebben a háború alatt fellépő, már városi kispolgári fajteóriában elsősorban mint félelem és gyűlölet jelent meg, s egyúttal a törekvés arra, hogy a gyűlölet tárgyával szemben a bosszú, az agresszió kiélése útjából eltávolítsák a morális akadályokat.

A jobboldali „forradalmasodás" új motorja lett azután a háború második felében a polgári demokratikus és a szociáldemokrata baloldal gyülekezése és társadalmi hatásának megnövekedése a városi középrétegekben és a munkásságban. Míg ez fokozta a veszélyérzetet, a háborús feketekereskedelem, a konjunktúra biztosította haszon növelte az irigykedést mindazon rétegekben, amelyeket a háborús gazdálkodás erősen sújtott.

Minél határozottabban előre vetítette árnyékát a forradalom, annál láthatóbbá vált a szélesedő és heterogén szélsőjobboldali tábor egyes csoportjainak közeledése, törekvésük tömeghatás, bázis, átfogó szervezet létesítésére. Felmerül a preventív ellenforradalom gondolata: a falu város elleni felvonultatása. E tervek azonban nem realizálódtak; a jobboldali egység a védekezés jegyében ugyan eszmeileg kialakult, de szervezetileg nem szilárdult meg.

A háború alatt már számos jele volt annak, hogy a magyar tásadalom súlyos betegségben szenved, s ennek kísérő jelenségeként mutatkozott be a szélsőjobboldal radikalizálódása és társadalmi bázisának valamelyes kiszélesedése. Az 1918 utáni új helyzetben azután a gátak áttörtek. A háborús vereség és az ország szétdarabolása úgy hatott, mint a súlyos rákbetegre a palliatív műtét. Egy látszatra egészséges szervezetről egy csapásra kiderül, hogy tünetei nem felületiek, hanem megszüntethetetlenek, hogy a kór keresztül-kasul átjárta; a beteg inoperábilis.

A dualista Magyarország eltűnt. Területének megszállt kétharmadáról az új országba özönlöttek a földjükről elűzött vagy attól megfosztott birtokosok, arisztokraták, középbirtokosok, az elkergetett állami és köztisztviselők. A hadsereg felbomlott, a tisztikar - minthogy a Monarchia hadseregének része volt - jószerint gazda nélkül maradt. A gazdasági élet megbénult. Minden csapás újabb okká vált ahhoz, hogy a sértett nacionalizmus lángra kapjon, és lángot okádjon. A hagyományos politikai rend szinte önmagától bomlott fel, és a polgári rendet nem sikerült megszilárdítani. Ennek Magyarországon még annyira sem volt támasza, mint a német társadalomban. A hatalom az egyesült szociáldemokrata-kommunista párt kezébe hullt. A Tanácsköztársaság pedig arra teremtett alkalmat, hogy a nacionalizmus a jobboldaliság keretében igazolást nyerjen, s rámutathasson: íme a demokratikus polgári forma - kiágazása miatt a szélsőbaloldal felé - nem hozhat megoldást Magyarországon. Már csak azért sem - tették ehhez hozzá -, mert az ilyesfajta kísérlet elválaszthatatlan a „zsidóságtól". Ebben az időben minden korábbinál szélesebb felső és középrétegek jutottak arra a meggyőződésre, hogy Magyarországon nincs út előre a demokratizmus irányában. Az 1918–1919-es szociális megmozdulások, a baloldali tömeg színrelépte viszont figyelmeztetést is rejtett magában a szélsőjobboldal számára.

A radikális konzervativizmus képviselői gyorsan le is vonták az új helyzet ideológiai konzekvenciáit. Gömbös Gyula, aki e csoport vezéregyénisége lett ebben az időben,[62] meghirdette a nemzetiszocializmust, amelyet alkalmasnak látott arra, hogy a lehető legszélesebb nemzeti egység bázisává váljon.[63] A szocializmusra - hirdette - azért van szükség, hogy a nemzeti egység megvalósulhasson, és a fajvédelem hatékonnyá váljon. A közösségbe be kell vonni a magyar munkást, aki csakúgy a liberális kapitalizmus áldozata, mint a birtokosság és a parasztság. Az utóbbi helyzetével a magyar szélsőjobboldal - amely ekkor már erős szervezeteket is létre tudott hozni[64] - nagy gonddal foglalkozott, de kiterjesztette figyelmét valamelyest a munkásosztályra is. Gömbös szerint a munkásosztályt a liberalizmus bűnei kergették a marxizmus karjai közé, s most arról van szó, hogy ki kell innen szabadítani. Meg kell őt menteni, s ez másként nem lehetséges, mint ha a társadalom érezteti vele megbecsülését. Gömbös csoportja az idézett megfontolás alapján szociális reformokat hirdetett, s ezek körében elsősorban földreformot követelt. Az új tapasztalatok alapján a szélsőjobb egy része ekkor már kifejezetten a diktatúra, közelebbről a katonai diktatúra bevezetését sürgette.[65] Erre azért kerülhetett sor, mert a háború és a forradalom elseperte a Habsburg-uralmat is. 1918 után a szélsőjobboldal antiszemitizmusa új érvekkel gazdagodott, a háború, a bukás és a két forradalom pedig nagymértékben megnövelte terjeszthetőségének esélyeit. A zsidó nagytőke - mondták - nem szolgálta a front érdekeit, a háborúért nem áldozott, hanem nyerészkedett rajta, míg mások vérüket ontották a honért. (A zsidó hősi halottakról, kitüntetettekről nem esett szó.) Zsidók voltak Károlyi Mihály sugalmazói - állították -, akik viselik a felelősséget az összeomlásért, a mind rosszabb és rosszabb fegyverszüneti feltételekért. A proletárdiktatúra e felfogásban nem volt egyéb, mint a zsidóuralom átmeneti megvalósulása, s mint ilyen kegyelemdöfés a magyar érdekeknek. Elsősorban éppen a Tanácsköztársaság uralma tette lehetővé, hogy az antiszemitizmus a magyar társadalomban fellobogjon, és hogy a parlament 1920-ban nagy többséggel megszavazza a főiskolákra vonatkozó numerus clausust. Az antiszemitizmus egyik bajnoka, Budaváry László 1920-ban összeállított egy olyan részletes intézkedési listát, amelyet az idő szerint a nácik sem múltak felül. Ezt majd csak később, a gyakorlatban tették.[66] Az antiszemitizmus a magyar uralkodóosztályokban és a középrétegekben közérzületté vált.

Gömbös és hívei nem mondtak újat akkor sem, midőn a magyar faj ázsiai származását hangsúlyozták, felléptek a fajvédelem érdekében, és meghirdették az úgynevezett nacionalista nemzetköziséget. Elméletileg mindez ismétlés volt, gyakorlatilag azonban - mihelyt Olaszországban egy hasonló elveket valló hatalom létesült, és várni lehetett, hogy egy rokon szellemű csoport jut uralomra Németországban is - ezek a gondolatok merőben új kontextusba kerültek. Gömbös kifejtette, hogy a világfejlődés fő útvonala az imperialista és nacionalista törekvések irányában halad. Pacifizmus helyett tehát - mondta - ,,a legimperialistább, legnacionalistább, a legkeresztényibb jelszavakra volna szükség".

Belpolitikai programját 1923. december 17-i parlamenti beszédében így foglalta össze: ,,Ameddig szerencsém lesz a politikában részt venni, két vezérgondolat fog vezetni. Az egyik a keresztény gondolat, amelyet röviden fajvédelemnek nevezünk, a másik pedig az agrárius gondolat. Állítom azt, és ahányszor felszólalok, mindig állítom, de azt hiszem, sohasem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy csak olyan állam tudja létalapját lerakni és biztosítani, amelyben egy kitermelt faj veszi át az uralmat. Bizonyos faji szupremáciával lehet csak államot fenntartani." Miután Gömbös a keresztény gondolatot félreérthetetlenül azonosította az antiszemitizmussal, a továbbiakban arról elmélkedett, hogy a ,,tiszta turáni vérsejt" alapján a magyar fajt ugyan nem lehet kimutatni, mégis létezik ,,egy keveredés útján kialakult magyar fajiság". Erre kell alapítani - hangsúlyozta - a nemzetiszocializmus rendszerét, ami harcot jelent a ,,nem-nemzeti, nem-keresztény, az elfajult kapitalizmus ellen". Gömbös nem jelölte meg, mert nem tudta megjelölni a magyar és a ,,hiteles" kapitalizmus köreit. Mindenesetre úgy vélte, hogy ha az ,,elfajult kapitalizmust" leküzdik, úgy megoldható lesz a nemzeti érdekek keretében tartott munkásvédelem.[67]

A 20-as években, amikor a szélsőjobboldal Magyarországon a politikai szisztéma peremén vett részt annak mozgásában, ideológiája csak részben maradt a peremen. Nem vált ugyan a tömegszervezés tartós eszközévé, de gondolatai egy része szétszivárgott a társadalomban. Elemei bekerültek más konzervatív áramlatokba, eláradt abban a közhelyhalmazban, amely e kor süllyedő színvonalú publicisztikáját, magyarkodó irodalmát jellemezte. Jelszava, a ,,nem-nem-soha" eljutott a középiskolák falaira. Ez az ideológia nemcsak verbalizmusban jelent meg; Bocskaisapkában és -öltönyben, bokrétában is materializálódott. A ,,fajmentés" Magyarországon leginkább a színpadon folyt, a társadalom valóságát nem fejezte ki.

Mércének vehetjük ebből a szempontból éppen az antiszemitizmust. Ugyanabban az időben, midőn az ellenforradalmár bandák zsidóveréseket provokáltak, a parlamentben pedig hisztérikus légkörben tárgyalták a numerus clausust, a hiteltárgyalásokat a kormány a külföldön nem tudta másra bízni, mint zsidó bankárokra. E paradox helyzet sokkal nyilvánvalóbban és némileg komikus árnyalattal reprodukálódott, amikor maga Gömbös, a fajvédelem reprezentánsa alakított 1932-ben kormányt, s tevékenységét azzal volt kénytelen kezdeni, hogy szegre akasztotta több mint egy évtizeden át hirdetett antiszemitizmusát. Tapasztalnia kellett, hogy a turanizmus óta nem sok változott Magyarországon ebből a szempontból. A tervezett revízióra sem lehetett gondolni a nagytőke részvétele nélkül.

Az antiszemitizmus nyilvános feladása azonban – ahogyan azt a magyar történetírás kimutatta[68] – nem jelentette, hogy Gömbös szakított volna eredeti totális államképével és azzal az iránnyal, amelyet elméletileg 1918–1923 között önállóan megtett egy fasiszta ideológia felé. A Nemzeti Egység Pártja néhány vezetője és maga Gömbös a legtöbb elemét lefektette a hívek és pártszervezők számára készített füzetekben és köriratokban egy olyan ideológiának, amely a fajelmélet és az antiszemitizmus feladása ellenére kimerítette a fasizmus minden fontos jegyét. Ez az ideológia a nemzeti egységet tette meg végső jónak, azzal a hozzáadással, hogy a nemzetet az állam vezérli az ösztönös politikai tudással megáldott vezér útján. Elvetette a liberális állam- és társadalomfelfogást, a parlamenttel szemben - addig is, amíg szakmai kompetenciákon (korporációkon) alapuló tanácskozó testületté nem alakul át - a végrehajtó hatalom elsőségét hirdette, és hangsúlyozta a kollektív érdeket az egyéni érdekkel szemben. A társadalmat „organikus" egységekbe, korporációkba kívánta szervezni. A nemzetet „öncélnak" tekintette, és önmegvalósítását a területi növekedésben az adott esetben a revízióban látta.

Amint e rövid összefoglalásból kitűnik, a Gömbös-ideológia, amely a 20-as évek elején még elsősorban önmagára, illetve a magyar történelmi tapasztalatokból leszűrt eszmékre támaszkodott, az 1930-as évek elején nagyon sokat felszívott az olasz fasizmus, közelebbről Mussolini elveiből. Minden jel szerint közvetlen forrása volt az 1932-ben megjelent olasz fasiszta doktrína, amelynek adaptálására a NEP-iratok szerzői elég kevés gondot fordítottak.

Gömbös azonban ezeket az elveket kormányelnöksége idején nem hirdethette ország-világ előtt. A propaganda és az ideológia itt is élesen szétvált egymástól. A totális diktatúra ideája nem fejezte ki a társadalom vezető gazdasági osztályainak szempontjait, mert tőle a tőkés érdekképviseletek zsidó meghatározottságuk, a nagybirtokosok konzervativizmusuk miatt erősen idegenkedtek. Gömbös kísérlete a totális diktatúra bevezetésére antiszemitizmus nélkül is megbukott. A fasiszta ideológia fő képviselője hatalomra jutott, de tömegszervezet s az uralkodó gazdasági csoportok támogatása híján a hozzáfűződő politikai kísérlet kudarcot vallott. A magyar eset arról árulkodik, hogy a fasiszta ideológia önmagában véve nem töltheti be a szervező erő szerepét. A magyarországi általános társadalmi, politikai és külső helyzet ezt az ideológiát ellaposította, s megfosztotta hatékonyságától. A jobboldali extremitás banalitásai egy reálisan elképzelhetetlen délibábvilággá változtak.

Ez a kudarc Magyarországon újabb szervezkedéseket váltott ki, újabb és még radikálisabb ideológiákkal. Ezeket azonban, minthogy esetükben már nem autonóm fejlődésről, hanem külföldi példák adaptálásáról volt szó, itt már nem vizsgáljuk. Annál is kevésbé, mert a magyarországi ,,patthelyzetet" saját erejükből az új szervezeteknek sem sikerült megszüntetniük. Ehhez külső nyomásra, sőt beavatkozásra volt szükség.

POPULISTA, MISZTIKUS FASIZMUS: ROMÁNIA

A román Vasgárda elméleti vonatkozásainak vizsgálata arra mutat, hogy a gárdista ideológia lassan alakult ki, végső formáját csupán a 30-as években nyerte el, egyéni sajátosságait viszont mindvégig megtartotta. Mindez nem könnyíti meg értelmezését, miközben problémát okoz más nacionalista és antiszemita áramlatoktól való elhatárolása is. Végül nehezíti az elemzést az a körülmény, hogy az ideológiát az 1920-as évek elején nem ugyanazok a személyek képviselték, akik azután a gárdista mozgalmat megszervezték. Az elmélet alapjainak kidolgozója mindenekelőtt Alexandru C. Cuza közgazdász-professzor volt; a mozgalmat később létrehozó, ez idő szerint inkább csak randalírozó ifjú huligánok az elvi kérdéseken ekkor még nem nagyon töprengtek.

Mégis, ha a gárdista ideológia[69] később több ponton eltért is a Cuza által képviselt elvektől, az elsősorban egy többletben jelentkezett (vallásos-misztikus képzetek bekapcsolásában). Cuza ideológiai hagyatékát pedig Zelea Cocreanu és társai átvették, és mindvégig meg is tartották. Ezért helyesnek látszik, ha a Vasgárda elméleti alapjait Cuzánál kezdjük vizsgálni.

Ha Magyarország esetében azt állapíthatjuk meg, hogy a háború utáni szituációban a szélsőjobboldaliság tartalmilag telítődött, Romániában az elmélet épp ellenkezőleg, nem bővült, hanem átmenetileg kiürült. Cuza gondolatvilágának a háború győztes befejezése előtt több világosan felismerhető pillére volt, mint utána. Közéjük tartozott magától értetődően a nacionalizmussal párosult expanzió, az elméletileg megfogalmazott – és részben már biológiai érvekkel is körülvett – antiszemitizmus, a szociális gondolat sajátos agrárformája, s egy olyan államilag irányított gazdaságszervezési program, amely a külföldi tőkebehatolás tényéből (és egyáltalán a nyugati külföldi hatás, befolyás) és a liberális kormányzási elvek bírálatából indult ki. Cuzát a nacionalizmus, az antiszemitizmus és az expanzió követelése összekötötte az uralkodó csoportok több politikai-ideológiai áramlatával, agrárprogramja pedig az ún. poporanismul irányzatával. Megkülönböztető jegye az állami irányítottság követelésében s az antiszemitizmus explicit és az ideológiát kristályosító, középponti szerepében kereshető.

Ha e gondolatrendszer előzményeit keressük, s annak kívánnánk tekinteni a román kultúrából mindazt, ami a kemény nacionalizmus, az antiszemitizmus és a populizmus vonalán formálisan annak lenne tekinthető, úgy ebből az eszmetörténetből alig maradna ki valami.[70] Az elhatárolásban tehát nagyon is körültekintőnek kell lennünk. Ha evégett mindent meg is teszünk, mégis azt kell mondanunk, hogy a nacionalizmus, az antiszemitizmus és a populizmus együttható tényezői a 19. század második felétől a román szellemi fejlődés és mentalitás egészébe lényegesen jobban illeszkedtek, mint a magyar radikális konzervativizmus a magyar kultúrába és magatartási formába. Ennek mindenekelőtt az ország helyzete és a társadalom jellege a magyarázata.

Ami a nacionalizmust illeti, azt Romániában a nemzeti lét hosszú időn át tartó alapvető veszélyeztetettsége vezette be, ami első alakjában erős, pregnáns nemzettudatot eredményezett a társadalom tudatmeghatározó, értelmiségi, politikus stb. rétegeiben. Romániában nem merülhetett fel olyan politikai áramlat, amely a nemzeti célok iránt közömbös maradt volna. Ha ebben még inkább azonosságot fedezhetünk fel a magyar és a román klíma között, a lényeges különbség feltárul a nemzeti problematika tartalmának vizsgálatánál. A magyar nacionalizmus a vonatkozó időszakban lépésről lépésre kifejezettebben a „megtartó", a „status quo" nacionalizmusának szerepébe került a magyar uralom alatt tartott nemzetiségekkel szemben, ami egyúttal lefékezte önfelszabadító törekvéseit a Habsburg-függéstől, s ez a függőség maga is meglehetősen homályos és áttételes volt. A román nemzeti követelményrendszer ezzel szemben egészen 1918–1919-ig robbanékony volt, és kifelé irányult. Az elnyomatás és szétaprózottság, ami ellen felkelt, nagyon is valóságos volt, a cél, amelyet a nacionalizmus kitűzhetett, konkrét, s megvalósításának a nacionalizmus maga egyik eszköze. A nemzet szétaprózottsága és a részek elnyomatása jó ideig magyarázatul szolgált az elmaradottságra, logikus tehát, hogy a problémák végső okának megszüntetése megszünteti a következményt – a szegénységet is. Ebben a konceptusban viszont az idegen, aki minden primitív szemléletű ember számára legalábbis gyanús, nem maradt csupán idegen, akire a sérelmek okait rá lehetett hordani, hanem valóban az elnyomót, az ellenséget testesítette meg. A ráirányuló érzelem sem egyszerű xenofóbia tehát, hanem annál lényegesen több, átélt és elkötelezett gyűlölet, s szinte nemzeti kötelezettség.

A nemzeti cél megfogalmazásában a 19. sz. derekától egy új értelmiség járt az élen, amely nagyrészt bojárcsaládok gyerekeiből verbuválódott, de kisebb számban paraszti sorból felemelkedett személyiségek is szerepet kaptak benne. Az új értelmiségnek, amely egyébként úgyszólván a mindenes szerepét töltötte be akkoriban – egyszerre játszotta a művész, a tudós és a politikus szerepét –, legfőbb ambíciója a nemzeti identitás kialakítása lett. Ebből a célból látott neki a nyelvművelésnek, a román kultúrhagyományok összegyűjtésének, a tudományágak megalapozásának: alapított színházat, lapokat, tudós társaságokat és így tovább. A 19. századközép nemzeti (s ezzel együtt többnyire idegenellenes) szellemi atmoszférája azonban még pezsgőn optimista, eltölti a jövő reménye. A korabeli értelmiség lázasan tevékenykedik, alkot, gyarapít, és még nem gyűlölködik általánosságban. Tudatosan historizál ugyan, de ezt az újítás reményében és érdekében teszi.

A társadalom viszont, amelyben fellépett és szervezkedett, vajmi kevéssé tagolódott. Jellemzésül elegendő annyit mondanunk, hogy a lakosság mintegy 90%-a még a háború előtti években is a mezőgazdaságból élt. Ám csonka maradt a falusi társadalom is. A több évszázados török uralom idején a bojárság nem kis része felmorzsolódott, a megművelt föld mintegy kétharmada parasztkezekbe került. A fejedelemségek egyesülése után elsőként közös fejedelemmé választott Cuza ezért könnyen végrehajthatott egy olyasfajta földreformot, amely a földet nem annyira átadta a parasztoknak, mint inkább meghagyta nekik. Ez az 1864-es reform azonban a jövendő fejlődés szempontjából nagyon súlyos megkötést is tartalmazott, amikor kimondta a parasztbirtok elidegeníthetetlenségét, de engedélyezte felosztását az örökösök között. Gátat vetett ugyanis ezáltal mind a paraszti gazdaság felemelkedésének, mind az elnyomorodott parasztok elvándorlásának az iparba. Földjéhez szegezte a parasztot. Ez a föld pedig generációról generációra csökkent, és a falut a szó szoros értelmében pauperizmusba sodorta anélkül, hogy a paraszti tömeg bármerre is elindulhatott volna. A megélhetést az biztosította, hogy a földesúri birtokot tulajdonosa többnyire árendába adta, az árendás pedig kisparcellákban tovább osztotta a parasztok között. Ebben az időben, a nyugati felvevő piacok kitágulása idején már elsőrendű érdek volt a terménynövelés, a bérletet megművelő parasztot tehát mind a birtokos, mind az árendás egyöntetűen több terményért sanyargatta. Hogy kapitalista módon eladhasson a tőkés nemzetközi piacon, a földhöz kötött román parasztot jobbágy módjára zsákmányolta ki. A bérlet fejében terményt szedett, fizetség fejében munkát követelt a földesúri kezelésben lévő földeken. A román paraszt feudális típusú kizsákmányolása az adatok tükrében irgalmatlannak tűnik akkor is, ha a nem titkoltan feudális jobbágyi létezéssel vetjük össze. Érthető tehát, ha ez a parasztság több felkelése, de elsősorban az 1907. évi során ugyanúgy viselkedett, amint azt a klasszikus jobbágyság idején más esetekben a feudális elnyomás egyes szakaszaiban megismerhettük.

A nemzetet óriási többségében éppen ez a parasztság reprezentálta. Jóllehet a parasztkérdés tragikus alakjában csak a század végére kristályosodott ki, a paraszti tömeg léte és meghatározó volta már a század derekán is világos volt. Az akkori román politikai és szellemi vezető csoport így ösztönösen ,,populistává'' lett. Elgondolásait konstruktív reformer, liberális, sőt nem egy esetben demokrata szellemiség hatotta át. Ez utóbbi annál egyszerűbben adódott, mert az új értelmiség hazai felsőoktatási intézmények híján kiváló nyugat-európai s főleg francia egyetemeken szerezte műveltségét.

Az első csalódás az első nagy cél, a szuverenitás elérése után következett be. A remélt, várt nagy nemzeti felemelkedésre nem került sor. Minden szegénység, elesettség megmaradt, vagy inkább fokozódott. A gazdasági stagnálás lejáratta a konzervativizmust, a politika élvonalába kerülő liberálisok azonban a problémákkal éppúgy nem tudtak megbirkózni, mint elődeik. A liberális politika csak abban jeleskedett, hogy a bajok elfedésére ügyesebb módszereket talált. Maroknyi polgársággal s egy csenevész középréteggel valódi liberalizmus persze el sem képzelhető. Csak annyi történt, hogy az ország az egyik klikk kezéből egy másik klikk kezébe került. A liberálisok kormányzati módszerré fejlesztették a korrupciót. Felhasználták az antiszemitizmust, s mindenekelőtt a román nemzeti egységet tették meg legfőbb nemzeti és állami célnak, ami egyúttal problémalevezető csatornául is szolgált. Szükség esetén, mint amilyen szükséget az 1907-es parasztfelkelés jelentett például, a liberálisok nem haboztak, hogy minden liberális elvet félretegyenek, és középkori önkényurakként lépjenek fel.

Ez a romániai liberalizmus tehát voltaképpen csak arra volt jó, hogy az általa képviselt eszmerendszert lejárassa, miközben távolról sem azok jegyében kormányzott. A liberalizmus romániai megtagadásához nem a kapitalizálódás kiváltotta nehézségek, hanem a valódi kapitalizálódás elmaradása vezetett. Ezzel egy időben a sajátos viszonyok lehetővé teszik, hogy a liberalizmus, amely ,,idegennek" tűnik, és amely de facto össze van fonódva mind a birtokos reakcióval, mind az úgynevezett zsidó tőkével, a kompenzálás útját fokozott nacionalizmusban és antiszemitizmusban, egyúttal egy bizonyos paternalizmusban keresse.

Odavezetett ez, hogy a lassan kiegészülő román polgári rétegek s mindenekelőtt az új értelmiség számára a hagyományos politikai keretekben nem nyílt többé választási lehetőség, holott valójában sem egy konzervatív reformprogram, sem egy liberális politika lehetősége nem lett kipróbálva. Az értelmiség nem kis része most már mind a széthullt konzervativizmust, mind a liberalizmust meg akarja haladni, és a radikális konzervativizmus útjára lép. A hatástalan konzervativizmuson túl kell lépnie, ám az idegen eredetű, korrupt liberalizmus vonalán akkor sem szabad megmaradni, ha az erősen nacionalista, s mert mindent összevéve sem eredményes. A gazdasági fellendítést nem tudta végrehajtani, s ezért nem biztosítja a felemelkedés lehetőségét további rétegek számára. A ,,klikk" zárt, a klubba nem lehet bejutni.

Így merül fel a liberalizmus, az idegenmajmolás, az igazi romántól való eltávolodás, az utánzás stb. bírálata. A valóságban ez nem jelentett egyebet, mint hogy az új nemzedék, a nacionalizmus századvégi és századeleji képviselője, a reformnemzedéktől átmentette a nemzeti tartalmat, de megfosztotta azt a reformgondolattól, mivel ez az utóbbi éppen a liberális politika hibájából kompromittálódott. S valóban, az elhatárolódás a liberálisok nacionalizmusa, antiszemitizmusa, valamint az újkonzervatív áramlatok és árnyalatok között sokkal kevésbé ezeken a pontokon, mint inkább abban a tényben jött létre, hogy az utóbbiak a liberalizmust elutasították.

Ebben az időben lépett fel ideológiaként a populizmus,[71] amelynek kezdeményei - említettük — messzebbre visszanyúlnak, de amelyet mint társadalom- és gazdaságszervezési elméletet csak Constantinescu Stere fogalmazott meg a 20. század elején. A poporanismul eredetét tekintve az orosz narodnyikizmushoz kapcsolható, ez azonban csak az elméletre vonatkozik. Romániában ugyanis - amennyire ez általunk megítélhető - sem a nép közé járás, sem az a messzemenő áldozatvállalás nem figyelhető meg, amelyről az orosz narodnyikok tanúságot tettek. Stere és követői mindenesetre a népet tekintik az alapvető társadalmi és kulturális tényezőnek, s ennek megfelelően a jövendő román gazdaságot is belőle kiindulva kívánják megszervezni. A paraszti magántulajdon erősítése a céljuk, ami egy tiszta román paraszttársadalom alapjául szolgálhat, s aminek segítségével ez a társadalom elkerülheti szerintük a komplett polgári társadalmi formát.

A poporanismulhoz kötődött az 1901-ben alapított Sămănătorul c. kulturális folyóirat, amelynek kezdeményezője és szellemi vezére Spiru Haret, szerkesztői pedig Al. Vlahuta és Gh. Cosbuc, 1903-tól pedig Nicolae Iorga is. Irányában a lap a populizmus mellett képviseli Eminescu nacionalizmusát (és antiszemitizmusát), az etnikai-tradicionalista elveket, de ugyanakkor - tekintettel a korabeli román területi igényekre - kultúrnacionalizmust hirdet. Ugyanebben az időben kapott — Vasile Parvan történész, archeológus, Dácia-kutató jóvoltából (aki egyébként a dákoromán kontinuitást megkérdőjelezte) — az etnikai elv metafizikai jelentőséget. Szerinte ugyanis az etnikumban a nemzeti szellem fejeződik ki, ami történeti teremtő faktora mind a társadalom politikai szervezetének, mind a kultúrának.

A mezőgazdasági struktúrával szorosan összefüggött az antiszemitizmus romániai formája. A birtokos és a paraszt között csaknem mindig ott álló bérlő, az árendás szinte törvényszerűen zsidó volt. Az ő személye tekinthető a kiterjedt népi antiszemitizmus fókuszának. Az ellenérzést nyilvánvalóan megalapozta minden primitivizmus ösztönös idegenkedése a másságtól, s kifejezésében segítségül jött a pravoszláv vallás, amely a zsidósággal szemben a megváltó meggyilkolásával kapcsolatban sokkal gyűlölködőbb volt, mint a katolicizmus. Érdekében állt ugyanakkor a köznépi zsidógyűlölet kihasználása a többi társadalmi osztálynak és csoportnak is. A bojárság érdekeltsége ebben magától értetődő. Érdekelt volt azonban az a nem nagy, de számottevő réteg is, amely a bojárságból indult el, és beérkezett a legnagyobb tőkések közé. A romániai változások egyik sajátossága és eltérése a magyarországitól, hogy itt, bár a tőkés szektor minden mutatója a magyarországi alatt maradt, viszonylag több nagybirtokos tört be a nagytőkés csoportba. A román pénz- és kereskedelmi tőkések érdekei összekapcsolódtak a zsidó tőkések érdekeivel, de egyúttal konkurenciaharcban is álltak a zsidó nagytőkével. Hasznosnak tűnt az antiszemitizmus előttük mint problémalevezető is. Besorolódott az antiszemita hullámba az értelmiség új generációjának nem csekély része is. Végeredményben az uralkodó osztályoknak és a középrétegeknek nemigen volt olyan része, amely az antiszemitizmustól mentes maradt volna. E jelenséget több szerző a zsidóság nagy számarányára, a faluban való tömeges jelenlétére stb. vezeti vissza. Mi e jelenségben össztársadalmi korrelációt vélünk felfedezni. A háború előtti Romániában a zsidó lakosok száma nem önmagában, hanem a társadalom befogadó képességéhez viszonyítva volt nagy. Egészében nézve úgy látszik, hogy a zsidó lakosság teljes integrálására csak a kifejlett kapitalizmus fokán képes egy társadalom, s hogy minél messzebb marad el ettől, annál kevésbé alkalmas befogadásukra. A román társadalom a már mondottak értelmében erre csak nagyon kis mértékben mutathatott alkalmasságot és készséget. A mintegy 300 000, tehát a lakosságnak kb. 5,3%-át alkotó zsidó lakó Romániában mindenekelőtt azért őrizte meg „keleti" jellegét, mert a társadalom maga is megőrizte, míg a magyarországi 911 227 (5%) zsidó abban az arányban öltött új ruhát, vett fel új szokásokat, sőt új nyelvet és új kultúrát is, amely arányban emancipálták, és helyet kapott a társadalom kibontakozó tőkés szerkezetében. Romániában 1866-ban a kormány az emancipálásról szóló törvényjavaslatot az ellenállás nagy mérve miatt kénytelen volt félretenni. Így azután nagyhatalmi „önkény", nevezetesen a berlini kongresszus kötelezte Romániát a zsidók polgárjogainak elismerésére. Ezek ugyan nem érvényesültek, de alapot képeztek az antiszemita uszításhoz. Végeredményben a romániai zsidók egy töredéke a gazdasági hatalom csúcsára jutott, óriási többsége előtt viszont éppen úgy nem nyílt meg az élet megjavításának útja, amint nem nyílt ilyen út a román társadalom óriási többsége számára sem. A zsidóknak előírták, hogy csak a számukra kijelölt 71 városban telepedhetnek le. Megvonták tőlük az italmérést, majd a házalási engedélyt. Nagy többségük tehát városokban s ebből a legnagyobb rész a nagyvárosokban élt. Nyomorgott, s a túlélés egyetlen biztosítékát másban nem láthatta, mint a hagyományaihoz és vallásához való ragaszkodásában. Az össztársadalmi helyzet kényszeríti ki tehát, hogy a zsidók idegenek maradjanak, az állami restrikciók ezt hatékonyan alátámasztják, a nacionalista sajtó, az antiszemita áramlatok pedig rámutatnak: íme az idegen, íme a „keleti" zsidó.

Az antiszemitizmus kiterjedt társadalmi és ideológiai jelenséggé vált, a szellemi és politikai áramlatok többsége azonban mégsem körülötte szerveződött. Nyilvánvaló például, hogy a liberális áramlatban nolens-volens megtűrt elem lehetett csupán, előtérbe azonban nem kerülhetett. Fontos helyet kapott az agrárius gondolatban, de mégis másodlagos maradt. Iorga történeti-politikai felfogásának nevezetes részlete lett, de a legfontosabb nála mégis az expanzió, aminek az antiszemitizmus alárendelődött. Egyedül Cuza volt az, aki legfőbb rendező elvvé az antiszemitizmust avatta, s alapjában vele magyarázta Románia minden gazdasági, társadalmi és politikai problémáját. Mindemellett ebben a vonatkozásban ő nem állt meg a xenofóbiánál, sem az általános nemzeti és gazdasági szempontoknál. Cuza faji alapokra helyezkedett, s természeti törvényt vélt felfedezni a fajok elkülönítésében. A román parasztot mint a fajiság őrzőjét akarta megmenteni. Úgy vélekedett, hogy a román nép csak akkor lelheti meg hazáját, ha a zsidókat eltávolítják köreiből, vagyis ha kiüldözik Romániából. Ehhez a rendező elvhez kapcsolta antiliberalizmusát, aminek helyébe irányított állami gazdaságpolitikát követelt, összekapcsolva mindkét elemet a parasztság megváltására irányuló programmal, amit a poporanismultól kölcsönzött, s behelyezte ezt az egész belső társadalmi összefüggést abba a nagyobb - és ezúttal már külsődleges — keretbe, amit az általa is kívánt Nagy-Románia megteremtése jelentett. Ez volt röviden és vázlatosan a cuzizmus a háborús győzelmet megelőzően.

1919-1920-ban lényeges változások következtek be Romániában. A román uralkodó körök területi követelései a román nemzeti egység határain túl kielégültek. Ha maradtak is további vágyak, ezek semmiképpen sem voltak oly jelentékenyek, hogy köréjük akár ideológiát, akár szervezkedést lehetett volna építeni. Ez az elem mint a nacionalista jobboldali ideológia építőköve szétporladt. Átmenetileg beszűkültek a populista irányzat lehetőségei is, mivel a liberális kormány végrehajtott egy volumenében nem jelentéktelen földreformot, s ezzel mind a paraszti elégedetlenséget, mind az agrárius mozgalmat lefékezte átmenetileg. A nacionalista jobboldal, s ezen belül a cuzista ideológia korábbi tartalmának lényeges tartópilléreit veszítette el.

Feltettük, hogy a fasiszta ideológia formálódásában általános értelemben a viszonylagos elmaradottság által meghatározott nemzeti létkérdések, szűkebb értelemben pedig a konkrét nemzeti problémák fejeződnek ki torzult, irracionális formában. Románia esetét vizsgálva hozzá kell tennünk ehhez, hogy ott az általános és a szűkebb értelemben vehető nemzeti kérdések nem fedték egymást. A gyakorlati nemzeti problémák lépésről lépésre megoldódtak, ezzel szemben az elmaradottság mérve és a nemzeti egység belső megszervezésének nehézségei, vagyis az általános nemzeti probléma súlya csak növekedett. 1918 után olyan helyzet állt elő, amely lehetetlenné tette, hogy a belső problémák megoldását a további terjeszkedéshez s egyáltalán külső feltételekhez fűzhessék. E sajátosság következtében a győzelem még arra sem szolgált, hogy legalább átmeneti megnyugvást okozzon. Elégedettség helyett a háború utáni első évek politikai atmoszféráját az idegesség, elégedetlenség jellemezte. Szerepet játszott ebben, hogy a háború befejeztével az elérhető eredmény mértéke hosszú ideig bizonytalan maradt, továbbá hogy a liberális kormány a várakozásokat olyannyira felszította, hogy azokhoz képest a legfényesebb siker is elhalványult. Nagy feszültségek és elégedetlenségek forrását jelentette ugyanakkor Románia új belső etnikai térképe is. A román állam keblére ölelhette valamennyi fiát, de velük együtt a békekonferencia hivatalos adatai szerint megkapott 3733409 idegent: németet, ukránt, magyart, bolgárt stb. is. Barbu teljes joggal állapítja[72] meg, hogy bár Románia a győztes és elégedett államokhoz tartozott, ,,ez mégsem jelentette, hogy a román fasizmus ne a kollektív megzavarodottság és aggodalom gyermeke lett volna... Románia az új gazdag helyzetében találta magát, egy olyan területtel, amely a régi királyság ötszörösét tette ki, és egy olyan lakossággal, amely nemcsak jelentősen szélesebb volt, de hagyományaiban és életmódjában alapvetően heterogén". E megállapításhoz csupán annyit látunk szükségesnek hozzátenni, hogy a széleken élő kisebbség jó része erősebb hagyományokat őrzött mind a politikában, mind kulturálisan, s nem kis részében gazdaságilag is nagyobb potenciállal, mi több, tapasztalattal rendelkezett, mint a románság. Másként szólva, nemcsak a Barbu által helyesen középpontba állított egységesítés problémája merült fel, de ezen belül – s ez tette az egységesítést oly nehézzé – egy nagyszámú, nagyrészt ellenálló, etnikailag idegen kisebbség betagolásának problémája is.

Színezte a képet, hogy az új területek csatolása növelte – s nemcsak abszolút számban, de arányában is – a zsidó lakosságot. Arányuk a háború előtti mintegy 5,3%-ról 7%-ra emelkedett. Az antiszemita közvéleményt pedig újból felkorbácsolta, hogy a békekonferencia megint csak követelte a zsidók teljes egyenjogúságát. Ez ellen mind a kormány, mind a király tiltakozott, de csak azt érte el, hogy az emancipálást a román kormány látszólag saját kezdeményezésére hajthatta végre 1923-ban – mármint papiroson.

Az új problémák sorát 1918-tól s égető formában főként 1918–1920-ban kiegészítette a bolsevikkérdés, aminek ezekben az években kettős arculata volt. Romániát 1919-ben keleten és nyugaton bolsevik rendszer határolta. Mindemellett, ha felkeléstől tartani nem is kellett, a munkásmozgalom Romániában magában is megélénkült. Mindez reális fenyegetettséget jelentett az uralkodó csoportok számára. Ugyanakkor a bolsevik szomszédság jól felhasználható ürügyet is kínált arra, hogy a román expanzivizmust mögé bújtassák, s a területszerző hadjáratokat bolsevikellenes harcként tüntessék fel. A bolsevikellenes harc elválaszthatatlanul összefonódott keleten Besszarábia megszállásával, nyugaton pedig az 1916-os titkos szerződés megjelölte határ elérésével. A bolsevikellenesség e második tartalma feltárult például abban, hogy a magyarországi demokrata Károlyi-rendszer a román propagandában bolsevizmussá minősült.[73]

Az új politikai szituáció tehát végeredményben a szélsőjobb ideológiáját részben végérvényesen (nemzeti egység), részben átmenetileg (parasztkérdés) megnyirbálta, egyúttal azonban új elemmel, a belső egység megteremtésének követelményével toldotta meg, s megszilárdította korábban megfogalmazott baloldalellenességének és antiszemitizmusának alapjait. Cuza ideológiájában a háború utáni években a fentieknek megfelelő transzformációt fedezhetjük fel. Hozzájött az ő esetében ehhez még egy tényező. A maga részéről Cuza a békeszerződéssel kapcsolatos román csalódást az antanthatalmak árulásaként könyvelte el, s így már a huszas évektől kezdve az olasz, majd az olasz–német külpolitikai orientáció elszánt követője lett.[74]

Nem nehéz belátni, hogy ez az ideológia – középponti irányultságától, legfőbb intenciójától, a nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvésétől megfosztva – sokkal inkább pragmatikus program volt, mintsem tömegszervező ideológia. Hiányzott belőle a „cement", az összerendező céltudat. Mégis a háborút követő években ebben az alakjában szolgált egy új ifjúsági szervezkedés elméleti alapjául.[75] A Iaşiból kiindult egyetemista mozgolódás, amelybe Zelea Codreanu is bekapcsolódott, az 1920-as évek elején a fentebb felsorolt problémákra reagált a maga módján, nevezetesen úgy, ahogyan egy egyetemista fiatalokból, nem kis részt kamaszokból álló banda reagálhatott, amely híján volt mind a politikai ismereteknek, mind a tapasztalatoknak. A banda tömegverekedéseket szervezett az egyetemen, rátámadt helybeli munkáscsoportokra, sztrájktörőként szerepelt, és mindenekfelett: antiszemita kirobbanásokat szervezett. Az irodalom egy része finom distinkciót tesz a gárdisták antiszemitizmusa és a náci antiszemitizmus között, mondván, hogy az előbbit elementáris erejű emocionális dühkitörés, az utóbbit pedig a teljes cinizmus jellemezte. Ezt a különbségtételt a magunk részéről csak némi megkötéssel véljük érvényesnek. Mindenekelőtt azt gondoljuk, hogy összehasonlítási alapul nem lehet a náci rendszer végkifejletét választani, hanem csak a két mozgalmi szakasz kezdetét lehetséges összevetni. Ebben az esetben pedig, úgy tűnik, emóció és cinizmus egyik esetben sem zárta ki teljességgel egymást. S ha meggondoljuk, a legcinikusabb náci cinizmusát is táplálták emóciók és hitek - ha más nem, a fegyelem erényébe és erejébe vetett hit —, s éppen ezek tették lehetővé, hogy amit feladatának kapott, s annak tartott, cinikusan végrehajthassa. Másfelől, mihelyt az emocionális kitörés szervezeti kereteket kapott, azonnal megjelent hátterében a politikai számítás s a vele járó cinizmus. Ami pedig a Codreanu-csoport tevékenységét illeti, ebben a szervezés hamar megjelent. Midőn azt látjuk, hogy a csoport tagjai kibérelt vonaton hosszú utazásokat tesznek, s a megállóhelyekként kijelölt városokban valóságos Kristallwochét rendeznek: szétzúzzák a zsidó kereskedéseket, betörnek a zsinagógákba, az ott talált értékeket a lehetőség határáig megsemmisítik, a helyszínen talált embereket korra és nemre való tekintet nélkül agyba-főbe verik, akkor az akcióban a dühkitörést már meglehetősen áttételezettnek kell tartanunk. Az előre megfontoltság és szervezettség már több benne, mint a spontaneitás. Nem sokkal maradt el a szervezettség a náci szervezettségtől a mozgalom többé-kevésbé hasonló, kezdeti szintjén, s feltehető, hogy a náci megmozdulások SA-legényei érzelmileg csakúgy jelen voltak a különféle akciókban, mint román kollégáik. Csak részben módosul ez a kép - véleményünk szerint — abban az esetben, ha a kérdés vizsgálatát a vezető csoportra szűkítjük. Codreanu inkább hívőnek látszik, mint politikusnak, de vajon nem ugyanez volt-e a helyzet számos náci vezérrel a mozgalom „hőskorában”? Codreanu talán jobban elhitetett magával elveket, mint - tegyük fel — Hitler vagy Goering, sokkal jobban manipulálta önmagát, de vajon nem kellett-e a náci vezetőknek is elhitetniük önmagukkal bizonyos elveket ahhoz, hogy hatékonyan manipulálhassanak másokat? A nácizmus számára az ideológia ugyan részben tényleg eszköz volt a hatalom szempontjából, de olyan eszköz, amely alkalmazójára visszahatott. Ami a náci antiszemitizmust illeti, abban minden bizonnyal egyszerre volt jelen az emóció, a számítás, a cinizmus — majd a rendszer keretében s a háború során különösképpen —, a már megtörténtek, a már lezajlottak logikája. Emocionális alapú vak meggyőződés nélkül azonban a nácizmus és minden más fasizmus legfontosabb mozgatóját vesztené el, ami nélkül egyetlen szakaszában sem lenne felfogható, és különösképpen felfoghatatlanná válna bukási szakaszában, amikor is önfenntartását az automatikus önmozgáson kívül már csak a vakhit biztosította.

Visszatérve Codreanu és csoportja ideológiájára, a 20-as évek elején ebben átmenetileg megjelent egy új motívum. Megpróbálkoztak a munkásság érdekképviseletével, de az első kudarcok után gyorsan felhagytak vele. 1924-ben kezdődött Codreanu önálló ideológiai útja, amikor - Cuzától függetlenül, sőt vele ellentétben - az ortodoxiában és a misztikában megtalálta azt az új elemet, amely a román szélsőjobboldaliságnak értelmet, önmagán túlmutató célt s az ezzel együtt járó erőt biztosítja. Codreanu - mint látni fogjuk - ebből a szempontból is kész elvekhez nyúlt, de ugyanakkor ösztönösen politikusként cselekedett, hiszen tudhatta, hogy a román lakosság nagy többségét éppen vallásos érzésein keresztül lehet megközelíteni. Ám az ideológiába beépített új elemet Codreanu - úgy látszik - mélyen átéli, elhiszi, magáévá teszi. Valóban lemond az e világi örömökről, aszketikus életet él, idejét és energiáit a munkának, imának szenteli. Látomást lát, a börtönben megjelenik előtte Mihály arkangyal, akit azután szervezkedése névadójának és védszentjének tesz meg. Mihály megjelenését bizonyára kitalálja, de miközben társaival láttatja, maga is látni véli, a jelenés valóságát végül is elhiszi, hiszen ezt követően egész életvitelét alárendeli egy olyan kitalációnak, ami voltaképpen nem más, mint a saját küldetésébe vetett hit. A vallásos-misztikus elkötelezettség végül is odáig ragadja a gárdista vezetőt, hogy tagadni fogja mind az egyéni élet értékét, amit ugyanis a közösséginek vet alá, mind végső fokon a közösség életének értelmét, amennyiben a célt már nem a nemzeti létben, hanem a halálán túli feltámadásban véli felfedezni. Codreanu - azt hisszük - ezzel mindenki másnál jobban, világosabban megfogalmazza a nácizmus és fasizmus egyik jellemzőjét: a kétkedést saját e világi programjának kivihetőségében, ami párban jár érzelmileg azzal, hogy a gyűlölet és a büntetésvágy, a revánsvágy csak megfordítása az önelégületlenség és bűnhődésvágy táplálta életidegenségnek. Nácizmus és fasizmus természetes állapotának látszik az ön- és nemzetpusztítás stádiuma (ami azonban megint csak megfér vagy kiegészül a cinizmussal).

A vallási, valláserkölcsi és misztikus vonulat[76] két forrásból, egy közvetlen és egy közvetett forrásból szivároghatott be a Codreanu-féle ideológiába és mozgalomba. Alapjának látszik a román ortodox egyház megújulásra való törekvése, ami elsősorban a nacionalizmus vonalán talált magának utat. Ezt annál könnyebben tehette, mert múltja alkalmassá tette rá, történetileg úgy alakult ki, mint román egyház, a román nép életének, érdekeinek kifejezője. Ezt a tudati tényt az 1864-es földreform az egyház anyagi hatalmának megnyirbálása útján alaposan aláásta; a szegény, sokszor tanulatlan pópa tekintélye alászállt. Az egyházi vezetés, a szinódus a 20-as és a 30-as években nagy erőfeszítéseket tett befolyásának, hatalmi helyzetének helyreállítására, s ennek során most már tudatos politikai megfontolást követve lépett fel úgy, mint a nép, a társadalmi közösségi élet, a nemzet egyik irányítója. Mivel fokozottan napfényre jutott állásfoglalása a liberalizmussal, a szabadkőművességgel szemben, mind pedig antiszemita hajlandósága, alkalmassá vált arra, hogy az új nacionalizmussal kölcsönhatásba kerüljön. Ezek a jelenségek önmagukban is hatást gyakorolhattak a gárdista vezetőkre.

Közvetítette az ortodoxiát azonban egy világi szellemi áramlat is, amely a vallással szövetségre lépett. A Gândirea c. folyóiratról és irányzatáról van szó, amely a Sămănătorul örököse volt, de amely - elérhető nemzeti eszmét már nem találván - az „ürességet" és „céltalanságot" a hit égi mennyezetével takarta el. Figyelmét a belső megújhodásra összpontosítva, ennek mozgató energiáját az ortodoxiában találta fel, ahová Cuza, a volt ateista nem tudta követni, de ahová - mint láttuk - könnyedén követte Codreanu. Míg Iorga és a Sămănătorul programja a nemzeti egység megteremtésében találta csúcspontját, a Gândirea elméleti vezetője, Nichifor Crainic ezt az ortodoxia nacionalizmusával helyettesítette be. Crainic egyben ideológiát is teremt, amikor kimutatja, hogy az ortodoxia nem ismervén el osztályokat, idegen a kapitalizmustól és a burzsoáziától, amely ugyanis elvette az egyház birtokát, s amely osztály nem ortodox vallású idegenekből és főként zsidókból áll. Fondorlatosan álharmóniát teremt a vallás univerzalizmusa és a nacionalizmus között is, az egységet lelkinek, a különbözőséget természetinek tételezvén, ami egyúttal arra ad alkalmat neki, hogy a keresztény egységben a nemzeteket természetüknek megfelelő hierarchiában lássa, ill. hierarchiába állítsa. Az ortodoxiába ágyazva ez a hierarchia mintegy misztikus módon és spontán érvényesül. A 30-as években Crainic levonta gondolatmenetének politikai következtetéseit is, amennyiben alaptételül vette, hogy az egyéni lét lényege az alárendelődés az életet szabályozó erőknek, társadalmi tekintetben tehát a közösség érdekeit kifejező objektív akaratnak. Expressis verbis megfogalmazza, hogy a keresztény gondolatnak legjobban megfelelő államforma a fasizmus, mivel ez juttatja leginkább kifejezésre a közösségi akaratot, s amint ezt tovább pontosítja: a nemzet hatalmi akaratát. Ez a Crainic meghirdette román etnokrata állam, amely a román nép hatalmi akaratát fejezi ki.[77]

Ha az ortodoxiát mint nacionalizmust maga az egyház tételezte, a Gândirea-féle szellemi irányzat pedig keresztény-fasiszta ideológiává fejlesztette, úgy a Vasgárda bevezette a politikai gyakorlatba. A Codreanu által használt s olykor ki is fejtett tételek pedig - amennyiben nem Cuza gondolataival, úgy - ezzel a nacionalista fasiszta neoortodoxiával csengenek össze. A gárdista mozgalmat Codreanu a román nép nemzeti ébredésének tekintette, a nemzetté válás folyamatának, amelynek során a nép eljut saját személyisége és történelmi küldetése tudatához. A nemzeti egységben az egyén ugyan elveszti szuverenitását, ám cserében olyan létezővé alakul át, amely összhangban áll a legmagasabb nemzeti ideákkal. Ha nem tudnánk, Codreanu fogalmazásából megtudhatnánk, hogy a nemzetté levés folyamatáról van szó, s ez érthetővé teszi, ha a mozgalom szervezője - aki egyebekben a vasfegyelem híve és a terrort, az erőszakot távolról sem veti meg - előtérbe mégis az új embertípus kialakítását helyezi, és a program kidolgozásával kevesebbet törődik. (Ebben azonban más fasiszta vezetőktől nem különbözik annyira, mint hinni lehetne, tekintettel arra, hogy a programadásban a többiek is csak a látszat szerint voltak buzgók, deklarációik azonban alig tartalmaztak valóságosabb programot, mint Codreanu nyilatkozatai.) Ennek az új embernek azonosulnia kell a románság erényeivel, s ha ezt eléri, úgy alkalmas lesz arra, hogy minden problémát megoldjon, s minden követendő programot kidolgozzon. A vezér a nép szellemi állapotát testesíti meg, a nép magatartásának leképezése, aki nem azt teszi, amit tenni akar, hanem azt, amit tennie kell.

A nemzeti önazonosítás gyakorlatilag belső honfoglalást jelentett a romániai idegen lakossággal szemben. S amint a Vasgárda vezető csoportja a 30-as években a hatalom felé lépkedett, elkerülhetetlenné vált, hogy a szóban forgó idegenekről a zsidókon túlmenően is nyilatkozzék. A romániai kisebbségekre vonatkozó fejtegetések és programjellegű nyilatkozatok szintén új vonásokat nyújtanak a gárdista ideológiához Cuza gondolatvilágához képest. A nemzetek természeti hierarchiájából indulnak ki, de a kisebbségek esetében nem jutnak a ,,természetes elkülönítés'' oly egyértelműségére, mint a zsidókkal kapcsolatban. Lehetőnek vélik a kisebbségekkel az együttélést, azzal a feltétellel, hogy megelégszenek a földműves státussal, és bizonyítják a románsághoz tartozásukat. Egyenlő jogokra viszont csak akkor számíthatnak, ha - mint Moţa írta — ,,légionáriusokká lesznek, és szenvedve a Légióért és a románság újjászületéséért, ilyenformán egyszer s mindenkorra belegyökeresednek a mi sorsunkba és földünkbe''. Másként szólva, jogegyenlőségre annak van kilátása, aki nemzeti voltát feladja. Azok a kisebbségiek viszont, akik erre nem hajlandók, rendkívüli intézkedésekkel néznek majd szembe. Polihroniade szerint leginkább a magyarok, bolgárok és ukránok esetében kellett ilyen ellenállásra s következésképpen a velük szemben alkalmazandó kivételes rendszabályokra számítani.[78]

AZ OLASZ NACIONALIZMUS ÉS A FASIZMUS

Különösképpen világossá vált a válságszituáció jelentősége a fasizmus kiváltásában az olasz esetben.[79] Itt nem jött létre olyasfajta rendszerezett szellemi előd, amelyre a fasizmus rátelepedhetett volna. Az idők során felmerült eszméket, amelyekből csaknem 20 esztendő alatt kialakult a fasizmus „doktrínája", jórészt maga Mussolini[80] gyűjtötte össze. Elrendezésükben Gentile,[81] a fasizmus hivatalos ideológusa volt azután a segítségére. Mussolini viszont nem a radikális konzervativizmusból indult ki, hanem egy sajátos radikális szocializmusból. Mivel végeredményben ugyanoda jutott el, mint a többiek, az olasz fasizmus ideológiai útja mutatja meg a legvilágosabban, hogy a totális nemzet-állam gondolat feltétlenül elnyeli és legyűri a fasizmus „szocialista" töltetét, még akkor is, ha eredetileg ez a komponens volt az erősebb, vagy akár a kiindulópont.

Hitler számtalanszor büszkélkedett azzal, hogy „Weltanschauungja" gránitalapokkal rendelkezik, és ha a gránit a szilárdság jelképe, ez nagyjából meg is felelt az igazságnak. Hitler formulái és ideológiai sávjának fontos elemei semmit sem változtak 1924 és 1945 között. De mint láttuk, szellemi szempontból nagyon keveset változtatott azon az ideológián is, amelyet a radikális konzervatívoktól és főként az alldeutschoktól kapott.

Mussolini helyzete egészen más volt. Az ő ideológiája távolról sem volt „gránitszilárd", és építőköveit magának kellett összehordania. Ebben az országban a konzervativizmus viszonylag gyorsan megbukott, és politikai erői szétmorzsolódtak. Mivel a Vatikán az új olasz királyságtól 1871-ben elszenvedett sérelmei miatt[82] tilalmazta a katolikusok részvételét a politikában, keresztény konzervatív irányzat sem jelent meg. Még kevésbé beszélhetünk azután neo- vagy radikális konzervativizmusról.

Ennek első következménye abban jelentkezett, hogy amikor az expanzivitás igénye felmerült, nem jelenhetett meg konzervatív zászló alatt. A nacionalizmus mégis színre lépett, de a politikai élet más égtájain, következésképpen eltérő frazeológiával. Az olasz nacionalizmus 19. századi áramlataiból elsősorban a baloldali színezetűek maradtak fenn a 20. századi palettán. Nemzetközi összevetésben áll ez még az olasz viszonyok között jobboldalinak számító, imperialista nacionalistákra is. Ez a nacionalizmus a fasiszta ideológia megalapozásához nagyon kevés volt, még akkor is, ha számításba vesszük, hogy éppen baloldali eredete miatt eleve tartalmazott általános társadalmi szempontokat, és hogy további szociális témák merítésére Olaszországban nagy tartalék állt rendelkezésre. Mussolini ideológiai előélete, anarchista, szindikalista, szocialista tanokkal történt ismerkedése maga is kimeríthetetlen tartalékot biztosított ebből a szempontból. Ha összeszedjük az összes olyan elemet és töredéket, amelyek az első világháború környéki Olaszországban felmerültek és később a fasiszta elmélet alkotóelemeiként megjelentek, ezek összességükben is elégteleneknek mutatkoznak ahhoz, hogy fasiszta ideológiává álljanak össze. Hiányzik belőlük ugyanis a totális állam elve és követelménye, amihez Mussolininak feltétlenül el kellett jutnia, hogy az alakuló fasizmus töredékes és változékony szellemi kaleidoszkópjában rendet teremtsen és stabilizálja doktrínáját.

Az olasz fasizmus elvi alapjainak megteremtése 1914-től 1921-ig tartott. A 20-as években teltek meg a keretek tartalommal, úgyhogy 1932-ben végre megjelenhetett a kidolgozott fasiszta doktrína.[83] Ehhez azután a későbbiekben már csak kiegészítések csatlakoztak, többnyire olyan jellegűek, amelyek közelítették az olasz fasizmust a nemzetiszocialista modellhez.

Mussolini kétségtelenül szinte rászületett e feladat végrehajtására. Csodálatosan értett ahhoz, hogy eszmei tételeket apránként, lépésről lépésre, úgyszólván észrevétlenül gyökeresen átértelmezzen. Nem ismert semmiféle szellemi skrupulust, és a szükségesnek vélt alkotóelemet ott ragadta meg, ahol éppen találta. Egyszerre mindig csak keveset változtatott azon, amit tegnap képviselt, de semmi sem tartotta vissza attól, hogy valamit akár naponta változtasson véleményén. Így azután nemcsak maga Mussolini volt transzformista - amint az olaszok mondják –, de a fasiszta elmélet is a szüntelen transzformáció eredményeként állt elő.

Rendező ereje itt is, mint másutt, mindenesetre a nemzeti eszme, illetve a nacionalizmus volt. De mint mondottuk, egy baloldali színezetű nacionalizmus, amely a risorgimentóra, annak is főként plebejus-demokrata szárnyára hivatkozott, és ha nagy elődöt keresve historizálni akart, úgy nem valamiféle feudális-középkori birodalomban talált mintát, hanem – a risorgimento eszményképéhez hasonlóan – maga is egyenest a római birodalomra utalt. Ez a nacionalizmus egyebekben nem a nemzet gazdagságával, hanem szegénységével és a Dél túlnépesedésével érvelt. Mivel az országban tényleg volt szegénység, és mivel a nagyarányú kivándorlás ékesen bizonyította a túlnépesedést, könnyű volt kialakítani a nacionalizmus leghatékonyabb tételét, azt, hogy a gazdag országok igazságtalanul bánnak a szegényekkel. Mivel az egyesülés nem terjedt ki az 1860-as években minden olaszlakta területre,[84] az ezek megszerzésére irányuló, úgynevezett irredenta törekvés állandó táplálékot adott a nacionalizmusnak. Különösképpen fellobbantotta azután a nemzeti gyász érzelmeit az 1897-es aduai vereség, amelyet az olasz hadsereg az elmaradott Etiópia alig felfegyverzett hadseregétől szenvedett el, és ami miatt egy időre abbamaradt Olaszország kolonista próbálkozása.[85] Olyan szégyen volt ez, amelyet a „nemzet" nem feledhetett, vagy legalábbis, amely a nacionalizmus hangján szólaltathatta meg az értelmiség egy részét.

Az olasz nacionalizmus élvonalában nem tudósok és áltudósok, hanem elsősorban írók és publicisták álltak. Enrico Corradini és lapja, az Il Regno hirdette drámában, novellában, esszében a kolonizálást, a harcot a „pozitivista demokrácia" ellen, és újította fel a római birodalom, valamint a „navigálás" dicsőítését. Francesco Coppola fedezte fel az olaszok számára Gobineau-t és Maurras-t. Alfredo Oriani regényíró fogalmazta meg azt az állítást, miszerint a nagy eseményeket, így például a risorgimentót mindig egy kisebbség idézi elő, miközben használatba vette a „nép" minden konkrét tartalmat nélkülöző és így veszélytelenül dicsőíthető kategóriáját. Az ifjúkorában szocialista Pascoli alkotta meg a nacionalizmus és később a fasizmus számára a „proletár nemzet" fogalmát. D'Annunzio nemcsak életstílusával, háborús kalandjaival és háború utáni vállalkozásaival vált a fasiszta életvitel mintájává, de írásai egy részében is sokat nyújtott mind a nacionalistáknak, mind a fasisztáknak.

1910-ben a nacionalisták szervezetet létesítettek Associazione Nazionalista Italiana néven,[86] s ez programjának lényegévé a ,,proletár" Olaszország térnyerését tette meg külső expanzió útján. A szervezet támogatta a Líbiában megindított hadjáratot. Lapja, a L'Ideale Nazionale erős államot, hadsereget, gazdasági és gyarmati expanziót követelt, rendszeresen folytatta a római birodalom eszmei képének népszerűsítését és az új Róma kialakításának gondolatát terjesztette. Minthogy a nacionalisták egy része a szindikalista táborból érkezett, nem csoda, ha a lap hasábjain megjelent a ,,gazdaság termelőinek" érdekvédelme és a korporációk gondolata. A szervezet egyik vezetője, a csoport legjelentősebb tagja, Corradini volt az, aki rátalált - nem tudni, hogy önállóan-e vagy inspirálva - a ,,nemzetiszocializmus" fogalmára.

Ez a ,,szervezett" nacionalizmus állt a háború előtti Olaszországban a színkép jobboldalán, tekintettel arra, hogy nyílt imperialista törekvéseket karolt fel, és ezt egyáltalán nem is álcázta. Éppen ezért a politikai baloldalra nem gyakorolhatott hatást, és az ,,imperialista" nacionalistákkal hadilábon állt a szocialista, majd a kora fasiszta Mussolini is. A közeledésre majd csak 1921-től kerülhetett sor, ami végül oda vezetett, hogy a nacionalisták 1923-ban fuzionáltak a fasisztákkal, s ez szervezeti elnyelésüket eredményezte.[87] Eszméik viszont beépültek Mussolini fasizmusába. Átvette imperializmusukat, történelmi modelljüket, képüket a római birodalomról, a navigálásról, és magáévá tette a több forrásból érkező korporációs eszmét. A fasiszta korporációk egyik szervezője az egykori nacionalista, Alfredo Rocco lett.

A szindikalizmusból átszivárgott korporativizmusnak eredetileg nem volt köze a keresztényszocialista korporációs eszméhez, sem Spann Standestaatjához. Az utóbbi kettő a társadalmi status quo ante helyreállítását, a késő feudalizmus „természetes" szakmai szervezeteinek felélesztését tartotta szem előtt. A francia és az olasz szindikalizmusban megszületett korporatív idea, amit renegát szindikalisták közvetítettek a fasizmushoz, ezzel szemben azt célozta, hogy a társadalmi feszültségeket a modernizálás irányában haladják meg. Más kérdés, hogy amennyiben azután a fasiszta állam a korporációkat egyáltalán kialakította, azok a nekik szánt modernizáló szerep betöltésére eleve alkalmatlanok lettek.

Míg a nacionalista blokk nem gyakorolt hatást a háború előtt az akkor szocialista Mussolinire, nem állítható ugyanez a nemzeti gondolat finomabb megfogalmazóiról. Ő maga a nacionalista követelményekkel azt a tételt állította szembe, hogy a nemzeti érdeket nem a határokon kívül kell keresni, hanem elsősorban azáltal kell kielégíteni, hogy rendezik Olaszország belviszonyait. Ebben az időben elment odáig, hogy a szocializmust fogta fel a legszerencsésebb nemzeti integráló erőként. Másként szólva a nemzeti szempont ekkoriban sem volt tőle idegen, csak a terjeszkedő nacionalizmust utasította el, és Olaszország esetében nevetségesnek tartotta az expanzió igényét. Nagyon is értékelte viszont a nemzeti gondolatnak azt a finomabb megfogalmazását, amelyet egy ekkoriban alapított lap, a La Voce és szerkesztője, Giuseppe Prezzolini képviselt.[88] Prezzolini hangsúlyozottan elutasította a pártpolitikát, és kifejezetten az egész ország érdekeit és értékeit kívánta kifejezésre juttatni lapjában. Nagyon valószínű, hogy 1914-ben Mussolinira nem a nacionalisták, hanem Prezzolini álláspontja gyakorolt hatást, amikor a La Voce az elsők között követelte Olaszország belépését a háborúba.[89]

A sors úgy hozta, hogy egy átmeneti időszakban, 1918–19-ben Mussolini legközelebbi barátai és harcostársai egy irodalmi-művészeti csoport, a futuristák vezéregyéniségei lettek.[90] Korábban Mussolini kevés figyelmet szentelt e harcos, de politikailag jelentéktelennek tartott avantgárdista csoportosulásnak, a háború után azonban átmenetileg megnőtt a jelentőségük számára. Mivel egy időre Marinetti és társai rajta hagyták a bélyegüket a születő fasizmuson, ki kell térnünk politikai szerepükre.

A futurizmus jellegéről folytatott vita máig sem fejeződött be, aminek az az oka, hogy mint irodalmi jelenség a futurizmus bonyolultan összetett irányzat volt, hatása kisugárzott egész Európára, majd felaprózódott, és egyes részei, csoportjai nagyon különböző sorsot éltek meg. Körvonalait, arculatát, és ami az irányzat szülőatyját, az olasz futurizmust illeti: tragédiáját, máig sem mutatta be méltóképpen az utókor. Mindenesetre bizonyos, hogy a futurizmus mint világjelenség sokkal mélyebb, átfogóbb, hogysem egyszerűen a fasizmus mellé vagy alá lehetne rendelni. De bizonyosnak látszik az is, hogy az olasz fasizmus kezdeti szakasza nem választható el a futurizmustól, a futurizmus olaszországi betokosodása, felbomlása és elhalása pedig a futuristáknak a fasizmushoz fűződő kapcsolataitól.

A futurizmus minden bizonnyal azért válhatott világjelenséggé, mert szélesebb problematikára reflektált, mint amit a fasizmus önmagában véve jelentett, bármelyik korszakát vesszük is alapul. Szélesebb jelentőségű fenomén volt annál is, hogysem kizárólag az olasz helyzetre adott válasznak lehetne tekinteni. A nagyvárosi ipari korszak művészeti formáit és az ennek megfelelő társadalmi-politikai gondolatokat kereste, mégpedig nem az új jelenségek tagadása, nem a hátrálás pozíciójából, hanem a megújítás, a meghaladás, a korszerűsítés zászlaját lobogtatva. Ezen a módon választ kívánt adni a létezés modern formájára, s ez tette lehetővé világméretű hatását. Ez az eszmei kép és a neki megfelelő irodalmi-művészeti megjelenítési formák nem kizárólag „kispolgáriságot" fejeztek ki, mivel e törekvéseket a közép- és nagypolgárság mozgékony, politikailag nyitott reprezentánsai is magukévá tehették. A futuristák elutasították maguktól a hierarchizált múltképet, megvetették az akadémikusságot, mozgásra és nem stabilitásra törekedtek, és esküdt ellenségei voltak az egyházi hierarchiának, a Vatikánnak. A „modern"-ről alkotott fogalmuk gyengéjét képezte, hogy ezt tartalmilag nem tudták megragadni, és így eszményképük a technikában körvonalazódott. Állam- és társadalomképük nem alakult ki, megoldási elképzeléseik következésképpen szintén nem voltak, s ez az űr a modernizálásra irányuló technika istenítésével együtt könnyen kergethette őket olyan voluntarizmusba, amit egy ügyes taktikus kihasználhatott, és lépre csalhatta őket. Végeredményben Mussolini ezt azért tudta könnyen elérni, mert a futuristák csakúgy, mint az imént tárgyalt nacionalisták, a nemzeti érdek képviseletében is szerfelett ,,dinamikusaknak" mutatkoztak. Expanziót követeltek, amit – véleményük szerint – ,,agresszív, ravasz és cinikus" külpolitikával és ha szükséges, háborúval kell alátámasztani. Mussolini ezeket az elveket sem szocialista korszakában, sem később, a háború alatt nem tette volna magáévá, de minden további nélkül meg tudta ezt tenni az 1919-es Mussolini. Így azután az első fasiszta program több pontja kifejezetten futurista követelményekre ment vissza, és elhaló hangjuk a ,,meghaladás", a technikai fejlődés stb. kérdésében egy ideig még akkor is visszhangzott a fasiszta szövegekben, amikor a futuristák már kivonultak a fasciókból.

A legmaradandóbb nyomot azonban a futuristák azzal az életstílussal hagyták a fasiszta mozgalomban, amelyet barátaikkal, az úgynevezett arditókkal együtt képviseltek. Az arditók a háború alatt szervezett, különleges feladatokra kiképzett rohamosztagosok voltak. A kormány a háború után megszüntette alakulatukat. Néhány futurista is közöttük szolgált, s ők hozták létre a kapcsolatot saját irodalmi csoportjuk és e fenegyerekek, valamint az arditók és Mussolini között. A futuristák fiatalos világmegvetése megkövetelte a ,,veszélyesen élni" stílusát, ami azután a fasizmus egyik mottója lett, míg az arditók ennek ,,rohamosztagos" válfaját képviselték, megalapozva ezáltal a valamivel későbbi squadrizmust,[91] vagyis az olasz fasizmus azon szakaszát, amelyre a felfegyverzett osztagok vandál pusztításai voltak a jellemzőek.

Végeredményben a futurista hatás a fasizmus ideológiai képéből eltűnt, ami nem csodálatos, ha figyelembe vesszük, hogy fő mondandója, a megújítás, a modernizálás szintén idegenné vált a fasiszta doktrinától. Maguk a futuristák sem nézhettek jobb sors elé az intézményesített fasizmusban. A fasiszta állam, amely saját soraiban kiirtotta a partikularizmus és a különvélemény csíráját is, magától értetődően nem tűrhetett el irodalmi fedőnév alá bújtatott politikai különcködést és futurista dévajkodást. Akik a futuristák közül megmaradtak saját útjukon, némaságra és magányra kárhoztatták magukat, a többiek pedig betagolódtak a fasiszta ,,rendbe''.

A futuristák között akadt néhány, aki előzőleg megjárta a szindikalizmus vidékét, és még több olyan nacionalistával találkozhatunk, aki eredetileg szindikalista volt.[92]

A nacionalizmus mint áramlat és a futurizmus mint nacionalista irodalmi és politikai jelenség felemelkedő szakasza nagyjából egybeesett a forradalmi szindikalizmus fénykorával, valamint egy forradalminak tűnő, de legalább részben inkább anarchista-voluntarista áramlat megjelenésével a szocialista pártban. Az utóbbi két áramlat szellemileg magán viselte a francia Georges Sorel[93] hatását, amennyiben az ideológiával (neveléssel) szemben az akciónak s az akcióban az erőszaknak juttatta az első helyet. Az irányzat legjelentősebb olasz ideológusa Arturo Labriola volt. A forradalmi radikalizmust voluntarizmus és türelmetlenség kísérte, aminek Olaszországban megvoltak az alapjai a munkásosztály társadalmi bizonytalanságában. Alig alakult meg 1906-ban a Confederazio generale del Lavoro (CGL), máris keletkezett egy kisebbségi, úgynevezett ,,direkt akció'' csoport, amely azután Unione Sindacale Italiana (USI) néven 1912-ben önálló szervezetet hozott létre. A forradalmi szindikalisták többsége köszöntötte a Líbia elleni háborút, és a kolonizálás mellett foglalt állást, megvetve ezzel az úgynevezett baloldali nacionalizmus és intervencionizmus alapjait. 1914-ben a szervezetben törésre került sor, a háborús beavatkozás hívei – nagyrészt későbbi vezető fasiszták, Cesare Rossi, Michele Bianchi, Edmondo

Rossoni és mások — elhagyták az USI-t, és megalakították az Unione Italiana del Lavorót (UIL), hogy követeljék, majd támogassák a háborút, később pedig támogassák a „győztes nemzetet”, hogy a nemzetközi gazdag burzsoázia ne üthesse el a győzelem megérdemelt jutalmától. Az említett Rossoni volt az első fasiszta szakszervezetek lábra állítója.

Anarchoszindikalista, szindikalista előélete volt annak a radikális baloldali csoportnak is, amely 1910-től megerősödött a szocialista pártban. Ehhez tartozott Benito Mussolini, akire kora ifjúságában marxistákon kívül[94] anarchista szerzők (főként Kropotkin),[95] majd Sorel és más szindikalisták gyakoroltak hatást. Mussolini azonban több kérdésben túllépett anarchista és szindikalista mesterein. Meggyőződésévé vált, hogy a direkt akciókat az élcsapat pártnak kell kiváltania, amelyben nem lehet helyük a megalkuvó reformistáknak, és amelynek szorosan irányítania kell mind saját parlamenti frakcióját, mind pedig a szakszervezeteket. Az utóbbiak képviselik és közvetítik a párt számára a tömegeket, amelyek nélkül a modern elitpárt nem működhet.[96] Mussolini hátat fordított az anarchisták állam nélküli szocializmusának is, mert úgy gondolta, hogy a gyors cselekvéseket követelő forradalom utáni időszakaszban nem lehet legyőzni a nehézségeket az állam szervező tevékenysége nélkül.[97] A forradalmi akciót követelő csoport 1912-ben jelentős sikert aratott a szocialista pártkongresszuson. Mussolini a legjelentősebb lap, az Avanti! főszerkesztője lett.

1914-ig tehát Olaszországban három olyan új áramlat lépett fel - a nacionalizmus, a futurizmus és egy szindikalista csoport -, amely az olasz társadalmi problémák megoldását nemzeti talajon követelte és területi terjeszkedéshez is fűzte. Egyöntetűen elfogadták a „szegény nemzet” terjeszkedési és kolonizálási jogát, és valamennyien hirdettek megújító eszméket a felforgatás, a reform vagy a forradalom útján. A szocialista párt forradalmi (szindikalista indíttatású) szárnyában 1914-ig senki sem lépett fel nemzeti talajon. Már utaltunk azonban arra, hogy ez Mussolininál nem jelentette a nemzeti gondolat elvetését. A nacionalizmust vetette el, és ettől elkülönítette a nemzeti érdeket. Így nem egészen véletlen, hogy éppen ő volt az, aki 1914 őszén a szocialista pártban elsőként helyezkedett arra az álláspontra, hogy Olaszországnak előbb be kell lépnie a háborúba és fel kell sorakoznia a győztesek oldalán, mielőtt szociális forradalmát megvívná.[98] Hangsúlyozzuk: Mussolini ekkor sem a forradalomnak, sem a szocializmusnak nem fordított még hátat, és egy csapásra nacionalistává sem változott át. A szocialista szót majd csak 1918-ban tűntette el új lapja, az Il Popolo d'Italia címlapjáról, hogy meghirdesse egyúttal új hitelvét, a ,,produktivizmus forradalmát".[99] Nacionalista csak a háború vége felé, imperialista majd 1919-ben lett, de még ekkoriban is megtartotta fasizmusa ,,baloldali" jellegét.

1914-ben egyelőre annyi történt, hogy Mussolini néhány exszocialista elvbarátjával együtt csatlakozott a ,,baloldali interventisták" táborához, akik a hivatalos semlegességgel szemben követelték Olaszország belépését a háborúba az antanthatalmak oldalán. Amikor azonban 1915-ben az olasz kormány megkötötte az antanttal titkos paktumát, majd májusban deklarálta a háborút, hirtelen kifogyott a szél a baloldali interventisták vitorláiból. A csoport heterogén volt, közös platformjuk nem alakult ki. Így arra sem voltak felkészülve, hogy a békét miként fogadják.

1918–19-ben egy dolog azonban tökéletesen világossá vált. Beigazolódott, hogy Mussolini jól érezte meg a kor szellemét, amikor 1914-ben a nemzeti eszmére tett, mint olyan szellemi erőre, amely országos szervező erővé válhat. Az a néhány újszerű eszme, amely a háború vége felé és közvetlenül utána Mussolini megnyilatkozásaiban feltűnt, részben a nemzeti szellem jegyében fogant, részben annak társadalmi hordozói felé irányult. Ilyen volt a már említett produktivizmus, amit egyébként valószínűleg szindikalista forrásokból merített. Ennek az iránynak abban látta a feladatát, hogy Olaszországot gazdaságilag a világ élmezőnyébe emelje.[100] Ugyanebbe a körbe tartozott, hogy a gazdaság termelőinek táborát (a nacionalistákhoz hasonlóan) most már nemzetileg legalizálta, és azt követelte, hogy annak minden résztvevője a tőkéstől a mérnökön át a munkásig, kapja meg munkájáért az őt megillető részt.[101] A nemzeti talajon és a nemzeti eszme jegyében végrehajtandó nagy átalakításhoz kereste ugyanakkor a leendő társadalmi szövetségeseket, amikor felfedezte az úgynevezett ,,trincerocraziát", a futóárok arisztokráciáját.[102] Megérezte, hogy a háborúba vonult fiatalok jelentős része új lélekkel tér majd onnan vissza. Ugyanezt a felismerést alkalmazta gyakorlatilag, amikor szövetségre lépett a már tárgyalt futuristákkal és arditókkal, majd D'Annunzio legionáriusaival és különböző frontharcos szervezetekkel. A szövetséges tábor sokszínűsége viszont azt eredményezte, hogy ebben az időben a legjobb akarattal sem beszélhetünk Mussolini-ideológiáról. Ennek a helyén heterogén egyveleget találunk, amely republikánus, szindikalista, futurista stb. elvekből tevődött össze, de ideológiává nem rendeződött.

A fasciók első, 1919. júniusi programja önmagában véve még semmi olyan ideológiai újítást nem fogalmazott meg, amely a fasizmusra jellemzővé vált. Nemzeti (és még nem nacionalista) alapon javasolt részben polgári demokratikus jellegű politikai, részben lényeges szerkezeti reformokat az üzemek irányításában való munkásrészvételig, sőt a munkásszervezetek üzemvezetéséig, a tőkére kivetendő rendkívüli progresszív adóig (ami a vagyon részleges kisajátítását kellett volna hogy jelentse), sőt bizonyos egyházi javak konfiskálásáig. 1919 tavaszán Mussolini egyéb megnyilatkozásaiban is még csak éppen hogy megcsendültek a nemzeti érdekek, a szocializmus ,,nemzeti jellegében" még nem dominált az imperializmus, az expanzió, s a szocialista tendencia még nem rendelődött teljesen a nemzeti alá. A nacionalizmus még csak annyira jelent meg, hogy a Mussolini elképzelte szocializmust ,,fogyaszthatóvá" tegye olasz nacionalista szempontból. Mussolini vállalta az olasz nemzeti érdekek képviseletét (Dél-Tirol, Dalmácia, Fiume), s általánosabb értelemben a háború és a győzelem kapcsolatának megteremtését a munkásosztállyal. Sajátos módon ekkoriban még éppen a nemzeti szempont jelentette számára az egyik legfontosabb tartókötelet, ami a demokráciához fűzte, mert a helyzetet - teljesen tévesen - úgy mérte fel, hogy Wilson mint a köztársasági és szabadságeszme ,,imperátora" segítségére lehet és lesz is Olaszországnak. A világjelenségeket azonban Mussolini ekkor már különféle imperializmusok összeütközéséből magyarázta, s míg a wilsonizmust elsősorban eszmei (és politikai) imperializmusnak fogta fel, amelynek praktikusan nincsenek határai, addig a leninizmust nyílt, militarizmusban kifejeződő brutális imperializmusként bélyegezte meg. Aligha állítható, hogy ebben az időben Mussolini fokozatosan átvette volna a nacionalisták gondolatrendszerét, hanem sokkal inkább az, hogy a mindennapi olasz kül- és belpolitikai helyzet elemzése és a velük kapcsolatban elfoglalt pragmatikus álláspontok folyamatában tolódott a ,,nemzeti" és ennek külső, imperialista felfogása felé, s ezáltal - egyúttal - mind közelebb került a nacionalistákhoz. Egyelőre azonban Mussolini - eltérően a nacionalistáktól - nem fordult szembe a demokráciával, hanem továbbra is a forradalmi (nemzeti) szocializmus talaján állt, már csak azért is, mert ebben az időben még nem voltak tisztázottak a háború utáni válságból kivezető út társadalmi meghatározói sem olasz, sem nemzetközi méretekben. Mussolini saját kísérletében még számított a munkásosztályra, s olasz szempontból, tehát a nemzeti imperializmus szintjén az európai demokráciákra. A fasizmus ebben az időben ideológiailag sok lábon járt, s ezt sokáig már csak elméletileg sem lehetett fenntartani. Végül fenntarthatatlanná vált a belsejében felgyűlő társadalmi feszültségek miatt. Mussolini szeretett volna ,,balra" nyitni, közben azonban azon a címen, hogy az olasz néptömeget visszatartsa a mélybe ugrástól, vagyis egy bolsevik forradalomtól, már 1919-ben a szocialista pártot tette a rohamosztagosok első céltáblájává.

Beszélhetünk-e kitapintható fordulópontról Mussolini gondolkodásában a nemzeti szemponttól az imperializmusig, egyelőre nyitott kérdésnek látszik, de nem nagyon valószínű, hogy beszélhetnénk. Inkább arra lehet hajlani, hogy ez az „átrendeződés" egy csaknem szakadatlan folyamatot alkotott, amelyen belül viszonylag fontos állomásokat képeztek a békekonferencia fordulatai. Ezek ugyanis világossá tették, hogy a wilsonizmushoz fűzött remények csalókák voltak. Fontos állomások voltak a csalódások is, amelyek Mussolinit az olasz munkásosztály részéről érték, amennyiben nemzeti eszméi iránt ez a munkásság alig mutatott fogékonyságot. Állomásokat képezett azonban minden egyes gyakorlati lépés is a mozgalom történetében: Mussolini kapcsolódása a futuristákhoz és az arditi mozgalomhoz, a szocialista párt elleni fellépésekhez, D'Annunzio fiumei vállalkozásához (még ha D'Annunzio és Mussolini viszonya meglehetősen ambivalens volt is) és így tovább. Mindenesetre 1919 őszén Mussolini már a nemzeti érdekek alapján helyezkedett szembe a szociáldemokráciával, s levonta azt a nagyon fontos következtetést, hogy a nemzetietlen szocialista vezetés miatt az új uralkodó osztály szerepére (Paretóra hivatkozik) a munkásosztály nem alkalmas. Ugyanakkor meghirdette az olasz imperializmus később minimálisnak bizonyuló céljait, vagyis felújította az olasz nagytőke korábbi imperialista programját.

Az egyetlen motívum, amely végigkísérte Mussolini eszmei útját 1914-től kezdve, a nemzeti érdek védelmében és képviseletében jelölhető meg. Ugyanez biztosította vegyes összetételű tábora összekötő kapcsát is.

Mussolini maga is több ízben, többféle megfogalmazásban előadta, hogy ideológiájának s egyáltalán a fasizmusnak a nacionalizmus a lényege, amit ha elejtene, öngyilkosságot követne el. Ha a hirtelen támadt expanzív nacionalizmus szülőokát keressük, aligha mutathatunk rá másra, mint arra a körülményre, hogy az olasz elmaradottság, egyensúlyhiány a fennálló liberális szisztémában nem látszott meghaladhatónak. A nacionalizmus, ami a háború végéig terebélyesedése ellenére sem volt számottevő mint társadalmi és politikai faktor, a háború utáni szituációban új fogódzókat talált. Mussolini, aki eddig az időpontig mind ideológiaformálásban, mind szervezetteremtésben igazában véve csak a nacionalisták, futuristák és mások nyomában kullogott, hirtelen meg tudta teremteni a szétszórt irányok közös ideológiai platformját (jobban mondva, nem kellett megteremtenie, csak felismernie, hogy ez a nacionalizmus), s ki tudott alakítani egy olyan szervezeti keretet, amely azután a hasonló áramlatok gyűjtőmedencéje és egyúttal temetője lett.

A nacionalizmus új fogódzói közé tartozott maga a háború és az azt kísérő propaganda. A háborút Olaszország minden látszat szerint nemzeti érdekekért vívta, azért, hogy megkaphasson zömükben vagy részben olaszlakta területeket: Dél-Tirolt (Alto Adige), Isztriát, a dalmát tengerpartot. Gyarmati terjeszkedésről a propagandában nem esett szó, és az antanthatalmakkal kötött egyezmény sem tartalmazott ilyen ígéretet. Az olasz katonák azt hallották, hogy elnyomott testvéreikért harcolnak, valamint azt, hogy áldozataiknak nem marad el a megérdemelt jutalma.

Alig fejeződött be a háború, és az olasz tömegeknek észre kellett venniük, hogy a háborús célok elérése körül komoly nehézségek tornyosulnak, és a ,,haza", közelebbről nézve a liberális kormányzat vagy nem képes, vagy nem hajlandó leróni háláját. Az antant vonakodott beváltani ígéreteit, és különösképpen ellenezte Fiume átadását, amit kétségkívül nem is ígért meg, de amihez az olasz közvélemény a legerőteljesebben ragaszkodott. A párizsi konferencia eseményei napról napra fokozták Olaszországban a nemzeti elkeseredést, és hozzájárultak ahhoz, hogy a nacionalizmussal manipulálni lehessen mind szélesebb tömegeket. A békeszerződés végeredményben messze elmaradt az olasz várakozásoktól, és amikor Mussolini a ,,jogos olasz igényekkel" szemben megbélyegezte a ,,jugoszláv imperializmust",[103] már sok olasz tapsolt neki. Széles olasz rétegek szemében igazolást nyert a régi szindikalista tétel, hogy ti. a szegény nemzetet a gazdagok megfosztják jogos, az adott esetben hároméves háborúval, véráldozattal kiérdemelt jussától. Az érzelmeket azután még jobban felkavarta D'Annunzio fiumei vállalkozása: a város illegitim megszállása vegyes összetételű – jobboldali nacionalistáktól radikálisokon át szindikalistákig és anarchistákig terjedő – erőkkel.

Az 1918–19-es nacionalista hullám magában hordozta a siralmas békéért felelős liberális kormánnyal szembeni elégedetlenséget. Ezt pedig tetemesen megnövelte az a tény is, hogy az olasz liberalizmus tényleg nem tudott eleget tenni a háború alatt elhangzott ígéreteinek, sőt egészében véve bénultan és tehetetlenül állt szemben azokkal a problémákkal, amelyek a győzelem után felmerültek.

A fő feladat a termelés visszavezetése volt a béke körülményeinek vágányaira, méghozzá valóban a nagyobb termelékenység és hatékonyság megcélzása szellemében. Mivel azonban a kormány a munkáskérdés rendezésével nem foglalkozott, az országot kemény sztrájkhullám öntötte el, és a munkások kicsikarták maguknak, amit sosem voltak képesek megszerezni békés úton. A nagytőke természetesen azonnal jelezte, hogy ilyen körülmények között veszélybe jut az egész termelés. Az állam az átállást nem tudta finanszírozni, a kompromisszumot nem volt képes elősegíteni, de a munkásmozgalom leszerelésére sem mert vállalkozni. A munkásmozgalom eljutott egészen a gyárfoglalásig, de miután nélkülözte a vezetést, itt megállt, és 1921-től kezdve lassanként visszahúzódott.[104] A liberális kormányzat nem tudta csillapítani a szegényparasztok földéhségét sem, mert nem akarta elveszíteni a birtokosok politikai támogatását, de válasz nélkül tűrte, hogy a parasztok kisajátítsanak és művelés alá vonjanak földesúri földeket. A parasztmozgalommal 1921 folyamán majd a fasiszta squadrók végeztek.[105] A liberális kormányzat tehetetlenségével és javaslatszegénységével azt érte el, hogy fokozatosan veszítette társadalmi támaszát a birtokos osztályokban, miközben új támaszt nem szerzett a széles tömegek és pártjaik soraiban. Az 1919-ben alakított katolikus színezetű Partito Popolare (Néppárt) elkötelezte magát a földéhség enyhítése mellett, és anélkül nem vállalkozhatott kormánytámogató szerepre.[106] A szocialista pártot vagy egy részét pedig vélhetően csak széles reformprogram talaján lehetett volna rábírni a koalíciós kormányzásra, ilyen programmal azonban Olaszországban senki sem rendelkezett.

Mindemellett most már határozottan jelentkezett a politikai életben egy új társadalmi csoport, a középosztály vagy a középrétegek csoportja. Korábban e csoport megoszlott más pártok között, önálló politikai képviselete nem volt. Hangját lapokban, pamfletekben és – mint fentebb is láthattuk – nem kifejezetten politikai szervezetek kereteiben hallatta. Exponensei közeledésére 1914-től kezdve került sor, és az egységbe szervezés a háború után megújult erővel folytatódott. Voltaképpen e kísérletnek volt egyik képviselője Mussolini is. Míg azonban a háború előtt és alatt e szervezkedésnek úgyszólván csak vezetői voltak, 1918-ban kezdtek megjelenni a „sorkatonák" is. Ennek titka elsősorban abban kereshető, hogy a lövészárokból a „trincerocrazia" tagjai nemcsak új s ezúttal követelőző lélekkel tértek haza, de legelemibb követelményeiket is hiába fogalmazták meg, mert elvesztegetett éveikért, esetleg egészségükért és épségükért, senki sem nyújtott kárpótlást nekik. Olaszországban állás- és pénzszűke, áruhiány és infláció volt. Zömmel e háborúból megtért harcosok, akik számára a békés Olaszországban sem pozíció, sem kenyér nem nagyon kínálkozott, tűntek fel azután mint arditók, legionáriusok, fasciotagok és végül mint a fasiszta squadrizmus keretlegényei. E társadalmi csoport némi billegés után a már jobboldali fasizmus felé talált magának utat. Ennek – úgy tűnik – csak egyik vagy szűkebb okát képezte, hogy a szocialista párt elzárkózott mind a középrétegek szemében oly fontos nemzeti eszme, mind e rétegek egzisztenciális problémáinak képviselete elől. Kétségtelen, hogy ez politikai tévedés volt, mert – amint arra Gramsci rámutatott[107] – Olaszországban a középosztály volt az egyedüli, amely az ország minden pontján nemcsak létezett, de nagyjából azonos érdekekkel is rendelkezett, vagyis amelyik valóban nemzeti jellegű volt, míg a többi osztályok helyzete is, jellege is változott a földrajzi övezetek szerint. Ez a tévedés azonban beintegrálódott egy sokkal általánosabb problémába, abba, hogy a középrétegek zöme érdekeit többé sem megvédve, sem képviselve nem látta a liberális szisztéma által. A ,,demoliberálisok", ahogyan a politikai vezető csoportot nevezni kezdték a demokrata és a liberális szó összevonása alapján, nem tudták kellően szolgálni az ország érdekeit sem a belső terrénumon, sem külpolitikai értelemben – vélték ezek az emberek.

A társadalmi földcsuszamlás 1918 után összességében azt eredményezte, hogy a liberális kormányzat napról napra veszítette társadalmi konszenzusát, és vele együtt értéktelenedett el a liberális doktrína is. Helyét az olasz társadalmi és politikai élet jelentős fragmentumában a nacionalizmus foglalta el, többek között azért is, mert rendkívül alkalmasnak mutatkozott arra, hogy alája sorolják az összes olasz problémát.

Mussolini feltevése igazolódott akkor is, amikor azt gondolta, hogy a nacionalizmus megfelel politikai kötőanyagnak. Segítségével vont be fascióiba a politikai világ meglehetősen különböző égtájairól érkező embereket. 1914-től kezdve Mussolini előbb a nemzeti eszme, majd a nacionalizmus tétjére játszott. Mint láthattuk, 1919-ben azonban még megtartotta mozgalma baloldali színezetét, ami megfelelt saját múltjának, és egyelőre megfelelt szövetségesei hajlamának is.

1919 novemberében azonban az úgynevezett baloldali fasizmust katasztrofális vereség érte. A szövetségesek egy része, a futuristák és az arditók miatt ugyanis a Mussolini-féle fasciók máris súlyosan kompromittálták magukat szocialistaellenes fellépésekben, s ez azt eredményezte, hogy a politikailag számottevő baloldali csoportok végül nem vállalták a közös választási küzdelmet az ,,áruló" hírében álló Mussolinival. A magukra maradt fasiszták egyetlen képviselőt tudtak beküldeni a parlamentbe. Az addig megszervezett fasciók nagy része felbomlott, a mozgalom hetek alatt szinte eltűnt a politikai mezőnyből. Mussolininak, ha mozgalmát életre akarta galvanizálni, le kellett vonnia bizonyos következtetéseket. A legfontosabb következtetés abban állt, hogy baloldali fasizmust Olaszországban nem lehet szervezni, mert ehhez sem politikai partner nem kínálkozik, sem tömegek nem jönnek mozgásba szavára.

1919 végétől a baloldali fasizmus helyét lassan kezdte felváltani a jobboldali fasizmus. Ez sem egy csapásra történt azonban. Mussolini az átállást ugyanolyan transzformista módszerekkel oldotta meg, mint amilyenekkel addig is dolgozott. Ideologikus megnyilatkozásaiból továbbra sem tűntek el a forradalmi szloganok, és továbbra sem egy ,,oldal" képviselőjének tűntette fel magát, hanem az egész nemzet nevében lépett fel.

Már szóltunk arról, hogy mily mesterien értelmezte át Mussolini saját álláspontjait, anélkül hogy valaha is elismerte volna a lényegben történt változást, holott többnyire a lényeg változott erősebben, mint a sloganrendszer. De ő nemcsak saját nézeteinek áthangolásában jeleskedett, hanem értett ahhoz is, hogy más szerzők eszméit állítsa más-más összefüggésekbe és használja fel egymástól homlokegyenest eltérő célokra.

Hitlertől eltérően Mussolini sokat olvasott élete minden szakaszában, és sajátjának mondott mindenkori nézeteit zömmel másoktól kölcsönzött gondolatokból, töredékekből állította össze. Ez úgy történt, hogy átszűrte őket saját legfontosabb törekvései szűrőjén, vagyis egyszerű ,,utánzónak" semmiképpen sem mondható. Tekintettel arra, hogy Mussolini távoli és közvetlen céljai is változtak, változott a kölcsönvett elemek felhasználási módja és célja is. A szerzők maguk azonban ennél csak sokkal kisebb mérvben cserélődtek. Ezért nehéz szétválasztani azokat az auktorokat, akik a szocialista, illetve a fasiszta Mussolinira voltak hatással. A legtöbb olvasmány, amely Mussolini szocialista korszakát jellemezte, átalakult módon és formában jelen maradt a fasiszta Mussolini gondolatvilágában is. Marx és a marxizmus, kiegészülve azután a Lenin képviselte szocializmussal – Mussolini számára hosszú ideig a legfontosabb viszonyítási alap maradt.[108] Állandóan mérlegelte a szovjet rendszer és saját rendszere eltéréseit, illetve azokat a jelenségeket, amelyek az ő szemében hasonlóságok voltak, és legfőbb gondját képezte, hogy kimutassa a „nemzeti kollektivitás" gondolatának előnyeit az internacionalistával szemben. Mindvégig vitázott a szocializmus fő tételeivel, és minduntalan kereste – természetesen meg is találta – azokat a pontokat, amelyek őt igazolták. Ennek ellenére a gazdasági válsággal kapcsolatban még 1930-ban sem röstellte a nyilvánosság előtt kérdésként felvetni, hogy vajon nem volt-e igazuk a közgazdaságtan „régi mestereinek", vagyis Marxnak és Engelsnek, amikor azt állították, hogy az üzemi racionalizálás mellett meg kell szervezni a gazdaságot nemzeti méretekben is.[109] A nagytőkének szánt eme fenyegetését később elejtette, mondván, hogy a gazdaság állami szervezése a Szovjetunióban siralmas eredményekre vezetett.

Sokkal egyértelműbb alapokon maradt meg Mussolini fasiszta gondolati rendszerében a szocialista fejjel olvasott és értékelt Nietzsche, Sorel, Pareto és sokan mások. A szocialista Mussolini számára Nietzsche a germán imperializmus nagy tagadója, a forradalmár „új ember", a szocialista superuomo alkotója volt,[110] hogy azután a gyengeség ostorozójaként és a nagy egyéniség voluntarizmusának megéneklőjeként épüljön be a fasiszta Mussolini képébe. Sorel előbb a szocialista forradalom, azután a fasiszta új civilizáció katarzisának hírnöke volt számára, hogy a híres „mítosz" szükségletéről és a fasizmus által utóbb megcsúfolt szindikalizmus kérdéséről ne is beszéljünk. Az elit kérdésével már a fiatal Mussolini foglalkozott, és a szerzők, akik ebben a vonatkozásban tanáccsal szolgáltak számára, részben ugyanazok maradtak később is. Valószínű, hogy amikor az 1910-es években fellépett az elit- vagy az élcsapatpárt követelményével, ebben befolyásolták az orosz szociáldemokrácia belső vitái e kérdésről, amelyeket akkori barátja, majd az Avanti!-nál munkatársa, Angelica Balabanova (Balabanoff) közvetíthetett hozzá.[111] Kétségtelen viszont az is, hogy Mussolini Genfben hallgatta egy ideig

Pareto előadásait, majd amikor első ízben fellépett a szocialista pártszakítás, vagyis a párt megtisztítása és élcsapattá tétele követelményével, akkor éppen a neves szociológusra hivatkozott.

Alighanem Pareto volt az egyetlen, aki a korabeli olasz tudományos élet részéről tartós nyomot hagyott Mussolini, következésképpen a fasizmus ideológiáján. Jóllehet egyesek felvetették, nem mondható megalapozottnak ugyanez sem Benedetto Croce, sem Gaetano Mosca esetében.

Crocénál nem kell hosszan időznünk.[112] A vele szembeszegezett kritikák részben abból táplálkoznak, hogy mint antipozitivista az emberi létezés immanenciájának teljes racionalizálását és racionalizálhatóságát elvetette, és szembeszállt Hegel szüntelen fejlődést hordozó dialektikájával, ami a szellem dialektikáját jelentette, bár Croce nagyon is azon volt, hogy a szellemet jogaiba visszajuttassa. A történelmet azonban kezdet és vég nélküli, immanens, önmagát teremtő és önmagáért beszélő folyamatként fogta fel, reáliának, olyan reáliának azonban, amely számos momentumában irracionális. Éppen ezért lehetőnek vélte a „szellem megbetegedését", aminek egyébként magát a fasizmust is tekintette. Irracionális tényezők közé sorolta a természetet, a tudományokat, a költészetet és – amit leginkább szemére vetnek – a politikát. Túlzónak látszik mégis az a felfogás, amely szerint ez utóbbi által hozzájárult volna a háború utáni politikai válsághoz. Úgy tűnik inkább, az utóbbinak, a politikai válságnak lehetett szerepe abban, hogy Croce – annyi más gondolkodóval együtt egyébként – a politika racionális irányíthatóságába vetett rég megingott hitét elveszítse. Megalapozottabbnak tűnik az a vélekedés, hogy Croce tételét a politika irracionális voltáról a fasizmus valamelyest hasznára fordíthatta, ha nem is doktrínája tételeként, hanem mintegy hallgatólagosan. A fasizmus azonban sokkal inkább igazolta Crocét, legalábbis annyiban, hogy a történelem bizonyos szakaszán lehetségessé válik a politka nagymértékű irracionalitása. Croce filozófiájának további motívuma a szembehelyezkedés a marxista fejlődéselmélettel, ez azonban a polgári gondolkodás vonulatában olyannyira közhelyeset, hogy különleges szerepet sem a fasizmus vonatkozásában, sem egyébként nemigen lehet neki tulajdonítani. 1924-től kezdve egyébként Croce a fasizmus ellenfeleként tevékenykedett.

A két neoszkeptikus szociológus, Mosca és Pareto éppen szkeptikus minősége miatt kerül az irodalom egy részében a vádlottak padjára vagy legalább - ami Moscát illeti - az önkénytelen segítő szerepébe. Mosca[113] leginkább a Max Weber által is képviselt történelmi pluralizmus által vált ismertté. Egyetlen okkal - legyen az klimatikus, földrajzi, gazdasági stb. - a történelemi jelenségeket nem tartotta magyarázhatóknak. Ezt Mosca a maga részéről tovább konkretizálta, tételezve, hogy minden eseménysorban más-más oksági összefüggési rendszer jelentkezik, s ezeket esetenként kell feltárni. Legállandóbb elemnek az uralkodó, másként a politikai osztályt, megint másként az úgynevezett elitet tekintette, amelynek uralma nézete szerint a demokratikus lepel mögött éppúgy érvényesül, mint bármely más formában. Ez az osztály irányítja a ,,népakaratot", ez manipulálja a hangulatot, végeredményben ez dirigál, s ezen nem változtat a legszélesebb körű választójog sem. Ez az osztály adja meg a társadalom arculatát. Az emberi társadalom legerősebb mozgatórugója a bekerülés vágya ebbe az osztályba, ami önmagában véve kizárja a morális politika lehetőségét és az abszolút igazságosságot. A maximális társadalmi elvárás tehát csak a relatív igazságosság lehet. A politikai eszmék nem egyebek ennek az elitnek a formuláinál, amelyeket felhasznál, de amelyeknek önértékük nincsen. Mindeddig Mosca gondolatmenete valóban mélyen szkeptikus, de gyakorlatilag nem egyéb, mint a korabeli demokráciák alapjában jogos bírálata, amit - már távolról sem ilyen megalapozottan - általánosít. Ugyanezt teszi egyébként, amikor konkrétan a korabeli parlamentarizmust bírálja. Tudományosan gyenge pontja a politikai formulák milyenségével kapcsolatban mutatkozik meg, amennyiben nem is kísérli meg okát adni annak, hogy mindegyik úgynevezett elit miért választ más-

más politikai formulát. Ez a gyengeség egyúttal arról is árulkodik, hogy a szerző az elit szerepét mérhetetlenül eltúlozva abszolutizálja. A pluralizmus Moscát e ponton kétségkívül cserbenhagyja. Ha talán a fasiszták Mosca demokrácia- és parlamentarizmusbírálatát figyelembe vehették is és hasznosíthatták is, erről valójában nem ő tehetett, hanem az a demokrácia, amely e bírálatot megengedte, s megengedte egyúttal a fasizmust is. Mennyire helytálló ez, megvilágosodik, ha a Mosca által felvett két fő politikai forma - a monarchista arisztokrata és a demokrata közötti választását vesszük figyelembe. Miután rendező elvként az egyén optimális jogi védelmét választja, optálása a demokrácia mellett nem is lehet kétséges, aminthogy a későbbi alternatívában, amit a demokrácia ellenpárjaként már nem a monarchia, hanem a fasizmus nyújtott, még határozottabban tette ugyanezt. Mosca - ha intenciói mélyére hatolunk — voltaképpen olyan bírálatot gyakorolt a liberális demokrácia felett, amely annak megújítását és a maximálisan lehetséges jogi védelem biztosítását szolgálta a polgárinak megtartott társadalomban a szocialista forradalom és a proletáruralom elutasítása, kizárása mellett. E bírálat és a Mosca-féle elitelmélet felhasználása egyéb célokra ezen a szándékon kívül esett.

Merőben más a helyzet Pareto elitelméletével. Midőn Pareto[114] egy tudományos társadalomelmélet alapjait próbálta kialakítani, saját korát illetően csak kétoldalú - a polgári liberalizmust és a szocializmust illető - bírálatig jutott el. A múltra általa kivetített ciklikusság soron következő láncszemét elvileg fogalmazta meg csupán, s ezt az elvi megfogalmazást próbálták a fasiszták magukra vonatkoztatni. A társadalmi létezés származékos, változó elemeit (derivátum) éppúgy, mint az ezek eltávolítása után visszamaradó, állandó elemeket (residium) legnagyobbrészt logikátlanoknak, s elsősorban az ösztönös által meghatározottaknak véli. A residiumok közül a politika szempontjából különösen kettőt tart fontosnak, az úgynevezett kombinatív ösztönt, vagyis a gondolkodási és szervezési képességet, valamint a csoportösztönt, az összetartozás igényét. Elsősorban e kettőn alapul - véleménye szerint - a történelem ciklikussága, amit tulajdonképpen a mindenkori elit váltakozása idéz elő és tart fenn. Az elit ugyanis alapjában kétféle típusú, az egyiket a kombinatív ösztön, a másikat a csoportösztön jellemzi. Az első - amely kb. megfelel Machiavelli rókáinak - a rendszerfenntartó, taktikus, kombináló politikus, akinek a cselekvéshez nincs szüksége hitre, hősiességre stb. A második csoport, az oroszlánok klánja a változást, a forradalmat hordozza, ez a csoport telve van ösztönerővel, hősiességgel. A továbbiakban Pareto részletezi a történelmet mint a kétfajta elit ciklikus váltakozásának történetét, és kidolgoz egy sémát az eliteken belüli optimális összetétel, a cirkuláció, a nyitottság fenntartása, a zártság következményei stb. szempontjából. Saját korát illetően arra a megállapításra jut, hogy a demokráciák rókaelitje a dekadencia lejtőjén csúszik lefelé, s ezért közel az idő, midőn az oroszlánoknak fel kell őket váltaniuk. Jóllehet az általa szükségesnek és elkerülhetetlennek vélt változás egyik szimptómáját látta az oroszországi forradalomban (a lenini államban szerinte megjelentek az új oroszlánok anélkül, hogy a rókák teljesen eltűntek volna, vagyis ez a szerkezet saját receptje szerint megközelítette az optimálisat), nem kétséges, hogy Pareto Európa számára nem ezt a fajta oroszlánréteget vélelmezte és várta. Miért lehettek oroszlánjai olyannyira különbözőek például saját szemében, ösztönös megítélésében is - ezt a kérdést Pareto nyitva hagyta. (Ez egyébként arra engedett következtetni, hogy formalizáló kategóriarendszerrel - amilyet egyébként tucatjával fel lehet állítani - az ember saját létezésére és annak folyamatára ráteríthet ugyan egy színes kendőt, az alapvető emberi ösztönök cselekvési irányának megértéséig azonban ezen az úton nemigen jut el.)

Pareto ahistorikus elitelmélete kapóra jött az olasz fasisztáknak, éppen úgy, amint a gondolati, az eszmei elem eltüntetése is kedvükre volt. 1922-ben a szociológus Mussolinihez intézett üzenetekre is vállalkozott. Így óvta attól, hogy Giolittivel szövetkezzék, majd jelezte számára a cselekvés idejét: „Most, vagy soha!" Mussolini mindezt meg is hálálta. Nem mulasztotta el a hivatkozásokat, amelyekre azonban Pareto, aki az olasz fasizmus uralomra jutását csak kevéssel élte túl (1923-ban halt meg), s ez alatt az idő alatt sem tartózkodott Olaszországban, már semmilyen módon nem reagált. Elképzelhető, hogy az idős szociológus ekkoriban kételkedni kezdett abban, hogy vajon Mussolini tényleg az új „oroszlánelit" képviselője lenne. (Ha Pareto epithetonjainál kívánunk maradni, Mussolini inkább oroszlán bőrébe bújt rókának felelt meg.) Másrészt természetesen az is kétséges, hogy vajon Mussolininak tényleg Pareto elméletére lett volna szüksége ahhoz, hogy hatalomra törjön. Hivatkozásnak azonban mindenesetre megfelelt.

Az igazsághoz ugyanis hozzátartozik, hogy Mussolini továbbra is gátlástalanul hivatkozott bárkire, és vett kölcsön motívumokat bárkitől, olykor hivatkozás nélkül is. 1919–1922 között az ideológia mindenesetre továbbra is képlékeny, cseppfolyós maradt. Mussolini is, mozgalma is vett fel új és új hatásokat, mindenekelőtt az olasz politikai szférából és abból a kapcsolatrendszerből, amelyet a fasiszta mozgalom kialakított mind kiterjedtebb társadalmi rétegekkel és osztályokkal. Az ideológiaformálódás folyamata alárendelődött egyfelől a különféle és ideológiailag is eltérő áramlatok egységesítésére irányuló törekvésnek, de a fasizmus uralmi igényének is, amely megkívánta, hogy az ideológia úgy fogalmazódjék át, ahogyan a hatalomra jutás (a társadalmi támogatás) esélyei megkövetelik.

1920 elejétől, azaz a jobbratolódás kezdeteitől ez az irány a korábbiaknál sokkal világosabbá vált. A fasciókba újfajta emberek kezdtek betódulni, akik számára a finom választóvonal nacionalizmus és imperializmus között semmit sem jelentett, és akik saját érdekeik képviseletében az ököljog elvi alapjára helyezkedtek. Többé már nem egy vitázó vezérkarról volt szó, hanem megjelentek a Mussolini által oly hőn várt tömegek. Jó részükben középrétegbeliek voltak, de nem kis számban megjelentek közöttük mindenféle eredetű - iparos, paraszt, munkás - elemek is. Élükön új fasiszta vezetők léptek a színre, akik szintén nem politizálgatni kívántak, hanem ,,rendet'' teremteni, és akik ügybuzgalmuk révén egyre több anyagi támogatáshoz is jutottak mindazok részéről, akik az erőszakos rendcsinálásban érdekeltnek érezték magukat. A fasizmus új táborának java részét egyáltalán nem érdekelte, hogy Mussolini ebben az időben is fenntartott forradalmi frázisokat, sem az, hogy a kormány rendszeres támadása ellenére egyelőre nem támadt rá magára a demokráciára mint olyanra, sőt - mint kijelentette - az igazi demokrácia megteremtésére akart vállalkozni.

Mussolinit egyelőre láthatóan nem annyira saját kicserélődött társadalmi bázisa tolta jobbra, mint inkább az a felismerése, hogy hatalmi esélyei csekélyek maradnak, ha fenntartja és folytatja a királyság elítélését és a Vatikán elleni elvi harcot. Engedményei e kérdésekben azt eredményezték, hogy a fasciók 1920. májusi kongresszusán a republikánusok már meg sem jelentek, a katolicizmus és a Vatikán dicsőítése miatt a futuristák pedig elhagyták a kongresszust. Ezáltal gyökeres változás következett be a fasiszta mozgalom vezetésében, a vezetés új összetétele pedig elavulttá tette az 1919-es programot. Az új szövegből elmaradtak a köztársasági-demokrata ízű követelmények, a futurista modernizáló törekvéseket kifejező passzusok, és csökkent a gazdaság átszervezésére irányuló paragrafusok radikalizmusa."[115]

Ugyanebben az időben kapott szárnyakat az úgynevezett squadrizmus. A fasiszta rohamosztagok rendszeres támadásokat szerveztek részben szocialista központok (pártházak, kiadók stb.), részben a földfoglaló parasztok ellen. 1920 végétől a fasiszta erőszak elárasztotta szinte az egész országot. Ezen felbuzdulva egyre több birtokos fordult érdeklődéssel a mozgalom felé. Anyagi támogatást nyújtottak a parasztok megfélemlítéséhez, és nem egy közülük belépett a helybéli fascióba. 1921-ben kibontakozott a fasizmus agrárszakasza, amelynek során a földbirtokosokkal szövetségben szétverte a földfoglaló parasztszervezeteket, és a faluban visszaállította a korábbi viszonyokat és földbirtokállapotokat.

Sikerei és tömegeinek szaporodása ellenére a fasizmus 1921 elején továbbra is izolált volt politikailag. Ezen, következésképpen a hatalmi esély minimális voltán az sem segített, hogy az új választásokon a liberális párt vezetője bevette a fasisztákat a választási blokkba, és így Mussolini 35 képviselő élén vonulhatott be a parlamentbe. Fennállt ugyanis számára annak a veszélye, hogy a szocialista párt soron lévő kongresszusa lehetővé teszi végre a párt együttműködését a liberálisokkal, ami baloldali koalíciós kormányhoz vezetne, és feltehetően véget vetne a fasiszták kormányzati reményeinek. E szorult helyzetből kiutat keresve Mussolini felvetette egy megbékélési paktum kötését, és ezt egy szocialista csoport meg is kötötte. A pacifikálási egyezmény aláírása azonban válságállapot kialakulásához vezetett a fasiszta mozgalomban. A squadrók vezetői és tagjai, a vidéki fasiszta kiskirályok, az úgynevezett raszok, a szocialista- és parasztverő keretlegények nem tudták megérteni Mussolini finomabb politikai taktikáját, és hasonlóan voltak ezzel a birtokosok képviselői is. Az ő szemükben abszurdumnak számított a szocialistákkal való paktálás. A vita azonban a szocialista pártkongresszus után értelmét veszítette. Nem jött létre a szocialista–liberális koalíció alapja, ezzel szemben a szocialista párt alaposan meggyengült a szélsőbaloldaliak kiválása és a kommunista párt megalakítása által. Mussolininak nem volt szüksége többé a pacifikálási paktumra. A fasiszta vezetők így minden nehézség nélkül megbékélhettek egymással az 1921. novemberi kongresszuson, amely egyébként a fasciók laza halmaza helyett létrehozta a fasiszta pártot. A párt néhány héttel később publikált programja az 1919-es verzió mellé állítva merőben új fasizmusról árulkodott.

Nem az a metamorfózis a legfontosabb ebben az új programban, ami a demokratizmus, a szociális követelések rovására és az imperialista követelmények javára végbement benne. A metamorfózis lényege nem a részletekben, hanem abban állt, hogy most már tisztán megfogalmazódott a programban az olasz fasizmusnak éppen az a lényege, ami társaival - olyannyira eltérő kezdetei ellenére - végül is összeköti. Világosan kifejezésre jut a nemzeti totalitás, ami totális állam után kiált. „A Nemzet nem az élő egyének egyszerű összessége, s nem is a pártcélok eszköze, hanem organizmus, amely meghatározhatatlan, számtalan generáció sorát foglalja magába, generációkét, amelyeknek az egyének csupán múló részei; ő a faj minden anyagi és spirituális értékének legmagasabb szintézise." A nemzet mint végső szintézis leszögezése után a program kimondja, hogy „az Állam a Nemzet jogi inkarnációja", amely állam nyilvánvalóan csakis „szuverén" lehet, s legfőbb feladatai közé tartozik, hogy „a nemzeti tradíciók, a nemzeti érzés, a nemzeti akarat féltékeny őre, védelmezője és propagátora legyen". A továbbiakban már magától értetődően rendelődik alá e szempontoknak belpolitika, külpolitika, iskolapolitika és így tovább.

A hatalomra lépést megelőző utolsó év során az ideológiában nagyjából az történt meg, ami a hatalmi kompromisszum szempontjából a monarchiával szemben (és részben a Vatikánnal szemben is) elengedhetetlennek mutatkozott. A nemzeti totalitás inkarnációja, az állam végül - éppúgy, mint gyakorlatilag - elméletileg sem konstituálhatta magát totálissá. Eléggé hosszú, végeredményben csak 1928-ban visszavont engedményt jelentett ez a parlamentarizmus javára, amit a fasizmusnak csak egy már-már létét is veszélyeztető súlyos válság után sikerült kiküszöbölnie, és soha vissza nem vonható engedményt a vezérelv alkalmazásában: a monarchia alkotmányos jogainak fenntartását (aminek 1943-ban a rendszer felszámolásában nagy szerepe lesz) és engedményt az önálló vallási befolyás s végeredményben az egyház gyakorlati befolyásának fenntartásában is (különösen az 1929-es lateráni egyezmény megkötése után). Az 1922–1928-as újabb átmeneti szakaszban mégis kikristályosodott a fasizmus ideológiája. Az állam-nemzeti totalitás további megfogalmazásához és dogmatizálásához nagymértékben hozzásegítettek az 1923-ban formailag is csatlakozó nacionalisták, nem kizárólag a végső elv, de az ennek alárendelt további következtetések: osztály- és csoportérdek alárendelése, a nemzeti egységet mintegy megvalósító és külön osztályérdeket, osztályharcot kiiktató korporatívizmus és az olasz expanzió elméleti megalapozása szempontjából. Nagy szerep jutott e fogalmazó munkában a fasizmushoz csatlakozó volt liberális Gentilének is.

Mussolini - a náci típusú ideológiákkal szemben — ha olykor a fajt mint létezőt említi is, nem tette magáévá a biológiai fajelméletet. Erre majd csak 1938-tól kezdve német nyomásra került sor, amikor az olasz fasizmus is restrikciókat alkalmazott a zsidókkal szemben. Ugyanakkor nem vetett fel soha valami önálló misztikát újpogányság vagy egyéb formában. Ennek okát magából a fasizmusból aligha lehet feltárni. Az ok valószínűleg az egész olasz kultúrhagyományban és mentalitásban rejlik. A fennálló hitvilággal másikat szembeszegezni a hitében, sőt részben életvitelében is katolikus Olaszországban reménytelen vállalkozásnak tűnhetett a pragmatikus Mussolini szemében. Annál is inkább, mert a Vatikán ebben az országban nemcsak a nemzetközi katolicizmus vezető szervezeteként jelent meg, de - minden korábbi ellenségeskedés ellenére - végső soron mindig is olasz intézmény számba ment. S ez az olasz Vatikán az 1930-as években - kisebb-nagyobb viták és illetékességi csatározások közepette - nagy megértést tanúsított Mussolini rendszerének az olasz imperialista érdekeket érvényesítő vállalkozásai iránt.

E különbségek ellenére Mussolini gondolkodásában felgyűlt lassan minden olyan elem, amely a náci és a fasiszta ideológia közös nevezőre hozását lehetővé teszi. Kiszélesedett mindenekelőtt az állam értelmezése. Az 1932-ben megjelentetett doktrína az államot már nem a nemzet „megtestesülésének", de szülőjének, a kultúra és az etika hordozójának, mintegy a lét értelmének tekintette.[116] Mussolini - csakúgy, mint minden nemzetiszocialista - semmissé deklarálta a rész- és az egyéni érdeket a kollektív államérdekkel szemben. Míg Hitler az új ezeréves birodalomról, Mussolini ,,új civilizációról" kezdett beszélni,[117] és államilag próbálta előállítani az ennek megfelelő ,,új embert", az olasz fasisztát. Meggyőződésévé vált, hogy az új civilizációt csak az úgynevezett fiatal nemzetek teremthetik meg. Azok, amelyek kialakítják a megifjulást garantáló totális fasiszta államot (olaszok, németek, japánok), míg a dekadensek, a demokráciához ragaszkodó nemzetek elagganak és elpusztulnak.[118] Ez az ideologikus feltevés Mussolinit erősen befolyásolta abban, hogy 1940-ben belefogjon hazárd háborús vállalkozásába.

Jóllehet az olasz fasizmus sosem vált elegendő mértékben ,,totálissá" ahhoz, hogy Mussolini kiiktathassa hatalma minden tényleges és vélt korlátját, a vágy erre nagyon is erőteljesen megjelent benne. Szerette volna felszámolni a királyságot, megszüntetni az egyházi befolyást, önkénye szerint működtetni a gazdaságot és a hadsereget. Az a tény, hogy mindezt nem tehette meg, csak fokozta gyűlöletét a király ellen, aki ha mást nem, a méltóság egy részét magánál tartotta, a hadsereg vezetőit, részben mert egyik szemüket a királyra függesztették, részben mert nem nyerték meg a megnyerhetetlen csatákat, a burzsoákat, akik saját hasznukkal törődtek, és nem állították elő a győztes fegyvereket, amelyekhez sem nyersanyaguk, sem kapacitásuk nem volt, és gyűlölni kezdte a ,,csuhásokat" is, akik a harmincas évek végén felhagytak a tapssal, és nem örvendeztek sem a katolikus zsidókat is sújtó rendeletek, sem a német szövetség felett. A bukás szélén a Mussolini-ideológia általános gyűlölködésbe fúlt, ami alól nem lehetett kivonni még az ,,árulóvá" vált német szövetségeseket[119] sem, és még kevésbé az olasz népet, mint olyat, amely láthatóan kevés lelkesedéssel ment el meghalni a fasizmus háborújában.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Az önfejlődés útján keletkezett náci és fasiszta ideológiák genezisének vizsgálata megerősíti azt a felfogást, miszerint ezek a teóriák válságelméletek voltak. A magunk részéről hozzátehetjük ehhez, hogy nem általában fejezték ki a nemzetközi válságszimptómákat, hanem sajátosan annak azt az alesetét, amelyben az általános szimptómák találkoztak a nemzeti retardáltság különleges válságjegyeivel.

A náci ideológia egyenesen rátelepedett a tőle függetlenül felépített alldeutsch-völkisch ideológiára, a magyar fasiszta gondolkodás néhány korábbi elemet beépítve a proletárdiktatúra kísérletére és Trianonra reagálva alakult ki, a román gárdisták a korábbi radikális konzervatív ideológiába mindenekelőtt az ortodox misztikát lopták be, míg a Mussolini-fasizmus rendkívül széles társadalomelméleti tablón csúszkálva minden más ideológiánál önállóbb munkát végzett. Míg mások a nacionalizmusból és a totális állam igényéből indultak ki (az utóbbit eredetileg esetleg fogalmazhatták tekintélyállamnak, diktatúrának vagy ,,erős" államnak is), az olasz fasizmus csak lassan, lépésről lépésre jutott el a nemzeti eszmétől a nacionalizmushoz, majd az imperializmushoz, hogy a nemzetet végül feloldja az államban, és létrehozza maga is a totális állam képét.

A radikális konzervativizmus átminősülését, illetve a fasiszta elmélet kialakulását mindenütt az első világháborút követő sajátos szituáció váltotta ki, s ennek legfontosabb összetevőit megint csak a nemzeti problémákban fedezhetjük fel. E problémák azonban jellegüket illetően eltérőek lehettek. Felvethette őket a háborús vereség, az ,,elmulasztott" vagy ,,megcsonkított" győzelem, de egy olyan győzelem is, amelynek eredményeit a nemzet nem volt képes igazán felhasználni. A ,,nemzeti" probléma voltaképpen áthatotta az élet minden területét; jelentkezett ugyanis a nagypolitikai területen kívül társadalmi és belpolitikai ügyekben is, míg a tőle valójában független kérdéseket is fel lehetett tűntetni úgy, mintha szintén a nemzeti probléma részei lettek volna. E kiélezett helyzetben a nácizmus és a fasiszta ideológia a lényeget illetően egyetlen új motívumot hozott magával: a hatalomszervező akaratot, amely ezt az ideológiát messianisztikus ígérettel ruházta fel, közvetlen céltudatot biztosított számára, és ezáltal minden korábbi szélsőjobboldali ideológiánál primitívebbé, de egyúttal hatékonyabbá is tette.

Az új totális-nacionalista ideológia hatékonysága azonban nem önmagától függött csupán. Ahhoz, hogy ez a hitjellegű tan megtalálja a számára szükséges követőket, ahhoz, hogy az általa megjelölt cél valódi célként tűnjön fel, kellettek olyan tömegek, amelyek szükségét érezték az új ideológiának, és a meghirdetett nemzeti célt el tudták fogadni nemzeti célként. A leghatározottabban utal erre a követelményre, hogy a nácizmus Németországban nyitott fülekre talált, míg ugyanazok az eszmék visszhangtalanul haltak el Ausztriában.

A nácizmus szoros kontinuitása a radikális konzervativizmussal eleve eszmei elavultságot hordozott magában, tekintettel arra, hogy az alldeutsch eszmék több évtizeddel mutattak hátrafelé az időben, és a maguk idején sem csupán reakciósak, de valójában elavultak is voltak. A modern nagyipar időszakában (és részben annak eszközeivel) zömmel a primitív erőszak bel- és külpolitikai programját ajánlották. A nemzetiszocializmus nem tett egyebet, mint e képtelenséget vitte ad absurdum. Az olasz fasizmus kezdeteiben ezzel szemben kifejeződésre jutott, hogy egy modern válságra reagál, amennyiben megjelent benne nemcsak a modernség igénye, de – sokszínű és részben baloldali indítása miatt – felmerültek benne a válság meghaladására irányuló törekvések is mind a termelés szűken vett szféráját, mind a termelési és társadalmi szervezet egyes kérdéseit illetően. A működő fasizmus azonban e tendenciákat félresodorta, és saját ideológiai alapjaként a nemzetiszocializmushoz hasonlóan kitermelte az expanzív nemzet-állam ideált.

Szervezeti újítások mellett a tömegeket az ideológia és a neki alárendelt – bár mint láthattuk, tőle olykor részben függetlenített – propaganda mozgósította, de ez távolról sem jelentette, hogy a náci és fasiszta szervezetek cselekvéseiben saját ,,igéjük" öltött volna testet. Tendenciáját tekintve ez az ideológia fokozatosan szűkítette szociális tartalmát és erősítette a mindenkori lehetőségek határai között a totalitás elvi szükségességét és – ha erre mód nyílt – valóságát. E totalitás, amelyet végső fokon mindegyik elmélet az államban fedezett fel, tagadta a liberális, a részekre és az individuumra épülő társadalomszemléletet és a neki megfelelő államszerkezetet. Ez azonban olyan társadalmakban történt, amelyekben a szó igazi értelmében sohasem került sor sem a liberális eszme, sem a politikai demokrácia átélésére. Az erre irányuló történelmi kísérletek ebben az övezetben ugyanis sorra elbuktak, illetve a társadalom vezető erőinek jobboldali hangoltságába és a liberalizmussal kapcsolatos veszélyérzetéből eredő ellenállásába ütköztek. A nácizmus és a fasizmus elmélete éppen ezért, ha általános európai értelemben liberalizmuson túli eszmeként lépett is fel (l. Nolte felfogását), egyúttal prevenció is volt vele szemben. Az 1918 utáni helyzetben ugyanis felmerült ezekben a társadalmakban a liberalizmus nyitottságának a veszélye a szocializmus irányában, és sokan úgy látták, hogy e veszéllyel szemben jócskán előre kell vonni a gátakat. Bizonyos mértékig tehát arról is szó volt, hogy a szocialista forradalom fenyegető rémével szembeni prevenció terjedt ki a liberalizmusra. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy – Olaszország kivételével – ez a veszélyérzet is, az őt kifejező ideológia is megszületett már jóval azelőtt, hogysem a ,,bolsevizmus" megjelent volna Oroszországban, hiszen éppen ez biztosította az új jobboldali ideológia eszmei előképét. Az utóbbi hatékonyságához viszont kétségtelenül hozzájárult, hogy a szóban lévő társadalmak bizonyos köreiben a forradalmi változástól való félelem rendkívül megerősödött, s ez egyúttal felfokozta a liberalizmustól való félelmet is. Ennyiben az új szélsőjobboldali ideológia mindenképpen ,,bolsevizmuson túli", sőt elsősorban az, mert e motívum nélkül eszmei hatása az elért mértékben aligha képzelhető el. Ez mégsem jelenti, hogy a náci-fasiszta elméletet és magát a nácizmust-fasizmust egyszerűen azonosítani lehetne a proletárforradalom prevenciójával, hiszen a bolsevizálódás megelőzéseként számos politikai eljárás, megoldás elgondolható, illetve a történelem tanulsága szerint megvalósítható. A preventív ellenforradalom fogalma emellett azért sem tölti ki a fasizmus és a nácizmus jellemét, mert a forradalmi veszélyérzet többnyire inkább képzelt, mintsem tényleges veszélyből táplálkozott (ha nem éppen szimulált volt), máskor pedig a fasiszta tanok nem preventíve léptek fel, hanem a lezajlott forradalmak sodrában, illetve utóhatásaként keletkeztek. Végül is ez a misztikus totalitást hirdető ideológia a szocializmus útjainak elvágása jelszavával gyakorlatilag a liberalizmus és a polgári demokrácia útjait vágta el.

Magától értetődően a náci és fasiszta áramlatokat színezték, sőt némileg meg is határozták a nemzeti múlt sajátosságai, s közöttük a nemzeti kultúrtörténet is. Ez – véleményünk szerint – mégsem jelentette egy-egy kultúra szükségszerű befutását az adott áramlatba. Nácik és fasiszták találtak hivatkozási alapokat a nemzeti kultúrában, de távolról sem jelentették e kultúrák szerves folytatását. Ha egyáltalán, úgy legfeljebb néhány szűkebb áramlatot folytattak. Mégis több tudós próbált kimutatni ,,egyenes utat'' Nietzsche és Hitler, sőt Luther és Hitler között. Ez az interpretáció történelmietlen determinizmusával riasztóan eltúlozza a szellemi szféra autonóm kontinuitását. Az eszmetörténet kontinuitása a valóságban változó helyzetek egymásutánjában keletkezik. Az adott helyzet minősíti a gondolatot, és a rákövetkező dönti el, hogy a benne rejlő lehetőségek milyen irányban folytathatók. Egy új eszme nem egyszerűen a régebbit fejti ki tovább, hanem ahhoz úgy tapad, hogy kifejezi az új kort is, sőt éppen azt fejezi ki mindenekelőtt. Olyannyira, hogy ugyanaz a mondat, ugyanaz a fogalom sem ugyanazt jelenti a 19. század – mondjuk – közepén, mint a 20. század valamely időpontjában. Még egy citátum is más értelmet nyer egy más korban és más összefüggésben, mert más előfeltevések és más intenciók tapadnak hozzá. Az archaizálás és historizálás arra a korra jellemző, amely végrehajtja, és nem arra, amelyre e tevékenység irányul. Mindent összevéve: a náci és a fasiszta ideológia mindenekelőtt a hatalmi eszköz szerepét töltötte be, és mint ilyennek nem volt köze a kultúrához, sem jelenéhez, sem múltjához.

Mégsem hanyagolható el a kérdés másik oldala, az, hogy vajon miért találhatott mind a nemzetiszocializmus, mind a fasizmus száz és száz felhasználható motívumot a kultúrörökségben. Úgy tűnik, hogy e kérdésre a választ kétfelé kell bontani. Egyik része ugyanis abban áll, hogy a nácik és a fasiszták ebből a szempontból egyszerűen hamisítással dolgoztak. Az elfogadott nemzeti kultúra hamis értelmezésének számos változata lehetséges, s ezek közül a náci és a fasiszta az egyik volt csupán. Hitler a Mein Kampfban alig dolgozott utalásokkal, de ha kivételes két hivatkozását két nemzeti nagyságra, Goethére és Schopenhauerre alapul vesszük, úgy azt hihetnénk, hogy mindketten a náci antiszemitizmus előfutárai voltak. Rosenberg Mythosa nemcsak a nácizmus igazi elődeit tartalmazza, de szellemi ősökként tartja számon Eckart mestertől Szent Ferencen át Leonardo da Vinciig az európai kultúra számos alakját. A fasiszta Mussolini szövegeiben hemzsegnek az utalások Mazzinire, Cavourra, Garibaldira, hogy Dantéről ne is szóljunk. Mindez nem egyéb, mint nyilvánvaló kisajátítás.

A válasz másik része azonban abban áll, hogy a világ ama tájain, ahol a nácizmus és a fasizmus megszületett, a történelem jó ideje hordozta a relatív elmaradottság faktorát, és bár e kontinuitáson belül voltak felemelkedő és süllyedő szakaszok, létrejött benne egy állandó elem is, amely a kultúrában is fenntartotta önmaga képének szüntelen reprodukcióját. Ebben az övezetben kialakult egy, a nemzeti kérdéstől elválaszthatatlan szorongás, rossz közérzet, amit azután csak kiegészített és színezett a 19.

század végétől fellépő általános európai válságérzet. A nemzeti kérdés az idők során más- és másként fogalmazódott, de sosem tűnt el e társadalmak kulturális és szellemi életéből. E jelenség e kultúrák megkülönböztető jegyévé vált, és egyben benne rejlett a titka annak, hogy a fasiszták és nácik megtalálhatták e kultúrákban a számukra fontos elemet: a nemzeti problematikát, s hogy e kultúrák számos elemét felhasználhatták kedvük szerint és a legtöbb alkotó szándékaitól eltérő módon. Azért tehették ezt, mert a gondolatnak megvan az a sajátossága, hogy nemcsak a maga korának meghatározottságai és előfeltevései és nemcsak saját szándékai szerint fejti ki hatását, hanem hatékony lehet bármily körülmények között és a sajátjától homlokegyenest eltérő intenciók szerint is. Egy tudós gondolati rendszere, eszméje, önkifejezése korkifejezés, ám több is annál, amikor a folytatásban, a túlélésben elkezdődik láthatatlan átértelmeződése. Így eshet meg, hogy a kultúra, a tudomány, az eszme adott esetben robbanó játékszerré változtatható, a politika kezében a gyilkosság szolgálatába állítható, bármi volt is alkotójának elvárása. Ezt az utat távolról sem csak a technikai felfedezések és találmányok (hogy mást ne említsünk: nemcsak az atom) járhatják be, de bejárhatják filozófiai gondolatok is. Ebből a szempontból a náci és fasiszta ideológiákban sikamlós kettősség valósul meg gondolat és hatalom között, amennyiben az ideológia befogadni látszik a gondolkodástörténet jókora részét, miközben másfelől a szakadás eszme és cselekvés között valójában végzetessé válik. Olyan kettősség ez, amely miatt csonkának kell éreznünk minden magyarázatot, amely a náci és fasiszta ideológia megjelenését kizárólag az 1918–1919-es helyzetből magyarázza (ahelyett hogy ezt hatékonyságával kapcsolatban tenné), de egyszersmind olyan szakadás, ami túlzónak tüntet fel minden interpretációt, amely szerint valamiféle szerves szellemi út vezetne hozzá.

A fasiszta programok megfogalmazóit a gondolati szféra önmagában vajmi kevéssé érdekelte. Politikai fércműveket tákoltak össze egyetlen valódi gondolattá formált ösztöntől, a hatalom megszerzésének és megszervezésének vágyától hajtva. Ehhez megragadták a megfelelő, a közhangulat által támogatott, s a helyzethez jól simuló ideológiát, készen arra, hogy minden számukra hasznosnak mutatkozó további gondolatot is begyűjtsenek. S ha igaz is, hogy nincs olyan gondolat, amelyet egy politikai ügyeskedő meg ne hamisítana, ha egy tudósnak, írónak, költőnek utánamondja, az is kétségtelen, hogy a kultúra magas vonulataiban – a peremvidéki történelem súlyos nemzeti problémáinak megfelelően – szép számmal találkoztak előregyártott elemek. Más tartalmú, más mondandójú, más szándékú elemek, de mégis olyan „játékszerek", amelyek belesimultak az agresszió ideológiájába.

IV. A FASISZTA MOZGALOM

A FASISZTA MOZGALOM MINT TÖMEGJELENSÉG

Az előbbiekben láttuk, hogy a náci és a fasiszta vezetők legfontosabb ideológiai újítása a ,,tömegek" jelentőségének felfedezése volt. Ezzel szoros összefüggésben szervezési elveik is arra irányultak, hogy táborukba vonjanak számottevő tömegeket. Ideologikus szempontból és törekvéseiket véve alapul, a náci és a fasiszta jelenség tehát mindig tömegmozgalomként lépett fel. Nem mondható azonban, hogy e törekvését mindegyik náci és fasiszta vezető csoport el is érte, vagyis hogy a fasiszta mozgalmak minden esetben tényleg tömegmozgalmak voltak. A fasiszta mozgalom olykor hatalmas tömegeket szólított az utcára, máskor követőinek tábora jelentéktelen maradt.

Bármi volt viszont a helyzet a tagság és a szimpatizánsok számarányával, akár törpe kisebbség, akár jelentős lakossághányad követte is a keresztekkel megjelölt zászlókat, a fasiszta jelmezekben sohasem egyének, hanem mindig tömegek jelentek meg. Rajok, osztagok, rohamosztagok, demonstrációk, tömeggyűlések kísérték a fasiszta mozgalmak útját. A ,,kollektivitás" a fasizmusban nemcsak gondolatilag és szervezetileg fejeződött ki: ez vált legfontosabb ,,kezelési" elvévé is. A fasizmus nem az egyénhez, hanem a tömeghez szólt, követőit tömegként kezelte. Ezért a fasizmus meghatározó vonásának tekinthetjük, hogy akkor is tömegként lép fel, ha követő tábora nem haladja meg a néhány tucatot. A fasizmus tehát mindig és feltétlenül tömegjelenség volt, de távolról sem vált feltétlenül tömegmozgalommá. Az utóbbi elvárás teljesülése láthatóan alá volt rendelve az egyes társadalmak konkrét körülményeinek és a politikai viszonyoknak.

A két szempont, a fasiszta mozgalom tömegjellege és ez mint a tömegmozgalom szervezésének feltétele együttesen megjelent

Hitler bíráló szavaiban, amelyekkel a teoretikusan egyébként oly nagyra becsült osztrák alldeutsch mozgalmat és vezetőjét, Schönerert illette.[1] E mozgalom általa felfedezett hiányosságai és hibái között - amint erről már szóltunk — a legfontosabbnak a széles néptömegek elhanyagolását látta: a söröző felcserélését a parlamenttel. A tömegekből - hangsúlyozta Hitler - csak és kizárólag az élő szó váltja ki a szenvedélyt, amit „die grausame Göttin der Not" ébreszt fel. A kettős szándék: a tömeghez szólni és segítségével tömegmozgalmat szervezni, a fasiszta vezérek közös tulajdonsága volt, különbözött viszont a siker, amit elértek. Ez - többek között - arra mutat, hogy az úgynevezett „tömeg" nem egyformán reagált a fasizmus hívó szavára. Egyáltalán, a tömeg politikai opciói nagyon is eltérőeknek mutatkoztak.

Első látásra is világos, hogy a tömeg a peremvidéken nagyobb hajlandóságot mutatott a fasizmus követésére, mint a tőkés fejlődés élvonalában. E ténnyel kapcsolatban elvetettük azt a lehetőséget, hogy patológiával lenne magyarázható. A jelenség okai közé a peremvidék belső fejlődési történetét, az ehhez kapcsolható belső egyenlőtlenségeket, az ideológiai feltételek megérlelődését és - döntően - a két világháború közötti szituációt soroltuk. Ez a magyarázat azonban még nagyon is általános, és a legfontosabb társadalmi kérdéseket s ezek között éppen az úgynevezett „tömeg" mibenlétét, jellemét nem érinti. Vajon ez a tömeg ugyanolyan modern tömeg-e, mint a nyugati nagyvárosi tömeg, vajon attól csak az integrálatlanság relatív kiterjedtségében, nagyságában és az úgynevezett levezető csatornák szűkössége által különbözik-e, vagy egyéb vonásokban is? Hogy ezt tisztázhassuk, végig kell gondolnunk a következő kérdéseket: először is azt, hogy a modern városi tömeg összetételében milyen változatok merültek fel a szóban lévő területen; másodszor, hogy a 20. századi tömeg komponensei történetileg nézve milyen rétegekből és milyen időpontokban érkeztek; harmadszor, hogy ezek a rétegek milyen tudatot hoztak magukkal; s végül negyedszer, hogy a tapasztalat és a fennálló helyzet együttesen milyen jövőre nyújtott számukra reményt. A felvetett kérdésekre adódó válaszok írhatják körül, hogy vajon miféle is közelebbről az a tömeg, amely magában hordozza az irányultságot és a hajlandóságot a fasizmusra. – E fejezet másik vizsgálati szempontja az lesz, hogy a fasiszta hajlandóság vajon milyen feltételek között változtatható valóságos tömegmozgalommá, vagyis hogy közelebbről nézve melyek és mifélék azok a szituációk, amelyek utat nyitnak a fasiszta ideológia terjedésének, szervezetek megjelenésének, s e szervezetek társadalmi és politikai hatásának. – Harmadik vizsgálati szempontunk a fasiszta mozgalom és a fasiszta rendszer viszonyára irányul.

Első kérdésünk tehát így fogalmazható: mi jellemzi a tömeget, amely a fasizmust „normális módon" fogadhatta és fogadta el problémái letéteményesének. A szociológia és történeti irodalom egy része megelégszik azzal, hogy erre a tömeget általában véve alkalmasnak tartja, más része viszont a dezintegrált, korábbi társadalmi kapcsolataiból kivetett és ezáltal gondolkodásmódjában, politikai és morális meggyőződésében bizonytalanná vált embercsoportokat véli predesztináltaknak arra, hogy fasiszta jellegű szervezkedés alanyaivá váljanak.

Az utóbbi állásponthoz kapcsolódunk, és a továbbiakban először is a németországi és a peremvidéki dezintegráltság társadalmi forrásairól, ezek jellegzetességeiről és formáiról kívánunk szólni. Az irodalom megkülönbözteti egymástól az elsődleges társadalmi átszerkesztődést, amelynek során a tőkés ipari fejlődés széttöri a korábbi agrárszerkezetet, és megsemmisíti a kézműipart, valamint a másodlagos átszerkesztődést, amely a nagyipar kialakulása után következik be. A peremvidék agrárstruktúrájának lebomlása a 19. század végén és a 20. század elején többféleképpen történt. Egyik fő változata a feudális agrárszerkezet szétzúzása a nemesi eredetű nagybirtok fennmaradása mellett; a másik a nagybirtokrendszer e fajtáját nélkülöző paraszti társadalmak differenciálódása. Mindkét változat különböző szinteken jelent meg egy adott pillanatban, olykor kombinálódott, de a két változat kombinálódásának formája is különböző volt. Mindkét esetben megkülönböztető vonás viszont, hogy a társadalmi fölöslegesség jó ideig csak egy részében jelent meg világosan, míg más részében latens maradt; azt is mondhatnánk, hogy a társadalom disszimulált.

Vegyük szemügyre előbb annak az agrárstruktúrának bomlását és bomlási termékét, amelyben a paraszt felszabadítása végbement ugyan, de úgy, hogy mellette a nemesi birtok mint termelő egység visszamaradt. Max Weber a maga idején ezt tekintette Németország legnagyobb problémájának,[2] s ehhez hozzátehetjük, hogy mindenütt ez a kérdés vált a legnagyobb problémává, ahol csak hasonló fejlődési út bontakozott ki. Az agrárszerkezet átalakulása ugyanis ezekben az esetekben nem fejeződött be arra az időre, amikor már a másodlagos átszerkesztődés és marginalizálódás is megjelent. Ebben a régióban az elsődleges és a másodlagos átszerkesztődés találkozott, részben összecsúszott, és a sajátos agrárszerkezet is elősegítette, hogy a folyamat különösen komplexszé és kínossá váljon. A marginalizálódás két elhatárolható szakasza helyett ezen a vidéken egy módosult, kombinált forma mutatható ki.

Az úri birtokos agrártársadalmakban dominánssá vált a jól vezetett nagybirtok, miközben a kevésbé tőkeerős nemesi birtok fokról fokra csakúgy tönkrement, mint a paraszti gazdaságok tekintélyes része is. Rentábilisan termelni és eladni csak a modernizált nagybirtok tudott. A többi birtokkategória - kivételek nem számítván - alapjában véve önellátó maradt, s abban a mértékben, ahogyan a birtoktest csökkent, és az eladósodás növekedett, az önellátásra is egyre kevésbé volt képes. A paraszt tulajdonosoknak csak kis része tudott eladni a közeli piacokon, és ez a kis rész is a többi megfojtójává vált. A falu mind nagyobb mértékben halmozott fel „felesleges" rétegeket. Ezek a rétegek a volt nemesi körökben annál nagyobbak lehettek, minél nagyobb volt a nemesi előjogokat élvező, de birtokokkal és javakkal csak kevéssé ellátott úgynevezett kis- és középnemesség. A parasztok között pedig ijesztően nagy számot tehetnek ki azok, akiket már csak az idénymunka tartott a faluban. Létjogosultságuk a tőkés nagybirtok szempontjából kétségtelenül fennmaradt, hiszen a lehető legolcsóbb munkaerőt szállították neki, s így a nagybirtok rentabilitásának egyik forrását biztosították. Létezésük azonban általános gazdasági szempontból indokolatlanná vált, munkaerejüknek csak kis részét hasznosították, miközben sorsukat a létbizonytalanság jellemezte; az egyik évben még elért létminimumot a következőre semmi sem garantálta. A falusi emberfölösleg termelése ezeken a területeken gyorsabban haladt előre, mint az iparosodás, de mivel a felesleg a nagybirtok szempontjából szükségletként jelentkezett, ez a szükséglet a felesleg kisebb vagy nagyobb részét a faluban tartotta, és felesleges voltát eltakarta.

Kövessük útján a különböző társadalmi állású felesleges embercsoportot. A faluból kiszoruló parasztok egy része kivándorolt, és új hazát keresett. Más részük a városba vette útját, s ott kezdetben a munkásosztály külső perifériáin helyezkedett el. Az első generációs falusi még nem tanult szakmát; sorsa a segédmunka, alkalmi munka volt, vagy lehetett belőle szolga, szolgáló, kifutó stb. Egyszóval a legalsó társadalmi osztály legalsó rétegéhez csapódott. A munkanélküliség őt sújtotta először, a nyomor őt fenyegette a legközelebbről, hajléka ideiglenes, többnyire egészségtelen volt, s ha munkát nem talált, ezt a hajlékot is elveszíthette. Ez az első generáció a munkásosztály még nem integrált része. Hitler nagy figyelmet szentelt a Mein Kampfban e rétegeknek mint a náci mozgalom leendő harcos osztagainak.

A parasztság köréből a felemelkedés kísérlete életre szóló, kiszámíthatatlan kaland volt, szerfelett keveseknek adatott meg, és sok próbálkozó esetében végződött kudarccal vagy megalkuvással. E jelenség okai között van, hogy a középrétegekbe igyekvő, lesüllyedő nemesi leszármazottak elzárták az utat az ugyanoda törekvő paraszti sarjak előtt, s a gátképzést elősegítette e társadalmak feudális szemléleti módja. A véletlen szerencse, a csoda megeshetett egy-egy feltűnően jó fejű parasztfiúval, akit az uraság, a pap vagy a tanító támogatott, s noszogatott, hogy tanult emberré, a megszerzett bizonyítvánnyal pappá, tanárrá vagy állami hivatalnokká lépjen elő. Ez a csoport a középrétegek féligmeddig integrált részét alkotta. Többnyire azonban a feltörekvő falusi megrekedt útján. A falusi család senki földjére került tagja volt maga Hitler Adolf is. Apja még meg tudta valósítani életcélját, a ,,valakivé válást'', amikor a falusi Häuser fiából vámhivatalnokká küzdötte fel magát. Fia túl akart lépni a hivatalon, s egyenest bejutni a felső szellemi, művészi világba. Ehelyett azonban szakma, hivatal, állás nélkül, alkalmi munkából tengette életét, – mielőtt egy mozgalom vezére, majd egy nagy birodalom életének és halálának ura lett volna. Nem véletlen tehát, hogy a Mein Kampfban oly nagy átérzéssel rajzolta meg a jó polgári státusra reménytelenül vágyakozó emberek lelkivilágát, jól tudva, hogy éppen közülük kerülhetnek ki leendő hívei.

Végül a paraszti felesleg tetemes része a faluban maradt. Úgy látszott, mintha paraszt lenne vagy bérmunkás, de a valóságban egyik sem volt igazán, mert nem rendelkezett elegendő földdel (sokszor egyáltalán nem volt földje), sem rendszeres bérmunkához nem jutott. Pauperizált tömeget alkotott, amely létbizonytalanságban vegetált. (A nem látható felesleges falusi emberből Magyarországon 3 milliót tartottak számon.) Ennek a csoportnak ígért a náci program (és számos más fasiszta program) földet, átváltva ezt az ígéretet később a hitbizományi törvényre, azaz a parasztfelesleg elűzésére a faluból.

A paraszti társadalom felbomlása tehát mindenütt elsősorban a látens integrálatlanok vagy még nem integráltak számát szaporította, akár a munkásosztály, akár a középosztály, akár a falusi társadalom peremén jelentek is meg áldozatai.

Ha a parasztságra áll, hogy eredeti közegéből kimozdulva útja csak kivételképpen vezetett felfelé, még inkább áll ez a volt nemesi birtokosokra. Rájuk nézve ,,mobilitás'' úgyszólván kizárólag lefelé érvényesült. Csak kis részükből vált tőkés vagy polgári értelmiségi. Ez a kis rész komoly munkába fogott, s így meg volt mentve. Megelégedésre jutott saját teljesítményével, elhagyta reminiszcenciáit, helyzetével megbékült, s nem gyötörte az irigykedéssel vegyes gyűlölet. A tönkrement birtokosszülők gyermekei azonban főként állami tisztviselők és katonatisztek lettek, többnyire olyan utakon és módokon, amelyek sem a társadalom valódi szükségleteit nem fejezték ki, sem új készségek és képesítések megszerzésével nem jártak együtt. Egyszerűbben szólva: a tönkrement birtokos gyerekeit az állam (rokon, barát, érdekelt) bedugta valamilyen hivatalba, amelynek ellátásához ugyan nemigen értett, de amivel nagy kárt mégsem okozott, mert valójában maga a hivatal is felesleges volt többé-kevésbé. Nem egy államban hosszú időre megvetették ezzel az óriási, de rosszul funkcionáló (és többnyire korrupt) állami közigazgatás alapjait.

Ez a csoport látszólag elhelyezkedett az új középosztályban. Azért látszólag csupán, mert objektíve parazita lett, szubjektíve pedig továbbra sem ide sorolta magát. Alapjában véve értetlenül szemlélte sorsát, s magatehetetlenül sodródott az árral. E süllyedő réteg egyik tipikus képviselője volt az a magyar „úr", aki vesztét, végóráját érezve mintha mindent azért tett volna, hogy maga is a végzet kezére játsszon. A nemesember, évszázadokon át ahhoz szokott fajta, hogy a társadalom vitathatatlan urának tartsák, nemesnek akkor is, ha vagyona fogytán, „megsüvegeljék", ha háza tája egy módosabb paraszténak alatta marad, végső menedékét az uniformisban és az állami hivatalban látta. Sovány fizetség volt ez az „államfenntartó" erőnek. Semmihez sem értett, semmit sem tanult, „mulatott", dorbézolt, adósságot adósságra halmozott, a pénzt már csak azért adta ki: lássák, hogy van neki. Egész családok pusztultak el delírium tremensben. Egyénileg e csoport tagjai védekezésképtelenekké váltak, egyetlen mentsváruk a hatalom maradt. Úgy tudták, hogy ők a hatalom; mint az állam pillérei továbbra is így viselkedtek, s ha tevékenységük lehetőségei nem voltak elegendően nagyok, azt gondolták, hogy az államot, a hatalmat kell tovább erősíteni.

A lecsúszó nemes hangulata, életérzése nem volt ugyanaz egy kis ország és egy nagyhatalom kebelén. Egy jelentős államhatalom vagy hadsereg nemcsak az elszegényedett birtokos csemetékre váró állások számát növelhette, de fenntartotta a fontosság tudatát, sőt egy bizonyosfajta felelősségérzetet is. Az a késő nemes típus, amely bohémságáról, könnyelműségéről oly jól ismert Magyarországon vagy Lengyelországban, ez a megjelenésében is, szokásaiban is keresztül-kasul dekadens réteg Németországban ismeretlen maradt. A porosz junkerfiból lett állami tisztviselőnél vagy katonatisztnél ponderáltabbat nehezen lehet elképzelni is. Az eltérés titka feltehetően több tényezőben rejlik. Vannak tisztán társadalmi okok, így a lecsúszó nemesi réteg viszonylagos nagysága az egyik, jelentéktelenebb száma a másik esetben, amihez képest a levezetési lehetőségek is másként jelentkeztek. Figyelembe kell azonban vennünk politikai okokat is, s így elsősorban azt, hogy az állam szerepe és megítélése, a hozzá való viszony is másként alakult a fellendülő, expanzív német állam és pl. a szuverenitásában korlátozott és fenyegetett magyar állam esetében. E rétegek minden - német, osztrák, magyar - képviselője számára eljött azonban a pillanat, amikor az ár már elborította, és úgy érezte, hogy a szája is víz alá kerül. A társadalmi viharok idején a fontossága tudatától eltöltött német tisztségviselőt a fuldoklás érzése éppúgy elfogta, mint könnyelműbb társait.

Ezek a csoportok - elszegényedett birtokos sarjak, pozíciót vesztett és kereső állami alkalmazottak és az utóbbiak gyermekei, akik jó részénél kimutatható vagy feltehető a még közeli kapcsolat a bomló agrárszerkezettel - minden peremvidéki középréteg számottevő részét alkották, és kisebb vagy nagyobb mérvben jelen voltak a fasiszta mozgalmak vezérkarában és militáns magjában. Nem azonos mértékű azonban közelségük a faluhoz, sem a középrétegekben elfoglalt helyük, sem a fasiszta mozgalmakban betöltött szerepük.

Az agrárszerkezet bomlásával szinte egy időben megjelent és előrehaladt e vidéken az iparosodás okozta városi marginalizálódás is. A tőkés iparosodás voltaképpen a következő paradoxont hordozta magában: a tőkés tulajdon általánosítása egyúttal tulajdonmegsemmisítést is eredményezett. Míg a feudális tulajdon megtűrte szinte az egész társadalom tulajdonos vagy birtokló státusát, a tőkés tulajdon minduntalan emésztette is önmagát, egészen odáig – napjainkig –, midőn a társadalomnak már csak elenyésző csoportja tulajdonos, és óriási többsége él bérből és fizetésből. E folyamat általában véve nem lineárisan, hanem szakaszosan ment végbe. Eleinte a szakaszokra jellemző volt, hogy bár egy-egy tőkés réteg elpusztult, a fellendülés során a tőkés tulajdon kiterjedt, és a tönkrement tőketulajdonosok helyén számszerűleg több keletkezett. A bővülő árutermelés „normális" körülmények között helyet biztosított a közép- és kistőkének. Egy idő után azonban – legalábbis átmenetileg – mindig újra beállt a telítettség állapota.

A városi lakosság átszerkesztődése lökésszerűen, egy-egy válsághoz tapadva ment végbe. A szakirodalom másodlagos átszerkesztődésben a marginalizálódásnak azt a formáját érti, amely a tőkés fejlődés irányítatlan monopolista szakaszában vált jellemzővé. Minél gyorsabb és intenzívebb volt az elmaradottság gazdasági felszámolása, annál nagyobb mértéket öltött a másodlagos marginalizálódás. Az általunk tárgyalt országok közül a legerősebben nyilvánvalóan Németországban lépett fel. Önmagában véve e jelenségben nem volt semmi sajátos, de ahogyan végbement, az a peremvidéken mégis több különleges vonást rejtett magában. Először is a fejlődés késői beindulása és relatív gyorsasága miatt a monopolista szakasz már akkor beköszönthetett, amikor a teljes ipari átfordulás még nem történt meg. Így a nagytőke tulajdonmegsemmisítő hatása előbb érvényesült, mintsem az ipari fok kiteljesedett, az elsődleges társadalmi átszerkesztődés végbemehetett, vagyis az elsődleges marginalizálódás lezáródott, felszívódott volna, sőt hogy a rejtett dezintegráltság egyáltalán világossá vált volna. Ennek következtében – másodszor – a komplex jelenség, amely a terület egy részén mint másodlagos marginalizálódás lépett fel, magába foglalta részben az első befejezését, illetve napvilágra hozását is, részben pedig nem kis mértékben éppen azokra sújtott le, akik az első áldozataiként alig hogy megkísérelték az újraintegrálódás valamilyen formáját.

A fenti elemzés finomításra szorul, mihelyt egy-egy társadalmat konkrétan veszünk szemügyre. A pusztuló nemesi birtokosok száma a 19. század végén és a 20. század elején minden bizonnyal Magyarországon és Lengyelországban volt a legnagyobb, de népes volt ez a tábor Spanyolországban és Portugáliában is. A tőkés ipari folyamat azonban ezekben az országokban sem volt azonos ütemű, s így társadalmi hatása sem lehetett azonos. Lényegesen kisebb volt e réteg Ausztriában, Németországban pedig főként a keleti, Olaszországnak a déli részén jelent meg számottevő arányokban. A falu paraszti társadalmából városba költöző és beilleszkedést kereső fiatal városi rétegek - a munkásosztály és a kispolgárság szélein - a legnagyobb mértékben azokban az országokban tömörültek, amelyekben a város, az ipar szívóhatása a legerősebb volt. E szívóhatás gyengesége esetén viszont a faluban felgyülemlett szegények tették a paraszti eredetű dezintegrált tömeg abszolút többségét. A bizonytalan állású új városi tömeghez a múlt jobb városi polgári köreiből lecsúszó emberek megint csak azokban az országokban csatlakoztak a legnagyobb százalékban, amelyekben a késő középkori városi civilizáció a legszínvonalasabb volt, és - részben ennek is hála - a tőkés fejlődés különösen eredményesnek mutatkozott. Amikor azután előtérbe lépett a monopolista szakasz hatása, ez egy-egy különleges megpróbáltatás vagy gazdasági válság csapása alatt ebben az övezetben úgy zajlott le, hogy „normális" kisugárzása mellett befejezte a tradicionális kézmű- és kisipar kiirtását, felgyorsította a tőkeszegény birtokosok pusztulását, a munkásosztály soraiban elsőként és a legsúlyosabban a legbizonytalanabb, új elemeket érintette, s demonstrálta a falusi felesleg pauperizmusát. A mozgásban részt vevő részek arányától és a városba áramlás ütemétől függött, hogy a háború utánra előállt „tömeg" milyen mértékben városiasodott. Mindazonáltal nem látszik kétségesnek, hogy eltérően a nyugati társadalmaktól, mind Németországban, mind az egész nagybirtokrendszerű övezetben a társadalmi átszerkesztődés áldozatai között lényegesen nagyobb számban találjuk fel azokat, akik még az agrárszerkezet elsődleges bomlásából maradtak vissza, vagy egyenesen és közvetlenül azt reprezentálták.

Az úgynevezett csonka társadalmakban, ahol a hosszabb vagy rövidebb idegen uralom megsemmisítette a hazai nemesi birtokot, az iparosítás inkább elvi, mint gyakorlati követelménye egy csaknem tagolatlan paraszti világban merült fel. Az iparosodás, városiasodás, a közlekedés kiépítése alig jelent meg. Itt, vagyis a peremvidéket alkotó holdkifli külső délkeleti szélén a paraszti társadalmak bomlása számottevő ipari szívóhatás nélkül jelentkezett. Különbséget kell tennünk e társadalmak között azonban aszerint, hogy a török birodalom fennhatósága vagy más külső hatalom uralma alól kerültek-e ki. A török uralom általában véve a nagybirtokrendszer és a feudális tagolódás megsemmisítése irányában hatott, de még ez a hatás sem volt mindenütt egyforma. Magyarországon pl. a török igazgatás csak az ország területének egy részére terjedt ki, és ott sem vezetett a feudális tulajdon teljes megsemmisítésére. A többi vidékeken a feudális kontinuitás teljes egészében biztosítva volt; az ország felszabadítása és Habsburg-uralom alá kerülése pedig elég korán megtörtént ahhoz, hogy a volt török terület újrafeudalizálása egy nagyrészt tudatosan végbevitt politika segítségével megtörténhessék. Nem került sor erre azokban a balkáni államokban, amelyek függetlenségüket csak a 19. század folyamán nyerték vissza, olyan körülmények között, amikor a régi feudális kötöttségeknek már nem vagy alig maradt nyomuk. (Romániában az újrafeudalizálás részlegesen ment végbe.) Itt a nemesség nagy része vagy egésze eltűnt, de az ipari fejlődés nem indult meg, az esetek többségében nem volt önálló közigazgatási apparátus, nem alakult ki iskolahálózat, városi és értelmiségi rétegről nemigen lehetett beszélni. E társadalmak termelési keretei, formái és eszközei primitívek maradtak, a munkamegosztás kezdetleges szakaszában tartott, sokszor még a paraszt és a kézműves sem különült el. Kivételes ebből a szempontból Görögország, ahol a korai polgárságot és a hozzátartozó városi réteget a török uralom részben megkímélte, és igénybe vette a birodalmi közigazgatás megszervezésében is. Erre a rétegre ugyanis - nem úgy, mint a birtokosokra - magának is szüksége volt. A görög igazgatás azután néhány más országban, pl. Romániában is egyengette valamelyest a hazai vezetőréteg kialakulásának útját. Ahogyan a román fejedelemségek fokozatosan megszabadultak az idegen fennhatóságtól és a török uralom minden formájától, úgy szabadult fel egyre több hely arra, hogy saját honfitársaikkal töltsék be őket. Új államapparátus, új közigazgatás keletkezett, s mivel közben az idő Európában eljárt, észre kellett venni azokat a hiányokat is, amelyeket az oktatásban, a közegészségügyben stb. hirtelen át kellett volna hidalni. Elvileg óriási társadalmi mobilitásra nyílt lehetőség, csak éppen az eszközök hiányoztak hozzá; az ipar, a kereskedelem, a város erjesztő hatása nem működött. Jelentős ipari alapozásra nem kerülhetett sor, mert hiányzott hozzá a tőke, s mivel az iparosítás kezdetleges volt, a mezőgazdasági termelés is az maradt. Az európai kereskedelembe való bekapcsolódás lehetősége, amint erről már megemlékeztünk, Romániában új feudalizáláshoz vezetett. A szabad paraszt földje osztódni kezdett, mind nagyobb paraszti rétegek pauperizálódtak, s ezeknek nemcsak nagy része, de szinte egésze a faluban maradt. Végeredményben a fejlődés nem indult be, s így a középrétegekbe felfelé vezető út is csak szűk ösvény maradt. Ennek ellenére a társadalmi mozgás - eltérően az imént tárgyalt nemesi agrárstruktúrák esetétől -, amennyiben egyáltalán jelentkezett, sokszor vezetett felfelé. A középréteg jelentős része a jobb módú parasztokból, falusiakból került ki. Egyes országokban, ahol a birtokos réteg egy része mégis fennmaradt (pl. Romániában), a középréteg képzésmódja kombinálódott, de a parasztok szórványos felemelkedése még ezekben az esetekben is tipikusnak tekinthető. E folyamat motorja azonban sokkal kevésbé a gazdaság fejlődése, mint a már említett politikai újrakezdés volt. Az I. világháború után ez a folyamat megismétlődött mindazokban az országokban, amelyek területileg gyarapodtak, s az új területeken a korábbi idegen középosztályt saját középosztállyal helyettesíthették.

A társadalmi problémát ezekben az országokban nem az iparosítás hatása, hanem elsősorban hiánya okozta. Amint az állami és közigazgatási posztok beteltek, a középrétegek nem voltak tovább gyarapíthatók, a faluról feltörekvők számára már nem adódott újabb hely, újabb lehetőség. Előttük úgy tűnt fel, mintha a helyeket mások foglalták volna el, holott az a modernizálódás hiányzott, amely kereteket teremthetett volna befogadásukra. Elégedetlenségük a fennálló városnak, a kapitalizmusnak szólt, a valóságban azonban ennek nemlététől, csökevényességétől szenvedtek.

Másként alakultak a társadalmi viszonyok azokban a tartományokban, amelyek az orosz birodalom uralmát szenvedték el. A russzifikálás alapjában nem érintette a birtokstruktúrát, s a nagybirtokokat – a 19. századvégi reformok ellenére – többnyire meghagyta azok kezén, akikén előzőleg is voltak. Lengyelországban ez zömmel lengyel birtokosokat jelentett, a korábban hozzátartozó Litvániában litvánokat és idegeneket vegyesen, Észtországban és Lettországban pedig úgyszólván kizárólag németeket. „Csonka" társadalomról itt tehát csak a Baltikumban és csak annyiban beszélhetünk, hogy a felső csoport, a nemesi birtokosság a hazai lakosság hierarchiájából többé-kevésbé hiányzott. Ugyanitt viszont ez a csonkaság nagyrészt folytatódott a kapitalizálódás vonalain is, amennyiben a jelentős, tőkeerős vállalatokat szintén idegenek hozták létre.

A jobbágyfelszabadítás azonban e régióban más eredményekkel járt, mint akár Oroszországban, akár Romániában. A Baltikumban a mirhez hasonló ősi tulajdonforma már régóta nem létezett. A felszabadított paraszt birtokosa lett parcellájának, s ezt korlátozás nélkül tulajdonának tekinthette, nem úgy, mint Romániában, ahol az eladást a törvény tilalmazta. Fenntartható volt tehát a rentábilis paraszti birtok, s ezzel együtt lehetséges a falusi fölösleg eltávozása a városba. Ebben az övezetben nem alakult ki olyan tekintélyes számú nyomorgó falusi, mint Romániában. (Ezt mutatta többek között, hogy a német nagybirtokosok munkaerőhiánnyal kezdtek küzdeni.) A falusi folyamatot ugyanis kiegészítette a nem jelentéktelen ipari és kereskedelmi fejlődés, aminek kedvezett a szóban lévő országok földrajzi fekvése, a tengeri kereskedelmi hagyomány. A nagybirtok és a paraszti birtok közötti viszonyt színezte a nagybirtokosok idegen volta, ami egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette, hogy közös agrárérdekek és ezek segítségével átfogó agrárpolitikai szervezkedések merülhessenek fel. A Baltikum nagy része úgy érkezett el az állami függetlenség kivívásához, hogy az idegen, elsősorban német nagybirtok mellett számottevő paraszti farmergazdaság alakult ki. Miután ütött a szabadság órája, az adott nemzetközi körülmények is kedveztek annak, hogy végre lehessen hajtani egy olyan földreformot, amely mindenekelőtt az idegen kézben lévő nagybirtok rovására növeli az életképes paraszti birtokok számát. A Baltikum német urai jórészt elmenekültek, s ezek a társadalmak ekkor váltak de facto „csonkává". Sokkal kedvezőbb körülmények között azonban, mint annak idején a balkániak. Hosszabb-rövidebb időre kiegyensúlyozódtak, levegőhöz jutottak és egyszersmind jó reményekkel voltak eltelve a jövendő felvirágzást illetően. Az utóbbi mégis elmaradt. Tőkeszegénység mellett ennek okát elsősorban talán abban lehet fellelni, hogy a Balti-tenger a következő évtizedekben a közvetítő kereskedelemben csak nagyon szerény szerepre tehetett szert, tekintettel elsősorban arra a politikai elszigeteltségre, amelybe a Szovjetunió jutott. Az ipari és kereskedelmi gócok terjeszkedése lefékeződött, s ez együtt járt az újratermelődő falusi felesleg megtorpanásával. A problémák elsősorban a gazdasági világválság éveiben bontakoztak ki és öltöttek olyan mértéket, hogy az már a politikai életben is súlyos következményekhez vezetett.

Említettük, hogy Litvánia, hosszú évszázadok óta Lengyelország tartozéka, az utóbbival együtt megint más arculatot mutatott. Litvániában az idegen nagybirtok mellett a hazai nemesi birtok is jelentős maradt. Így végeredményben, ha a középrétegekről beszélünk, az észt és a lett esetben döntően paraszti eredetű, a litván esetben kevert, a magyarhoz és a lengyelhez közelebb álló, nem kis részében nemesi eredetű, lecsúszott elemekből álló társadalmi csoportosulásra találunk.

A peremvidék társadalmainak jellege és a bennük megfigyelhető mozgás jelzi azokat a lényeges szemléleti különbségeket is, amelyek az itt keletkező középrétegeket a nyugati társadalmak középrétegeitől elválasztják. Nyugaton ezek a rétegek, ha sok szempontból nem is homogének, polgári voltukban mégis azokká váltak. Korábbi városi, nemesi, paraszti eredetük nyomai jórészt eltűntek, tagolódásukban az eredetnek alig van vagy nincs is szerepe. A kiegyenlítődést és a valóban polgári középosztály megszilárdulását sok minden elősegítette. A városi polgárság már viszonylag hosszú múltra tekintett vissza, öntudattal és tekintéllyel rendelkezett, amit a sikeres társadalmi forradalom vagy felszabadító küzdelem csak alátámasztott. Asszimiláló ereje, hatása tehát nagy volt, annál is nagyobb, minthogy jelentős városi kultúrát teremtett, s jó ideje köreiben fogalmazódtak meg a nagy gondolatok, belőle kerültek ki a nagy szellemek. Bármilyen nagy hullámokban töltődött is fel, bármennyire be is fogadott - és befogadott - a társadalom más csoportjaiból érkező embereket - parasztokat, volt nemeseket -, ezek, ha valami sajátos életvitelt, magatartási és mentalitási formát megőriztek is múltjukból, mégis polgárosodtak. Meghatározóvá a polgár vált, s a középosztály az ő szellemében alakította ki heterogén egységét.

A peremvidéken a középosztály összetétele is, szellemi meghatározottsága is eltérő ettől. Mindenekelőtt eltolódtak az arányok. A nagybirtokstruktúra övezetében egy viszonylag gyenge korai városi polgárság mellé (és fölé) sokkal nagyobb és tekintélyesebb nemesi eredetű réteg és a nyugatihoz képest kisebb, gyámoltalanabb, sőt szervilisebb paraszti eredetű csoport telepedett. A városi polgárság többnyire gyenge és önállótlan maradt, nem neki volt asszimiláló szívóhatása, hanem inkább ő alkalmazkodott a nemesi ízléshez és szokásokhoz. Forradalmi kísérletei, mint tudjuk, nem sikerültek, bármilyen gazdaggá vált is, függő maradt.

Mindez természetesen távolról sem vált abszolút érvényűvé, és nem azonos mértékben mutatkozott az egyes államokban. Az iparosodás mértékében e társadalmakban elkerülhetetlenül megjelent a polgári életforma és a polgári életérzés. Mégis, általános érvényűnek tekinthető, hogy a polgári magatartásforma és tudattartalom e társadalmakban soha nem vált igazán honossá, illetve hogy a polgár maga némileg hontalan maradt. Mindig feszélyezve érezte magát, s mindig is gyanút váltott ki. Ugyanakkor a nagybirtokrendszer és a neki megfelelő állami és intézményes berendezkedés lezárva tartott olyan társadalmi csatornákat, amelyeket maga a tőkés gazdaság más körülmények között felszabadított volna, mert a társadalmi átalakulás a tekintélyállam ellenőrzése alatt ment végbe. Hangadóvá a lecsúszó birtokos lett, a középrétegekben elsősorban az ő leszármazottai „számítottak". Ez a réteg nem polgárosodott, minden ambíciója a megmaradás volt, s így konzerválta az új középréteg tagoltságát. A középosztály kasztosodott, az állami funkcionáriust a vállalkozótól és sokfajta értelmiségitől is egész világ választotta el. A kasztosodás segített fenntartani a középosztály etnikai és vallási tagoltságát is, ha volt ilyen. Magyarországon például a középosztály úgy alakult ki, hogy az állam és a hadsereg magasabb körei s ezzel együtt a főiskolákon a jogi fakultások és a tisztképzők elsősorban a magyar nemesség gyermekeinek voltak fenntartva, a kis- és középipari, valamint a kereskedelmi tevékenység nagyrészt német és zsidó polgárok kezére jutott, az értelmiségi szakmákon (orvos, tanár stb.) a már városiasodott összpolgárság osztozott, míg a legalsó közigazgatási és értelmiségi pályák (rendőr, csendőr, tanító stb.) voltak azok, ahová a paraszt leszármazott leginkább eljuthatott. Ez a középosztály tehát nem felejtette el eredetét, s tartósan volt egy olyan, méghozzá mentalitásban és szellemileg meghatározó szárnya, amely nemcsak nem rendelkezett polgári öntudattal, de megvetette a polgárt. E nem polgári szárny legtársadalomellenesebb része - sajátos módon - mégis az lett, amely az idők során lemondott előkelőségéről, ,,radikalizálódott", és elkezdett ,,a népre" hivatkozni. Ettől kezdve a középosztály már eszerint is tagolódhatott. Az álnépiség, a ,,völkisch" hivatkozás mint kultúrjelenség végelemzésben valós társadalmi kialakuláshoz kapcsolódott, s a középosztály egységes polgári képének és tudatának hiányát fejezte ki.

A középosztály számára - az előzőekből ez logikusan következik és már említettük is - a paraszti elem nem jelenthetett polgári megerősítést. Nem jelenthetett sem csekély száma, sem az általa normálisan elfoglalható helyek jellege, sem végül e paraszti típus vonásai miatt. Közép-Európában ugyanis a paraszt akkor sem volt szabad ember, ha már polgári módra termelt, vagy legalábbis polgári módra adott el. Gazdaságilag is, emberileg is a nagybirtok árnyékában húzódott meg. A falu igazi urával semmilyen szempontból nem tudott és nem mert ujjat húzni. E paraszttípus szegényeinek, elesettjeinek legfőbb erénye a ravaszság, a látszatalkalmazkodás lett, s aki megértéssel közelített hozzá és ismerte viszonyait, nem vette tőle rossz néven, ha azt tapasztalta, hogy körmönfont, hazudik, sőt lop is. A faluról elűzött parasztok jó része szervilis maradt a városba kerülve is. ,,Hol lehet altiszt, azt kutatja" - írta e típusról József Attila.

A kelet-európai feudális rendben az elnyomás, a sokszor szinte szolgasors sokáig, még a 20. században is produkált elementáris erejű népi felkeléseket, a kapitalizálódást pedig dinamikus munkásmozgalom kibontakozása kísérte, az össztársadalmi konszenzus azonban egyúttal arra is alkalmas volt, hogy a kiszolgáltatottság, az alázat, a meghunyászkodás attitűdjeit fejlessze ki. Városiasodva és modernizálódva, a szerfelett tartós feudalizmus alapvető élménye annál is hatékonyabb maradhatott, mert a gazdaságilag degradálódó nemesi csoport mindent megtett avégett, hogy a vállain hordozott állam ebben az irányban hasson. S valóban, az egész övezetben ezt sugallta, támasztotta alá, keltette életre napról napra, különböző formában, más-más módokon az állam, az intézményi rend, a hadsereg, a társadalmi jogszokás, a közgondolkodás, az iskola, a vallás, az egyház. A peremvidéken a lakosság óriási tömegeinek kiszolgáltatottsága nem szűnt meg, csak átalakult. A reakciós állam keretei tartották kordában, sőt kalodában. A polgári önfelszabadítást a társadalom egyetlen rétege sem élte át; csak egyének élték át, de ők is inkább mint hiányt. A „demokratikus hagyományok" a demokratizálás vágyának hagyományát jelentették csupán. A polgárosodás mint individualizáló erő nem fejlődött ki. Sem az egyén önmagára vetített képében, sem másokra vonatkoztatva. Az egyén, mielőtt személyiség lehetett, mindenekelőtt alattvalóként létezett. Személyiséget - hagyományosan - csak kivételes egyedeknek tulajdonítottak ezekben a társadalmakban, s e kivételes egyedek többnyire nem egyéniségük, hanem az általuk betöltött társadalmi szerep által váltak ki. Ha megvan a szerep, megvan hozzá a személyiség is. „Akinek az Isten hivatalt ad, eszet is ad hozzá" - tartotta egy magyar mondás. A tömeg pedig - akár városi, akár falusi - megmaradt „lakosságnak", „népnek", függő elemnek. Érthetően, hiszen polgári értelemben soha szabaddá nem vált. A peremvidéken a modern tömegtársadalom úgy merült fel, hogy egyenesen ráépült az archaikus tömegtársadalomra, mert az individualizálódás polgári szakasza e társadalmakat végeredményben elkerülte.

Modernnek a középrétegtömeget csak formális értelemben tekinthetjük. Tömegszerű előállítása és semmisségi érzése valóban a modernizálódáshoz kötődik. Eredetét tekintve azonban kisebb vagy nagyobb, de mindenképpen befolyásos, sőt meghatározó része vagy közvetlenül, vagy csak kevés áttétellel a felbomló agrárvilágból érkezett, zöme a városi miliőben nem gyökeresedett meg, és tudatában nem polgárosodott. Ennek az új, de nem modern középosztálynak a tudata mindenekelőtt és elsősorban annyiban korszerűtlen, hogy a polgári szabadságról nincs sem képzete, sem élménye. Nincs fogalma arról a polgári létről, amely magába foglalja a polgár individuális szabadságát és egyúttal felelősségét. Könnyen feláldozhat olyasmit, ami nincs neki. E társadalmakban továbbra is a kiszolgáltatottság és a függelem volt jelen, ez pedig nem ismert sem szabadságot, sem felelősséget.

Ugyanakkor a középréteg új tagjai jó részének társadalmilag bizonytalan maradt a helyzete, s ha ésszerűen végiggondolta volna azt, az elkerülhetetlen bukást kellett volna megpillantania. Mivel nem racionalizálhatta társadalmi helyzetét, mind arról, mind okairól valótlan képet alkotott magának, s a remény, amit maga mellé szólított, szintén nem lehet más, mint irracionális. A megértés helyébe a hit lépett, a differenciált valóságot jól bevált régi sablonképek takarták el, s mintájukra újak is keletkeztek.

Sorsának alakulását természetesen minden „felesleges" embercsoport mindenkor irracionálisan kell hogy szemlélje, hiszen felesleges voltát nem fogadhatja el. „Felesleges" emberi csoportok természetesen a világ minden táján képződtek, de efféle tömeg a 20. századi nyugati világban viszonylag kis mértékben és csak időszakosan torlódott össze, míg a peremvidék nagy részén a társadalom szép hányadát tette ki, és vegetálása krónikussá vált. Évtizedekre betokosodott, megemésztetlen rész lett a társadalom testében.

Az emberi létezés mindenkori ésszerűtlen komponensét az emberiség egyetlen részének – osztályának, rétegének – sem sikerült eddig társadalmilag érvényes módon felfognia. Az objektíve irracionálissal alapjában véve kétféle hitet szegeztek szembe: az irracionális hitet és a társadalom racionalizálhatóságába vetett hitet. Az előbbi a ráció által voltaképpen támadhatatlan, mert nem támaszkodik rá, és az észre nincs is szüksége, de az utóbbi is eléggé ellenálló, amíg a hit támogatja. A két kísérlet mégis felcserélhetetlen, összetéveszthetetlen. Nemcsak azért, mert az irracionális észen kívüli szférákra, a racionális pedig éppen az észre apellál, de, és főként azért, mert az ésszerű csak nagyon nehezen távolítható el a reálistól, vagyis a konkréttól, míg az ösztönössel, az irracionálissal ez minden nehézség nélkül megtörténhet. Az irracionális tudat nem egyéb, mint hit, a racionalizálhatóság gondolatát viszont a hit csak korlátozott mértékben támogatja. Az irracionális könnyen általánosítható kollektívvá, és tulajdonképpen csak kollektív megjelenés esetén van jelentősége. A racionális eszme ezzel szemben alapjában egyéni, és tömeget a hozzá tapadó, kísérőjévé szegődő hittel gyűjthetett csak maga köré. A ráció kollektív formában nem jelenik meg; az ész produktumaiban társadalmiasul ugyan, de önmagában mindig személyes marad. Egy bizonyos fajta – a személyisége, szabadsága és felelőssége tudatára ráeszmélő – polgár tartotta viszont éppen privilégiumának, hogy a társadalomról személyes és ésszerű véleményt alkosson. Egy kritikus pontot azonban neki sem sikerült szemléletében túlhaladnia. Nem tisztázódott, hogy a társadalmi életben irracionális elemek felmerülése ésszerűen megengedett, s hogy a jelentkező irracionalizmus éppúgy nem involválja az irracionális társadalomértelmezést, amint az egyén irracionális szféráinak megnyilatkozásai sem adnak felmentvényt a kuruzslásra. Nem tisztázódott, hogy a társadalmilag irracionális nem jelenti az értelmezhetetlent.

Eltekintünk a tisztázatlanság okaitól, s csak egy megfigyelést rögzítünk. A társadalmilag irracionális megélése az egyes társadalmi típusokban és európai közösségekben láthatóan más-más módokon történt. A proletár és a proletár sorba kerulő volt parasztok jó része a választ a szocializmusban találta meg; a maga ésszerű világát elveszítő polgár pesszimista, az érett polgári középosztályok közössége dekadens lett, míg az a sem polgár, sem nemes, sem paraszt, sem proletár, aki az alakuló polgári világ valamely tája felé tartott, de azt eleve ésszerűtlen állapotában pillantotta meg (már csak azért is, mert nem biztosított kényelmes és szilárd helyet számára), dühödten ellene támadt, és ennek a racionálisnak hirdetett ésszerűtlenségére a saját archaikus irracionalizmusával válaszolt. A maga teremtette valóságtól elmenekülhet az ábrándba a polgári tudat is, de a társadalmi méretű ,,kuruzslás" mezejére tömegesen a peremvidék felbőszült álpolgára lépett, aki a polgári világba voltaképpen még nem lépett be, amikor helyét a gyorsan változó körülmények között ismételten elvitatták tőle. Sokban hasonlíthatott az övéhez minden más aktuális társadalmi elhelyezkedésében megrendült réteg hangulata és gondolatvilága, de az archaizáló irracionálissal kuruzslók sehol sem voltak olyan számban, mint azokon a vidékeken, ahol ez a különleges integrálatlan tömeg kialakult és ahol - később tárgyalandó különleges okokból - a látens integrálatlanság hirtelen revelálódott. Mivel e réteg alapmeghatározója a szó szoros értelmében az élethalálharc tartósan megélt élménye volt, amihez semmi más nem fogható, jelentős elhitető erővel rendelkező hangadóvá vált.

Az archaikus irracionálishoz való visszakapcsolódás természetesen nem lehetett teljes. A primitív hitformákat Európa nagy részében nem lehetett többé a tömegszervezés motorjává tenni, ennél azért a társadalom már csaknem mindenütt bonyolultabbá vált, az iparosodás és a tudomány előrehaladása ezt már az esetek többségében kizárta. Nem abszolút értelemben, nem mindenütt és nem teljesen zárta ki azonban, hanem éppen csak a fejlettség mértékében korlátozta. Minél elmaradottabb volt egy-egy ország társadalma, a tőkés fejlődéssel elégedetlen csoportok, az áldozatok megszervezésében annál jobban fel lehetett használni a hagyományos vallási formákat is. Akár használhatatlan volt már a vallás erre a célra, akár alkalmas még, az új irracionalizmus mindenképpen új misztériumforrást is keresett, s ezt a nacionalizmusban találta meg.

Elméletileg felvethető a kérdés, hogy vajon az új nagy társadalom-ésszerűsítési program, a szocializmus miért nem ragadta magával ezt a létbizonytalan középrétegtömeget. E problémához mindenekelőtt két megjegyzés kívánkozik. Az egyik, hogy a középréteg kisebb-nagyobb részét a szocializmus átmenetileg tulajdonképpen magához vonzotta, s ez a réteg majd valamilyen csalódás hatására lett hozzá hűtelen. A másik megjegyzés, hogy a szocialista pártok az esetek többségében néhány, e réteg számára nagyon fontos kérdést ugyan kétségtelenül elmulasztották tisztázni, a fasizmusra hajlamos tömeg választásában azonban nem ez látszik döntőnek.

A nagy tendenciák értelmében a szocialista eszmét a talajt vesztő csoportok közül csak az fogadta el, amelyik a társadalom legalsó osztályába lökődött, s falun vagy városon proletár lett. Ez fogadta el, vagy leginkább ez hajlott arra, hogy elfogadja. E ponton vissza kell térnünk a proletariátus kialakulásának vonásaira a peremvidéken. Erre az osztályra is érvényes ugyanis a fiatalság és tekintélyes részének hagyományhiánya. Ha igaz is, amit arról mondottunk, hogy az új proletár ezen a vidéken kész osztályharcos szervezetekre talál, amikor belép a gyár kapuján, az is igaz, hogy gondolkodásmódja, tudata nem formálódik át ugyanilyen gyorsasággal. Minél közelebb van paraszti eredetéhez, s minél kevésbé látja új helyzetét véglegesnek, annál hajlamosabb arra is, hogy az első csalódásra a szocializmus helyett más utat keressen. A pauperizált paraszt, a paraszt és a proletár között átmenetben lévő vagy épp csak proletarizálódott rétegek nagysága és politikai választása, illetve – a másik oldalról – a velük kapcsolatba kerülő pártok politikája sorsdöntőnek látszik a szóban forgó társadalmak további útja szempontjából. Ezen belül is különleges a helyzete a falu proletárjának és félproletárjának, akik a szocialista programot elfogadva sokszor a földbirtoklás reményében teszik ezt. Mekkora jelentősége volt a politikában s ezen belül éppen a szocialista eszmekör vonzási körében a paraszt- és általánosságban véve az agrárkérdésnek, eklatánsan illusztrálja például, hogy az olasz szocialista párt 156 képviselőjéből 110-et az 1919-es választásokon a falu küldött a parlamentbe, s maga a párttagság is 60%-ban parasztokból állt. Voltaképpen olyan helyzet alakult ki ebben az övezetben, hogy a politikai földcsuszamlás középpontjába az agrárkérdés került, aminek felvetése és megoldása nélkül gyökeres átalakításra - sem forradalomra, sem alapvető reformra - nem kerülhetett sor. E körülmény azután többek között azt is maga után vonhatta, hogy amennyiben azt a rendkívül nagy, heterogén és mind társadalmilag, mind politikailag lényegében bizonytalan réteget elvárásaiban a szocializmus táborában csalódás érte, könnyen irányt változtatott.

Mindenesetre a szocializmus gondolatát, középpontjában a tulajdon megszüntetésével, tartósan azok a társadalmi rétegek tudták elfogadni, amelyeknek sem tulajdonra, sem biztos és elfogadható társadalmi státusra nem volt kilátásuk, amelyeknek - mint Marx mondotta - nem volt mit veszteniük, és - tegyük hozzá - úgy láthatták, hogy az adott körülmények között nyerniük sincs mit. Ezzel szemben azok a rétegek, amelyek ugyan pusztulóban voltak, és még azt hihették, hogy vannak esélyeik életnormáik fenntartására, sőt esetleg javítására, nem kínálhatták fel magukat elpusztításra a szocializmusnak sem. Természetük ellenkezett tehát a szocializmussal.

Logikus és a tapasztalatokkal is egybevág, hogy minél nagyobb egy adott nemzeti közösségben a társadalmi állásában megingott, lefelé csúszó vagy zuhanó, nem stabilizálódott vagy fenyegetett réteg, annál több az esély arra, hogy a fasizmus áthassa a társadalom számottevő részeit. Ez egyúttal azt is magába foglalja, hogy bár a fasizmus magja - akár fegyveres szervezet, akár mozgalom vagy párt - középjelenség, de kigyűrűzése elérheti, s amennyiben tömegessé válik, valóban el is éri a társadalom minden olyan csoportját, amely a fenyegetésnek bármilyen módon ki van téve. Ez megfelel annak a ténynek, hogy a társadalmi mozgás, a szerkezeti átalakulás, amely a centrumot létrehozta és folyamatosan növeli, tulajdonképpen az egész társadalom mozgásának eredménye. Egyetlen társadalmi réteget sem hagy érintetlenül, csupán arról van szó, hogy e folyamat eredménye látványként a középpontban jelenik meg. A folyamat a közép felé tendál, s a fasizmus ebből a középből indul ki, és befolyását kiterjesztheti ,,felfelé", a veszélyeztetett tulajdonosokra és ,,lefelé", a parasztság és a munkásosztály létbizonytalanságnak kitett csoportjaira. Ebből az is következik, hogy a fasiszta jelenség társadalmilag annál kiterjedtebb lehet, minél nagyobb arányú e mozgás és minél több az újraintegrálódás gazdasági, társadalmi-hierarchiális, politikai és mentalitásbeli akadálya.

Mindezek után úgyszólván természetes, ha a peremvidék bizonytalan egzisztenciái hajlottak egy olyan nacionalista elvre, amelyben a nemzetet mindenekelőtt önmagukkal azonosíthatták, s hajlottak olyan szervezetek létrehozására, amelyek lehetővé teszik ,,erejük" és ezáltal igazuk megmutatását, mi több, olyan állam teremtésére, amely ezt az azonosítást végrehajtja. Természetes ez a szóban forgó tömeg társadalmi meghatározottságai mellett azért is, mert a hagyományokban a jóléti és a nemzeti törekvések jó ideje szorosan összekapcsolódtak, ennek a kapcsolatnak pedig objektív alapot biztosítottak az egységes nemzet hiányai és különféle sérelmei. Ezekben az országokban ugyanis a hazával majdnem mindig ,,baj volt". Beszéltünk elmaradottságáról. Emellett azonban szinte szüntelenül katasztrófák és úgynevezett igazságtalanságok is érték. A nemzeti ideológia pedig egy ideig abban az irányban is hatott, hogy a függetlenség vagy az egység kivívására tömegeket szerezzen. Ezekben az országokban az utolsó száz (néha több száz) év folyamán nem került sor olyan nevezetes nemzeti erőfeszítésre, amely valamilyen módon ne vált volna ,,népivé", s nemigen mozdult meg a nép anélkül, hogy annak valamilyen módon nemzeti implikációi ne lettek volna a szó pozitív, ,,nemzeti" vagy éppen negatív, ,,nemzetellenes" értelmében. Az idők folyamán a nacionalizmus függetlenségi tartalmát elveszítette, hiszen a függetlenség és az egység, ha hiányosan is, de megvalósult. Új motívum kapcsolódott viszont hozzá: az imperializmus expanzivitása. Ez a motívum ugyan világméretekben megjelent, de csak a peremvidéken jutott abba a rendkívül előnyös helyzetbe, hogy leplezetlen nacionalista hangulatot talált és egy olyan réteget is, amely az expanzivitást kész volt elodázhatatlan össznemzeti érdekké avatni, fennen hirdetni és az állítólagos vagy valódi sérelmek orvoslásaként propagálni. Az imperialista expanzionizmus ezért itt – hála a hagyományoknak – megszabadult a szégyenlősségtől. Sőt akár még ,,baloldali" jelmezt is ölthetett.

A bonyolult társadalmi-mentalitási kép leegyszerűsödik, amint abba a keleti régióba érkezünk, ahol a bomlás nemcsak egyértelműen ,,elsődleges" volt még, de egyúttal számottevő mértékben a birtokos réteg nem volt benne jelen. Itt a paraszti vonás az új városi középréteg szemléletében is világosan megmutatkozott. A nép fogalma elveszti ambivalenciáját és azonosul a parasztsággal. Elevenebben hatnak a hagyományos mítoszok (vallásosak és egyebek), s a nacionalizmus függetlenségi vagy egységteremtő igénye még jelenvaló vagy alig meghaladott.

Empirikus alapon az állítható, hogy a fasizmus sikeres mozgalomként abban a két európai társadalmi közegben lépett fel, amelyet a fentiekben leírtunk, s közülük is elsősorban a nagybirtokrendszert megtűrő társadalmakban, valamint az azt többé-kevésbé helyreállító román társadalomban. Ezekben az országokban csapott át a radikális konzervativizmus fasiszta ideológiába, és itt várta őt olyan tömeg, amely krónikus dezintegráltsága és kilátástalansága miatt hajlott az irracionalizmusra, kívánta a vezetettséget, áhította a győzelmet, a bosszút, és hagyományai folytán kézenfekvőnek találta, hogy saját problémáit a nemzetéivel, a nemzetet önmagával azonosítsa.

Úgy tűnik, a kritikus helyzetekben, pillanatokban nagy szerepe volt annak a képnek is, amelyet a peremvidék ,,tömegei" a jövőről maguknak kialakítottak. Ez a kép kettős volt. Hosszú távon szemükben törvényként szinte kizárólag a süllyedés lehetősége jelent meg, míg az emelkedés a véletlen, a kivételesség, a szerencse eredménye volt. Időnként azonban jó remények is születtek egy-egy rövid pillanatra, egyes esetekben néhány évre is, hogy azután ezek elvesztése váltsa ki a minden megszokott rossznál erősebb visszahatást, a kétségbeesett tiltakozást - többek között -, a harcos fasiszta hangulatot is, amely a két világháború között bizonyos tömegeket bizonyos esetekben elfogott. Elfogta ilyen hangulat olykor, s főként a nagy gazdasági válság idején a nyugat-európai társadalmak kisebb-nagyobb csoportjait is, de amint közismert, a fasizmus kisugárzásának rádiusza itt kicsi maradt. A fasiszta szervezkedés csak törpe, legfeljebb kis pártokat eredményezett, s ezek felvirágzása is többnyire rövid ideig tartott. Ezekben a társadalmakban lényegében nem hatott már az elsődleges átszerkesztődés (sem utóhatása), alapjában véve nem volt latens integrálatlanság, a másodlagos marginalizálódás zömében viszonylag gyorsan felszívódott, a nacionalista cél dinamikus szervező erőként nem volt megfogalmazható, a tömeg ilyesmivel nehezen vagy egyáltalán nem volt manipulálható, s a múlt tapasztalatai alapján még nehéz helyzetekben sem vált teljesen reményvesztetté.

A HÚSZAS ÉVEK

HELYZET, HANGULAT, ELŐFASIZMUS KÖZVETLENÜL AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Ha az eddigieknél közelebb akarunk hatolni a fasizmus spontán megszületésének pillanatához, akkor a két világháború között azokkal az időszakokkal találkozunk, amelyekben - mint Hitler joggal hitte - „die grausame Göttin der Not" a tömeg hangulatát erre kiváltképpen alkalmassá tette.[3] A fasizmus abban a pillanatban születik meg, amikor a nacionalista-kollektivista ideológia új letéteményesei a hangulatilag érett tömeget azzal a céllal keresik és találják meg, hogy saját vezetésük alatt a hatalom megszerzésének és megszervezésének eszközévé tegyék. Ez a találkozás szerfelett változatos módon történhetett meg, s előfordult, hogy maga a fasiszta ideológia is csak a találkozás folyamatában érlelődött meg. Mindenesetre fasizmusról azon a ponton lehet már beszélnünk, ahol egyfelől megjelenik az új politikai vezető csoport, amely a nacionalista ideológiára támaszkodva a hatalomba való bejutás szándékával apellál a tömegre, s jelen van az erre hangulatánál fogva alkalmas tömeg. Míg egyáltalán nem bizonyos, hogy a fasiszta hangulat szervezeti keretekben, mozgalomban tényleg megjelenik, teljesen bizonyosnak látszik, hogy ilyen hangulat nélkül fasiszta, de még csak prefasiszta szervezet sem keletkezhetett (az utóbbi tulajdonképpen éppen e hangulat spontán kifejeződése), és a legügyesebb demagóg szervezőnek sem sikerült számottevő mozgalmat s még kevésbé tömegmozgalmat létrehoznia. Tovább megyünk: úgy tűnik, hogy hangoltság nélkül a jobboldali diktatúra a fasizmus külső vonásainak utánzása ellenére is megmaradt hagyományos - katonai, királyi, kabinet- - diktatúrának, s nem alakult át fasiszta diktatúrává.

A társadalom kisebb vagy nagyobb részének befogadó készsége alapot képezett ad hoc szervezkedésekre, úgynevezett prefasiszta alakulatok keletkezésére, és tudatos politikai szervezkedésre: mozgalom, tömegmozgalom, szervezet, párt alakítására, és bázisa lehetett ellenforradalomnak, polgárháborúnak vagy egy olyan puccsnak is, amely fasiszta rendszerhez vezetett. A fasiszta hangoltságtól egy esetleges rendszer teremtéséig az út azonban nem menetrend szerint haladt. A folyamat megállhatott, a hangulat kihunyhatott, szakaszok elmaradhattak. Az ismert variánsok száma rendkívül nagy. Ismerünk esetet, a magyar ÉME esetét például, amikor a fasiszta hajlandóság óriási tömegre kiterjed, a tömegnek szervezete is van, politikai irányítás, felhasználás és működtetés híján a mozgalom mégis összeomlik. Ismerünk számos prefasiszta paramilitáris alakulatot, amely a politikai fejlődés hatására minden jelentőségét elveszítette, másokat, amelyek beintegrálódtak egy fasiszta mozgalomba, s megint másokat, amelyek maguk alakultak át fasisztákká. Ugyanakkor a fasizmus megjelenhetett úgy, hogy előbb párt volt, s csak később vált egyúttal paramilitáris jellegű és mozgalmi erők együttesévé

(NSDAP), és fordítva is, hogy először döntően félkatonai-rohamosztagos jellegű volt, s csak azután alakult párttá.

A további történeti formáktól eltekintve is eléggé evidensnek látszik, hogy egyetlen formát nem lehet magával a fasizmussal azonosítani, és egyetlen fejlődési utat nem lehet törvénynek tekinteni. Az egyes nemzeti fasizmusok mindegyikének, s köztük a nácizmusnak is megvolt a maga sajátos fejlődési menete: embrionális, növekedési és kiteljesedett szakasza, s e szakaszok különféle logikát és sorrendet követhettek. Egy-egy szakaszban a fasizmus feltételeiből különböző mértékben és eltérő kombinációkban tartalmazhattak elemeket, s az ideológia, a hatalmi akarat és a számára alkalmas tömeg összetalálkozása változatos szinten és formában történhetett.

A fasiszta szervezkedésnek megfelelő, sőt azt mintegy kiváltó, provokáló hangulat Európában két ízben jelent meg. Először a háború utáni években, elsősorban a vesztes államokban és a csalódott Olaszországban, de néhány más gazdaságilag, társadalmilag feldúlt és a nemzeti problémák megoldását nem találó országban is. Ez a nyugtalanság azután abban a mértékben csillapodott, vagy ellenkezőleg: nem csillapodott, amennyiben sikerült a 20-as évek folyamán a konszolidálás útját megtalálni, illetve amennyiben az erre tett kísérletek kudarcot vallottak. Újabb, a fasizmusnak kedvező hullámot eredményezett azután a gazdasági válság, amelynek hatására a fasizmus már egész Európában megjelent. Az előzetes események, fasiszta példák és tapasztalatok következtében ráadásul ekkor már szinte mindenütt jelentkezett egy már kész ideológiával felfegyverkezett és a politikai cselekvésre kész vezető csoport is, hogy megkísérelje e hangulat kamatoztatását. Az új hullám hatásfoka Európában azonban ezúttal sem volt azonos, a fasizmus sikere ismét csak a peremvidék egyes pontjain bontakozott ki.

Az első fasiszta hullám felkorbácsolódásának alapját képezte a dezintegráltság robbanásszerű megnövekedése, ami ekkor elsősorban politikai és a politikának alárendelt gazdasági okokra ment vissza, továbbá a súlyos nemzeti sérelem vagy kielégítetlenség s végül a forradalmi fenyegetettség érzése. Hatásfoka, ereje azonban nagy mértékben függött attól a szituációtól is, amelybe a politikai szféra éppen ebben az időpontban helyeződött, pontosabban szólva attól a perspektívától, amelyet a politikai szféra nyújtott.

Azokban az országokban, amelyek a háborút vereséggel fejezték be, ugrásszerűen megnőtt a társadalmilag integrálatlanok száma, miközben a levezető csatornák bedugultak. Felduzzadt az egzisztencia nélküliek serege először is a hadseregből kivetett katonatisztekkel, akiket a békeszerződés értelmében állományon kívül kellett helyezni. A tisztikar leépítése olykor már 1918-ban, máskor valamivel később elkezdődött. Újabb csoportokat alkottak azok a fiatalemberek, akik főiskola és egyetem helyett a háborút járták, és a frontokról hazatérve diploma és állás, valamint ezek reménye nélkül lődörögtek. (A győztes országokban az első csoport nem keletkezett, a második nehézségei hosszabb-rövidebb idő alatt áthidalódtak.) Mindemellett a vereséget szenvedett államokat területi veszteségek is érték, s ez a tény a menekülő lakosság nagy száma miatt mindennél jobban növelte a felesleges embertömeget. Német birtokosok, polgárok, értelmiségiek és tisztviselők menekültek a Baltikumból, a korábban német fennhatóság alatt állt és most Lengyelországnak átadott területekről, a Franciaországhoz visszacsatolt Elzászból és Lotharingiából és az elvesztett gyarmatokról. Magyarországra és főleg Budapestre ezerszámra érkeztek a menekültek az átcsatolt országrészekből, elsősorban Erdélyből, ahol nemcsak a birtokosok féltették életüket (vagyonukat hátrahagyták), de az egész magyar közigazgatási apparátus tisztviselői kara az utcára került, s hamarosan foghatta a vándorbotot a tanítók, tanárok stb. népes csapata is. A menekültek ezrei laktak vasúti vagonokban, tízezrek lézengtek állás nélkül. Ausztriába visszaáramlott az egykori birodalom közigazgatásának tisztviselő kara. Mindehhez már csak a háború okozta gazdasági kimerültségnek, felfordulásnak, az ettől elválaszthatatlan inflációnak, az infláció okozta vagyonromlásnak kellett még bekövetkeznie, hogy a korábban létező „levezető csatornák" átmenetileg megszűnjenek működni. Valamelyest konkretizálva, a csatornák leszűkülése Magyarországon pl. nagyjából a következőképpen történt. Kezdődött a blokáddal, ami egyértelmű volt azzal, hogy az ország nem jutott nyersanyaghoz, többek között szénhez. Miután nem volt nyersanyag, megbénult az ipar, s leállt a közlekedés. A Tanácsköztársaság parasztpolitikája azt eredményezte, hogy 1919-ben a parasztok egy része beszüntette a piacra termelést. Ezt követően az ország mintegy felét megszálló román hadsereg elszállított minden szállíthatót és elsősorban a gördülőanyagot, s felemésztett mindent, amit a megszállt övezetben még egyáltalán talált. A politikai konszolidálás éveit 1924-ig végigkövette az egyre gyorsuló infláció, amely ugyan alkalmat adott az ipari termelés bővítésére, beruházásokra, új vállalkozások és köztük kisvállalkozások keletkezésére is, de egyúttal más kispolgári egzisztenciák tömegeit tette tönkre, a bérből és fizetésből élőket pedig nyomorgásra kárhoztatta. A szomszédos országok évekig elzárkóztak a Magyarországgal való kereskedelemtől, s ez az ipari bővítésre is korlátozóan hatott. Mindemellett az ország közigazgatását, iskolahálózatát, orvosi ellátási hálózatát stb. nemhogy növelni nem lehetett, hanem mindez a legdrasztikusabb korlátozás alá esett. A gazdaság leépülése sem globálisan, sem részleteiben nem választható el tehát a napi történések politikai tartalmától. (Még az infláció sem, mivel vonalában és méreteiben nagy szerep jutott tudatos gazdaságpolitikai és külpolitikai megfontolásoknak.)

Mutatis mutandis ezekhez hasonló motívumokból táplálkozott nagy tömegek teljes létbizonytalansága a többi háborút vesztett országban is. Különbséget kell tennünk ebből a szempontból Olaszországgal, mivel ez az ország területet nemcsak nem veszített, de valamennyit nyert is, és blokád sem sújtotta. Itt tehát a marginális réteg a háború okán nem növekedhetett lényegesen nagyobbra, mint bármely más győztes országban. A differencia főként abban állt, hogy Olaszországban a háborúhoz fűzött várakozások voltak ebből a szempontból lényegesen nagyobbak, mint az antant többi államában. Ez a körülmény arra figyelmeztet, hogy a háború utáni helyzet súlyossága nem választható el az adott társadalom mélyebben meghatározott struktúrájától, illetve hogy nem értelmezhető a társadalompszichológiai faktor, egy bizonyos pszichózis kialakulásának figyelembevétele nélkül. A dolgok hátterében nem másról van szó, mint arról, hogy a retardált államok a háborút magát már azért vívták, hogy mind a felgyülemlett belső ipari potenciált, mind a fenyegető társadalmi ,,túltermelést" kifelé vezessék le, többek között azért, mert a belső megoldást nem találták. Olaszországban mindazoknak, akik saját problémáik s az ország problémáinak megoldását is a terjeszkedéstől várták (befektetési lehetőséget, telepítési lehetőséget, vezető és közigazgatási állásokat stb.), most be kellett látniuk, hogy a megoldásnak ez a módja nem nyílt meg. A szükséges ,,levezető csatornát" ezen a módon nem lehetett kiásni. Ezt a lehetőséget a győztes háborút követő ,,elvesztett béke" Olaszország számára is megsemmisítette.

A béke után beállt helyzet tehát végeredményben a régi rossz struktúra talaján volt oly katasztrofálisan kiúttalan, s a megoldás egyetlen módjának hitt győzelemben való csalatkozás vezetett a most fellépő reménytelenséghez. Emberek, akik társadalmilag már a háború előtt is halálraítéltnek kellett volna hogy tekintsék magukat, most megpillantották sírjukat. ,,Der Tod kreuzte schon seine knochigen Hände über den Kelchen, aus denen wir tranken, fröhlich und kindisch. Wir fühlten ihn nicht, den Tod." - írja monarchiabeli hőse nevében Joseph Roth. S a háborúból megtérve, hőse felfedezte: ,,Es war das Ende."[4]

A háború utáni pszichózis első faktora, a tömeges társadalmi talajvesztés magán a valóságon nyugodott, hamis vagy maghamisított tudati formáknak ehhez nem volt közük. A tönkrementek és -menendők nagy tábora azonban - amint majd részletezzük is – nem egyformán élte át ezt a megrázkódtatást. Voltak, akik megadták magukat a sorsnak. Visszavonultak, elszigetelődtek, túlélésre rendezkedtek be. A többség azonban politizálódott, változást akart, de a megkívánt cselekvés iránya ismét csak nem volt homogén.

A cselekvésvágynak mint a pszichózis részének ebben az időben volt egy sajátos, a közvetlen múltból eredő magatartásmeghatározója: a Fronterlebniss. Bár e tényezőről már sokat olvashattunk, hatásmechanizmusát nem árt rekapitulálni. A fronttapasztalatok lényeges eleme a csoportosulás védelmi jelentősége és erőforrása, az ellenség csapásának megelőzése, vagyis hogy ölj, mielőtt megölnének. A háborús bajtársiasság a legtöbb fiatal emberben – a háború fizikai terrorja és mocska miatt vagy annak ellenére – mint az élet legnagyobb emléke maradt vissza. Örök emlékként rögzült az élet szigorú rendje és hierarchizáltsága, az engedelmesség és a parancsolás, a halálközelség és a mások életének uralása, a célirányos menetelés, de esetleg az erénnyé minősült gyilkosság, a bajtársi dőzsölés és orgia, a büntetlen lopás, az ingyen nő is. A katonai szolgálat, a háború voltaképpen a felelősség nélküliség állapota volt. Milyen mélyre ivódhatott egyébként a háborús élmény pl. Hitlerben, arról fellebbenti a fátyolt egy apró epizód. Ő, aki a nyugati fronton egy ízben gázmérgezést szenvedett, amikor később a zsidókat fenyegetni akarta, általában nem kivégzésükről, felakasztásukról beszélt, hanem a „gázhalál", a „gázba kell fojtani őket" kifejezést használta. Kísérteties némiként, hogy a harmadik birodalom végül csakugyan ezt tette. A Fronterlebniss hatása sem mutatott azonban egyetlen irányban. Angliában és Franciaországban például sokkal inkább a pacifizmus elterjedését segítette elő, s ilyenfajta következménye kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt volt. A háborús tapasztalat militarizáló hatása emellett egyéb szervezetekben is jelentkezhetett, s nemcsak a prefasiszta és fasiszta szervezkedéshez nyújthatott indítékot. Mindenesetre ezekhez is nyújtott, s közülük elsősorban azokhoz, amelyek keletkezése valamilyen kapcsolatban állt a hadsereggel.

Mindent összevéve, a háború utáni szituáció és a háborús élmény váltotta ki először, hogy a fasizmusra jellegénél fogva alkalmas tömeg kisebb-nagyobb része hangulatilag is alkalmassá váljon a fasiszta tömegként való megjelenésre. Tegyük ehhez azonnal hozzá, hogy a háborút követő években azonban az esetek többségében ez számszerűleg tömeges méretekben még nem történt meg. A felfordulás és megingás első politikai kedvezményezettje voltaképpen mindenütt a baloldal volt. Hogy viszont e baloldalba mekkora politikai spektrum foglalódott bele, attól függött, hogy miféle megelőző szférával került vonatkozásba, amelyet tagadhatott, s amellyel szemben ígéretet jelenthetett. Megelőző reakciós monarchia esetén az ígéretes politikai megoldást képviselhette a liberalizmus (beleértve ebbe esetleges keresztényszocialista és demokratikus agrárpártokat is), ha azonban a csalódás már közvetlenül vele szemben következett be (mint Olaszországban), vagy vele szemben is gyorsan bekövetkezett (Oroszország, Magyarország), a balra nyitás lehetőségére már csak a szociáldemokrácia és a kommunista párt maradt. A háború utáni felbolydult gazdasági, társadalmi, hangulati helyzetben kruciális kérdésnek éppen az látszik, hogy vajon a fent felsorolt politikai erők közül melyiknek sikerül a hatalmi szférát alapvetően befolyásolnia. Oroszországban e kísérlet során a liberalizmus a szociáldemokrata párttal együtt gyorsan elvérzett, és e helyzetet a bolsevikok használhatták fel. Magyarországon a liberális kísérlet úgy bukott el, hogy a kommunisták és az itt hozzájuk pártolt szociáldemokraták szervezték meg átmenetileg a hatalmat, rendszerük eltűnése után viszont nyilvánvalóan sem a polgári liberalizmus, sem a szociáldemokratizmus nem jelentett politikai lehetőséget. Ezeknek az erőknek a kimerülése, a kudarcuk felett érzett csalódás Magyarországon hatalmas sodrású fasiszta hangulatot kavart fel, mielőtt kiderült volna, hogy ez ebben az országban mégsem az utolsó eshetőség, mert a társadalom konzervatív tényezői eléggé erősek ahhoz, hogy a fasiszta tényezőt legalábbis integrálják és lefékezzék. Olaszországban a liberális áramlat a háború után eleve hátrányos helyzetbe került, s a politikai pezsgés első nagy haszonélvezője a vele többé-kevésbé oppozícióban álló, újítást képviselő tábor lett. A fasizmus annyiban tört előre, amennyiben a liberalizmus alkalmatlannak mutatkozott új javaslatok tételére, és az újonnan jelentőssé vált politikai faktorok - a Néppárt és a szocialista párt - képtelennek bizonyultak pozitív lépésekre és megoldásokra. Előtérbe léphetett tehát a fasizmus mint ,,utolsó" lehetőség. Németországban és Ausztriában viszont a polgári liberális és szociáldemokrata erők a háború utáni válságot átvészelték, s miután a további balracsapást meg tudták akadályozni, ez segítségükre volt abban, hogy továbbra is ők képviselhessék a konszolidálás ígéretét. Mi több, ezt az ígéretet a 20-as évek második felében nagyjából be is váltották.

A háború utáni néhány év a vesztes államokban alkalmas volt mindarra, hogy mozgósítsa az addig nem politizáló, de a fasizmussal szemben prediszponált dilettánsokat, s néhány helyen arra is, hogy súlyos csalódásokat váltson ki a hagyományosnak mondható pártokkal szemben. Zömmel apolitikus egyének alkották a félkatonai szervezeteket, spontán ,,védelmi", karhatalmi, rendfenntartó alakulatokat, amelyek tevékenységi köre a helyzettől és az eseményektől függően alakult ki. Egyes paramilitáris csapatok tevékenysége nem haladta meg egy-egy falu határát. Nem jelentettek egyebet, mint a parasztok fegyveres készenlétét arra, hogy a falut megvédelmezzék a szomszédos ellenséggel vagy a feltételezett hazai, esetleg idegen rendbontókkal szemben. A Baltikumban, Lengyelországban és Finnországban az efféle alakulatok vegyesen léptek fel a német erőkkel, olykor ukrán parasztokból álló hasonló típusú ,,fehér" bandákkal s végül a ,,vörösökkel" szemben. Svájcban rendvédelmi alakulatok keletkeztek. Ausztria déli részein a ,,honvédők" elsősorban a szlovének és az olaszok elleni készenlétet biztosították, s nemegyszer harcba is keveredtek. Később ezekre épült rá a Heimwehr.

Ugyancsak paramilitáris osztagok voltak azok is, amelyek valamilyen módon a hadsereghez kapcsolódtak, ezek azonban lényeges vonásokban különböztek a spontán paraszti szervezetektől. Különböztek először is abban, hogy nem területileg szerveződtek, hanem valamilyen katonai alakulathoz tapadtak, s többnyire nem lokális érdekeket védelmeztek, hanem céljaikat eleve általánosabb értelemben fogalmazták meg. Különböztek továbbá társadalmi alapjaikban is. A helyi honvédelmi, rendvédelmi osztagokat többnyire volt sorkatona parasztok hozták létre, akik megőrizték puskájukat, vagy vadászfegyver birtokában voltak. A frontharcos, bajtársi, különítményes stb. csapatok állományát viszont nagyrészt tényleges tisztek és altisztek, olykor volt tartalékos tisztek alkották. Az utóbbiak között is több típust találunk. Magyarországon 1919-ben a paramilitáris alakulatok szinte kizárólag tényleges tisztekből jöttek létre. Eredetileg ugyan feladatuknak tekintették az ország ellenségeivel szemben folytatandó harcot, de erre gyakorlatilag nem került sor, és csak a Tanácsköztársaság leverését követő fehérterror, a megtorlás, megfélemlítés és a zsidók, valamint liberális személyekkel szembeni megtorló akciók végrehajtása maradt rájuk. Németországban számos hasonló tiszti-altiszti csoportosulás alakult. Közöttük olyanok, amelyek egyszerűen monarchista fordulatot akartak végrehajtani, mások, amelyek ezt messzebbmenő politikai kombinációkhoz is fűzték (szeparatizmus, egyesülés Ausztriával), továbbiak, amelyek nem monarchista ellenforradalmat képviseltek, és végül olyanok is, amelyek megelégedtek a háborús emlékek ápolásával. Keletkeztek tiszti vagy tiszti vezetés alatt álló szervezetek Ausztriában is, s ezeket már politikai törekvések is vezérelték (tartományi elszakadás, csatlakozás egy más államhoz). Folytathatnánk a felsorolást egyéb országokkal és más bajtársi, veterán stb. szervezetekkel. Típusaikat tekintve azonban mindenütt hasonlókkal találkozunk: Olaszországban, Franciaországban, egyebütt.

A félkatonai szervezetek alakulásuk idején az esetek egy részében hangulatilag fasiszták, elméleti szempontból előfasiszták (politikai célzatú tiszti-altiszti szervezetek), máskor szellemi arculat nélküliek (paraszti spontán osztagok), s végül apolitikusak voltak. A spontán paraszti és az apolitikus bajtársi szervezetek útja abban az esetben vezetett a fasiszta ideológiához és valamilyen zártabb szervezeti formához, ha találkozhattak a fasiszta vezetéssel és ideológiával, esetleg akár a politizáló tiszti csoportok közvetítésével. A találkozás egyes esetekben röviddel a háború után megtörtént, s alapjává lehetett egy viszonylag hosszú fasizálódó szakasznak (Heimwehr). Többségükben azonban a paraszti szervezetek a 20-as évek derekára elvesztették jelentőségüket, felbomlottak, és feledésbe merültek. Feltámadt viszont egy részük a gazdasági válság hatására, s ekkor az említett találkozás az ugyancsak feléledő tiszti szervezetekkel vagy egyszerűen a hadsereg valamilyen reakciós csoportjával szintén végbemehetett. Finnország mellett ismerünk ilyen példákat a Baltikumban és egyebütt is.

Gyorsabban jutottak el a „tiszta" fasizmushoz egyes tiszti-altiszti alakulatok. Ez is különböző utakon és módokon történt azonban. Az olasz arditók saját szervezetüket megtartva alkották az olasz fasizmus egyik legfontosabb korai harci osztagát. Ha felvethető velük kapcsolatban, hogy elméletileg nem voltak tökéletes fasiszták, ebben az időben ez a kifogás az olasz fasizmus minden szárnyával és magával Mussolinivel kapcsolatban is megfogalmazható. Magyarországon a különítményes vezérek fasiszta volta gondolkodásmódjukban és törekvéseikben világosan kifejezésre jutott, még ha a bonyolult alkotmányos helyzet miatt a fasizmus különféle árnyalatainak szerves összeépülése nem is vált lehetővé. Németországban a paramilitáris osztagok többsége eredetileg monarchista volt. Mivel tagjaik egyúttal radikális konzervatív nézeteket vallottak, átcsúszásuk Hitler pártja felé a monarchista puccskísérlet kudarca után minden nehézség nélkül megtörténhetett. Megmutatkozott e készség részben már a legkoraibb időkben kialakuló együttműködésben, de főleg azt követően, hogy a különítményeket a kormány feloszlatta. A volt tagok nem kis része szívesen kapcsolódott akkor a müncheni náci párthoz, és alapjává vált az NSDAP harci szervezetének, az SA-nak.

A tiszti, altiszti csoportok, osztagok, különítmények a 20-as években Olaszországban és a vereségtől sújtott, forradalmi időket élő országokban tettek szert jelentőségre a fasizmus szempontjából, de néhány további országban is fontosakká váltak később egy valamilyen okból válságosra forduló belpolitikai helyzetben. Jelentőségüket az biztosította, hogy fasiszta mentalitásuk már-már elvi szinten is megfogalmazódott, s így a fasizmus számára nevelték a káderállományt és a sejteket az átfogóbb szervezkedéshez.

Keletkezett a háború után egy új politikai áramlat is, a kisebbségi vagy nemzetiségi, olykor tartományi szeparatizmus, amely különböző szervezeti formái ellenére számos esetben fasiszta jellegű volt, és mindenképpen feléje mozgott. A szeparatizmus többször volt egyébként a paramilitáris osztagok animáló eszméje is (pl. bajor és osztrák formátumokban). Máskor viszont egy hagyományosnak tekinthető konzervatív pártot hatott át és határozott meg elméletileg. Ilyen volt a horvát Jogpárt, amely azután az Usztasa (Hrvatska Oslobodilacke Pokret) alapjává lett, és ilyen volt az Andrej Hlinka alapította nacionalista szlovák Néppárt is. Mivel mindkét változatban a nacionalizmus jelent meg meghatározó elvként, a fasizmushoz való kapcsolódás könnyen végbemehetett. Volt olyan variáció is, amelyben a szeparatizmus csak kiegészítő vonása lett egy már korábban is létező nemzetiszocialista ideológiának. A szudétanémet DNSAP éppúgy az 1903-ban alapított első nemzetiszocialista párt, a DAP utóda volt, mint hasonnevű osztrák társa. Végül ide sorolható még a Bulgáriában működő makedón terrorszervezet, a VMRO (Belső Forradalmi Makedón Szervezet; francia rövidítése: IMRO) is, amely az önálló Makedónia megteremtését ebben az időben már a fasiszta nemzetközi erőkre támaszkodva próbálta elérni.

A paramilitáris osztagokhoz hasonlóan a szeparatista pártok és csoportok többsége sem szervezkedett tömegmozgalomként. Az itt felsoroltak egyikének sem volt az 1920-as években tömegbefolyása. Szervezeti formájuk ezt sokszor eleve kizárta (titkos szervezet), máskor a belpolitikai körülmények tették ezt lehetetlenné, de voltak esetek, amikor a mozgalomszervezést a vezetők vetették fel. Ez önmagában nem zárta ki viszont, hogy a szóban lévő szervezet ideológiailag fasiszta legyen, vagy hogy ebbe az irányba tendáljon. Függetlenül viszont e szervezetek ideológiai töltetétől, vagyis attól, hogy elméleti szempontból már fasisztának vagy még csak prefasisztának tekinthetőek-e, megjelenésük, szervezeti kereteik, káderállományuk szintén rezervoárt jelentett a fasizmus számára. Elsősorban azért, mert valamennyit a nacionalizmus határozta meg.

FASISZTA MOZGALMAK A HÚSZAS ÉVEKBEN

A felsorolt szervezetek egyike sem indult tehát a mozgalomszervezés igényével, ám több volt közöttük alkalmas a fasizmusra. Fasiszta mozgalmat - a szó igazi értelmében - a 20-as években jóval kevesebbet találunk. Hogy erről beszélhessünk - úgy tűnik -, kritériumnak kell még tekinteni, hogy a szervezkedés a széles tömegek megmozdítására irányuljon, és határozott hatalomigényt fejezzen ki. Ennek rendelődnek alá a megvalósítást szolgáló szervezeti keretek, propagandamódszerek és apparátusok.

A fasiszta szervezők modernsége abban állt, hogy a szélsőjobboldalt megajándékozták a tömegpárt szükségességének felismerésével és annak megteremtésével. Nyilvánvaló, hogy ehhez mintát nyújtott a munkásmozgalom, de az is nyilvánvaló, hogy e kísérlethez fel kellett fedezni a másmilyen tömegek létezését, az alkalmas hangulat fennállását, és le kellett küzdeni a tömegektől való félelmet. Ez voltaképpen többször bekövetkezett, mint ahányszor a kísérletezők valóban jelentős tömegeket tudtak magukkal ragadni. A háború utáni években csak két esetben aratott a fasizmus széles tömegek között sikert: Magyarországon és Olaszországban, s a fasiszta hangulati vihar az előbbiben is hamar elcsitult. Másutt a fasiszta mozgalom megmaradt a vezető csoport és egy kis militáns mag ügyének; politikai gátszakadásra nem került sor. A paramilitáris, szeparatista és egyéb előfasiszta szervezetek nem tettek szert jelentőségre.

Ez a vitathatatlan tény arra mutat, hogy a szóban lévő régió és benne az egyes nemzetek „rendellenes" történeti útja – beleértve ebbe a háború után előállt különösen nagy integrálatlanságot, sőt a tömegek fasiszta hajlandóságát is – automatikusan nem vezetett a fasiszta mozgalmak tömegessé válásához és még kevésbé fasiszta rendszerek létesítéséhez. Ha a háború utáni szituáció és elválaszthatatlan részeként a békeszerződések megszülték is a fasiszta jelenséget, ez a jelenség egyelőre kontinentálisan nem lett mérvadó. A fasizmus még valóban csak epizódként jelent meg az európai történelemben.

A továbbiakban a fasiszta jelenség abban a mértékben tűnt el, vagy ellenkezőleg: szilárdult meg, amely mértékben a gazdasági és a politikai szféra konszolidálódott. A tőkés fejlődés nagy trendjét véve alapul, azt kell mondanunk, hogy a fasizmus hordozója, a társadalmi átmenetben lévő tömeg, vezető csoportjával együtt végül is eltűnésre volt ítélve. „Normális" fejlődés esetében bizonyosra lehet venni, hogy a falu régi struktúrája végleg széttörik, a felesleges csoportokat felszívja az ipar, a szolgáltatási szektor stb. Tetszik vagy nem, a változatatást valamilyen útonmódon végre kell hajtani. Kétségtelen, hogy ez az átalakulás a peremvidéken mindegyik formájában szerfelett nehezen és különleges utakon, módokon történt meg. Ezek között a legkülönösebbet Németország járta be, tekintettel arra, hogy a gazdaság szintje, fejlődésének üteme és minden objektív mutató szerint a lehető legközelebb állt a kiegyensúlyozódáshoz. Feltételezhető, hogy amennyiben „rendkívüli körülmények" nem zavarják meg a német fejlődést, ez tényleg megtörténik. Fellépett azonban a váratlan és rendkívüli 1929-es gazdasági válság, s ez alkalmasnak bizonyult arra, hogy életre keltse e társadalom minden olyan erejét, amely az ellenkező irányban hatott. Ettől kezdve egyébként a fasizmus döntően már nemzetközi jelenségekhez és viszonyokhoz kapcsolódott, s a németországi nácizmus megteremtése után döntő európai faktorrá vált. Megszűnt epizódszerepet játszani.

A gazdasági válság mint újabb kiváltó önmagában azonban ugyanúgy nem szabta meg a fasizmus sorsát, amint nem tette ezt a háború utáni válságos helyzet sem. Ez a sors már a nemzeti politikai küzdőtéren kovácsolódott ki. A politikában, ahol végül is a fasizmus története lejátszódott. Úgy tűnik, a fasizmus tömeghatásának alapja az, hogy quasi ,,utolsó lehetőségként" merüljön fel. Tömeg de facto akkor pártol hozzá, amikor a többi lehetőség kimerült. Ehhez az szükséges, hogy a fennálló államhatalom, ami többnyire a politikai liberalizmus szellemében működik, elveszítse tartalékait, kifogyjon javaslataiból, s hogy azok a pártok, amelyek a peremvidéken a gyors társadalmi mozgás első nagy kedvezményezettjei voltak, mind a középrétegekben, mind - és különösen - az alsó osztályokban súlyos bizalmi válságba jussanak.

Politikai szempontból a közvetlen háború utáni szituáció a fasizmus számára valójában ambivalens volt. Egyfelől a balratolódás váltotta ki és éltette, másfelől azonban ugyanez a jelenség elvette előle a levegőt. Akár a széles értelemben vett tömeget, akár a középrétegeket, akár az ún. integrálatlanokat vesszük alapul, azt tapasztaljuk, hogy első reakciójuk nem a fasizmus, hanem a polgári demokratikus, valamint a munkáspártok és az agrárszervezetek felé vonzotta őket. Súlyos kiábrándulásnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy újabb átorientálódás kezdődjék, s a fasizmus a középpártokkal, valamint a munkás- és agrárpártokkal a tömegekért vívott küzdelme során behatolhasson e pártok táborába, ami nélkül pedig nemcsak tömegmozgalmat, de számottevő mozgalmat sem volt képes teremteni. Ebből az alapképletből viszont az a paradoxon keletkezett, hogy a fasizmus csak akkor válhatott sikeressé, ha hivatkozási alapja, a baloldali veszély de facto nem állt fenn, s így a fasizmus megszűnt az ,,utolsó lehetőség" lenni.

Hogyan, milyen mértékben és mikor következett be a csalódás, s egyáltalán bekövetkezett-e, országonként változó tényezők rezultánsa volt. Ezek között az első helyen szerepelt az időtényező: vajon a liberális politikai szisztéma olyan időpontban lépett-e porondra, amelyik lehetővé tette, hogy a háborús következményekért a felelősséget elháríthassa magától. Ebből a szempontból kedvezett az időtényező a német és az osztrák köztársaságnak. A jobboldal ugyan ismeretes módon éppen azzal lépett fel, hogy a béke ,,gyalázatát" a liberalizmus és a szociáldemokrácia nyakába varrja, a valóságban azonban az újonnan keletkezett polgári köztársaságok náluk kényelmesebben és főleg megalapozottabban háríthatták vissza a felelősséget az elődökre: a Vilmos-féle császárságra, a Habsburg-monarchiára. Nem kedvezett viszont az időtényező az olasz liberális kormánynak, mivel a háborút ő kezdte, ő nyerte meg és ő veszítette el a békét. Nem kedvezett a magyarországi Károlyi-kísérletnek sem, mert túl korán lépett a színre, olyan időpontban, amikor az ország közvéleményének halvány elképzelései sem voltak a békeszerződés várható feltételeiről. Minden lépés, ami azután a feltételeket elárulta, a köztársasághoz tapadt.

A fasiszta mozgalom terjeszkedésének lehetőségét megszabta azután a többi párt mozgékonysága, újításképessége, illetve ennek hiánya. Döntő volt mindenekelőtt a hatalmon lévő csoport képessége vagy képtelensége olyan javaslatokra, amelyek a politikai stabilitást biztosíthatták, továbbá a többi párt képessége vagy képtelensége olyan platform kidolgozására, ami a fasizmus terjeszkedési irányát keresztezhette. A fasizmus sikerét előmozdító további tényezők – az ideológia és propaganda ügyes alkalmazása a hangulathoz, hatékony szervezeti keretek, a vezető vagy vezetők személyisége stb. – a felsorolt határok között érvényesültek.

Végül is eljutottunk a politikai szférába, ahol a fasiszta jelenség lezajlik. A tömegekért folytatott küzdelem a fasiszták számára közvetlenül a háború után egyedül Magyarországon eredményezett átütő sikert. Itt viszont a szélsőjobboldali szervezetek, mozgalmak és pártok szerfelett bonyolult hálózata jött létre, s bár szoros kapcsolat állt fenn köztük, egységes irányításukat mégsem sikerült biztosítani.

A szélsőjobboldali politikai szervezkedés a polgári demokratikus fordulat után, még 1918-ban kezdődött, majd a Tanácsköztársaság kikiáltását követően határozottabb körvonalakat öltött. Miután az események túlszáguldottak Károlyi feje felett, a korábbi ország nagyobb fele megszállás alá került, a hatalmat pedig megragadta a kommunista-szociáldemokrata tanácskormány, Magyarországon a polgári demokratizmus és liberalizmus a középrétegek szemében diszkreditálódott. A Tanácsköztársaság bukása után viszont politikai tabula rasa állt elő. Olyan szituáció, amelyben a fasiszta szervezkedés szinte egyáltalán nem ütközött más pártok kereteibe, mert ilyenek egy ideig csak virtuálisan léteztek, és úgy is csak nagyon meggyengülve. A polgári baloldal csakúgy lefejeződött, mint a munkásbaloldal. A pártok lassanként szerveződtek újjá, s lehetséges volt az is, hogy a fasizmus kereteiken áthatoljon, tekintettel különösen arra, hogy a fasiszta irányultságú vezetés is, a tömeg is pártkereteken kívül, részben paramilitáris osztagokban, részben mozgalomként szerveződött. Mindkét alakulat magával ragadhatta más csoportok, pártok tagjait is. A fasiszta tömörülések azonban csak ellenforradalmi velleitásaikban voltak határozottak, s egyébként a tábor alaposan megoszlott. Egy része monarchista s ezen belül az egyik csoport Habsburg-párti, a másik új királyválasztó volt. A monarchista táboron kívül, de az új királyválasztók csoportjában is sokan voltak olyanok, akik a politikai átmenetet – bármilyen végső államforma alakul is majd ki – katonai diktatúrával akarták biztosítani. Az ellenforradalom erői mindenképpen erős, tekintélyes államot kívántak. Ez az óhaj összetartotta a csoportokat, ahhoz viszont már nem volt elegendő, hogy a szervezeti egység alapjává váljon.

1919 őszén négy földrajzilag elkülönülő ellenforradalmi csoport állt fenn. A bécsi központ hangadói arisztokraták voltak, de a csoport nem kizárólag belőlük állt. Itt kezdte működését például Gömbös Gyula. A legitimista ellenforradalmárok Gratzban gyülekeztek. A harmadik központ Szegeden alakult ki, s ebben az arisztokraták kevésbé voltak képviselve. Itt rendezte be „hadiszállását" Horthy, és itt kezdte el a „Nemzeti Hadsereg" szervezését. A kb. 3000 tagot számláló, kézifegyverekkel rendelkező félreguláris alakulat csaknem kizárólag tisztekből állt. Ebből vált ki az egyik nevezetes különítmény Prónay Pál vezetésével, és hozzá kapcsolódott a Héjjas Iván szervezte másik. Végül a negyedik csoport Budapesten jelent meg, abban a pillanatban, amikor a Tanácsköztársaság kormányzata lemondott, és helyét átadta egy tiszta szociáldemokrata kormánynak. Az utóbbi csoporthoz arisztokraták nem tartoztak; a fegyveres testületeket és a városi polgárságot képviselte.

Akadályt jelentett a radikális szélsőjobboldal egységesítésében a magyar középrétegek említett kasztosodása is. A számos szervezet közül, amely ebben az időben keletkezett és hosszabb-rövidebb ideig tevékenykedett, három érdemel említést. Az egyik a Gömbös vezette Magyar Országos Véderő Egyesület, a MOVE, amely kizárólagos és exkluzív katonatiszti szervezet volt. Ez a szervezet megmaradt egyesületnek, és sem jellege, sem alapszabálya szerint nem tartozott a szerepkörébe, hogy tömegeket szervezzen, vagy tömegpropagandát folytasson.[5] Alakult viszont egy olyan szervezet is, amely e feladatot nemcsak magáénak vallotta, de a korabeli Európában a legnagyobb mértékben be is töltötte. Ez az Ébredő Magyarok Egyesülete, rövidített nevén az ÉME volt. Pontos taglista ugyan az ÉME-ről ma sem áll rendelkezésünkre, a legújabb kutatások alapján jelentőségét nagyjából mégis felbecsülhetjük. Az ÉME az 1920-as évek elején országos szervezetté vált. 1920 elején 84 helyi szervezete működött kb. 500 000 taggal, júniusban a belügyminiszter szerint 1 millió tagot számlált, júliusban 93 helyi csoportja volt, szeptemberben pedig 198, s az ÉME vezetőségének nyilatkozatai szerint a tagok száma ekkor már 1 $^1/_2$ millióra emelkedett.[6] Ha ez utóbbi adatot túlzottnak tekinthetjük is, s ha feltételezzük, hogy valamelyest a belügyminiszter is felfelé kerekítette az 1920. júniusi taglétszámot, bizonyosnak látszik, hogy az 1920 folyamán legalább ötszázezer és egymillió között mozgott. Figyelembe véve, hogy az ország lakossága nem érte el a 10 millió főt ebben az időben, nyugodtan állíthatnánk, hogy az ÉME volt a legsikeresebb háború utáni előfasiszta mozgalom. Mégsem állná meg e feltevés a helyét, mivel az ÉME kifejezett ugyan egy hangulatot, a háborús vereség és a trianoni békeszerződés feletti elkeseredést, spontán reakciója volt emellett a Tanácsköztársaságnak, mégis megmaradt mozgalomnak, társadalmi szervezetnek, és politikailag nem tudott megszilárdulni. Elsősorban azért nem tudott, mert a magyarországi körülmények között nem adódott olyan lényeges politikai feladata, amellyel csak ő nézhetett volna szembe, és nem rendelkezett a hatalom megragadására kész vezető gárdával. Nem mintha nem lett volna egy legalább annyira kialakult ideológiája, mint néhány más szerveződőben lévő fasiszta mozgalomnak, és nem mintha a potenciális vezetőréteg nem állt volna rendelkezésére, hanem azért, mert e vezetés számára nem nyílt önálló cselekvési lehetőség. A baloldal összeomlása után nem tudott rendteremtő feladatot vállalni, mert azt előbb a megszálló csapatok, a különítmények, azután az állami szervek ellátták. Számos lényeges kérdésben – bel- és külpolitikaiakban egyaránt – a konzervatív álláspont ugyanakkor túlságosan közel állt hozzá, illetve – a másik oldalról nézve – saját vezetői álltak túl közel a konzervatívok egy csoportjához. Az ÉME így világos példa arra, hogy egy elementáris erővel feltörő, hatalmas kiterjedésű fasiszta hangulatú mozgalom meddő maradhat a megfelelő politikai körülmények híján. 1920-ban a választásokon nem lépett fel önállóan, nem alakult párttá, s ez politikai jelentőségét és esélyeit máris nagymértékben csökkentette. A Nemzetgyűlésbe csak olyan ÉME-tagok juthattak be, akik valamely más párt listáján jelöltették magukat, s így a megválasztott képviselők több párt között szóródtak szét. 1920-ban ezen a módon 26, 1922-ben pedig 31 ÉME-tag került be a parlamentbe.[7] Ami a tagságot illeti, összetételét máig is csak sejtjük, mintsem akár megközelítő pontossággal elemezni tudnánk. Bizonyosnak látszik mégis, hogy a tagság zöme az alsó kispolgárságból verbuválódott, de a legfelső társadalmi csoportokig kiterjedt; jelei vannak, hogy a szervezet valamelyest a városi proletariátus soraiba is be tudott hatolni. (Távolról sem annyira, mint később a nyilas párt.) Valószínűleg szerzett befolyást a faluban is, mert különben a jelzett taglétszám nehezen lenne elképzelhető. Az ÉME-megmozdulásokban a látható elemet elsősorban a középiskolás és az egyetemista ifjúság szolgáltatta; a terrorcsoportokban, rohamosztagokban – az ÉME ilyeneket is szervezett – fiatal értelmiségiek és ,,kétes" társadalmi állású fiatalok – leszerelt katonák, állástalanok stb. – vettek részt.

A MOVE, az ÉME és egyéb prefasiszta szervezet mellett, felett ott állt egy irányító központ is, amely formailag tulajdonképpen alkalmas lehetett volna arra, hogy az egészet mozgassa, s a fasiszta hatalomátvételt megoldja. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az ország fegyveres erőivel Horthy Miklós rendelkezett, akinek a fasiszta s elsősorban a Gömbös-féle fasiszta csoporttal akkoriban fennállt szoros kapcsolatai jól ismertek. Ez a felső szerv az Etelközi Szövetség volt, amit Exnek is neveztek. Az Ex tevékenységét eddig alig sikerült feltárni, annyi azonban világos, hogy a fent jelzett feladatot nem oldotta meg. Nem oldhatta meg azért, mert az ellenforradalom szinte egész vezető garnitúráját magába foglalta, vagyis azokat az arisztokratákat is, akiket ebben a körben a fasiszta vezető elit legjelentősebb fékezőinek tekinthetünk. Az Ex általánosságban véve irányíthatta az ellenforradalmat, a fasiszta elit hatalomátvételét azonban csak egyik vagy másik Ex-tag képviselhette, s nem a szervezet mint olyan. Ez a szervezet nemcsak a fasiszta csoportok csúcsszervének nem tekinthető, de a valóságban a különböző politikai áramlatok közötti hatalmi harc szinteréül szolgált, sőt nem lehetetlen, hogy éppen ez volt a legfontosabb hatalmi küzdőtér. (Miután ez a küzdelem eldőlt, az Ex jelentősége a jelek szerint lényegesen csökkent.)

A legfontosabb kérdés tulajdonképpen abban áll, hogy a fasiszta vezető garnitúra miért nem különült el a többi ellenforradalmi csoporttól, és miért nem tett határozott lépést a hatalom megragadására. Tartózkodásának közismert a külpolitikai faktora, de ehhez hozzá kell még tennünk egy nem kevésbé fontos belpolitikai tényezőt is. Az ismert külpolitikai akadály az antanthatalmak állásfoglalása volt, amely 1919 őszén az úgynevezett Clerk-egyezményben manifesztálódott. Az egyezség szerint a békekonferencia Horthy Miklóst abban az esetben volt hajlandó akceptálni, ha ő garanciát vállal az alkotmányos keretek kialakítására és fenntartására. Mivel az adott katonai erőviszonyok mellett Horthy a kötelezettségvállalást nem kerülhette el, ő és az úgynevezett Nemzeti Hadsereg viszont a szélsőjobboldal egyik legfontosabb tényezőjét képviselte, és mivel Horthy személye a szélsőjobboldal számára garanciát jelentett saját jövendő hatalmi helyzetének biztosítására is, az alkut az egész jobboldal s benne a szélsőjobboldal is elfogadta. A Clerk-egyezmény által felállított keret magába foglalta a pártok elismerését és a meglehetősen széles alapokon tartandó nemzetgyűlési választásokat. Ez viszont lehetővé tette, hogy az ország hagyományos politikai vezetőrétege, az arisztokrácia visszatérjen lassanként az államhatalmi rendszerbe.

Belpolitikai oldalról szemlélve ezeket az eseményeket, megállapítható, hogy az arisztokrácia egyik szárnyának, a nem aulikus arisztokráciának bevonását a politikai hatalomba sem Horthy, sem a környezetéhez tartozó fasiszta vezetők nem ellenezték. Áll ez elsősorban Gömbös körére, amely kifejezetten kereste az együttműködés lehetőségét az arisztokraták Horthyt támogató vagy toleráló csoportjával, így mindenekelőtt Bethlen Istvánnal. Gömbös Gyula az államfőre (Horthyt 1920. március 1-én kormányzóvá választották) és a Bethlen-csoporttal való együttműködésre alapozta saját hatalmi aspirációit. Ez a politikai elgondolás azonban a gyorsan növekvő tömegbázist, amely az ÉME keretében gyülekezett, úgyszólván feleslegessé tette. Érdemben nem használta fel senki semmire, sőt a szervezet végeredményben politikai vezetés nélkül maradt. Az ÉME nem indíthatta meg a hatalmi harcot. A radikális ÉME-vezérek politikai koncepció és mozgási lehetőség híján maradtak, s akcióik végül is összefüggéstelen handabandázássá váltak. Az ÉME-t mint tömegmozgalmat a politizáló fasiszta vezető csoport voltaképpen cserbenhagyta. E történésben, amint erre már utaltunk, társadalmilag kifejeződött a magyar középrétegek kasztosodása is, amennyiben a Gömbös-csoport elsősorban a dzsentri eredetű középréteget képviselte, az ÉME pedig ennél kiterjedtebb és feltehetően zömmel ,,alsóbb" elemekből állt. Gömbös nem ,,radikalizálódott" az ÉME szintjéig, meg akart maradni Horthy társaságában, és az utóbbival együtt a ,,nemzeti" arisztokrácia barátságát kereste. Így azután nem próbálta meg, hogy a szervezetet kézbe vegye, irányítsa és felhasználja, hanem már 1920-tól kezdve passzívan szemlélte a kormány ellene irányuló támadásait.

Az 1920-as csúcs után az ÉME fokozatos visszasüllyedésében a politikai vezetés hiánya és a kormány ellene intézett támadásai mellett számításba kell vennünk még egy fontos körülményt. Magyarországon a rendkívüli méretű, kiugró fasiszta tömegszervezkedést több körülmény együtthatása váltotta ki. Fontos szerepet játszott benne nyilvánvalóan a béke példátlan durvasága, továbbá az a tény, hogy a Tanácsköztársaság kísérlete a középrétegek bizonytalan egzisztenciái számára az átmeneti érdeklődést is lehetetlenné tette nemcsak a munkáspártok iránt, de a polgári demokrata és liberális áramlatok iránt is. A szélsőjobboldali tömegreakció azonban abban a mértékben lanyhult, ahogyan világossá vált, hogy Trianon ellen nincs mitt tenni, a baloldali fordulat ismétlődésétől pedig nem kell tartani. Magyarországról ugyanis a polgári baloldaltól kezdve a kommunista szélsőbalig minden olyan vezetőcsoport elmenekült, amely ilyen veszélyeket tartogathatott volna. A baloldali vezető csoportokból maréknyiak maradtak vissza csupán, később pedig a baloldali pártok hatékonyságát a politikai rezsim lehetetlenné tette.[8] A magyar állam ebből a szempontból elvette a fasiszta mozgalom kenyerét, s olyan körülményeket teremtett, amelyek között a fasiszták hatalmi igényeik indoklásában még látszólagos joggal sem hivatkozhattak reális baloldali veszélyre.

Más tekintetben is erősen korlátozta az állam önálló fellépésük lehetőségét. Bár az ÉME, sőt Gömbös zsidóellenes programja is lényegesen kiterjedtebb volt, mint amilyennek megvalósítására a magyar kormány vállalkozott, mégis az egyetemi numerus clausus törvény megszavaztatásával nagymértékben levezette a háború után kitört antiszemita hisztériát. Kevés teret hagyott a félhivatalos állami ideológia a fasiszta nacionalista fajelmélet számára is, lévén, hogy a két álláspontot nem sok választotta el egymástól.

Mindez azt eredményezte, hogy amikor 1923 tavaszán Bethlen és Gömbös konszolidálási koncepciója szembekerült egymással, világossá vált, hogy a fasiszta csoport politikai vezetője, Gömbös, a hatalomban való részesedésre, de még csak a politika döntő befolyásolására sem számíthat. Horthy őt hagyta cserben, s nem Bethlen Istvánt. S talán annál is inkább ezt kellett tennie, minthogy Gömbösnek ebben a döntő percben már nem volt aduja. A kormány és az idő vasfoga az ÉME-t kikezdte, a többi szervezettel, sőt részben ezzel is, már a kormány manipulált. 1923-ban drámai szakítás zajlott le Bethlen és Gömbös között, az év októberében Gömbössel az élen néhány képviselő elhagyta a kormánypártot, ellenzéki parlamenti frakciót létesített, majd 1924 tavaszán megalakult az úgynevezett Fajvédő Párt. A szakítás azonban az adott körülmények között már nem vezethetett jelentős mozgalom szervezésére. A konszolidálás idején a fajvédőknek nem sikerülhetett ugyanaz, mint ami 1919–1920-ban az ÉME-nek sikerült. Komoly kísérletet a tömegmozgalom újjászervezésére egyébként nem is tettek. 1923 és 1928 között a fasiszta szervezeteket (mint magát Gömböst is) a kormány megfosztotta önállóságától, de nemcsak nem semmisítette meg, hanem – mint majd a politikai rendszereket tárgyalva részletesebben látni fogjuk – beépítette őket a szisztémába.

Végeredményben amikor 1928-ban elkezdődött Gömbös politikai karrierje, ezt nem annak köszönhette, hogy jelentős tömegszervezettel rendelkezett, hanem sokkal inkább annak, hogy nem rendelkezett ilyennel. Hihető volt, hogy saját vezérkar, saját fegyveres erő és tömegbázis híján olyan politikára kényszerül, amely a hagyományos politikai vezető csoport és az uralkodó osztályok elvárásainak megfelel. Bár nem teljes egészében, de Gömbös más irányú szándékai és próbálkozásai ellenére nagyrészt tényleg ez történt.

A LEGIONÁRIUS MOZGALOM KIALAKULÁSI FOLYAMATA

Magyarországtól eltérően Romániában a Cuza, illetve a Codreanu féle szervezetek – eddigi ismereteink szerint, s nem valószínű, hogy ezek valaha is cáfolatot nyernek – az 1920-as években nem mozgattak tömegeket.[9] Hatáskörük nem terjedt túl a zömében faluról jött feltörekvő és nehézségekkel találkozó értelmiségi, a középosztály felé tendáló személyek, elsősorban fiatalok szűk csoportján. A későbbi vasgárdisták és a róluk szóló irodalom e csoport „szabadságharcos" kezdeteit sejteti, e kezdet, a bolsevikellenes partizánkodás azonban csak a szándékokban és a fejekben élt, s nem a valóságban.[10]

A fasizmus számára a háború utáni Románia, ahogyan az elméletről szólva már láthattuk, tulajdonképpen nem volt kedvező terület. A háború kimenetele a liberálisokat végül is igazolta, még ha a győzelem nem is volt olyan óriási, mint Bratianu ígérte. A földkérdés jelentős mértékben enyhült az agrárreform révén, amelyet nagyobb részében az idegen birtokosok rovására hajthatták végre. Románia jelentős nemzetközi pénzügyi segítségre számíthatott, s úgy látszott, hogy invesztálható tőkében nem lesz hiány. Ilyen körülmények között a fasizmus nélkülözte a katasztrófahelyzetet, ami pedig sikerének láthatólag lényeges előfeltétele. Mivel a romániai munkásmozgalom néhány jelentőségteljes sztrájkon kívül nem produkált komoly aggodalomra okot adó eseményeket, a fasiszta mozgalom belpolitikai vonatkozásban sem talált önigazolást.

1919-től kezdődően csak egy fasiszta mag alakult ki, amelynek központja a iaşi-i egyetem és különösképpen Cuza professzor tanszéke. Cuza tanítványai és hívei hozták létre a nem tanuló vagy rosszul tanuló egyetemisták szervezetét, amely az első időben a helybeli munkásmegmozdulások megzavarásával, sztrájktöréssel és – mindenekelőtt – antiszemita heccek szervezésével töltötte idejét. A Cuza által 1923-ban lábra állított Liga apărării naţionale-creştine, a LANC (Nemzeti Keresztény Védelmi Liga) keretéből kinőtt azután Codreanu ifjúsági tagozata, az Asociaţia studenţilor creştini (Keresztény Főiskolások Egyesülete). Az utóbbi már kapcsolatokat tudott teremteni más egyetemek ifjúsági csoportjaival, s 1924 végén az ifjúsági zavargások egyidejűen kiterjedtek több jelentősebb városra (Bukarest, Kolozsvár, Temesvár). A sajtójelentések hinni engedik, hogy az antiszemita ifjúsági mozgolódás és annak vezetője, Codreanu országos nevezetességre és nem jelentéktelen szimpátiára is szert tett, noha a zavargások már ekkoriban is terrorista jelleget öltöttek. Közismert, hogy Codreanu hideg vérrel lelőtt egy vele és mozgalmával szemben ellenséges rendőrtisztviselőt, az esküdtszék pedig felmentette, sőt ünnepelte. Mindazonáltal a Codreanu köré fonódó legenda tömegmozgalomban egyelőre nem manifesztálódott. Az említett zavargások legvilágosabb, legszembetűnőbb jellegzetessége egyébként az antiszemitizmus volt. A felbőszült ifjak mindenütt, ahol csak megmozdultak, a zsidónegyedeket, a jelentősebb zsidó tulajdonban lévő kereskedéseket, a zsinagógákat és esetleg a liberális professzorokat támadták meg.[11]

Ha hihetünk Codreanu saját szavainak, tömegekre akkor sem sikerült szert tennie, amikor útjai Cuzától elváltak, s mind az ideológia, mind a szervezkedés területén a saját lábára állt. Codreanu önállósulását nyilvánvalóan éppen az a kettős igény hajtotta, hogy a szervezet kijusson a klubosdi kereteiből, amire a Cuza-féle vezetés mellett nem volt képes, s hogy egyúttal a tettek mezejére lépjen, amit a professzor fékezni látszott. Codreanu meg is találta feltételezett közönsége számára a legkönnyebben érthető ideológiai toldalékot az ortodox miszticizmusban. Miután szervezeti szempontból is önállósította magát, és létrehozta Mihály Arkangyal Légióját, eleinte még elszigeteltebbé vált, mint volt Cuza oldalán. A Légiót legszűkebb baráti köre alakította 1927-ben, s mint Codreanu írja, egy év múltán a tagok száma kettővel vagy hárommal növekedett.[12] Bár a csoport egyetemi kapcsolatai segítségével képes volt kiváltani további antiszemita megmozdulásokat (vagy ezeket támogatta) - így 1927 decemberében Iaşiban, Kolozsvárott és Nagyváradon, 1928 márciusában Bukarestben, végül 1929 decemberében Bukarestben, Csernovicban, Iaşiban, Kolozsvárott és Temesváron -, légionárius mozgalomról a szó igazi értelmében 1929 végéig tulajdonképpen aligha lehet beszélni. A gazdasági válságnak, a „nyomor istennőjének" kellett megjelennie ahhoz, hogy a romániai klíma előnyösen megváltozzon Codreanu és elvbarátai számára.

Az olaszországi fasiszta mozgalom számszerű adatait Renzo de Felice foglalja össze *Mussolini, il fascista* c. könyvének első részében.[13] A fasciók titkárságának adatai szerint 1920 végén 20 615, 1921 végén a belügyminisztérium szerint 218 453 beiratkozott taggal rendelkezett (a fasiszták ugyanakkor 249 036-ban adták meg a taglétszámot), s a létszámot 1922. május végéig 322 310-re növelte. Figyelembe véve a lakossághoz viszonyított arányt (0,8%) és összehasonlítva az ismert legmagasabb adatot az imént ismertetett ÉME valószínű taglétszáma arányával (5 és 10% között), az olasz fasizmus által megszervezett tömeg nem látszik nagyon nagynak. Ezt azonban az ÉME egészen különleges helyzete miatt nem tekinthetjük mérvadó összehasonlításnak. Többet mond ennél az a tény, hogy az olasz fasizmus mint mozgalom hatékonysága jóval alatta maradt annak is, amit később az NSDAP közvetlenül uralomra jutása előtt magáénak mondhatott (kb. 1,8%). Indokoltnak tűnik tehát feltételezni, hogy az olasz mozgalom a lakosságban való elterjedtségét tekintve a nácizmus hatókörének a felét sem érte el. Ez a tagállomány zömében még kialakulhatott a többi pártok keretein kívül, a korábban nem politizáló, a fiatal, a frontról visszatért, tehát az „új" rétegekből. Más pártok magját, s – ha volt ilyen – tagállományát alig érintette.[14]

A középosztályra kétségtelenül erős befolyást gyakoroltak más politikai pártok, így részben a liberálisok, részben a Néppárt. Ugyanakkor a munkáspártok iránti bizalom megrendült bár, láthatólag távolról sem annyira, hogy a fasizmus tagjaik közé behatolhatott volna. (Nem így a szimpatizánsok, a szavazók esetében, amire visszatérünk.)

Csak kevéssé tudjuk nyomon követni a fasiszta párt tagságának szociális összetételét. Az ismert általános vonulatok elsősorban a vezető rétegre vonatkoznak, s ott is csak az irányok rajzolódnak ki. Látható egy csoport, amely a politikai baloldalról, a szocialista pártból, az anarchoszindikalizmusból, valamint az irodalmi lázadók, a futuristák világából érkezik. Egy másik, amely az imperialista nacionalizmust már hosszabb ideje képviseli, bár kiindulása ennek is a reformeszme volt. Megjelenik a háború befejezte után a katonai csoport, a volt hősök szervezete, amely most a fasizmus egyik rohamosztagává válik, s vezetői a fasiszta vezetőség tagjai lesznek. 1921-ben látjuk, amint a földbirtokosság néhány képviselője tagolódik be a mozgalomba, honorálva ezzel mintegy a szívességet, amit a fasiszta osztagok a földet foglaló vagy követelő parasztok megfélemlítése érdekében az ő közreműködésükkel tettek. A valóság azonban az, hogy egészében véve tulajdonképpen nem nagyon tudjuk, hogy a felsorolt csoportok társadalmilag mit is képviseltek. Megjelenésre természetesen zömmel ők is városi középrétegbeliek, de hogy ez közelebbről nézve mit fed az eredetet és a társadalomban való mozgás irányát illetően, az egyelőre eléggé homályos.

Ismeretes, hogy az 1921. végi tagság egy részére, 151 644 tagra nézve még annak idején, 1921 novemberében megjelent egy fasiszta statisztika foglalkozási megoszlásukról. Érdekes mindenekelőtt, hogy ebből a csoportból (amely az egész akkori tagság 69%-ának felelt meg) 87 182, vagyis 57% ,,frontharcos" volt. Az ipari munkások 15,4, a földmunkások 24,3%-ot tett ki, a tagok további részének zöme a középrétegekre jutott. Ki kell ebből venni a nagyiparosokat és birtokosokat, arányuk azonban az ,,iparosok" és a földtulajdonosok részesedésén belül nincs kimutatva. A legfeltűnőbb ebben az elosztásban a földmunkások viszonylag magas aránya, ami aligha magyarázható másként, mint az 1921-es megfélemlítési akciók hatásával. A falusi szegénységre súlyosodó nagy földesúri-fasiszta nyomás fejeződhetett ki ebben. Feltűnően magas egyáltalán a mezőgazdaságban érdekeltek aránya, amennyiben ez a hányad 36,3%-ot ad ki összesen. Ugyanakkor azonban ezekkel az adatokkal szembe kell állítanunk azt a tényt, hogy a munkások és parasztok az összes munkásnak és parasztnak csak egy elenyésző hányadát tették ki. Ezt sajnos pontos ábrázolás helyett csak érzékeltetni tudjuk. Ha az 1921. novemberi adatokból az egész tagságra vonunk le következtetést, akkor a mintegy 45–46000 fasiszta munkással és kb. 70–75000 paraszttal 1920-ban a Confederazione Generale del Lavoro több mint 2 millió és a Néppárt ellenőrzése alatt álló Confederazione Italiana dei Lavoratori 1,16 millió tagja állt szemben (az összesből mintegy 1,7 millió paraszt). Jóllehet a szakszervezeti tagság 1921-ben valamelyest már csökkent, földcsuszamlás egyelőre nem történt. A többi adat arra vall, hogy 1921 végén a fasisztákat a városokba legnagyobb hányadban a középrétegek kötetlenebb csoportjai követték, így az egyetemi hallgatók (rendkívül magas, 13%-os részesedéssel), a magánalkalmazottak (9,8%), kereskedők és kézművesek (9,8%), a szabadfoglalkozásúak (6,6%), és csak jóval kevésbé jelentek meg közöttük az állami és municipális hivatalnokok, a tanítók, a tanárok stb.[15] Ez a megoszlás feltehetően változásnak indult már 1922 nyári hónapjaiban, erre nézve azonban értékelhető adatokkal nem rendelkezünk.

Az 1921-es választások eredményei viszont arról vallanak, hogy a fasiszták az új választók mellett elsősorban azokból a szavazókból tudtak elhódítani, akik 1919-ben mint új választók még a liberálisokra vagy más polgári pártokra voksoltak. A munkáspártokra leadott szavazatok száma ugyanis 1919-hez képest még nem csökkent, sőt valamit emelkedett is (1834792-ről 1842784-re). Mandátumaik száma elsősorban a megosztottság eredményeként esett vissza. Ugyanakkor a Néppárt mind szavazói, mind mandátumai számát növelte (az utóbbit 100-ról 107-re), s végeredményben a három párt együttes szavazói meghaladták az összes szavazók 50%-át, s nem jelentéktelen mértékben az 1919-es szavazók abszolút számát. Ugyanakkor a szocialista és a kommunista pártra 1921 májusában saját tagságuknak több mint a tízszerese szavazott, a fasiszták esetében ez kb. a kétszeresre tehető, vagyis saját tagságukon kívül mintegy 200000 fő szavazott rájuk. Nyilvánvaló, hogy ennek egy részét új választók tették ki. Végeredményben tehát az a választó közönség, amelyet a polgári középpártoktól elvettek, egyelőre szintén nem volt számottevő.

A már elemzett 1922. májusi helyzet az ezt követő hónapok folyamán minden bizonnyal gyorsan változott. Ebben a szakaszban Olaszországban már érezhetővé, sőt evidenssé válik nemcsak az, hogy a parasztok elveszítették a földcsatát (ez már 1921-ben világos lesz), de az is, hogy a munkáspártok kihasználatlanul hagyták a szituációt. A pártok alól kezd elmozdulni a talaj. 1922. október elejére a szocialista párt tagságának kétharmadát, a KP mintegy 26%-át elveszíti (csak a reformisták szaporodnak valamelyest). A dolgozó osztályokon elbátortalanodás, fáradtság és fásultság kezd erőt venni. Ebben a szakaszban kezd áradni a tagság a PNF felé. Abban a szakaszban tehát, midőn már nemcsak forradalmi helyzetről nem lehet beszélni, de a forradalmi hangulat is elmúlt.

Az olasz fasizmus helyzetével kapcsolatban érdemes még arra emlékeztetni, hogy voltaképpen különféle és eléggé önálló helyi szervezetek összességeként keletkezett. Az országos központ sem a párt megalakulása előtt, sem utána nem rendelkezett kizárólagos döntési joggal, sőt sokszor még döntő befolyással sem. Eleinte a futuristák és az arditók, azután a helyi raszok vezetése alatt álló osztagok meglehetős autonómiával bírtak. Mussolini sok esetben tőle függetlenül végrehajtott akciókat tett a magáévá, kebelezett be mintegy a mozgalomba. Az olasz fasizmus a hatalom megragadása előtt jelentős, nem centralizált, középnagyságú mozgalom volt.

Mindezek után úgy tűnik, hogy a fasizmus ereje Olaszországban a megszervezett tömegek félkatonai, rohamosztagos szervezettségében és – legalább ennyire – ellenfeleinek hibáiban, a liberális állam gyengeségében s a liberális vezetők balítéleteiben rejlett. A fasciók, squadrók nem annyira tömegeik, mint taktikájuk eredményeként jutottak abba a helyzetbe, hogy 1922-ben a fasizmussal mint tényezővel Olaszországban számolni kellett. Az ellenfelek megosztottságáról nem kívánunk bővebben szólni, már csak azért sem, mert ez távolról sem volt kivételes Olaszországban, még ha a munkásbaloldal politikai vezetésének tehetetlensége kivételesen markánsan mutatkozott is meg. A szocialista kudarc és a párt három részre szakadása oda vezetett, hogy a munkáspártok nemcsak a parasztság soraiban megszerzett pozícióikat kezdték elveszíteni, de azt a befolyást is, amelyet egy vékonyabb városi középrétegre gyakoroltak. Sőt előbb-utóbb a csalódás a munkásság köreiben is manifesztálódott. A politikai eltolódás azonban 1922-ben még csak kezdeteinél tartott, és döntő fordulatot egyelőre nem eredményezett a fasiszták javára. A döntéshozatalra gyakorlatilag olyan időpontban került sor, amikor a munkásmozgalom és egészében véve a forradalmi mozgalom visszahúzódóban volt, s ezért a liberális konszolidálás esélye megnőtt, döntő eltolódás viszont a fasizmus javára még nem következett be, vagyis az állam számára a fasiszta mozgalom nem jelentett ,,végső" fenyegetést, de a polgári rendszer számára ,,végső menedéket" sem.

Végeredményben a tervezett, de meg nem valósított római menetelés gondolata is olyan szervezetre vallott, amely a politikai hatalom megszerzését csak egy esetleges puccsal tudja elképzelni, tekintettel arra, hogy tömegbefolyása erre semmiképpen sem jogosítja fel. Aligha kételkedhetünk abban, hogy amennyiben a döntésre hivatott tényezők e kísérletre nemet mondanak, úgy az minden bizonnyal kudarccal végződik.

Nem így történt. A döntést kezében tartó elit - a nagytőkések, a nagybirtokosok, a liberális tábor vezetői, a hadsereg és a király - pozitív döntést hoztak. Részvételük nem egyformán volt aktív ebben a döntésben, és meggyőződésük sem volt egyértelmű a döntés helyességéről. A nagybirtokosok úgyszólván spontán és lelkesen nemcsak helyben hagyták, de quasi megkívánták szövetségesük, Mussolini kormánymegbízatását. A nagyiparosok szövetsége, a Confrindustria viszont szinte az utolsó percig habozott; a nagytőkések között a fasizmusnak voltak hívei és ellenlábasai. Szeptember végén, október elején egy részük még Giolittit szerette volna kormányon látni, és csak néhány helyet akart biztosítani a kormányban a fasisztáknak. Jellemző és tanulságos, hogy ez a csoport világosan felismerte a liberális kormányzás fenntartásának árát. Október 13-án egy jelentős nagyiparosokból álló delegáció kijelentette, hogy Giolitti kormányalakítása esetén ,,minden áldozatra kész", vagyis hajlandó bizonyos alapvető reformok finanszírozására. Mussolini azonban október 28-án, amikor csapatai már gyülekeztek, megüzente a milánói nagyiparosoknak, hogy saját vezetése alatt akar kormányt alakítani. Több nagyiparos - Benni, Olivetti, Divelli - gyorsan felkereste Mussolinit, akinek sikerült az aggodalmakat valamelyest eloszlatnia. Távoztuk után egy bizalmasának kijelentette, ,,li ho rassicurati parlando molto di discipline e di ordine, soppratutto nelle officine". (Megnyugtattam őket, sokat beszélve a fegyelemről és rendről, főleg az üzemekben.) A döntést végül a milánói prefektúrán ugyancsak október 28-án tartott gyűlés hozta meg. A nagytőke hozzájárult a Mussolini-kormány kinevezéséhez, és félretette saját áldozatait egy Giolitti-kormány érdekében.

A király állásfoglalásában a Confindustria döntésén kívül feltehetően szerepet játszott a hadsereg magatartása is. A hadsereg vezetőinek álláspontját pedig alapvetően az jellemezte, hogy nem akartak polgárháborús viszonyokat vállalni a liberális rendszer védelmében, amely nem tudta megvédeni magát politikai eszközökkel. Mind a királyt, mind a hadsereget befolyásolta, hogy Mussolini nem lépett fel a monarchia ellen. III. Viktor Emánuel felajánlotta tehát a kormányzást egy viszonylag erős, de messze nem többségi politikai csoportosulás fejének. Senki sem tiltakozott. Nem tiltakoztak a liberális vezetők, akik abban reménykedtek, hogy Mussolini előbb-utóbb kifullad, megbukik, és a hatalom automatikusan rájuk száll majd vissza. Nem emelték fel szavukat az ország szellemi vezetői sem. A munkáspártok propagandisztikusan szembeszálltak a Mussolini-kormánnyal, de hat-

hatós akció megszervezésére nem volt meg sem az egyetértésük, sem az erejük. Természetesen a hatalom fasiszta kisajátítását a fasiszták kivételével senki sem gondolta véglegesnek. Minden érdekelt azt képzelte, hogy Mussolini rendet tesz, vagy ezt megkísérli, azután pedig vagy lemond, vagy visszatér a szokásos polgári politikai formákhoz. Fasiszta diktatúrát - 1922-ben - Mussolinit és elvbarátait nem számítva Olaszországban senki sem akart. Csak rendet. Vagyis: szilárd államot, amely felszámol minden paraszti és munkás forradalmi kezdeményezést, azaz megszünteti a földkövetelést és a munkásosztály olyan igényeit, amelyek a tőkétől anyagi áldozatokat kívánnak. Nyugalmat teremt, hogy végre a régi feltételek között lehessen termelni, az ország külső tekintélye helyreálljon, s hogy a minduntalan felmerülő szociális nyugtalanság egyszer s mindenkorra megszűnjön a félszigeten.

Egyes szerzők szerint Olaszországban a munkásmozgalom éretlensége és felkészületlensége folytán a szocialista alternatíva lejáratta magát, s ez a körülmény avatta volna a fasizmust az egyetlen lehetőséggé, amely progresszív megoldást nyújthatott az olasz gazdasági fejlődés problémáira.[16] E felfogást nehéz összeegyeztetni azzal a ténnyel, hogy a fasiszta párt programja[17] és a vezetők megnyilatkozásai 1922 októberében a gazdaság fejlesztésére, a további iparosításra stb. vonatkozó elgondolást, sőt ilyennek még az elemeit sem tartalmazták. A fasizmusnak mint diktatúrának feladata lehetett volna, hogy megsemmisítse a déli struktúrát, amire a liberalizmus a maga eszközeivel nem volt képes, ezt a feladatot azonban nem vállalta sem elvileg, sem a valóságban. Nemcsak nem rendelkezett ilyen koncepcióval, de kezdetben Mussolini a földbirtokosok személyében ígéretet jelentett arra, hogy az ipari folyamatot az új kormány igényeiknek megfelelően befolyásolja. Bár a gazdaságpolitikával csak a rendszereket tárgyalva foglalkozunk majd, mégis, mivel a fasizmust mint a gazdasági problematika megoldását eredetétől és elméletétől eltávolítva is fel lehet fogni végeredményben, ebben az összefüggésben nem zárkózhatunk el egy megjegyzés elől. Nem tagadható, hogy az olasz gazdaság belső logikája, az összeurópai körülmények (gazdasági válság), az expanzív külpolitika és mindezeknek megfelelően a Mussolini-kormányzat gazdaságpolitikája együttesen azt eredményezte, hogy a birtokosok várakozásaikban némiképpen csalódtak, és a nagytőkések jutottak kedvezőbb feltételekhez. Ám ebből nem következett, hogy a rendszer a szerkezetet alapjában megbontotta volna; ellenkezőleg, mindent megtett avégett, hogy fenntartsa. Emellett a fasiszta kormány gazdaságpolitikája a 20-as években egyfelől annyira ortodox liberális (antiinflacionista), másfelől annyira konzervatív (agrárvédelmi) volt, hogy az olasz gazdaság alig tudta összeszedni magát, amikor már újabb válságjelek jelentkeztek, majd kirobbant a világválság. A válság hatására ezután sok minden megváltozott – amiről szólunk még –, de Olaszország gazdasági és társadalmi szerkezete a fasizmus uralma idején mindvégig maradt, ami volt: egyenlőtlen és egészségtelen.

Mussolini tehát „végeredményben" nem azért kapott kormánymegbízást, mert a gazdasági problémák megoldási lehetőségét hordozta magában, hanem azért, mert konstruktív megoldási javaslatok nemigen születtek, de amennyiben mégis megfogalmazódott ilyesmi, azt társadalmi szinten nem fogadták el. Mussolini ezzel szemben a változatlanságot, a „rend" reformok nélkül való fenntartását jelentette. A szocialista reformjavaslatok azáltal önállósultak és öltöttek forradalmi jelleget, hogy nem kapcsolódhattak polgári reformjavaslatokhoz, mert ilyen reformjavaslatok nem fogalmazódtak meg, illetve csak részben fogalmazódtak meg, s ez utóbbiakat végül a vezető gazdasági csoportok elutasították vagy elejtették. Mussolini megbízása tehát voltaképpen azt az igényt fejezte ki, hogy a tőkés növekedés mind a mezőgazdaságban, mind az iparban lényeges változások nélkül folytatódhassék. Ez természetesen magába foglalta a szocialista lehetőség elutasítását is. Ez az elutasítás azonban, bármit hitt is az olasz gazdasági elit, s bármitől félt is, a valóságban nem a forradalomnak szólt. A félelem a szocialista fordulattól, vagyis ,,a forradalomtól" 1922-ben – véleményünk szerint – nem volt megalapozott, s reális esély arra sem állt fenn, hogy belátható időn belül szocialista fordulat mehessen végbe. Objektíve tehát az engedélyezett fasiszta puccs nem egy valóságos forradalmi helyzet megoldása volt, hanem képzeltté. Ha tehát a forradalommal szembesítjük, úgy az olasz fasizmus uralomra jutása a képzelt forradalom prevenciója, a hamis tudat leszármazottja a politikában. Tévedés.

Ezáltal azonban a fasizmus nem lett kevésbé valóságos, és más szempontból nézve nem is mutatkozott tévedésnek. Valóságosak voltak eszközei, amelyekben a neki utat engedő olasz tőkés, nagybirtokos, politikus és katonai körök bíztak. Távolról sem nem létező gazdaságfejlesztési elvei voltak e bizalom forrásai, hanem azok az új s – a szónak abban az értelmében, ha az új egyúttal modern is – modern szervezetei, amelyek megmutatták, hogy alkalmasak a ,,rendteremtésre". A birtokosoknak nem földjeik kanalizálását ígérték, hanem visszaszerzését, s ezt végre is hajtották. Ugyancsak a rohamosztagos módszer tette a fasizmust alkalmassá arra, hogy szétverje az iparvidékeken a sztrájkokat. Az ebbe a körbe sorolható tettei között az 1922. szeptemberi általános sztrájkkal szemben aratott sikere volt a legjelentősebb, s talán a legfontosabb azok között az események között, amelyek a nagytőkét a fasisztákkal szemben reményekkel töltötték el. A nagytőke bizalmát emellett Mussolini azon ígéretei erősítették, amelyek szerint a fasizmus vissza fog térni a tiszta liberális gazdaságpolitikához, a manchesteri államhoz. Vagyis a be nem avatkozást ígérte, és nem állami gazdaságfejlesztő politikát.

Az olasz fasiszta mozgalom története 1922-ig megenged néhány további következtetést, és igazolja egy-két korábban vázolt feltevésünket. Mindenekelőtt lehetővé teszi azt a következtetést, hogy a fasiszta mozgalomnak a szó számszerű értelmében nem kellett egyetlen társadalmi rétegben sem többségi mozgalommá szélesednie ahhoz, hogy vezető csoportja hatalomra léphessen.

Elegendő volt ehhez – ebben az esetben legalább –, hogy a mozgalom jelentős legyen, és számát meghaladó hatást, befolyást gyakoroljon félkatonai szervezeteivel és végrehajtott akcióival. Ahhoz pedig, hogy a társadalom döntésre hivatott tényezői a fasiszta kísérlet mellett foglaljanak állást, láthatóan nem volt szükséges objektív kényszerhelyzetnek kialakulnia. Másodszor a fasizmus és a középosztály összekapcsolódása nem látszik abszolútnak, sem abban az értelemben, hogy a fasiszta hatalmi rendszer statuálása feltételezné a középrétegek többségének fasiszta preferenciáját, sem abban, hogy a döntő szó a középrétegeket illetné meg. A középrétegek politikai aktivizálódása Olaszországban a háború utáni első években minden jel szerint több irányban történt. Favorizálták pl. a Néppártot, és jelentős csoportjaik indultak el a szocialisták felé. Így az olyasféle megfogalmazások, miszerint a fasizmus a kispolgár adekvát politikai formája lenne, illetve hogy a „mindenkori kispolgárnak" felelne meg, túlzottan merész általánosításoknak tűnnek. A kispolgárok és egyáltalán a középosztály soraiban Olaszországban ott találjuk a vallásos, a liberális, a demokrata, sőt a szocialista kispolgárt is a fasiszta kispolgár mellett. A fasiszta mozgalom csak a kispolgárság és általában a középrétegek egy olyan részét vonzotta magához, amely másutt csalódva vagy politikai tájékozódás híján új és bizonytalan helyzetének megfelelően dinamikus, harcos áramlatot keresett. Ugyanakkor – ha kisebbségben is – a fasiszta militánsok körében megjelentek munkások és parasztok is. A fasiszta kispolgár, munkás, földműves viszont vélhetően nem a tőkés fejlődés feltételeit, útjait és módjait fürkészte általános értelemben, hanem saját boldogulásának lehetőségeit kereste. Vagyis nem azt akarta elősegíteni, amit végül is elősegített, hanem olyan jogokat és lehetőségeket szeretett volna biztosítani, amelyek véleménye szerint megillették.

A döntés viszont nem az ő kezükben volt, s e döntés megszülethetett anélkül, hogy akárcsak maguknak a középrétegeknek döntő többsége a fasizmus mellé állt volna. A döntés mechanizmusa ugyanakkor arra vall, hogy a probléma, ami a fasizmust egyáltalán felvetette, szintén nem kizárólag középosztály-probléma, hanem az egész társadalom problémája. Igazolódik továbbá az a feltevésünk is, hogy a problémaállítás, amire a döntést hozó tényezők válasza a fasizmus kipróbálása, tulajdonképpen téves kiindulásból történt. Az elsődleges indoklás a szocialista forradalmi alternatíva elhárítása volt, s tudjuk, hogy ez az alternatíva a valóságban nem állt fenn. Tudva vagy tudatlan a fasizmussal tulajdonképpen nem mást hárítottak el, mint az alapvető reformokat. E reformokat a nagybirtokosok egzisztenciális okokból elvetették, a nagytőkések pedig végül is nem merték vállalni, hanem a kényelmesebb és olcsóbb utat választották. Annál is kevésbé vállalták a reformokat, mert azok megbontották volna a kapitalizmus fejlődésének sajátos olasz egyensúlyát, s mert politikailag nem valósulhattak meg kiszámíthatatlan következményekkel járó balra nyitás nélkül, vagyis anélkül, hogy ne hozott volna bizonyos „áldozatokat" maga a nagytőke is. A reformok keresztülvitelére ilyen körülmények között a liberális állam nem volt alkalmas, de a háború után már arra sem volt elég erős, hogy azokat továbbra is elhárítsa. A reformok elutasítása mellett a liberalizmus alkalmazhatatlanná vált a tőkés fejlődés kontinuitásának biztosítására. A hagyományos rend fenntartása indokolta tehát az erőszakot. Visszajutunk így a gazdaság és a társadalmi struktúra kiegyenlítetlen voltához, a viszonylagos retardáltsághoz, amely megteremtette a maga egyenlőtlenségen nyugvó egyensúlyát. Miután ezt forradalmi úton nem szüntették meg, most nemcsak a déli birtokosok, de a nagytőkések is elutasították megreformálását. Az erre irányuló népi igény a liberális állam politikai lehetőségeit túlhaladta.

Az ausztriai náci mozgalom és a Heimwehr

Olaszországtól észak felé haladva az osztrák mozgalmakra vetünk pillantást a húszas években. Itt találkozunk egy nemzetiszocialista típusú törpepárttal és egy olyan mozgalommal, a Heimwehrrel, amely csak lassan, fokról fokra haladta túl az előfasizmus fogalmát.[18] E szervezetek tömegbefolyása meg sem közelítette a német náci, illetve az olasz mintát. Ami a Heimwehrt illette, jelentősége inkább külső kapcsolatai és a nemzetközi helyzet alakulása eredményeképpen növekedett, mintsem otthoni társadalmi hatásának erősödése miatt. A Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (DNSAP, Német Nemzetiszocialista Munkás Párt), az osztrák DAP utóda azonban a 20-as években nem jutott ilyen támogatáshoz, részben azért, mert német rokona sem tett szert még döntő jelentőségre össznemzeti talajon, részben mert a náci kapcsolatok Ausztriában egyelőre rontották és nem növelték hitelét.

Az egzisztenciálisan csődbe jutott, veszélyeztetett, érdekeikben fenyegetett emberek, mindenekelőtt középrétegbeliek száma pedig ugrásszerűen megnőtt Ausztriában a háború után. A császárság hivatali és katonai apparátusának összeomlása kihúzta a talajt számos középrétegbeli alól, és a háború utáni gazdasági szűkösségben tönkrement nagyon sok kis- és középvállalkozó. A csődbe jutott és fenyegetett rétegek mentalitásában és politikai elképzelésében viszonylag csak kevéssé figyelhető meg a szélsőjobboldali radikalizálódás. Az aulikus monarchista körök eleinte sehová sem csatlakoztak, hanem magukban duzzogtak, vagy – legagilisebb részük – kis összeesküvő csoportot alkotott. A magasabb középrétegben túl sok volt az előkelőség vagy az enerváltság, hogysem „radikalizálódjék”. A középosztály zöme pedig a keresztényszocialista párt mellett sorakozott fel. Tette ezt azért, mert ennek „vörösellenessége” kielégítette, vagyis mert elegendő mértékben jobboldali volt ahhoz, hogy a szociáldemokráciát opponálja, sőt ez volt számszerűen az egyetlen párt, amely erre tényleg alkalmas lehetett. De csatlakozhatott e párthoz a középosztály klerikalizmusa miatt is, sőt akkor is, ha a német egységet kívánta – mert ez a párt hosszú távra megígérte az egyesülést –, de akkor is, ha éppen ellenkezőleg, a függetlenséget akarta választani, mert Seipel prelátus volt olyan bölcs, hogy egyelőre mindenesetre az önálló Ausztria megteremtésére szólítson fel.

A nagy tömeget így azután a keresztényszocialista párt vette fel, míg a szélsőjobboldali csoportok a 20-as években csak elenyésző töredékeken osztoztak. Helyzetüket súlyosbította több más nehézség is. Az érdeklődők kicsiny csoportjáért az említettek mellett további szervezetek is harcot vívtak egymás között, és ezek egyesülése ebben az évtizedben tapodtat sem ment előre. A Heimwehr és a DNSAP mellett a Grossdeutsche Volkspartei, a Landbund nevű szélsőjobboldali paraszti liga és a Frontkampferverein vett részt a szélsőjobboldal tömörítéséért folytatott küzdelemben. Emellett a radikális szélsőjobboldal addigi elméleti motorja, a pángermanizmus most minden korábbinál nehezebb problémákkal került szembe. Nemcsak a monarchisták, a klerikálisok és az osztrák függetlenség polgári pártolói miatt, de azért is, mert az Anschluss-programot a 20-as években a leghatározottabban a szociáldemokrata párt képviselte, s mert az osztrák szélsőjobboldal számára voltaképpen a weimari Németország nem volt igazán vonzó.

A Heimatwehreket, majd a Heimwehrt volt katonatisztek, vidéki értelmiségiek, tisztviselők és birtokosok vezették, olyan személyiségek, akik társadalmi szempontból szemben álltak a „vörös” Béccsel, és nemzeti szempontból a megoldást eleinte tulajdonképpen ugyanúgy a német egységben látták, mint a nemzetiszocialisták.[19] A mozgalom társadalmi bázisát elsősorban fegyveres parasztok biztosították. Jellemző, hogy a jelentős városokban és a fővárosban a Heimwehrnek nem sikerült gyökeret vernie. A Heimwehrnek ugyan az ország legkülönbözőbb pontjain voltak szervezetei – magához kapcsolta a fegyveres paraszti csoportokat, és a 20-as években együttműködött a Landbundokkal –, országos szervezetté azonban a szó igazi értelmében sosem egységesült. Akadályozta ezt a tartományok autonómiája, szeparáltsága (sőt egyes esetekben szeparatizmusa) és a szervezkedés keretében egyelőre fenntartott demokratikus választási rendszer is. Az országos szervezet 1928-ban alakult meg, s akkor is meglehetősen formális maradt. A Heimwehr ebben az időben is megmaradt tartományi osztagok laza halmazának. Ez magával hozta, hogy az egyes csoportok politikai ideái között is jelentős eltérések lehettek és voltak is. Vezetősége a 20-as évek elején szoros kapcsolatokat alakított ki és tartott fenn bajor szeparatista, német radikális konzervatív, majd olasz és magyar fasiszta körökkel.

A bajor kapcsolatok elvileg Bajorország és Ausztria egyesülését célozták, ezt azonban sem kül-, sem belpolitikai okokból nem lehetett programként meghirdetni. Mivel a Heimwehr-vezetők azon voltak, hogy a kapcsolat lehetőségét mind a nagynémetek, mind a keresztényszocialisták felé fenntartsák, világos ideológiát nem alakíthattak ki, és ugyanakkor kereteikben a két áramlat képviselőinek jelenléte a mozgalom egységesítését is szerfelett megnehezítette. Nem vált tömegmozgalommá a Heimwehr még akkor sem, amikor az 1927-i bécsi munkásfelkelés visszahatására relatíve fellendült szervezeteit új területekre terjesztette ki, s megkapta az olasz fasizmus, valamint a magyar állam támogatását. E kapcsolatok a sugalmazáson és a politikai támogatáson kívül magas pénzösszegekben is kifejeződtek. Az anyagi segítség és hozzá a válság hatása mindenesetre új szintre emelte a mozgalmat, ezt azonban már nem származtathatjuk a háború utáni szituációból, s így tárgyalását későbbre halasztjuk.

Az ausztriai náci mozgalom a 20-as években még jelentéktelenebb volt, mint a Heimwehr. Az 1903-ban alapított Deutsche Arbeiterpartei (DAP, Német Munkáspárt) 1918-ban, elszakadva eredeti szudétanémet gyökereitől, mint Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (Német Nemzetszocialista Munkáspárt) született újjá. Vezetői városi, elsősorban értelmiségi környezetből kerültek ki, vezetője Walter Riehl ügyvéd (Rechtsanwalt) volt. A párt Riehl vezetése idején a korábbi nagynémet nemzetiszocialista irányzatot folytatta. Két ponton jelentősen eltért azonban Hitler Adolf felfogásától. A volt szociáldemokrata Riehl - a korai fasiszta Mussolinihez hasonlóan - hangsúlyozta a nemzetiszocializmuson belül a szocializmus szót, s pártját - eredetének megfelelően - ezen a módon akarta nyitva tartani a munkásság felé. Másrészt Riehl - ebben viszont mindkét fasiszta vezér korabeli koncepciójától eltérően - nem osztotta a puccstaktikát, hanem úgyszólván az egyetlen volt ebben az időben, aki a fasizmus útját valóban a legszélesebb tömegek megnyerése és a párt parlamenti győzelme útján képzelte el. Erre viszont a lehető legkevesebb esélye volt. Az osztrák párt mindazonáltal formai szempontból hatást gyakorolt a németre, amennyiben Hitler mind pártjának elnevezésében, mind a Riehl által használt horogkereszt alkalmazásában felhasználta az osztrák mintát.[20]

Az osztrák párt bázisa a húszas évek végéig keskeny városi kispolgári, értelmiségi, ifjúsági rétegekre korlátozódott. A sajátos osztrák helyzet megoldására nem tudott programot nyújtani, s úgy látszik, hogy a vezetők nem nagyon rendelkeztek politikai-taktikai kvalitásokkal. A párt 1923-ban felbomlott. Riehl kilépett, és megalakította a Deutschsozialer Verein (Német Szociális Egylet) nevű szervezetét, míg a visszamaradt párt a Nationalsozialistische Partei (Nemzetiszocialista Párt) nevet vette fel, és Schulz vezetése alá került. Az utóbbiban egyre jobban előtérbe lépett a magát Hitlerbewegungnak (Hitler-mozgalom) nevező csoport, míg végül a párt 1926-ban a Nationalsozialistischer Deutscher Arbeiter-Verein (Hitlerbewegung) - (Nemzetiszocialista Német Munkás Egylet - Hitler-mozgalom) elnevezésnél kötött ki, s közvetlenül a német müncheni csoport és személy szerint Hitler irányítása alá került. E pártba Riehl még egyszer belépett, de hamarosan kizárták, és Schulz maga is erre a sorsra jutott.

Mindez egyelőre mit sem változtatott azon, hogy a párt megmaradt eredeti szűk kereteiben. Az 1930-as választásokon a szavazatok 3 százalékát szerezte meg, kb. fele annyit, mint a Heimwehr (111 000, illetve 228 000 szavazat a 3 millióból).

A NEMZETISZOCIALIZMUS A HÚSZAS ÉVEKBEN

Jóllehet a 20-as években a német náci mozgalom[21] sem tett szert országos jelentőségre, e mozgalom már első szakaszában kialakított néhány fontos új vonást és szervezeti formát. Mivel eseménytörténetét illetően új motívummal nem szolgálhatnánk, ennek összefoglalásától el is tekintünk. Néhány, szemünkben fontosnak tűnő mozzanatra mutatunk rá csupán. Mindenekelőtt arra a tényre, hogy a nácizmus kezdeteitől fogva modellje volt ugyan a tömegjelenségnek, tömegmozgalmat mindazonáltal ő sem keltett életre addig, amíg a gazdasági válság nem kezdte el kifejteni hatását. A 20-as évek első felében valójában Hitler is puccstaktikát követett, ez azonban összeomlott már Bajorországban, a nácizmus szülőföldjén, még mielőtt országos méretekben ki lehetett volna egyáltalán próbálni. Sőt a nácizmus nemcsak igazi tömegmozgalommá nem vált, de még csak országos jelentőségre sem tett szert. Münchenen kívül csak nagyon kevés embernek jutott az eszébe, hogy komolyan vegye. Ilyenek a radikális konzervatív és a nagytőkés körökből kerültek ki.

Németországban 1918-ban teljes politikai újranyitásra került sor. A köztársaságnak csakúgy, mint az úgynevezett köztársasági pártoknak nagy tartalékuk volt, a jobboldal és a radikális jobboldal pedig számtalan szervezet között oszlott meg. A náci mozgalom jelentőségét tekintve kezdetben semmivel sem múlta felül a Németországban újjáéledt radikális konzervatív csoportosulások és az újonnan keletkezett különféle reakciós alakulatok százait. Szervezetei – ellentétben Olaszországgal – alig terjeszkedtek túl a párt székhelyén, Münchenen. Egy volt a számtalan alakulat között, amelyeket a háború utáni nacionalista és forradalom szította izgalom hívott életre, s amelynek sorsa felett az újonnan alakult polgári demokrácia belső fejlődése volt hivatott dönteni. Többek között természetesen, mert e döntéshez saját tevékenysége is hozzájárult.

A mozgalom 1923-ig - eltérően az olasz fasizmustól - nem hajtott végre országos jelentőségű önálló akciókat. Első jelentősebb megmozdulása a pártkongresszus volt 1923 januárjában, amit követett az ún. Deutscher Tag ez év szeptemberében Nürnbergben. Hitlernek (Röhm, Göring és mások segítségével) sikerült létrehoznia egy olyan alakulatot, amelynek a továbbiakban óriási jelentősége lett. A Sturmabteilung (SA) mint szervezett félkatonai alakulat gondolatának lehetett köze a munkásszervezetek tapasztalataihoz és formáihoz is (rendező gárda és egyéb alakulatok), de kétségtelenül kapcsolódott a háborús élményhez, magához a háborúhoz és a hadsereghez, amint ott találta eredetét az olasz squadrista mozgalom is. Originálisnak az SA megszervezése már csak azért sem tekinthető, mert Németország tele volt abban az időben hasonló alakulatokkal. Bizonyos viszont, hogy a nagy nyilvános demonstrációkat és azok hatáskeltő rendezését 1923-ban, majd - főleg - a húszas évek végétől a munkásmozgalom sugalmazta. A munkásmozgalomban honosodott meg egyébként a jelvény, a zászló, a lehetőleg azonos, ha nem is egyenruhaszerű megjelenés szokása, egy bizonyos köszöntési forma alkalmazása, a munkásmozgalom sajátosságai közé tartozott a felvonulás, tüntetés, a tömeggyűlés. Ezekkel az eszközökkel Hitler majd csak a puccstaktika kudarca után élt rendszeresen. Az NSDAP társadalmi visszhanghoz a maga lokális körzetében 1923-ban, a Ruhr-vidék francia-belga megszállása után jutott. A belső társadalmi feszültség újranövekedése és az új nemzeti probléma támadása a légkört ekkor egész Németországban izzóvá tette. A nácik Versailles elleni kirohanásai ezúttal már viszonylag sok fülhöz eljutottak Bajorországban.

E periódusban a nácizmus sorsát nehéz elválasztani az egyik oldalon a bajor konzervatívok, a másikon a hadsereg felső vezetésének állásfoglalásától. E körök voltak azok, amelyek hátán Hitler a náci puccsot tervezte. Elgondolása forma szerint hasonlított ahhoz a megoldáshoz, amit 1922-ben Mussolini talált, az azonos forma azonban sok eltérést tartalmazott. Mussolininek az ország számos pontján voltak rohamosztagai, amelyek a fontos közlekedési csomópontokat ellenőrzésük alatt tartották. Hitler SA-csapatai csak Bajorországban jelentettek számottevő erőt (kb. 15 000 fő), és egyelőre nem rendelkeztek áttételekkel, amelyek a Berlinbe vezető utat biztosíthatták volna. Mussolini megszerezte az ország döntő gazdasági, politikai és katonai tényezőinek támogatását, vagy legalább biztosítani tudta semlegességüket. Hitler a Bajorországban állomásozó VII. hadosztály és – részben ennek hatása alatt – néhány helybeli politikus, valamint Ludendorff és környezete támogatását várhatta el. A bajor politikai vezetők azonban saját puccsukat tervezgették, amiben a náci mozgalomtól csak spontán támogatást vártak. Amikor pedig hosszú ingadozás után letettek a vezetésük alatt rendezendő puccsról, eszükben sem volt, hogy Hitler önálló fellépését és a hatalom általa történő kisajátítását elősegítsék. Közismert, hogy ez a politikai világ, élén Kahr miniszterelnökkel, a puccsisták ellen döntött. Nagy jelentősége volt a puccs kimenetele szempontjából annak, hogy az utolsó pillanatban Seeckt vezérkari főnök szembefordult az erőszakos megoldással, s ezért Hitler reménye, hogy a Lossow parancsnoksága alatt álló, Bajorországban állomásozó VII. hadosztály segítségére lesz, kútba hullt. A puccs összeomlott. Az ellenállás egyetlen mozdulata elegendő volt ahhoz, hogy a náci vezetők kormányszékek helyett a börtönben találják magukat.

A nyáj szétszéledt, a vezetők közül sokan elmenekültek, mások elszenvedték a felségárulási perben kiszabott büntetések egy részét, s mint több szerző rámutat erre, Hitler nem is helyezett súlyt arra, hogy a mozgalom távollétében fennmaradjon. Félt attól, hogy a vezetést mások kaparintják a kezükbe.

Ha nem is pontosan, megközelítőleg ismerjük az NSDAP körül tömörülő emberek, szimpatizánsok társadalmi színezetét. A nácizmus első periódusában a párt magját a Drexler által megszervezett maroknyi nemzeti érzelmű kézműves és munkás alkotta. Hozzájuk csatlakoztak a helybeli radikális konzervatívok, mindenekelőtt az úgynevezett Thule társaság egyes tagjai, akiknek jelentős szerepük volt a konzervatív radikális elvek közvetítésében és a náci ideológia megfogalmazásában. Mondhatnók, egy olyan csoport volt ez, amelyet a korábbi szélsőjobboldali reakció egyenes úton hagyományozott át a nácikra. Láthatóvá váltak azután a korai nácizmusban tisztek és altisztek, leszereltek és aktívak, karriergondokkal küzdő fiatalemberek, s megjelentek volt különítményesek. Tudjuk emellett, hogy a nácik Münchenben kapcsolatokat teremtettek a helyi polgárság egy részével, és a már említett katonai körökkel.

A náci vezető csoport szociális eredetét illetően figyelemre méltó az a vizsgálat, amelyet Bernd Kalusche 367 vezető náci adatai alapján végzett.[22] Ebből eléggé nyilvánvalóvá válik, hogy a náci vezető csoport zömmel „mozgásban lévő" emberekből állt. A mozgás jellemzője a háború előtt az volt, hogy az önálló és ezen belül főként agrártulajdonos apák náci vezetővé lett fiai közül a legtöbben az állami alkalmazotti státus felé orientálódtak, s a vonzás középpontjában a katonai pálya állt. A háború után ez a tendencia csak negatív vonalán folytatódott, mert most már a pályát változtató birtokos- és parasztfiú nem állami alkalmazott és főként nem katona, hanem elsősorban „fehérgalléros" lett. Az új munkásfoglalkozásúak közül ugyanakkor 6-nak az apja állami alkalmazott, 4-é kézműves és kiskereskedő, 2-é parasztgazda volt.[23] – Amit ebből a náci mozgalom vezető magjára általánosíthatunk, az statisztikai oldalról lényegében véve megfelel annak a képnek, amelyet Németország esetében az átszerkesztődés sajátosságairól történeti módszerrel próbáltunk meg felvázolni.

Az 1923–1924-es cezúra döntő fordulatnak látszik a nácizmus belső történetében. 1923-ig a nácizmus bizonyára nem azonosítható a „hitlerizmus"-sal. Bár Hitler kezdettől fogva igyekezett érvényesíteni a „führer"-elvet, az ideológiában, a program meghatározásában, a vezetésben mások is szóhoz jutottak mellette. Ugyanakkor Hitler politikai manővereiben nem terjeszkedett túl a helyi kereteken, s a legfontosabbnak láthatóan a hadsereg támogatását tartotta. Taktikailag pedig még nem a széles tömegek megszervezését látta döntőnek, hanem római mintára lényegében véve puccsista megoldást keresett. Úgy tűnik, Hitler nézeteit a börtönben töltött hónapok alatt bizonyos mértékig felülvizsgálta vagy legalább jobban kikristályosította, s ez bizonyára a Mein Kampf fogalmazása közben történt.

Az 1925-ös újrakezdés után a párt néhány évig nem mutatta a fellendülés jelét. 1928 májusában a pártra a leadott szavazatok 2,8%-a esett, s ezáltal 12 mandátumhoz jutott. (Ugyanakkor a szociáldemokraták 29,8, az úgynevezett weimari pártok összesen 49,9, a KP pedig 10,6%-ot kapott.) Minden jel arra mutatott, hogy amennyiben Németországban a gazdasági fellendülés tovább tart, a német múlt legsúlyosabb örökségei lassanként eltűnnek. A „levezető csatornák" nemcsak újranyíltak, de szemmel láthatóan ki is szélesedtek. A stabilitás csökkentette a társadalmi feszültségeket, a politikai nyugtalanság minden rétegben jelentősen csillapodott. Úgy tűnt, hogy az úgynevezett „német mizéria" végül is megszűnik.

A náci párt ebben az időben vegetált. 1928. október 1-én 100 000 beiratkozott tagot tartottak nyilván, ebben azonban szerepeltek az időközben kilépők is. Kinőtt tehát a törpepárt kategóriájából, ismét rendelkezett jelentős fegyveres erő, sőt az SS formájában már saját rendőri szervezet csírája felett is. Tömegmozgalmat azonban még mindig nem tudott létrehozni.

Nem sikerült Hitlernek a „führer"-elv hiánytalan érvényesítése sem. A George és Otto Strasser által vezetett észak-németországi náci csoporttal folytatott vita[24] azt mutatta, hogy ha a nácizmus – mint ideológia és mint tömeghangulat – magába foglalt egy olyan társadalmi és gazdasági változásigényt, amely nem foglalható a kapitalizmus kereteibe, hanem részben valamiféle visszatérési nosztalgiára volt visszavezethető, részben talán úgy fogható fel, mint a társadalmi igazságtalanságok spontán visszahatása az áldozatok részéről, úgy ez a vágy kevéssé hatotta át magát Hitlert. Legalábbis nem határozta meg cselekvéseit, de mondanivalóját is egyre kevésbé. A nácizmus ,,forradalmi" és ,,ellenforradalmi" áramlata első ízben az észak-németországi ,,szocialista" és a müncheni ,,nacionalista" szárny között ütközött meg. A harc legalább annyira folyt a vezetésért, mint amennyire ideológiai volt. Így elsősorban arra volt alkalmas, hogy a müncheni szárnyat, vagyis Hitlert a szociális követelményeket, a középrétegek, sőt részben a munkások érdekeit is előtérben tartó északiaktól harcba állítva tovább távolítsa az általuk képviselt gondolatoktól. Midőn 1928-ban a központot áthelyezte Berlinbe, a Strasserek csoportjával szemben helyzeti előnybe került, s ezt a náci tisztikarban többen észre is vették. Ugyanakkor Hitlernek sikerült növelnie saját meghatározó szerepét. A ,,führer"-elv kezdett gyakorlati valósággá válni és a nácizmus azonosulni a hitlerizmussal. E folyamatra azonban a pontot Hitler majd csak 1934-ben tette fel.

Ha a párt belharcai és jövője szempontjából a központ megjelenése Berlinben jelentőségteljes lépés volt is, német szempontból mégis minden jelentőség nélkül maradhatott volna, ha nem történik olyasmi, ami a német megújulási kísérletet kettébe töri.

A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG ÉS HATÁSA A FASISZTA MOZGALMAKRA

1929-ben a gazdasági válság kirobbanása a fasizmus történetében új szakaszt nyitott. Mindenekelőtt megalapozta a náci mozgalom kiterebélyesedését, majd uralomra jutását, az utóbbi körülmény pedig a válság hatása mellett jelentős ösztönzőnek bizonyult abban, hogy a fasiszta vagy a náci modellt egész Európában utánozni próbálják. Kontinentális méretekben ezekben az években jelentek meg a fasiszta mozgalmak.

A válság világjelenség volta témánk szempontjából elsősorban azt jelenti, hogy mind a nácizmus átütő sikere, mind általánosságban véve a fasizmus kontinentális megjelenése szorosan kapcsolódott a tőkés mozgás eme általános szakaszához. Közelebbről ahhoz a szakaszhoz, amelyben a nagy volumenű monopolista ipari gazdaság és a gazdasági liberalizmus összeférhetetlensége katasztrofális módon adta tudtul önmagát. Eleve magába foglalt tehát a válság egy olyan elemet, amely túlment a gazdaság szorosan vett szféráján, és kiterjedt a politikára, valamint a tudat minden formájára. A válság nem gazdasági elemeit konkréte is szaporították a kirobbanása után űzött pénzügyi áthárítási manőverek, sőt nem egy esetben a pénzügyi eljárások és a nemzetközi politikai követelmények összekapcsolása is. A fasizmus sikere tehát egy olyan világjelenséghez kapcsolódott, amely ugyan elsődlegesen a gazdasági szférában zajlott le, de ami ennél általánosabban is kifejezte a tőkés világ adott állapotát, és valójában magába foglalta a tudati és a politikai szférát is.

Mindazonáltal bármilyen katasztrofális volt is a válság, s bármennyire definitívnek tűnt is sokak szemében, végeredményben mégiscsak megszűnt. Ha a fasizmust ebből a szempontból vesszük szemügyre, azt mondhatjuk, hogy számos esetben olyan jelenségekből profitált, amelyek átmenetiek voltak csupán. Ugyanakkor a válság nem ölte meg sem a kapitalizmust, sem a politikai liberalizmust, vagy másként szólva nem semmisítette meg a polgári demokráciát mint olyat. A gazdasági liberalizmus szenvedett el döntő csapást a válság hatására. Ezt a csapást azonban a gazdasági liberalizmusra nem egyedül a fasiszta rendszer mérte, hanem nála tartósabbnak mondható hatásokat produkálva megtette ezt több olyan állam, amely megőrizte plurális demokrata berendezkedését. A válság és a gazdaságirányítás követelménye, amelyet támasztott, önmagában véve tehát szintén nem magyarázza a fasizmus sikerét, mivel a válságra különböző válaszokat lehetett adni.

Mindemellett a fasiszta mozgalmak történetének konkrét elemzése is azt mutatja, hogy fellendülésük jelentőssé, tartóssá továbbra is csak azokban az országokban vált, amelyekben a strukturális tényezők speciálisan „kedvezőek" voltak ilyen szempontból, s ahol lehetőség volt arra, hogy a gazdasági és társadalmi kérdést egyúttal mint nemzeti kérdést fogalmazzák meg, vagyis ahol támaszkodhattak a nacionalizmusra. A náci, illetve a fasiszta sikerhez a fentieken túl továbbra is elengedhetetlenül szükségesnek mutatkozott a fennálló államhatalom meggyengülése, ami nem kis részben a polgári középpártok, valamint az alsó néprétegeket képviselő pártok politikai hibáiból táplálkozott.

Gazdasági és társadalmi szempontból a válság mindenekelőtt azt jelentette, hogy néhány éves konszolidáltság és fellendülés után hirtelen, szinte egyik napról a másikra a legsúlyosabb összeroppanás és egzisztenciális veszély lépett fel. Hatni kezdett „a nyomor kegyetlen istennője".

Globálisan nézve az áldozatok csaknem mindenütt a gyenge tőkés egzisztenciák és a bérmunkások köréből kerültek ki. Tudjuk azonban, hogy míg a „klasszikus" polgári társadalmakban a szóban forgó rétegek zömmel meggyökeresedett emberek voltak, Németországban nem kis részben és a peremvidéken jórészt gyökértelenek, olyanok, akik csak röviddel előbb kezdtek új körülményeikhez hozzászokni. Emellett a válság folytatta vagy be is végezte azt a munkát a faluban, amit a kapitalizálódás a régi struktúra szétbomlásával elkezdett. Míg Németországban e téren már alig történhetett valami, s itt a falu iménti kivetettjei többnyire mint a város új kivetettjei jelentek meg, annál érezhetőbb volt az elsődleges marginalizálás tőle keletre. Azokban az országokban, amelyekben az ipari válság kevésbé volt látványos (lévén hogy iparuk lényegesen alacsonyabb szinten állt), de annál fojtogatóbban működött az agrárválság, az úri birtokok tömege adósodott el, került dobra, s a több milliós paraszti koldussereg az éhhalállal nézett szembe. Nem volt vigasztalóbb a helyzet a keleti paraszti társadalmakban sem, mivel az eladási nehézségek a parasztokat addigi minimális bevételeiktől is megfosztották. Kisebb vagy nagyobb mértékben, ilyen vagy olyan arculattal a válság mindenütt termelt a fasizmusra hajló rétegeket, tömegessé azonban ezek csak a peremvidéken tömörültek. Mint a fasizmus, itt született meg a szó szoros értelmében vehető fasiszta tömegmozgalom is.

FASISZTA MOZGALMAK A PEREMVIDÉKEN A 30-AS ÉVEKBEN

NÁCIZMUS – HITLERIZMUS

Visszatérve a hitlerizmusra, közismert, hogy a német náci párt virágkora 1929-ben kezdődött. Sikerült közös akcióra lépnie a nemzeti reakciós tábor egy részével a jóvátétel elleni küzdelem jelszava alatt, 1930-ban Hitler végre megszabadult a párt baloldalának egy részétől, 1931 októberében létrejött a harzburgi front, s 1932-ben már nem maradt a német társadalomnak egyetlen tekintélyes rétege sem, amelynek képviselői ne tárgyaltak volna Hitlerrel az úgynevezett megoldásról.[25]

Kétségtelen, hogy a náci párt azért válhatott tárgyaló partnerré, mert mind saját szervezett tömege, mind az a választói tömeg, amely őt preferálta, nőttön-nőtt. Ezzel kapcsolatban minden részlet eléggé ismert ahhoz, hogysem elismételjük őket. Nem kívánunk hozzászólni ahhoz a diskurzushoz sem, amely az NSDAP tagságának összetételéről folyik. A magunk részéről úgy látjuk ugyanis, hogy a tendencia mindegyik interpretációban elég jól kirajzolódik, s e tendenciát el lehet fogadni anélkül is, hogy a mindenkori statisztikai arányokat pontosan ismernénk.[26] Tendenciaként világosan – és egyébként minden szempontból logikusan – kirajzolódnak a következők. A tagság növekedésében az első ugrás a gazdasági válság kirobbanását, a második a hatalom megragadását követte. Jelentős mozgalommá az NSDAP a válság alatt, széles tömegszervezetté Hitler kancellári kinevezése után vált. Időközben átalakult tagságának összetétele. Az első átalakulás kb. 1930–32-ben ment végbe, amikor is a korábbi, mindenképpen alacsony munkásrészesedés megnőtt, minden valószínűséggel a munkanélküliség hatására és – a jelek szerint – a szakszervezetek által meg nem szervezett, feltehetően első generációs munkások körében. Az összetétel a diktatúra fennállása alatt tovább módosult úgy, hogy a bérből és fizetésből élők, valamint az alsó középrétegbeliek részesedése nőtt, a felső középrétegeké viszont relatíve csökkent.[27] Ez a tendencia, s főként annak 1930–1932-es szakasza óvatosságra int a náci szavazótábor megítélésével kapcsolatban. Ha igaz is, hogy a nácik az együttes szociáldemokrata és kommunista szavazatokból nem tudtak elhódítani, ez nem jelenti, hogy nem szereztek potenciális munkáspárti szavazókat. A nácik az 1928-as választáshoz viszonyítva 1932 júliusában közel 13 millió szavazattöbblethez jutottak. Miután a munkáspártok közötti módosulást lényegében véve kiegyenlítettnek tekinthetjük,[28] s mivel a többi pártok közül szavazatait csak a Centrumpárt és a hozzá közel álló Bajor Néppárt növelte, a következő eredményre kell jutnunk: a polgári pártok összesen 9,1 millió szavazatot veszítettek, s ebből 1,1 milliót a Centrum és a BVP szerzett meg. Visszamaradt tehát a nácik számára mintegy 8 millió. A 13 millióhoz szükséges különbözetet nyilvánvalóan azok szolgáltatták, akik 1928-ban nem szavaztak, 1932 júliusában viszont felkeresték az urnát. A szavazati joggal élők között a differencia kb. 6 millió volt 1932 javára. Akárhogyan nézzük is, a 6 millió új szavazó tekintélyes része munkás kellett hogy legyen, mégis a két munkáspártra együttesen mindössze kb. 800 000 új szavazat jutott, s közel 5 milliót a nácik szereztek meg. Ebben az összefüggésben a munkáspártok formális stabilitása virtuális gyengülésnek fogható fel.[29]

Az 1932. decemberi választásokon a nácik híres kétmilliós vesztesége pedig teljességgel függetlennek látszik a munkáspártok soraiban bekövetkező módosulásoktól, tekintettel arra, hogy az NKP szinte pontosan annyi szavazattöbblethez jutott, mint amennyit az SPD újból elveszített. A kétmilliós náci veszteség kisebb része azokból a szavazatokból állt, amelyeket a polgári pártoknak sikerült visszakaparintaniuk, s zömében abból a kb. 1,4 millió szavazóból, akik az első 1932-es választásokon szavaztak, most viszont tartózkodtak ettől. Az a tendencia tehát, amitől 1932 végén Németországban bizonyos körök félni látszottak, hogy ti. a náci párt esetleges összeomlása óriási kommunista előretörésre vezethet, a választások eredményeivel nem voltak kellően indokolhatók. A kétmillió egy része otthon maradt, más része a polgári pártokra szavazott.

Mivel a korábban nem politizáló új választók között nem jelentéktelen hányadban reprezentálva volt az első generációs, a szervezetlen, a vidéki, a tanulatlan stb. munkás is, valószínű, hogy a nácik jelentős mennyiségű munkásszavazathoz is jutottak. Ez a körülmény magyarázatot a munkanélküliségben bizonyára csak részben talál. Hozzá kellett járulnia ehhez, hogy a szociáldemokrata párt munkásvédelmi politikája a válság viszonyai között nem mutatkozott hatékonynak, s emellett a weimari köztársaság őreként, vele együtt degradálódott erkölcsileg. Ebben szerepe volt az NKP, illetve a Komintern által kialakított korábbi koncepciónak is. A weimari korszak utolsó szakaszában vívott politikai harcban a köztársasági erőket kétségtelenül gyengítette a Komintern 1928-as kongresszusának világfelmérése, ezen belül a német helyzet hibás megítélése, a kommunista taktika alapvetően téves volta 1932-ig és különösképpen a szociáldemokrata párttal szemben folytatott politikája.

E hibák és tévedések a német problematikát azonban csupán színezték, de alapjában nem ezek határozták meg. Aligha lehet ugyanis feltételezni, hogy azt a polgárságot, amely a weimari köztársaságot tömegestől cserbenhagyta, visszatéríthette volna, ha a KP idejében népfrontos alapokra lép, és a polgári köztársaság védelmezői közé áll. A weimari köztársaság 1930–1932-ben már mindenkinek vagy túlságosan jobbra, vagy túlságosan balra állt, s meglehetősen kicsi volt az a csoport, amely kész volt védelmére. Az úgynevezett weimari pártok szavazati eredményeinek összeadása – bizonyítandó a köztársasági erők fölényét a nácik felett – puszta formalizmus, mert a valóságban ezek az erők nem adódtak össze, hanem egymást opponálták.

A válság és a válság által a kormányzattal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság tetőzött, s ez egy olyan polarizáltságot alakított ki, amely a dolgokat úgy tüntette fel, mintha Németország választás előtt állt volna. Mintha alternatíva keletkezett volna a bal- és a jobboldal között. Tekintettel azonban a szociáldemokrata–kommunista viszonyra, ez az alternatíva éppolyan látszólagos volt, mint a forradalom réme 1922-ben Olaszországban. A politikai polarizálódás azonban létezett, s ezen belül a baloldal számszerű növekedése automatikusan táplálta a jobboldali pólust. A közvetlen gazdasági hatásokon túl tehát a náci sikerekben nagy szerepe volt a német politikai élet alakulásának és a félelemnek. A náci sikerekben mindemellett benne rejlett mindaz az új, amit Hitler a mozgalomban szervezetileg megvalósított.

Abban az időszakban vagyunk, midőn a fasiszta módon szervezett párt első ízben (és tulajdonképpen egyetlenegyszer) valóban hatalmas, politikailag irányított tömegszervezetté dagadt. Tagjai száma 1928-ban 100 000, 1930 végén 350 000, 1932 áprilisában egy, 1933 január végén csaknem másfél millió. A hatalom megragadása előtti hetekben mintegy 300 000 férfi viselte az SA barna egyenruháját. Szervezetei behálózták az egész országot, miközben a versailles-i béke a német reguláris hadsereg létszámát 100 000 főben határozta meg. Ez a magánhadsereg sikerrel vehette fel a harcot a sztrájkoló, tüntető munkásokkal, de nyilvánvalóan arra is alkalmas volt, hogy az általános pszichológiai nyomás eszköze legyen. Különleges és bizalmas feladatokra viszont már készen állt a mintegy 50 000 főnyi elit csoport, a Schutzstaffeln (SS-védosztagok) szervezete.

Kifejlődött a „széles tömegek" befolyásolásának – megragadásának, megszédítésének és megfélemlítésének – egész hatalmas eszköztára is: az egyenruha, az együtt menetelés, a csizma-derékszíj-egyensapka biztosította tekintély (amit az egzisztenciálisan fenyegetett egyén különben önmaga szemében is nélkülözött), a parádés gyűlések, a megvilágítás, a rendezettség, a verbalizmus. A nácizmus erejét most már abban is lelte, hogy olyan tettre buzdított, amit nem látszott veszedelmesnek végrehajtani, s ennek fejében világos ígéretet tett a jólétre.

Erre az időre Hitlernek sikerült azt is elérnie, hogy az NSDAP vezetése szinte kizárólag vele azonosuljon, s ami ennél is több, hogy követői és hívei szemében messze fölébe nőjön az egyszerű pártvezér alakjának. Már nem is próféta, de egyenesen messiás, minden bölcsesség és egyúttal a megváltás letéteményese. A tömegek bálványa azonban egyúttal politikai taktikus is volt, aki ugyanebben az időben elindult a vezető csoportokkal kötött kompromisszumok útján.

Ezúttal Hitler – nem úgy, mint 1923-ban – politikai engedményt már nem tett. Magának követelte a kancellári posztot, és a kormányban való részvétel felkínált kompromisszumát elvetette. A legfontosabb, amit a müncheni kudarcból és az olasz fasizmus 4–5 éves kezdeti nehézségeiből megtanult, éppen az volt, hogy olyan feltételeket kell teremtenie, amelyek a legrövidebb időn belül biztosítják a náci hatalom kizárólagosságát. A vezető gazdasági csoportokkal kötött kompromisszumok már csak ezért sem érinthettek más területet, mint az eredeti program tőkeellenes pontjait és szociális ígéreteit. Ekkor csapott össze másodszor a fasizmus mint tömegmozgalom „forradalmisága” a fasizmus mint hatalmi szervezet konzervatív lelkületével, s a győztes ezúttal is az utóbbi lett. Nem nyílt más lehetőség, mert az út megnyitásának ezek a kompromisszumok voltak a feltételei.[30] A reformprogram kilátásai ezzel végleg megszűntek. A nácizmus „szocialista” címszavából maradványként igazán nehéz kimutatni mást, mint a verbalizmust a néppel, a munkával és a népet megillető jogokkal kapcsolatban. Ez a verbalizmus fokról fokra karikatúrává vált, míg végül a koncentrációs tábor bejárati felirata örökítette meg a komédia tragikusba fordult igazi arcát: ,,Arbeit macht frei."[31]

Hitlert a nagybirtokos-tőkés Herren-Klub, majd az igazi nagytőke döntő csoportjai, végül a hadsereg vezetőinek egy része és az államfő, Hindenburg sorra elfogadta. Mindezek a csoportok és személyek lemondtak egyúttal arról, hogy kísérlet történjék Weimar megmentésére. Ebben Hitler kompromisszumai, ígéretei mellett minden bizonnyal szerepet játszott, hogy e tényezők a köztársaságot eleve kényszerhelyzetben és jobb híján fogadták el. A legkevesebb, ha azt mondjuk, hogy - hagyományaiknál, előzményeiknél fogva - nem voltak ráhangolva, s hogy ráadásul a politikai egyensúlyt biztosító polgári politikai erők a válság körülményei között felmorzsolódtak. Ebben a szituációban merült fel az említett álalternatíva, amikor is szükségesnek látszott az állam megerősítése. Legalábbis átmenetileg, addig, amíg a ,,rend" helyre nem áll. Magától értetődően csapás volt ez a munkásmozgalomra — kivédése a követeléseknek, leszerelési módja a sztrájkoknak -, de aligha fogható fel egy valószínű forradalmi fordulattal szembeni önvédelemként. Legfeljebb téves helyzetelemzés alapján és téves feltevésektől vezéreltetve. Ugyanakkor a döntésben az érdekeltségek tisztán gazdasági szempontjai Olaszországhoz hasonlóan csak általános értelemben, elsősorban a gazdasági fejlődés politikai feltételeinek megteremtése értelmében játszottak szerepet, de nem azon a módon, hogy a nagytőke a hitlerista rendszertől a gazdaság irányítását és szerkezetének átalakítását várta volna. Hitler a német nagytőkének nem is ezt ígérte (sőt ettől nagyon is óvakodott), hanem szabadságát, a továbbfejlődés belpolitikai feltételeinek biztosítását, valamint a gazdasági expanzió lehetőségének megteremtését.[32]

A gazdasági válság a peremvidék más területein is kiváltotta a fasizálódást. Néhány, korábban kezdeményeiben fellelhető vagy időközben csaknem megszűnt prefasiszta és fasiszta szervezet feltámadt, s néhány közülük előbb vagy utóbb jelentős mozgalommá vált. Másutt a fasiszta mozgalom valamilyen módon beolvadt az államhatalomba. Nyugat-Európa legtöbb országában alakult fasiszta mozgalom, helyenként több is, s ezek egy hosszabb-rövidebb átmeneti időszakban, többnyire a válsághatások megszűntéig – kisebb terjedelmű, bár olykor meglehetősen zajos szervezeteket alakítottak ki. Mindebben már szerepet játszott a példa hatása, az utánzás s az a körülmény is, hogy a nácizmus Európa egyik legnagyobb országában hatalomra jutott.

Magyarországon a válság politikai kihatása elsősorban abban jelentkezett, hogy a hagyományos politikai vezetés és a gazdasági vezető körök uralomra engedték Gömböst mint a rendszer erős emberét.[33] Ők is abban a hiszemben jártak el, hogy Gömbös feladatát elvégezvén majd távozik, s ebben – mint majd kormányzatát tárgyalva látni fogjuk – kevésbé csalódtak, mint az olasz és a német engedményezők. A mozgalmakról szólva itt csak az a lényeges, hogy Gömbös kísérlete a politikai elképzeléseinek alapul szolgáló tömegpárt megteremtésére csakúgy kudarcot vallott, mint maga a fasiszta államszerkezet kialakításának terve.

Ugyanakkor a Gömbös-féle kísérlet kudarca Magyarországon új fasiszta mozgalmi hullámot váltott ki. Megélénkült pl. a régi ÉME, amely a konszolidálás évei alatt alig hallatott magáról, s 1934-ben egy nagyon is részletes, a magyar körülményekhez szabott, de a nácizmushoz a lehető legközelebb álló fajelméleti programmal állt elő.[34] Emellett sorra alakultak a kisebb-nagyobb fasiszta csoportok, amelyek felsorolásától eltekintünk, mivel egyikük sem jutott politikai jelentőséghez.[35] Lényeges azonban, hogy ezeknek az új náci és fasiszta ideológiát valló pártoknak és csoportoknak a társadalmi meghatározottsága alaposan elütött Gömbös csoportjától, és a korábban már említett MOVE-tól. A húszas évek magyar fajvédő mozgalmát a magyar történészek sokszor nevezik úri fasizmusnak, s azon az alapon, hogy vezetőségében, sőt állományában is nagy helyet foglalt el egy olyan csoport, amely magát úrnak, dzsentrinek vagy dzsentriivadéknak tekintette, nem jogtalanul. Szóltunk arról, hogy kivételt képezett az ÉME, a 20-as évek elejének legnagyobb létszámú fasiszta mozgalma, ezt azonban a magyar államnak - nagyrészt éppen az úri fasiszták segítségével - sikerült jelentéktelenné tennie, felmorzsolnia.

A harmincas években szervezett pártocskák összetétele sokkal változatosabb volt, mint a Gömbös vezette fajvédő csoporté. Az alsó kispolgároktól levitézlett arisztokratákig terjedt (az utóbbi is új jelenség volt), s dominánssá bennük a felső helyett az alsó középréteg vált. Emellett egy részük nagyobb igyekezetet mutatott a szervezkedés lefelé terjesztésére, mint az 1920-as évek fasiszta hullámának vezetői. Különösképpen áll ez az egyetlen szervezkedésre, Szálasiéra, amely 1937–1939-ben jelentős sikert mutathatott fel.

Szálasi Ferenc[36] honvédségi tisztviselő gyermeke volt; családja valószínűleg örmény eredetű. Szálasi a katonai pályán tört fel, s mint vezérkari százados bejutott a felső középosztályba. Mozgalmában a tiszti elem reprezentálva volt, a többséget azonban az alsó kispolgári, alkalmazotti, ifjúsági és kis részben értelmiségi csoportok alkották. A magyar történetírás kimutatta, hogy a párt tagságában jelentős százalékot tettek ki a köztényes bűnözők. Szálasi pártja, a Magyar Nemzetiszocialista Párt (nyilaskeresztesek) emellett felvette a már említett kis pártocskák morzsalékait; úgyhogy a tagok körében itt is fellelhető volt néhány tönkrement arisztokrata, sőt pénzember is. Szálasi legfontosabb ,,felfedezése'' azonban abban állt, hogy a magyarországi fasiszta mozgalmak történetében elsőként kezdett szisztematikus szervező munkába a munkásság köreiben. Tekintettel arra, hogy a szociáldemokrata párt politikai élete Magyarországon ab ovo tengődésre volt ítélve, sőt a munkásság egy részének szervezéséről még a Bethlennel kötött paktumban lemondott, továbbá hogy a kommunista párt legálisan nem tevékenykedhetett, a nyilasok igyekezete nem maradt e körökben hatástalan. Az 1939-es választások eredményeinek elemzése arról vall, hogy jelentős számú korábbi szociáldemokrata szavazó voksolt ezúttal a Szálasi vezette szélsőjobboldali csoportra.[37] A párt az 1939-es választásokon a szélsőjobboldali tömegpártokkal blokkot alkotott, s ez a csoport megszerezte a mandátumok 19.2%-át, szám szerint 49 mandátumot.

Ez az eredmény világossá tette, hogy a Szálasi féle nyilaskeresztes mozgalom számottevő mozgalommá vált. Áttörést mégsem tudott végrehajtani. A hatalom átadása vagy Szálasi bevonása a hatalomba fel sem merült, a parlamentben a hatalmas kormánypárti többséget a nyilas párt semmiféle kombinációban nem tudta veszélyeztetni. Ugyanakkor ismét bebizonyosodott, hogy a kormány a baloldali mozgalmat szigorúan kordában tudja tartani; a szociáldemokraták 1939-ben mindössze 5 képviselőt küldhettek a parlamentbe. Ezzel szemben Magyarországon újabb tanúbizonyság keletkezett arra nézve, hogy a korábbi vezetésben csalódott munkások átorientálódhatnak a fasizmus felé.

Szálasi mozgalmának csúcspontját az 1937–38-as nekilendülés jelentette, s az 1939-es kis siker tulajdonképpen már a leépülés felé mutatott. Mivel most már az utánzás korszakában tartunk, a nyilaskeresztesek bőségesen alkalmazták az ismert náci és fasiszta fogásokat. Így többek között ők is alakítottak harci osztagokat, ezeknek azonban Magyarországon értelmetlen randalírozásokon kívül vajmi kevéssé nyílt tevékenységi lehetőségük. Az állam, éspedig az első fasiszta hullám embereivel erősen infiltrált állam, eléggé autoritatív volt ahhoz, hogy a szociális nyugtalanságot megfékezze, s eléggé revizionista, hogy hozzá képest a nyilasok mondandója nacionalista szempontból is jelentőségét veszítse. Mindemellett a magyarországi középrétegek jelentős körei megvetéssel fordultak el tőle, mert függetlenül attól, hogy pillanatnyilag hol helyezkedtek el a társadalmi ranglistán, a nyilasbandát parvenük gyülekezetének tekintették, s így többek között még a gömbösisták többsége sem állt szóba velük. A középrétegek egy másik része, s ezek körében a zsidó alsó kispolgárok és értelmiségiek, akik ebben a társadalomban nem csekély hányadot tettek ki, eleve kizáródtak a lehetséges szimpatizánsok köréből.

Ami a nyilasok mondanivalóját illeti, az voltaképpen adaptálási kísérletből állt.[38] Szálasi mind a nácizmustól, mint az olasz fasizmustól kölcsönzött elemeket, s ezeket igyekezett „magyarítani". A magyarítás mind a fajelmélet, mind a vezéreszme kérdésében az ideológia letompításához, az érthetetlenségig menően üres szóképek alkalmazásához vezetett. A leendő Magyarország a turanizmus szellemében lebegett szemei előtt. Nyilvánvaló volt viszont, hogy ez a nagyhoz képest is megnagyobbított ország többségében nem magyar fajtájú etnikumot hordoz földjén, sőt az is, hogy közöttük a magyarság még csak döntő potenciált és ennek megfelelő hatalmi súlyt sem képvisel. A vérmítosz így azután alaposan a „földre" s a földben húzódó „gyökerekre" ment át, mint az úgynevezett hungarizmus hordozóira. Ez lehetővé tette, hogy a hungarizmusba Szálasi belefoglalja az idegen etnikumot, minthogy a közös föld rögei és a közös gyökerek egysége biztosítva volt. Ezen a módon az általa meghirdetett fajelmélet a nácik szemében óriási csorbát szenvedett. Annak ellenére, hogy a legfontosabb náci követelménynek, a biológiai antiszemitizmus meghirdetésének eleget tett. A fékezők, amelyek a látens antiszemitizmust ebben az országban sorompók közé zárták, s amelyekről már szóltunk, nem tették lehetővé azonban, hogy a nyilas mozgalom akár csak ebben a kérdésben is ugyanolyan radikálisnak mutatkozzék, mint a nácizmus. Ezeket a fékezőket majd csak az ország német megszállása iktatta ki, ekkor viszont a lefojtott indulatok a nyilasok közbejötte nélkül is a legdurvább formákban csaptak elő a magyar állami szervek egy részéből (csendőrség) csakúgy, mint a primitív közmagyar lelkéből. A német fajelméleti vonalat azonban Szálasi már csak azért sem követhette következetesen, mert annak általános elismerése a magyarság létjogosultságát is kizárta volna.[39] A nyilaskeresztes mozgalom a ,,szuverén" magyar hatalom eszméjéről 1944-ig nem volt hajlandó lemondani. Szálasi megsejtette, hogy ezzel az országban elveszítené létalapját, s annak a tömegbefolyásnak is nem csekély részét, amely felett rendelkezett. Elutasítóan viselkedett azokkal a sugalmazásokkal szemben is, hogy a programba vegye be az államforma megváltoztatását. Egy ideig kacérkodott ugyan a vezéreszme gondolatával, de hamarosan elejtette. Van államfőm – hangsúlyozta minduntalan –, s arra számított, hogy végül is Horthyval éppen úgy megegyezhet majd, amint Mussolininek sikerült megegyeznie az olasz királlyal.[40] A hatalom legális átvételére törekedve Szálasi feltehetően megsejtett valamit a magyar konzervativizmus erejéből.

Az ,,országépítő munkát" Szálasi összekötötte a lehanyatló rétegek megmentésével, s volt időszak, amikor a parasztság és a középosztály felemelése érdekében az ipari és kereskedelmi szektor visszafejlesztését is felvetette. (Ezzel a tendenciával azonban a háború éveiben magától értetődően automatikusan felhagyott.) Emiatt a történeti irodalom egy részében nem is tekintik őt eléggé ,,radikális" fasisztának. Olykor alátámasztják e felfogást azzal is, hogy a nyilas program viszonylag kevés szociális ígéretet tartalmazott. A valóság ennél színesebb. Szálasi politikai kombinációiban sokszor konzervatív, s így az egyébként erős változásoknak kitett ideológiában is az. Igyekszik kapcsolatokat teremteni részben Horthyval és környezetével, részben az egész úgynevezett agrár-Magyarországgal. Másrészt azonban sikeresen folytat propagandát munkáskörnyezetben, s fáradozásának az 1939-es választásokon nem marad el a hatása. Emellett véleményünk szerint a gazdasági konzervativizmus és a status quo ante felé törekvés az ideológiában Szálasit az autentikus fasiszta programoktól nem távolította, hanem hozzájuk kötötte.

Végeredményben Szálasi kísérlete nagy bukásba torkollott. Amíg a Horthy-rezsimmel együttműködhettek, a németeknek Szálasi nem kellett, az „úri" fasizmus nem volt hajlandó a vele való együttműködésre, a konzervatív magyar körök viszont nem gondolták, hogy Horthy helyett valamiféle Ducéra lenne szükségük, s különösképpen nem Szálasi személyében. A városi középrétegek a már ismertetett okokból végeredményben csak kis részükben követték, az az átmeneti érdeklődés pedig, amit csalódott munkások iránta tanúsítottak, hamarosan kialudt. Amikor a németek a kétségbeesés pillanatában, megakadályozandó, hogy Magyarország fegyverszünetet kössön, Szálasit megtették egy bábkormány fejévé, világos volt, hogy a nyilas mozgalom mellett ekkor már valóban csak egy lumpen- és huligánréteg tartott ki, kivéve természetesen az olyan elkötelezett vezetőszemélyeket, akiknek egyáltalán nem volt lépési lehetőségük.[41]

Szálasi 1937–1939-ben jelentős mozgalmat alakított ki. Megszervezett osztagai számottevők voltak, a rá, illetve a szélsőjobboldalra szavazók száma viszonylagosan nagyobb, mint 1921-ben az olasz fasisztákra szavazóké. A Szálasi-mozgalom kudarca egyik jó példája annak, hogy egy jelentős fasiszta mozgalom meddőségre ítéltetik, ha a társadalom szerkezetét meghatározó fő tényezők feleslegesnek ítélik. Ez az erő kevés volt ahhoz, hogy tömegével gyakoroljon hatást, a puccstaktikát viszont Szálasi elvetette.

NÉMET BEFOLYÁS ÉS FASIZÁLÓDÁS CSEHSZLOVAKIÁBAN

Csehszlovákia cseh tartományaiban, amelyek nemcsak az ország, de az egész közép-európai terrénum legfejlettebb ipari központjai közé tartoztak, a fasizmus még a válság hatása alatt sem volt sikeres. Nem így a németlakta Szudéta-vidéken, ahol a DNSAP helyébe 1933-ban a Sudetendeutsche Heimatfront[42] lépett Henlein vezetése alatt, és ahol e szervezet nemcsak a náci Németország anyagi, propaganda- és diplomáciai támogatását kamatoztatta, de nagy hasznot húzott abból is, hogy célja, a Németországgal való egyesülés nem a függetlenség feladását vonta maga után – mint Ausztriában –, hanem a megalázó és gazdaságilag előnytelennek érzett kisebbségi sorstól való szabadulást. A Henlein féle náci mozgalom a német ajkú régióban átütő erejű mozgalommá vált, s befolyásától csak a szervezett (döntően szociáldemokrata) baloldal maradt mentes.

Az ország szlovák tartományában, amely viszont az övezet egyik legelmaradottabb területe volt, s ahol sem előzetes radikális konzervatív eszmei irányzatról, sem korai fasiszta szervezkedésről nem beszélhettünk, a már említett konzervatív szeparatista áramlat, illetve szervezetileg a Néppárt[43] radikalizálódását és egyúttal befolyásának növekedését lehetett a 30-as években megfigyelni. A döntően agrárjellegű tartomány iparosodása a cseh uralom alatt is csak lassan haladt. Ezzel szemben a magyar nagybirtokosok egy részének elmenekülése 1918 után és egy kisebb mértékű földreform átmenetileg csökkentette a falusi szegénységet. Az értelmiséget és egyáltalán a középosztályt hagyományosan a papság határozta meg Szlovákiában, így egyáltalán nem volt abban semmi szokatlan, hogy a Néppárt vezetősége is ebből a rétegből került ki. A cseh uralommal elégedetlen rétegek álláspontját ez a csoport fejezte ki a legdrasztikusabban, bár követelései hivatalosan csak a belső autonómia elismertetésében összegződtek. A 30-as években azonban a párt vezetésében előtérbe került egy energikusabb és mozgékonyabb generáció. Hlinka halála után a párt vezetését Jozef Tiso, a morálteológia főiskolai tanára vette át, aki koherens elméletet dolgozott ki. Ez az elmélet azzal tűnt ki, hogy talán mindegyik hozzá hasonlóan keresztény eszmei örökséget is tartalmazó politikai ideológia között a leggondosabban egyesítette ezt az örökséget a nacionalista és etatista szempontokkal. A „ludák" néven ismert párt befolyása a 30-as években annyira megnőtt, hogy végül a szlovák szavazók mintegy felének bizalmát elnyerte.

A szudétanémet náci és a szlovákiai konzervatív színezetű fasiszta párt térnyerése a legsúlyosabb fenyegetést jelentette a csehszlovák köztársaságra nézve, és magában hordta felbomlasztásának lehetőségét.

A VASGÁRDA

A román légionárius, illetve vasgárdista mozgalom[44] számszerű adatait illetően még nagyobb sötétségben tapogatózunk, mint különben. Bizonyosnak látszik mégis, hogy a Légió társadalmi hatékonysága is a gazdasági válság körülményei között kezdődött, s párban járt annak az optimizmusnak a kiapadásával, amit a húszas évek elején a háborús győzelem, a nagy szerzemény, a földreform és a jogosnak látszó gazdasági várakozások táplálták. Az ellenálló idegen etnikumok bevonása a román nemzeti egységbe nem sikerült. A földreform a mezőgazdasági problémát nem oldhatta meg, annál is kevésbé, mert a gazdaság beindítására, az iparosításra tett kísérlet vajmi kevés eredményhez vezetett. A pénz - amint a külföldi kölcsönzők efelett annyit siránkoztak - jó részében elfolyt a korrupt állami tisztviselők kezei között. A nagy remény nagy csalódássá alakult át, s a romániai álliberalizmus hitele végleg kimerült, amikor a válság megjelent a színen. Az 1927-ben alapított Légió ekkor, 1929 végén ,,lépett a tömegek" elé, s e tömegeket - jó érzékkel - a legszegényebb parasztok soraiban kereste.

1930 áprilisában a tömegkapesolatot Codreanu már elegendőnek vélte ahhoz, hogy a politikai cselekvés fonalát felvegye, s ez először abban a - misztikától távol álló - reálpolitikai lépésben nyilvánult meg, hogy a mozgalmat egy a politikai világban elfogadhatóbb névre keresztelte el. Mihály Arkangyal Légiója ekkor változott át Vasgárdává (Garda di Fier). Codreanu következő lépése a program összeállítása volt, hogy ennek jegyében indulhasson a soron következő parlamenti választásokon. A program természetesen inkoherens, ám - tisztán és világosan - magába foglalja azt a gondolatot, amely a gárdista mozgalom középpontja, legfontosabb mozgatója volt. ,,Romániát magunknak akarjuk meghódítani" – olvasható az utolsó fejezet címeként, s ezt legalább kettős értelemben lehet felfogni. Romániát a románoknak akarják meghódítani, végre akarják hajtani az egynemzeti Nagy-Románia kialakítását, s maguknak, az új középosztálynak részt kívánnak a politikai hatalomból. ,,Hódítók akarunk lenni"... – olvasható ugyanebben a fejezetben. A program egyébként kifejezetten agrárországot tart szem előtt, szigorú agrár-érdekvédelmet akar bevezetni, mert a mezőgazdaságot tekinti a nemzetgazdaság alapjának. Ugyanakkor a tőke elleni támadása megáll az uzsorakamatnál, s azokat az adósságokat akarja megszüntetni – nyilvánvaló agrárérdekből –, amelyek után a bankok az erkölcsösnél, vagyis a szokásosnál nagyobb kamatot szednek. Mindemellett munkástörvényhozást is sürgetett, a munkásérdekek védelmét, a munkásegzisztencia biztosítását. Mindez természetesen a romanizmus alapján kellett hogy történjék, és szemben a liberalizmussal és a kommunizmussal. A kommunizmust azonban Codreanu azonosítja a ,,zsidóval" (ha kommunistát mondok, zsidót értek rajta – jelenti ki), illetve a kisebbségi baloldali mozgalommal. A program az államszervezetről keveset árul el. Nem veti fel a vezérelvet, s ez kifejezi, hogy Codreanu a hatalmat az új király, II. Károly jóvoltából akarta megszerezni. Felvetette ezzel szemben a Ständestaat román változatát.

A tömeghatás 1931-ben nagy még nem lehetett. A Corneliu Codreanu Csoportja néven induló gárdista mozgalom a választásokon egyetlen mandátumot szerzett Neamţban, ahol a kormánypárt nem állított ellenjelöltet Codreanuval szemben. Codreanu a parlament tagja lett. Ettől kezdve a Gárda sorsa hányatottabb, mint valaha volt. Komoly tárgyalások konzervatív román körökkel, remények, amelyeket a legsivárabb reménytelenség szakaszai követnek. 1933 novemberében Duca alakít kormányt, s tudomásra jut, hogy egyik célja a vasgárdista mozgalom feloszlatása. Ducát a gárdisták december 29-én meggyilkolják, a román bíróság pedig az ügybe belekeveredett gárdistákat a végrehajtók kivételével felmenti.

Ebben az ítéletben megint csak kifejeződött, s talán jobban, mint valaha is, hogy a mozgalom a román társadalom felső rétegeihez közelebb állt, mint a nyilasmozgalom a magyar vezető csoportokhoz. Romániában ambivalencia nyilvánult meg a gárdisták irányában. A román társadalomban nincs meg az az ,,úri" vonulat, amely nemcsak a felső rétegek és az onnan lefelé csúszók elkülönülésének alapját szolgáltatta mindazzal szemben, ami némiként is ,,unvornehm", de amely még arra is képes, hogy gátat verjen fasiszta és fasiszta között. Codreanu helyzete más. Vele kezet fognak, őt fogadják, s neki megbocsátanak. Ugyanakkor viszont ebben az időben már nem nehéz észrevenni, hogy Codreanu és társai díjaztatni akarják magukat. A román vezető csoportok, személyek s elsősorban maga a király kész volt arra, hogy a gárdistákat felhasználja, a hatalmon azonban nem nagyon kívánt osztozni. Kétségtelen, hogy Codreanu jelentős pénzösszegekhez jutott hazai forrásokból (birtokosoktól, román tőkésektől, bankároktól, kormányzati tényezőktől) és Fătu-Spălătelu könyvének forrásai szerint a Német Birodalomtól is.[45] Bármennyire ügyes volt is Codreanu, valódi vagy színlelt miszticizmusával bármennyire igyekezett is eltakarni céljait, mihelyt elindult a politikai karrier útján, e célok önmaguktól bemutatkoztak. Egyre szaporodtak a terrorszervezetek, diverziós osztagok, s Codreanu 1936-ban már azzal kísérletezett, hogy – háta mögött tudván a Német Birodalmat – a királyhoz intézett memorandumával új irányt mutasson a román külpolitikának. Ez ugyan nélküle is bekövetkezett, de a végső következtetéseket – sem ami egy elkötelezett német irányvonalat, sem ami a nácik által kedvelt gárdisták hatalomba emelését illette – II. Károly végül is nem volt hajlandó levonni.

Ez a két kérdés volt az, ami miatt II. Károly és a Vasgárda között megegyezés helyett kenyértörésre került a sor. 1937 elején a tárgyalások kettejük között kudarcba fúltak, s a választás éve már feszültséggel volt teli. A harc kimenetele pedig távolról sem volt előre látható. A királyság tekintélye Romániában nem volt nagy. A dinasztia idegen eredetű volt, fiatal, s a nemrég hazatért, ifjúságában rosszhírű II. Károly helyzetét kétessé tette zsidó szeretője, Lupescuné, akihez Károly minden politikai érdeknek fittyet hányva ragaszkodott. Mindemellett távolról sem lehetett bizonyosan tudni, hogy a társadalmi csoportok és maguk az állami szervek meddig hajlandóak elmenni a Codreanu-csoport támogatásában. Különösen nem látszottak e lehetőség határai azután, hogy Maniu, a Parasztpárt vezetője választási blokkot kötött a Vasgárdával. Kétségtelen, hogy a romániai baloldal hallatta hangját, az értelmiség s még az erősen nacionalista értelmiség körében is többen megálltak és megálljt kiáltottak - ez a baloldal azonban mindenestől sem volt számottevő, s különösképpen a régi román tartományokban nem, ahol pedig ez a politikai színjáték valójában lezajlott. Mindehhez hozzájött, hogy a választás céljaira a Vasgárda óriási anyagi eszközök felett rendelkezett, valamint hogy ebben az időben már mintegy 100000 tagot vagy ennél valamivel többet számlált. Meg is szerezte a szavazatok 16,5%-át, s ezzel 66 parlamenti helyet. Hiába tesszük fel azonban a kérdést, hogy miből állt elő a 16,5%-os szavazati eredmény, pontos választ nem tudunk adni rá. Mindenesetre a választás nagy vesztese a liberális párt volt. A szükséges 40%-ot azonban Maniu sem érte el (csak 21-et), s ez valószínűsíti, hogy azt a liberális veszteséget, amit a Nemzeti Parasztpárt nem kapott meg, paraszt szavazatokként a Vasgárda szerezte meg. A városi antiszemita középrétegek szavazatai viszont feltehetően megoszlottak Cuza és Goga riválisnak fasisztának tekinthető Nemzeti Keresztény Pártja és a Vasgárda között.

A választások után előállt politikai holtpont a király helyzetét kevésbé nehezítette, mint egyesek vélik. Inkább lehetővé tette számára, hogy azon a módon találjon kiutat, ahogyan azt egy ideje már fontolgatta. Tervezett puccsát a legbiztosabban épp egy ilyen patthelyzetben hajthatta végre. December 29-én kisebbségi kormányt nevezett ki, majd kellő előkészítés után 1938. február 11-re virradó éjszaka eltávolította ezt, és saját személyes kormányát nevezte ki, amelynek parlamenti bázisa nem volt. Kezdetét vette a királyi diktatúra. Ennek egyik első lépése a Vasgárda illegálissá minősítése, a következő Codreanu útlevelének bevonása s egy további Codreanu, majd számos más gárdista vezető letartóztatása volt. A véres események, amelyek a gárdista mozgalomnak mintegy két évre véget vetettek, közismertek.

A gárdista diktatúra útját egy másik diktatúra zárta el, mégpedig igen drasztikusan. Történt ez ismét olyan körülmények között, hogy ha átütő tömegmozgalmat nem is, jelentős politikai mozgalmat Codreanunak mindenesetre sikerült szerveznie. Mi több, a hagyományos rétegekben kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, s a Német Birodalomtól vélhetően sokkal nagyobb támogatásban részesült, mint a magyar nyilasok. Fontos része e képnek, hogy a fasiszta diktatúra kizárására az alkotmányos főhatalom maga is illegális módon és eszközzel vállalkozott, egy olyan politikai helyzetben egyébként, amely a legális megoldást nem is igen tette lehetővé. A dolgok ekkénti fordulatában valószínűleg szerepet játszott Codreanu taktikátlansága a király követeléseivel szemben az 1937 elején folytatott tanácskozásokon. Mélyebb értelemben kifejezésre jutott benne a társadalom hierarchizáltságának alacsony foka, s az ehhez köthető politikai esetlegesség. A valódi differenciák az ideologizáltságban voltaképpen oly kicsinyek voltak, az életben oly kevéssé szabták meg a cselekvéseket, hogy csaknem minden lehetővé vált. Lehetővé vált, hogy a magát demokratikusnak hirdető Parasztpárt szövetségre lépjen a gárdistákkal, miközben a két antiszemita-nacionalista csoport késhegyig menő harcot vív egymás ellen. Lehetséges volt, hogy II. Károly és Codreanu a megegyezés küszöbéig jusson, de az is, hogy alig egy esztendő múlva a király ugyanezt a Codreanut a legbrutálisabb módon meggyilkoltassa. Az ideologizáltság, bármilyen kifinomult is, s bármennyire látsszék is hitelesnek azt a meggyőződést illetően, amelyet kifejezni hivatva van, tulajdonképpen bizantinikusan manipuláló. Ami valóban hitelesnek látszik, az a hatalomért vívott nagyon is brutális harc és a hatalom maga.

A Vasgárdának - 1938-as lefejeztetése után - volt még két utóélete. Az első 1940–41-es szereplése a hatalom részeseként, a másik hosszú emigrációja a Német Birodalomban 1941-től a nácizmus bukásáig és az emigráns csoport szétszóródásáig. Ez a két fejezet azonban már semmiként sem tartozik a mozgalom fogalma alá, ezért tárgyalásától itt eltekintünk.

HEIMWEHR ÉS NEMZETISZOCIALIZMUS AZ OSZTRÁK NEMZETI KÉRDÉS ÚTVESZTŐIBEN

Különös ellentétet képez a magyar és a román fasizmussal szemben az osztrák Heimwehr.[46] Példája lehet ugyanis egy olyan fasiszta mozgalomnak, amely tömegbefolyásának kicsinysége, sőt - bizonyos értelemben - leépülése ellenére átmenetileg jelentős szerephez jutott a politikai hatalomban. Feltehető ugyan, hogy a Heimwehr hatása is élénkült valamelyest a válság idején, ezt azonban egyéb körülmények erősen korlátozták.

Az 1930-as választásokon a Heimwehr eredménye meglehetősen szerény maradt (8 mandátum), bár hinni lehet, hogy egyes régiókban, így elsősorban Steierben taglétszáma valamelyest gyarapodott. Olyannyira, hogy Pfrimer olasz biztatásra 1931 szeptemberében megkísérlte a Marsch auf Wien végrehajtását. Miután azonban a Schober kormány fellépett ellene, a hadsereg nem maradt semleges, a Heimwehr egyéb csoportjai pedig nem mozdultak meg Pfrimer mellett, a puccskísérlet összeomlott. Ez maga után vonta a Heimwehr alapos meggyengülését, többek között azért is, mert pángermán érzelmű tagjai Pfrimer cserbenhagyását a többi vezető által úgy ítélték meg, mint árulást a német egység ideájával szemben. Maga Pfrimer közvetlen követőivel egyetemben el is hagyta a mozgalmat, és a hitleristákhoz pártolt.

Több más körülmény is sürgette, hogy a Heimwehr végül is válasszon az Anschluss és az önálló Ausztria programja között. Felvetette ezt a kérdést már az 1931 elején kirobbant nemzetközi botrány az osztrák–német vámuniós terv miatt, majd még élesebben a Dollfuss kancellár által 1932-ben tárgyalt új nemzetközi kölcsön, mivel a vonatkozó jegyzőkönyv újból leszögezte az Anschluss tilalmát. Éppen az erről folyó parlamenti vita mutatta meg, hogy a kormánynak múlhatatlan szüksége van az önmagában véve jelentéktelen Heimwehr-szavazatokra, tekintve hogy a Grossdeutsche Volkspartei támogatását elveszítette. Ez a politikai konstelláció hozta a Heimwehrt abba a helyzetbe, hogy választása a nagynémet vonal és a Dollfuss féle függetlenségi vonal között egyúttal választást jelentett a hatalomba való bejutás és a szélsőjobboldal zömének megszerzése, azaz a tömegmozgalom kiépítése között.

A Heimwehr a hatalmat választotta, s az együttműködés a kormány és a Heimwehr új országos vezetője, Starhemberg között lépésről lépésre szilárdult, jóllehet a fasiszta herceg a német nácikkal folytatott kokettálását egyelőre nem szüntette be teljesen. Dollfuss mégis a Heimwehr fegyveres alakulataira is hagyatkozott, midőn kikényszerítette a parlament feloszlatását, betiltotta a gyűléseket, és feloszlatta a szociáldemokrata párt fegyveres testületét. Hasonlóképpen számíthatott a Heimwehr támogatására a nácik ellen tett lépéseiben. Az együttműködés csak kiteljesedett Starhemberg kancellárhelyettesi kinevezésével.

A Heimwehr bevonása a politikai vezetésbe részben jelzője volt egy külpolitikai választásnak, részben erősítője a választott külpolitikai orientációnak. Dollfuss kancellárnak arról kellett döntenie, hogy Ausztria függetlenségének fenntartását az antant hatalmakra vagy Olaszországra támaszkodva kísérli-e meg. Tekintettel arra, hogy Ausztria a brit és a francia kormánytól garanciát nem kapott, a választás a valóságban nem is volt választás. Az olasz orientáció viszont pressziót jelentett egyfelől a Heimwehr elfogadására, másfelől a szociáldemokrácia felszámolására, míg a Heimwehr akceptálása viszont csak növelte a kiszolgáltatottságot az olasz fasiszta kormánynak. Együttes olasz, magyar és Heimwehr-hatás érvényesült tehát a kancellár 1934. februári gesztusában, midőn kiprovokáltatta a fegyveres összetűzést a baloldallal, hogy azután - részben a Heimwehr-csapatok segítségével - leverje és szétszórja az osztrák demokrácia utolsó erőit.

A Heimwehr egy időre a hatalom részese lett. Nem tömegmozgalomként került azonban ebbe a helyzetbe, hanem mint egy önmagában véve jelentéktelen politikai és harci osztag, amely a nemrégiben elszenvedett súlyos veresége ellenére mégis alkalmas volt arra, hogy a mérleget a kívánt irányba billentse el. Létrejött tehát a sajátos Dollfuss-Heimwehr-diktatúra és a sajátos fasiszta-keresztényszocialista ideológia. Sok ideje azonban egyiknek sem maradt arra, hogy kibontakozzék és a benne rejlő lehetőségeket megérlelje.

Míg a Heimwehr politikai karrierjével volt elfoglalva, az osztrák nácizmus kezdte learatni a válság gyümölcseit, alaposan profitálva abból is, hogy az Anschluss-pártiak a Heimwehrt elhagyták. Így azután az NSDAP sorra magába szívhatta a volt Heimwehr-szimpatizáns szervezeteket, sőt a Heimwehrből kivált csoportokat is (a steieri szervezet és a karinthiai egy része).

A németországi náci sikerek is lendületet adtak a mozgalomnak, még mielőtt a Hitler-kormány elkezdhette volna rendszeres és zajos támogatását. A fellendülés első jelei már az 1932. áprilisi tartományi választásokon megmutatkoztak, amikor is az osztrák náci párt megszerezte a leadott szavazatok 16%-át (különösen sikeres volt 19%-kal Salzburgban). Növekedésről vallott a taglétszám alakulása is. 1928-ban a párttagság 4400, 1933 elején 43 000 fő körül mozgott, s Hitler hatalomra jutása után további mintegy 25 000, majd a párt betiltása ellenére 1934 júliusáig újabb 21 000 fővel szaporodott, és végül mintegy 87 000 főt ért el. Ezzel viszont elérte a felső határt, amit a német vonzás, nyomás és pénz segítségével egyáltalán elérhetett. A dicstelen puccskísérlet után a mozgalom stagnált, illetve apadt, és a tényleges Anschlusst már lényegesen kisebb számmal élte meg.

Bár érdekes részletszámítások készültek az ausztriai fasiszta mozgalmak összetételéről, voltaképpen semmi véglegeset vagy pontosat e kérdésről nem mondhatunk. Annyi látszik világosnak, hogy – legalábbis 1934-ig – mindkettő nagyon kevéssé impresszionált munkásokat, s középpárt jellege ezért kifejezettebb volt, mint pl. a német náci párté a válság ideje alatt. Míg viszont a NSDAP-t elsősorban a nagyvárosi középrétegek bizonyos része követte, a Heimwehr tagjainak és híveinek nagyobb részét továbbra is a vidéki és a falusi középrétegekben, ill. a parasztságban lelte fel. A két mozgalom, amely politikai funkciója miatt szembekerült egymással, elkülönült társadalmi jellegében is, s ez a társadalmi bélyeg a Heimwehrt némileg a magyarországi „úri", a náci mozgalmat pedig inkább a „modern", városi modell felé közelítette.

AZ ÉSZAKI PEREM

HOGYAN LETT QUISLING „QUISLING"?

A Norvégiában működő nacionalista-fasiszta csoportosulások jó része sohasem került a politikai élet előterébe. Jelentőségre egyedül az a mozgalom tett szert, amelyet 1931-től Vidkun Quisling szervezett, s amely azután a Nasjonal Samling nevet vette fel.[47] Quisling 1931-ben kezdett aktívan politizálni. Nordiske Folkereining in Norweg (Norvégiai Északi Népegység) néven alakított szervezetet, és eredetileg nem kevesebbet tűzött ki célul, mint hogy minden létező lényeges politikai ideológiai áramlat és végeredményben állami formátum ideális kombinációját hozza létre, vagyis hogy a kommunizmus, a fasizmus és a demokrácia fényoldalait ötvözze egymással. Szovjet típusú állami felépítési szisztémáról beszélt kommunizmus nélkül, vagyis magántulajdonos alapon. Tekintélyállamot követelt, a pártpolitikától és a parlamentarizmustól független kormánnyal. E kormánynak lehetősége nyílna szerinte a védelemre szoruló kistermelő érdekeinek képviseletére s egészében véve az olasz modell szerint kiépített korporációk segítségével a gazdaság kérdéseivel való foglalkozásra. A párt neve utalt azonban náci hatásra is, s maga Quisling már 1929-ben írt egyik cikkében kifejtette nézeteit a világ faji különbségek szerinti megosztottságáról, valamint arról, hogy a leendő norvég nemzeti állam megteremtésében az északi faji szempontokat kell majd érvényesíteni.[48]

1931-ben Quisling az akkori agrárpárti kormány hadügyminisztere lett, majd ennek bukása után, 1933-ban szervezte meg az NS-t. Láthatóan abban reménykedett, hogy az új szervezet számára meg tudja nyerni az Agrárpárt egy részét, kisebb konzervatív szekciókat, a már említett nacionalista szervezeteket, valamint a Bygdefolkets Krisehjelp elnevezés alatt működő kisebb farmercsoportosulást. Az utóbbi kizárólagos célja az eladósodott farmerek tehermentesítése volt. Ez a ,,nemzeti egyesülés" azonban sohasem jött létre. Quislinget a 30-as években - minden látható jel szerint - távolról sem követte az egész szélsőjobboldal, hanem csupán annak egy töredéke. A Nasjonal Samling fellépett az 1933-as választásokon, az eredmény azonban meglehetősen siralmas maradt az általa elnyert 27 850 szavazattal, ami egyetlen mandátumot sem juttatott a kezébe. Quisling a mozgalmat mégis megmentette. Kompromisszumos alapon kidolgoztatta hivatalos programját. Rendezett néhány hatásosnak mondható tömegdemonstrációt is. Sikereinek csúcsát a mozgalom az 1934-es kommunális választásokon érte el. Kiugró volt az eredmény Rogaland kerületben, ahol a párt 30%-ot kapott. Ez a siker valószínűsíti, hogy a választást követő hónapokban a taglétszám megugrott. Quisling kijelentését azonban, amely szerint 1935-ben 15 000 beiratkozott tagot tartottak volna nyilván, minden szakértő kételkedéssel fogadja. Tény viszont, hogy az 1936-os NS-kongresszuson a korabeli jelentések szerint mintegy

20 000 főnyi tömeg jelent meg. Ezzel szemben az ugyancsak 1936-ban tartott Storting-választásokon a párt szavazati eredménye még az 1933-asnak is alatta maradt (26 577).[49] Bármennyi is volt 1935–1936-ban a tagság, a fő tendenciát az úgynevezett integrációs válság megoldási formája szabta meg, amiről az utóbbi időkben több kutató szólt.[50] Norvégiában a válság okozta gazdasági és társadalmi integrálatlanságot kísérő politikai dezintegrálódás úgy oldódott meg, hogy új integráló tényezőként a Labour Party tudott fellépni, különösképpen azt követően, hogy az Agrárpárttal megegyezésre jutott. Már az 1933-as választások nagy nyertese a norvég szociáldemokrácia volt (több mint 40%-kal), az az ingadozás pedig, ami az Agrárpárt keretében az újranyitással kapcsolatban felmerült, 1935-ben az említett egyezménnyel zárult, s ezt a megoldási módot az 1936-os választások igazolták.

A legfontosabb kérdés mármost nyilvánvalóan abban rejlik, hogy mi tette Norvégiában lehetővé a későn fejlődő államokra atipikus politikai eltolódást. Azt hisszük, a norvég eset meggyőzően szól hipotézisünk mellett, amennyiben a viszonylagos gazdasági elmaradottságot önmagában véve nem, hanem csak olyan esetekben véljük alapnak a fasizmus sikeréhez, amikor ezt súlyos társadalmi kiegyensúlyozatlanság kíséri, s ez a politikai szférára is kihat. A kérdés tehát azt, hogy milyen, a peremvidék egyéb társadalmaitól eltérő társadalmi meghatározottságok hozták a norvég Munkás Pártot abba a helyzetbe, hogy a válság körülményei között feszültséglevezető, integráló tönyezőként léphessen fel. Az irodalom ezzel kapcsolatban elsősorban a norvég szociáldemokrata vezetők egy részének falusi eredetét, a faluval való szoros kapcsolatát hangsúlyozza.[51] Ezt a szempontot mindenesetre elfogadhatjuk, de úgy tűnik, néhány más motívumot is hozzá lehet még ehhez tenni. Mindenekelőtt azt, hogy Norvégiában feudális maradványnak felfogható nagybirtokrendszer nem létezett. Olyan paraszti társadalomról volt tehát itt szó, amely nemcsak gazdasági, de politikai szempontból sem állt a nagybirtokosság nyomása és ellenőrzése alatt, mentalitásban – viszonylag hosszú szabad paraszti múlt alapján – összehasonlíthatatlanul nyitottabb, demokratikusabb volt, mint bármelyik paraszti társadalom a nagybirtok árnyékában. Ugyanakkor a szociáldemokráciának nem kellett szembenéznie azzal a rendkívül bonyolult problémával, amit a nagybirtokrendszer ideológiai, társadalmi és politikai értelemben támasztott, és amit sikeresen tulajdonképpen egyetlen esetben sem tudott megoldani. Ha ugyanis a földkérdést alapvető értelemben felveti, úgy az uralkodóosztályok szövetségével olyan oppozícióba jut, amely által a reform és a forradalom közötti Rubicont átlépi, ha nem veti fel, úgy a faluban csak egy viszonylag kis paraszti csoporthoz juthat el. A peremvidék nagybirtok típusú mezőgazdasággal rendelkező társadalmai esetében lényegében véve mindig az utóbbi eset állt elő. Ez a körülmény viszont más pártok és szervezetek előtt nyitotta meg az utat a falu felé. Azt hisszük, hogy a norvég esetben figyelembe kell vennünk még egy fontos tényezőt, ami elősegítette, hogy a szociáldemokrácia új vonzási középponttá váljon. Ismét egy hiányról, a számottevő kommunista mozgalom és párt hiányáról van szó. Mivel e polarizáló erő jelentős mértékben nem alakult ki, a szociáldemokrácia egyrészt nem került gyanúba a bolsevizmushoz való „átvezető"-ként, másrészt a kommunista mozgalom nem vonta magához a dezintegrálatlanok nagyobb részét. Így a szociáldemokrácia bázisa jelentősen kitágulhatott mind a munkásosztályban, mind a középrétegekben.

A sajátos norvég „megoldási formának" megfelelően az NS mozgalma 1936-tól mindenesetre félhalottnak tekinthető. A vezetésben súlyos ellentétek merültek fel, a kilépések egymást követték, a taglétszám süllyedt. Jóllehet Quisling 1939-ben ismételten 15 000 tagról beszélt, egy korabeli német becslés szerint a valódi taglétszám nem haladta meg a 3000-t, s van norvég számítás, amely szerint a létszám 1940-ben mindössze néhány száz fő körül mozgott.[52] Egy szerző azt találta, hogy a pártnak 1691 olyan tagja volt, aki a háború előtt lépett be és továbbra is tag maradt.

Ez az 1691 fő tekinthető tehát a párt hű magjának. „E kis csapatra támaszkodva vette át Quisling saját legszorosabb munkatársai lebeszélése ellenére önhatalmúlag a hatalmat Norvégiában, és kiáltotta ki 1940. április hó 9-én saját vezetése alatt a nemzeti kormányt" – írta egy, az NS történetével foglalkozó német külügyi tanulmány.[53] Mivel azonban a németek szemében Quisling nem jelentette a rend és a német érdekek biztonságos kiszolgálásának garanciáját, a nácik egyelőre nem támogatták vállalkozását. A német segítség elmaradása és az ellenséges hazai közvélemény 5 nap múlva lemondásra kényszerítette Quislinget. Ugyanakkor azonban Hitler megparancsolta, hogy mozgalmát ne engedjék felbomlani. Ennek szellemében a norvégiai „rendcsinálást" a náci szervek vállalták magukra, s a piszkos munkától az NS embereit megkímélték. 1940 augusztusában Borman javaslatára és Hitler újabb parancsára Wegner Gauleiterhelyettest Quisling tanácsadójává nevezték ki. A pártszervezés és a propaganda irányítására német szakértőket küldtek Norvégiába.

A Wegner-féle Einsatzkommando német adatok szerint fél év leforgása alatt 1000 nyilvános gyűlést szervezett, 1 939 000 brosúrát nyomatott, és 680 000 plakátot ragasztatott ki. Mindennek lett is némi eredménye. Az NS taglétszáma rendszeresen emelkedett. 1940. augusztus 23-án 4202 bejegyzett tagja volt, 1942. július 15-ig ez a szám 45 673-ra emelkedett, s ugyanakkor a párt ifjúsági tagozata 5521 taggal rendelkezett. Hozzávetőleges német becslés szerint a tagság a következőképpen oszlott meg: 25% alkalmazott, 25% tisztviselő, 30% mezőgazdasági foglalkozású és 20% munkás.[54] Részletes ismereteket nyújt egy számítógépes feldolgozáson nyugvó tanulmány,[55] amely a norvégiai háborús bűnös perek anyagaiban rejlő adatokat értelmezi. Ebből többek között az derül ki, hogy míg a háború előtti törpepártban a középrétegek felső és középső kategóriái voltak túlképviselve, és a szervezet egészében a középpontot alkották, később az alsó középrétegek és a munkások képviselete jelentősen megnőtt. Olyannyira, hogy szociális szempontból 1945-ben az NS nem ugyanaz a párt volt, mint 1940-ben. A megszállás és a diktatúra körülményei között feltehetően nemcsak az NS társadalmi összetétele módosult, de változtak az iránta támadt érdeklődés motívumai is. Az eltolódás iránya önmagában véve is arról vall, hogy e motívumok között a ,,függés", a gazdasági és társadalmi ,,szituáció", de a politikai ,,nyomás" is szerepet kapott. A kérdéshez hozzátartozik még, hogy a megszállás és a diktatúra mint nyomás és fenyegetés nem volt elegendő ahhoz, hogy e pártból tömegpártot csináljon. Ha legmagasabb taglétszámát, a mintegy 54 000 főt vesszük alapul, akkor is azt kell mondanunk, hogy a német segítség és presszió a törpepártból óriást nem, legfeljebb óriás bábot kreált. Ugyanakkor a háború előtti tagság, ha elfogadjuk a 3000 főre vonatkozó német becslést, elsősorban egy alapvető tényt dokumentál: azt, hogy az NS a norvég társadalom egyetlen osztályában és rétegében sem váltott ki nagy érdeklődést. A politikai orientálódás más vonalakon történt.[56]

A Quisling-mozgalom legfontosabb tanulságának látszik, hogy amennyiben a gazdasági és társadalmi struktúra alapvető egyensúlytalansága nem áll fenn, és ezért sem a társadalom egésze, sem a középrétegek jellege (eredete, történeti múltja, mentalitása) nem felel meg azoknak a feltételeknek, amelyekről szóltunk, az átmeneti társadalmi és politikai dezintegrálódás nem vezet el a fasiszta párt tömegvonzásához. Ehhez az alapvető tényhez képest sokat veszít a jelentőségéből az a kérdés, hogy autonóm fejlődése idején milyen is volt e párt szociális karakterisztikája. Bármilyen volt ugyanis, a társadalom igazi reflexióját jelentéktelensége tükrözte.

A LAPUA MOZGALOM FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA

Finnországban az általános szituáció elsősorban politikai szempontból tért el a norvégtől. Az állami függetlenség helyreállta után elkeseredett harc dúlt a külső és belső bolsevik erők és a polgári-paraszti oppozíció között, s e harcból visszamaradt a 20-as évekre is néhány félkatonai szervezet. Jelentőségük a stabilizálás idején nem volt, a gazdasági válság azonban egyiküket, az úgynevezett lapua mozgalmat feltámasztotta. Az 1929-es választások azt mutatták, hogy a jobboldali polgári pártok lába alatt megindult a talaj. A Kokoomus Párt (koalíciós vagy koncentrációs párt) 1924-es 38 mandátuma helyett 1929-ben 28-at, a Haladó Párt 17 mandátum helyett 7-et tudott magának megszerezni. A választásokon csak az Agrárpárt és a kommunisták gyarapodtak; az utóbbi 23 képviselői helyhez jutott. Ezt követően Finnországban a polgári jobboldal és elsősorban a Kokoomus szította a parasztok antibolsevik manifesztációit, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy alapot teremtsen egy erős kezű jobboldali kormányzat megteremtéséhez. Hirtelen lábra kapott a lapua mozgalom,[57] és csatlakoztak hozzá a hadsereg szélsőjobboldali érzelmű tisztjei, az úgynevezett ,,honvédelmi testület" tagjai és a Kokoomus vezetőségének több tagja. A mozgalom futótűzként terjedt a vidéken.[58] Minden jel arra mutatott, hogy az ország erős embert ,,igényel", s csodák csodája, az erős ember, a Kokoomus vezetője, Svinhufvund hirtelen hazatért külföldről, és a mozgalmat mint ,,áldást" üdvözölte.

A lapua mozgalom legfontosabb ideológiai mozgósítójának a vallást tekinthetjük, bármennyire bolsevik- és oroszellenes volt is. Nemcsak a parasztok maguk, de mozgatóik sem vallottak akkoriban még fasiszta elveket, akár ami a nemzeti, akár ami a társadalmi és politikai kérdéseket illette. A lapuák kéréseiket és panaszaikat a parlament, illetve a kormány elé tárták. Az agrárius kormány nagy zavarba került. Kijelentette, hogy a lapuák ellen hatalmi eszközöket nem vesz igénybe, s hogyan is tehette volna ezt parasztokkal szemben éppen egy agárkormány? Így máris nagy esélye volt annak, hogy az államfő ,,meghallgassa" az erős kormányra irányuló óhajokat. Július 8-án Svinhufvund meg is kapta megbízatását. Első gondja volt, hogy meghirdesse a kommunista párt megsemmisítését, de egyszersmind szeretett volna megszüntetni ,,a törvényességtől való minden egyéni vagy csoportos eltérést", vagyis szerette volna hazaküldeni a politizálni kezdő parasztokat. Ám ez távolról sem ment olyan könnyen, mint a miniszterelnök gondolta. Hamarosan kiderült, hogy a lapuákat nemcsak az ő pártja tüzelte, de mögöttük áll a hadsereg vezetőinek egy része is. Az erőszakos cselekmények a kommunisták ellen továbbra is egymást követték, a lapuák nagy felvonulást rendeztek, s ebből az alkalomból Mannerheim tábornok, a svéd arisztokrata, volt orosz katonatiszt köszöntötte a finn parasztokat, akiktől egyébként nyilvánvalóan egy világ választotta el. Mannerheim pedig - ez Finnországban nem volt titok - belpolitikailag a diktatúrát, a külpolitikában az oroszellenes vonalat képviselte. Láthatóvá vált, hogy a paraszti mozgalmat már új erők irányítják. Az is kiviláglott egyúttal, hogy a lapuák rendelkeznek pénzzel, vagyis hogy felsőbb körök finanszírozzák őket.[59]

1930. november 22-23-án kb. 800 fő jelenlétében tartották meg az első lapua kongresszust, amely a mozgalmat Lapua Liike néven hivatalos szervezetté alakította át. A kongresszuson már olyan hangokat, kijelentéseket, elveket lehetett hallani, amelyek messze túlmentek az eredeti paraszti követeléseken. A felszólalók bírálták a választási rendszert mint politikai formát, a kongresszus proklamációt fogadott el, amely egészében véve kifogásolta a pártrendszert, támadta a szociáldemokratákat, és bojkottot hirdetett ellenük. Gazdasági tekintetben a kongresszus követelte a nem produktív tőke és a behozatal korlátozását, a külföldi árut használó és hasznosító cégek bojkottját, a paraszti tulajdon védelmét - többek között a mezőgazdasági munkabér csökkentése útján.[60] 1931 vége felé híre kelt, hogy a lapuák, akikhez időközben több kisebb-nagyobb szervezet csatlakozott, a hatalom átvételére készülnek. Valóban, 1932. február 29-én a lapua főhadiszállás a kormányt felszólította a lemondásra, s a lapuák ,,serege" elindult a főváros felé. Újabb ,,menetelésre", újabb puccskísérletre került sor tehát. Számításukban azonban a lapuák csalódtak, mert várakozásukkal ellentétben a hadsereg zöme a kormány rendelkezésére állt. Kosola, a lapuák vezére és az őket támogató Wallenius tábornok ellen a kormány elfogatási parancsot adott ki, a puccskísérlet összeomlott.

A kudarc elegendő lehetett volna a mozgalom felmorzsolódására, de ez egyelőre nem következett be. Noha a kormányzat jobbra tartott, a lapuáknak, pontosabban szólva az időközben soraikba beékelődött és megerősödött fasisztáknak ez a jobbratartás már nem volt elég. Miután a paraszti mozgalmat előbb Wallenius tábornok vezette új utakra, a sikertelen „Kappiáda" (a Kapp-puccs analógiájára keresztelték el így a tervezett akciót Finnországban) után olyan értelmiségiek és katonatisztek csatlakoztak a mozgalomhoz, akik a Wallenius által elkövetett hibát erős harci osztagok megszervezése útján vélték kiküszöbölhetőnek. 1932 júniusában megszervezték a lapua mozgalom utódját Isanmaallinen Kansanliike (Hazafias Népmozgalom) néven, s ez a német náci szervezkedés helyszínen folytatott gondos tanulmányozása után az SA mintájára létrehozta az IKL rohamosztagait.[61] Az 1933-as választásokon az IKL a Kokoomus Párttal szövetségben indulva váratlan sikert aratott, és 14 mandátumot szerzett.

Ezt követően viszont a finn fasizmus, amilyen gyorsan megszületett a válság hullámain, oly hirtelen el is halt – mondhatnók, természetes halállal. Nem volt szükség többé rá; a feladatot, aminek érdekében a spontán paraszt-vallásos-bolsevikellenes hajlandóságot a háttérben állók manipulálták, a szervezkedés betöltötte. A kommunistaellenes törvényt a parlament megszavazta, a kormányzat megszilárdult, a válság kiváltotta társadalmi feszültség alábbhagyott. 1936-ban a szervezet a választásokon egyetlen mandátumhoz sem jutott hozzá.

FASISZTA MOZGALMAK ÉS DIKTATÓRIKUS LÉPÉSEK A BALTIKUMBAN

Hasonlított jellegében is, bázisában is a finn modellhez az észtországi prefasiszta, majd fasiszta szervezkedés. Szintén a háborút követő bolsevikellenes harcban szerveződött meg a Szabadságharcos Mozgalom (Vebadussöjalaste Liit, VL), amely körül a tekintélyállam hívei gyülekezni kezdtek. Míg 1918–1920-ban a szervezet tevékenysége elsősorban kifelé, Szovjet-Oroszország ellen irányult, később szinte kizárólag belpolitikai karaktert öltött, és 1929-ben élénk tevékenységbe kezdett.[62] Tagságát kezdetben a háborúban szolgált katonák (volt bajtársak), utóbb rajtuk kívül fiatal városi értelmiségiek és módos parasztok alkották, de 1932–1933-ban a szervezet már eljutott a munkások közé is. A Szabadságharcos Mozgalom befolyást gyakorolt a felső tisztikarban, a Honvédelmi Testületben (Finnországhoz hasonlóan), a rendőrség és különösképpen a politikai rendőrség köreiben. A tagság jelentős részét munka nélküli fiatal értelmiségiek tették ki. Ehhez tudnunk kell, hogy az egyetemisták száma a lakossághoz viszonyított arányában ebben az időben egész Európában itt volt a legmagasabb, miközben az ország általános gazdasági szintje a tömegméretekben termelt értelmiség felvételére normális körülmények között is alkalmatlan volt. Még kevésbé volt erre képes a válság viszonyai között. A szociális összetétel tartalmát illetően megjegyzendő, hogy tisztek és legénység, katonák és fiatal városi értelmiségiek között ebben az országban a származási különbség meglehetősen kicsi volt, lévén hogy a legtöbb esetben egyik is, másik is a faluból jött, vagy első felmenője származott el onnan.

Ahogyan terjedtek a válságjelenségek, úgy növelte sikereit a VL.[63] 1933-ban becslés szerint 7–12 000 beiratkozott tagja volt. 1933 nyarán az észt kormány alkotmánymódosítást kívánt végrehajtani, s azt népszavazásra bocsátotta. A június 10–12-én rendezett népszavazás súlyos kudarccal zárult, s egy percig sem volt kétséges, hogy ez a vereség egyúttal a demokratikus politikai berendezkedés kudarca, nyertese pedig a Szabadságharcos Mozgalom. Az utóbbi nem késlekedett előterjeszteni „saját" alkotmánytervezetét. A kormány kivételes állapotot vezetett be Revalban, majd az egész országban, feloszlatott több baloldali szervezetet, s illegálissá nyilvánította a frontharcos szervezeteket. Augusztus derekára Észtországban gyakorlatilag katonai diktatúra alakult ki. A kivételes intézkedéseket a kormány egy puccs előkészítésével indokolta, s ha ebben nem is tévedett, intézkedései nem érték el a VL állományát. A szabadságharcosok lázasan gyűjtötték az aláírásokat alkotmánytervezetükhöz, s ez a népszavazáson fergeteges sikert aratott (a szavazásra jogosult 739416 főből leszavazott 576317, s ebből 416878 igennel). Nem kevesebbet jelentett ez, mint hogy a demokratikus alkotmányt a szavazók óriási többsége elutasította.

Mindez anélkül történt, hogy programját a VL bármikor is megfogalmazta volna. A népszavazásban a szó igazi értelmében semmi más nem jutott kifejezésre, mint a bizalom megvonása attól, ami fennáll, ami „van". S konkrétan Észtországban, egy voltaképpen demokratikus szellemű paraszttársadalomban egy Nyugat-Európából importált, gyökértelen parlamenti demokrácia állt fenn. Ugyanakkor a válság minden problémája ehhez a politikai szisztémához kapcsolódott.

Maga az alkotmánytervezet egyébként nem fejezte ki a Szabadságharcos Mozgalom igazi nézeteit. Kompromisszum volt, amit nálánál mérsékeltebb, bár szintén a tekintélyállam híveihez tartozó körök – többek között az O-Agrárpárt vezetője, Päts – hatására fogadtak el.[64]

A VL a választási kampány idején kezdte magát elhatárolni a Päts-csoporttól, s így a maga által sikerre vitt alkotmánytól is. Ha a hatalomra számított, nem is tehetett másként. Felröppentek a már világosan megfogalmazott náci szloganok, átvételek a német nemzetiszocializmus szókincséből, ezeket azonban az észtországi helyzetre igazában nem lehetett alkalmazni. Még annyira sem, mint Finnország esetében. Mivel Észtország az észtek legfőbb nemzeti törekvését, a függetlenséget elérte, nemzeti feladat, amit kitűzhetett volna, nemigen maradt. Nem fordulhatott a szélsőbaloldal ellen sem, mert ebben az országban a kommunista befolyás viszonylag kicsi volt, a szociáldemokrácia pedig mérsékelt. Ami viszont magát az autoritatív államot illette, annak kialakításában több erő ütközött össze. Mindenekelőtt ott állt Päts, az 1905-ös forradalom résztvevője, egy bár óvatos jogász, mégis határozott, hidegvérű, sőt bizonyos esetekben gátlástalan és sokat tapasztalt politikus. Értett ahhoz, hogy - maga is parasztszármazású lévén — népszerűségét a VL útjának keresztezésére a falun felhasználja, s elérte, hogy a hadsereg vezető gárdájának jelentős része, az ugyancsak paraszti eredetű és ugyancsak népszerű Laidoner tábornok és mások melléje álljanak.

Päts 1934. március 12-én 6 hónapra rendkívüli állapotot vezetett be, s főparancsnokká Laidoner tábornokot nevezte ki. A veszélyesnek tartott egyéneket különböző indokokkal és megbízatásokkal eltávolították a fővárosból vagy az országból. Március 12-én este a minisztertanács kimondta, hogy a VL mint a rendet és biztonságot fenyegető fegyveres szervezet feloszlatandó. Laidoner parancsnoksága alá vonták a rendőrséget, a határvédelmet, a postát, a távírót, a telefonközpontot, a vasutat. A főparancsnok még ezen az éjszakán elkoboztatta a VL sajtótermékeit, bezárta mintegy 300 szervezeti helyiségét, és őrizetbe vétetett kb. 200 szélsőjobboldali egyént. Reggelre mindennek vége volt. A katonák visszavonultak a laktanyákba, s az ország a történtekről csupán a sajtóból értesült. Győzött az ellen-ellenforradalom.

Ugyanúgy, mint Finnországban, egy a válság hatására kibontakozó fasiszta mozgalmat - amely egyébként társadalmi színezetét tekintve is sok hasonló vonást mutatott a finnországi mozgalommal - itt is egy „erős ember" s egy az erős államot képviselő csoport használta fel arra, hogy saját uralmát alapozza meg. A mozgalmat illetően az eltérés Finnországhoz képest mindenekelőtt abban jelent meg, hogy a hadsereg szélsőjobbra tartó elemei Észtországban jobban előtérben álltak, mint a finneknél, s a mozgalom paraszti karaktere nem volt olyan közvetlen. A mozgalom sorsát illetően pedig az eltérés ott mutatkozott, hogy míg Finnországban a kormányzat főleg az erős és világos paraszti színezet miatt óvatosan kezelte a mozgalmat, addig Észtországban lehetőnek vélte vele szemben a katonai fellépést, s ezt a legdrasztikusabb formában meg is tette.[65]

Kevés eltéréssel ugyanez a história ismétlődött meg Lettországban.[66] Ugyancsak a háború végi felfordulásból maradt vissza az itteni harci szervezet, amely előbb Ugunkrust (Tűzkereszt), majd Perkonkrust (Villámkereszt) néven nevezte magát. Ugyancsak teljes csendben volt az 1920-as évek alatt, s szintén szárnyakat kapott 1929 után. Magja és irányítója lett a többi szélsőjobboldali csoportnak. A hasonlóság ellenére a Perkonkrust mind jellegében, mind helyzetében mégis különbözött finn és észt rokonaitól. A Perkonkrust vezetése és tagságának összetétele csaknem kizárólag városi értelmiségiekre, tisztviselőkre, egyetemistákra korlátozódott. Annyiban volt az előbbiekkel társadalmi szempontból mégis közös vonása, hogy a felsorolt rétegek paraszti eredete Lettországban is valószínűsíthető. A Perkonkrust vezetője, Gustav Celmin, aki jogászember volt, 1933-ban kidolgozott egy valódi programot, s ez nemcsak az agrárérdekek kifejezett védelmével, az állami tekintély megerősítésével és a parlamentarizmus helyén úgynevezett rendi testületek létesítésével foglalkozott, de a nácizmus szellemében hangot adott a lett „népnemzeti érdekek" védelmének is. Celmin beszédeiben is hangsúlyozta, hogy amennyiben ő és hívei uralomra jutnak, minden kisebbségnek – németeknek, oroszoknak, lengyeleknek és zsidóknak – „befellegzett", s el kell hogy hagyják az országot. Éreztette, hogy „önkéntes" távozásukról rendszere majd gondoskodni fog. Mindemellett tevékenységének megélénkülése nem egy demokratikus színezetű kormány uralma idején bontakozott ki, amit egy „erős ember" és csoportja felhasználhatott, miként az Finnországban és Észtországban történt; a Perkonkrust ellenfele maga az erős ember, Karlis Ulmanis volt.

A válság körülményei között Lettországban a baloldali mozgalom megélénkült, a szociáldemokrata befolyás érezhetően növekedett. Amikor 1933-ban ez a szituáció kormányválsághoz vezetett, az új kormányt Karlis Ulmanis, a Paraszt Szövetség vezetője alakította ki. Fennállt az a lehetőség, hogy a baloldal elleni harcban az új kormányfő felhasználja a Perkonkrust - egyébként elég csekély - erőit, Ulmanis azonban másként határozott. Először elfogadtatott a parlamenttel egy törvényjavaslatot, amelynek értelmében minden állami pozícióból el kellett bocsátani a jobboldali szervezetek, köztük a Perkonkrust tagjait. Elkezdték a személyek listára vételét. A szélsőjobb egyre hangosabb lett, a zavargások, egyetemi verekedések egymást követték. Ulmanis végül május 14–15-én szóról szóra lemásolta az észtországi Päts-féle puccsot. Ulmanis és Balodis hadügyminiszter közös akciója során a bevetett katonai és rendőri alakulatok megszállták a parlament épületét, letartóztatták a parlament szociáldemokrata elnökét, további 15 szociáldemokrata képviselőt és más vezető szociáldemokratákat. Egy hónappal később a kormány feloszlatta a Perkonkrust titkos gyűlését, a vezetőket és összesen 97 személyt letartóztattak. A kormány rendeletileg betiltotta a párttevékenységet, s mintegy 30 napilapot megszüntetett.[67]

Finnországban és a Baltikumban egyik mozgalom sem vált tömegessé, de a gazdasági válság idején mindegyikük jelentőségre tett szert. A korábbi prefasiszta alakulatokhoz többé-kevésbé céltudatos vezetők csatlakoztak, részben a fegyveres testületek tisztjei, részben az értelmiségiek köréből. A támogatótábor is, a vezetés is erősen paraszti színezetű, illetve eredetű volt. Sikeres puccsot, sikeres politikai fordulatot egyik alakulat sem tudott végrehajtani. Feltehetnénk, hogy vezetőikben volt a ,,hiba". Valószínű azonban, hogy e társadalmak egyébként sem nyújtottak elégséges bázist a fasizmushoz. A fasizmust, nácizmust ,,alkalmazni" kívánó személyek és csoportok sem képviseltek ,,igazi hazai" fasizmust, az őket követők zöme pedig valójában semmi mást nem kívánt, mint nagyobb rendet, nagyobb biztonságot és az agrárérdekek védelmét.

A Balkán államaiban elég korán alakultak fasiszta csoportocskák. Bulgáriában például már a Sztambolijszki kormány ellen szervezett ellenforradalom idején beszéltek egy mintegy 3000 főnyi fasiszta csoportosulásról, s az akkor kormányt alakító Cankov professzor rokonszenvezett a fasizmussal. A Bulgarszka Rodna Zascsita (Bolgár Fajvédelem) nevet viselő szervezet, amely elsősorban tartalékos tisztekből állt, a külsőségekben a legapróbb részletekig igyekezett mintaképét, a náci mozgalmat utánozni. 1927-ben új programot adott ki, ami viszont sokban eltért a náci ideológiai modelltől. Így többek között minden közösséget megtagadott a pártokkal és pártküzdelmekkel, céljai közé sorolta az ország kulturális felemelését, s ápolni kívánta a vallási erkölcsöket. Egyebekben azonban a fajelmélet talaján állt, nemzeti egységet hirdetett a „Bulgária mindenek felett" jegyében, s végcéljaként a nagy középkori Bulgária helyreállítását hirdette meg, amely – állítólag – az akkori Európa szellemi középpontja volt.[68] A válság kellemesen hatott a Szövetségre, ám ugyanakkor konkurenciát is támasztott neki. 1932 májusában megalakult a helybeli nemzetiszocialista párt, augusztusban pedig osztódással megkétszereződött.[69] A törmelék fasiszta és náci irányzatok valódi ellenlábasa a „nemzeti és szocialista" Zgovor-párt volt, amelyet Cankov vezetett, s amely a német követség 1934 eleji megítélése szerint „céljaiban és munkamódszereiben mindinkább közeledett a nemzetiszocialista programhoz". Cankov pártja az 1934. februári választásokon megszerezte a szavazatok 10,49%-át, s ezzel a parlament harmadik legnagyobb pártja lett. A párthoz közel állt a Nemzeti Légió nevű ifjúsági szervezet, s ebben az időben nőtt a többi fasiszta csoport befolyása is.[70]

Ugyanakkor a gazdasági válság itt is politikai válsághoz vezetett. A kormánykoalíció 1934-ben még 9 százalékot sem ért el a választásokon, ezzel szemben a „veszedelmes" Paraszt Szövetség lett a legerősebb parlamenti párt. A jobboldali fordulat a levegőben lógott, s az értesülések szerint Cankov közeledni látta óráját. Nem jött el ez az óra. A tekintélyállam hívei és a hadsereg néhány vezetője technikai szempontból nézve ugyanolyan puccsot hajtott végre, mint amilyet Lettországban és Észtországban valósítottak meg. A május 17-i kormányválság és a kormány lemondása után 19-én Georgiev tábornok alakított kormányt. Az alkotmányt felfüggesztette, feloszlatott minden pártot, minden jobb- és baloldali szervezetet, katonai jellegű csoportosulást, és illegálisnak minősítette a VMRO-t. A kormányból azonban Cankovot és csoportját kihagyta. Cankov néhány napig várta, hogy meghívják a kormány élére, vagy legalább a miniszterek közé, s ennek megfelelően ,,üdvözölte" a fordulatot, amiről előzőleg senki sem értesítette, majd csalódottan elhallgatott. Georgiev tárbornok programnyilatkozatában bejelentette, hogy a parlamentarizmus lejáratván magát, a hadsereg belátta, hogy neki kell rendet teremtenie. A fasiszta mozgalmat, bár Bulgáriában kétségtelenül nem volt jelentéktelen, megint egyszer félresepert-ték az útból.

Georgiev akciója véget vetett a VMRO rémuralmának is. Vezetője, Mihajlov elmenekült az országból, s ez elegendő volt ahhoz, hogy a szervezet gyakorlatilag összeomoljon. Egy utolsó szívességet azonban a VMRO - ha igaz - még tett a nemzetközi fasizmusnak. 1934 októberében állítólag egy makedón terrorista végzett Sándor jugoszláv királlyal,[71] s a merénylet alkalmából halálosan megsebesült Barthou francia külügyminiszter is. Az 1934-es katonai puccs mindazonáltal lezárta az utat a bolgár fasiszta mozgalom előtt, s ez abban is kifejezésre jutott, hogy Bulgária végül is a királyi diktatúra karjaiba futott.

A többi balkáni társadalomban, ha megjelentek is kisebb-nagyobb fasiszta csoportok, ezek a politikai mérkőzésre nem gyakoroltak hatást. Parlamentarizmus-diktatúra-ellendiktatúra egymást váltogató eseménytörténete gyakorlatilag nélkülük ment végbe mind Görögországban, mind Jugoszláviában. Ezekben az országokban a társadalom nemcsak visszavetette a fasiszta mozgalmakat, de még csak próbálkozásaiknak sem adott helyet. Az egyetlen, történetileg nevezetessé vált horvát szeparatista, majd fasiszta szervezet, az Usztasa külföldön működött.

A jugoszláv egység nehézségeiből táplálkozott a horvát Jogpárt utódjaként alakult Usztasa.[72] Ellentétben a szlovákiai ludákokkal, szinte mindvégig az illegalitás nehézségeivel küzdött, s a horvát Agrárpárt befolyását még csak érinteni sem tudta. Külföldi központjaiból - amilyenek Olaszországban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon álltak fenn - 1934-ig terrorakciókat szervezett, s tulajdonképpen a modern kori terrorizmus egyik előfutárának is tekinthető. A fantasztikus számok, amelyekről olykor az olaszországi és magyarországi usztasa táborok lakóit illetően olvasni lehet, a mesék birodalmából származnak. Az Usztasa militáns állománya soha nem emelkedett néhány száz fő fölé. Még izoláltabbá vált a szervezet a marseille-i merénylet (1934. október 9.) után, mivel az olasz kormány kénytelen volt alaposan korlátozni a vezetők, Ante Pavelič és társai tevékenységét, sőt mozgásszabadságát. Miután néhány usztasa 1937-ben amnesztiát kapott, és hazatért Jugoszláviába, ezeknek sikerült kiépíteniük egy hazai hálózatot. A beszervezettek száma azonban az ország megszállása előtt még az usztasák állítása szerint sem haladta meg a 40000 főt.

Végeredményben a peremvidék keleti peremén (Románia kivételével) a fasiszta mozgalom feltételei csak annyiban jöttek létre, hogy a gazdasági válság teremtette fokozott létbizonytalanság hatására „utánzó" szervezetek keletkezhettek és keletkeztek is. Hatásuk azonban nem élte túl a válságot, s ez többnyire összefüggésben állt azzal is, hogy egy másfajta tekintélyállam, egy másfajta diktatúra, amely a hadseregre támaszkodott, a fasiszta csoportosulást vagy mozgalmat feleslegessé tette.

E jelenség oka - véleményünk szerint — abban kereshető, hogy mivel a gazdaság kapitalista beindulása még csak a kezdeteinél tartott, az a belső feszültség és egyenlőtlenség, amelyről azt tartjuk, hogy a fasizmus és nácizmus bázisa, ebben a zónában nem alakult ki. A társadalmi, vallási, erkölcsi, politikai elvek és szokások hagyományos rendjét a gazdasági dinamizmus nem ásta alá abban a mértékben, hogy a fasiszta jelenség eluralkodhassék.

DÉLNYUGATI PEREM: A FALANGE

Nácik és fasiszták utánzása a gazdasági válság évei alatt divatba jött a peremvidék délnyugati csücskében, az Ibér-félszigeten is. Mivel az I. világháborúban Portugália inkább csak formálisan, Spanyolország pedig egyáltalán nem vett részt, azok a speciális megpróbáltatások, amelyek a háború következményeiként léptek fel, mindkettejüket elkerülték. Nem kerülték el azonban a belső strukturális problémákból és más természetű nemzeti sérelmekből adódó súlyos nehézségek. Portugália kérdését, mivel ebben az országban egy új típusú vagy legalábbis a tradicionális katonai és a modern fasiszta diktatúra között elhelyezkedő államszerkezet jelentősebb előzetes fasiszta szervezkedés és mozgalom nélkül alakult ki, itt nem tárgyaljuk. Szólnunk kell azonban a spanyol fasiszta mozgalomról.

Spanyolország (Portugáliával együtt egyébként) egy ragyogóan kezdődő úton állt meg valamikor a 16. század folyamán, hogy azután ezt követő stagnálása a viszonylagosság értelmében már úgyszólván visszafejlődésnek tűnjön fel. Idejében sikerült a politikai egységesítés, a centralizálás nagy ütemben haladt, Spanyolország egyik külső sikert a másik után aratta, s a 16. század első felére hatalmas flottája segítségével a világ legnagyobb gyarmatbirodalmát teremtette meg. A felhalmozott gazdagságból mégsem lett a tartós gazdagság forrása, a behurcolt mérhetetlen értékek nem alakultak át termelő tőkévé. A spanyolok által behozott nemesfém kiváltotta árforradalom katasztrofálisan hatott vissza a gyenge spanyol iparra, úgyhogy termékei kiszorultak a világpiacról. Megkezdődött a süllyedés a 16. század második felében más tekintetben is. Sikerek helyett kudarcok követték egymást. A szomorú és reménytelen hanyatlási folyamat megállíthatatlanul vezetett a spanyol örökösödési háborún, majd Spanyolország francia megszállásán át az egész dél-amerikai gyarmatbirodalom elvesztéséig és az öngyilkos karlista háborúkig. Mindez egyúttal azt is eredményezte, hogy a feudális centralizálás nem ment át tőkés centralizálásba, vagyis tulajdonképpen megakadt, s az ország politikai egységét a gazdasági egységesülés nem egészítette ki. Ezzel együtt nemcsak nagy belső regionális eltérések rögzültek, de fennmaradtak, majd kiéleződtek a különböző régiók etnikai differenciái, sőt ellentétei. A gazdaság szintje területenként és ágazatonként óriási eltéréseket mutatott a 19. század végén és a 20. század elején. Asturiában, Galíciában jelentős nagyipari centrumok, Katalóniában számottevő könnyűipar fejlődött ki, ezzel szemben az ország további és nagy többséget tevő területein az ipar kezdetleges maradt. A föld, amely 1910-ben a lakosság 71%-ának a megélhetését biztosította, kétharmad részében a nagybirtokosok és az egyház kezén volt. Spanyolország tipikus feudális-nagybirtokos mezőgazdaságot őrzött meg. Míg ez az utóbbi szerkezetében és termelési rendszerében alapjában mozdulatlan maradt, a gyáripar, a bányászat és a kereskedelem a 19. század második felétől lassan mégis fejlődésnek indult, sőt a nagybirtok egy kis része is modernizálódni kezdett. Az ipari fejlődés azonban csak egy-egy iparág abszolút termékmennyiségében jelentkezett, miközben Spanyolország egészében véve az európai színvonaltól mindjobban elmaradt. Másként szólva a nagy előzmények ellenére a foglalkoztatottsági statisztikát és a nemzeti jövedelem megoszlását tekintve még egy olyan par excellence elmaradott ország is maga mögé utasította, mint amilyen Magyarország volt.

A hanyatlás ellenére s a nagyüzemi gócok, a kereskedelem, a tengerészet stb. jóvoltából a spanyol társadalom mégsem veszítette el teljesen polgári hagyományait. Ez a polgárság megmegújuló rohamokat intézett a feudalizmus bástyái - az autokrata állam és a klérus - ellen a gyökeres áttörés érdekében, e rohamokat azonban minduntalan visszaverték. Mivel az ipari központok munkássága, a világ egyik legmostohábban fizetett és kezelt proletariátusa viszont igen korán forradalmi hajlamokat árult el, a polgári átalakításért vívott küzdelem ezáltal is megnehezült. A polgári erők önmagukban véve az áttörésre elégtelenek maradtak, szövetségük a nagybirtokosokkal és az egyházzal a status quo fenntartását, balra nyitásuk viszont a szemükben nem kívánatos „anarchiát" idézte fel. A királyi-birtokos-egyházi reakció ezzel szemben maga ellen tudta gyakorlatilag az egész országot. Ebben a szituációban csak vegetálni lehetett, de kormányozni nem, s még kevésbé kerülhetett sor átható állami reformpolitikára. Ennek érdekében ugyanis hozzá kellett volna nyúlni valamilyen formában a földbirtokhoz, s ennek már a gondolata is felért egy forradalommal. Ilyen körülmények között adott 1923 szeptemberében XIII. Alfonz király Primo de Rivera tábornoknak teljhatalmat,[73] aki mintegy 6 éven át alkotmányon kívüli diktatórikus kormányzást valósított meg. Feladatának vallotta ugyan a gazdaság fellendítését, s ennek előmozdítására létre is hozta az úgynevezett nemzeti gazdasági bizottságot, ez azonban nem produkálta a fejlesztés semmiféle látható és érezhető jelét. Semmilyen jogkorlátozás nem segített így azon, hogy a gazdasági válság még a király szemében is bebizonyítsa e diktatúra eredménytelen voltát. A Cortez ugyan nem működött, a pártokat feloszlatták, a baloldali vezetők jelentős része börtönbe került vagy emigrált, a gyűléstilalom és a cenzúra minden véleménynyilvánítást szinte lehetetlenné tett, a közelégedetlenség mégis utat talált magának. 1928-ban már a hadsereg lázadásával kellett számolni, s a sztrájkok egymást követték. Tanácsadói sugallatára a király 1930 elején Primo de Riverát lemondatta, anélkül hogy az utóbbi nemrégen kidolgozott fasiszta típusú alkotmányát bevezethette volna.

A fasizmussal kacérkodó katonai diktatúrát maga a monarchia is csak egy évvel élte túl. 1931 tavaszán kezdődött el a küzdelem az új köztársaság megteremtéséért, vagyis az újabb roham a polgári áttörésért és az alapvető reformokért. A polgárság szempontjából azonban most is jelen volt minden korábbi nehézség, sőt nagyobb méretekben, mint bármikor előbb. Spanyolországban a gazdasági válság által kiváltott nehézségek, tekintettel arra, hogy éppen egy katonai diktatúra idején léptek fel, abban az irányban hatottak, hogy az első nyitás a demokratizálás felé történjék. Ha ennek volt is széles társadalmi tábora, az olyannyira heterogén maradt, hogy a válság további csapásait alig-alig tudta viselni. Nemcsak a köztársasági tábor volt megosztott, de túlságosan nagy volt a jobboldal, a reakció, s ez a reakció a veszély óráiban egyre jobban tömörült. Ott volt másrészt 3 millió szegényparaszt és 2 millió földtelen, akik nem akartak újabb éveket várni addig, amíg végbemegy egy ,,rendezett", törvényes földreform, hanem a szabadság első gongütésére nekitámadtak a földesúri uradalmaknak és főképpen az egyházi központoknak.[74] Az anarchista cselekvési formákat támogatta, hogy az anarchizmus mint eszmei áramlat a munkásmozgalomban is jelentős teret hódított magának. Ezek a szimptómák az új polgári köztársaság számára nem az erő, hanem inkább a gyengeség magjait hordták magukban.

A másik oldal, a számszerűleg is, pozicionálisan is erős reakciós jobboldal szinte egyetlen pillanatot sem várt, hogy szervezkedését a köztársaság ellen megkezdje. Az a gondolat, hogy a kompromisszum talán lehetségessé válik, fel sem merült. Nem is merülhetett, mert nyilvánvaló volt, hogy polgári kormányzat Spanyolországban csak akkor maradhat fenn, ha hozzányúl a földkérdéshez, s ha egészében véve érinti az egyház helyzetét, ami pedig a jobboldal szempontjából szóba sem jöhetett.[75] Ebben a szituációban jelentek meg az első spanyol fasiszta szervezetek.

1931 elején kezdett szervezkedni Madridban Ramiro Ledesma Ramos, és május 14-én megjelent La Conquista del Estado c.

lapjának első száma. Ledesma apja tanító volt, ő maga filozófiai tanulmányokat folytatott, s azután a postánál kapott állást. 25 évesen kezdett politizálni, s hozzálátott, hogy eszméjét, a nacionalizmus és a kollektivizmus egységesítését megvalósítsa a gyakorlatban. Megelőzően látogatást tett Németországban, és kapcsolatba került vezető náci személyiségekkel. Alig valamivel ezután, 1931. június 13-án egy másik fasiszta szellemű lap jelentkezett Valladolidban Libertad címen, amelyet Onésimo Redondo szerkesztésében adtak ki. A kasztiliai parasztszármazású Redondo 1928-ban szintén járt Németországban, és szintén kapcsolatot létesített nácikkal. 1931-ben neki is sikerült maga köré gyűjtenie egy kicsiny fasiszta kört. A csoport a Juntas Castellanas de Actuación Hispánica nevet vette fel. A két lapalapító, Ledesma és Redondo 1931 nyarán találkozott és tanácskozott, a közös nevezőt azonban nehéz volt megtalálniuk. Ledesma az állam kérdésében radikális náci elveket vallott, és pánállamiságot követelt. Bizonyára a spanyol gazdasági helyzet alapján jutott arra a következtetésre, hogy mestereín túltéve a gazdaság teljes állami irányítását és az úgynevezett szindikátusok kötelezővé tételét hirdesse meg. Szindikalizmusa a korporációs elvnek, tehát az egységek és ágazatok szerinti szervezésnek felelt meg, s ezt nyilván az olasz fasiszta mintából merítette. Emellett - s ez anarchista hatásra is vall - kifejezetten elutasította a tömegszervezést, csak kis, ,,bátor" emberekből álló rohamcsapatot akart létesíteni, s a puccsista taktikát követte. Redondo ezzel szemben a nacionalista elvet a kereszténységgel kívánta ötvözni, és súlyt helyezett a hagyományos spanyol erények helyreállítására. Az erős államot éppen nem a gazdaság dinamizmusának biztosítására, hanem a kisparasztok védelmére akarta igénybe venni. Agrárvédelem és társadalmi igazságosság számára egyet jelentett. Ennek megfelelően elgondolásait átszőtte a paraszti indittatású város- és tőkeellenesség: támadta a szeparatista burzsoáziát, sőt egyáltalán a burzsoáziát. Egészében véve mindent, amit csak elvetendőnek tartott - liberalizmust, antiklerikalizmust, forradalmi baloldalt -, a városban látta összegződni.

Redondo 1931. augusztus 9-én jelentette be csoportjának megalakulását, s a meglehetősen nagy elvi távolság ellenére október 10-én lapjának utolsó száma közölte a két csoport egyesülését Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista néven. Megalakult tehát a JONS. Pénze egyelőre nem volt, elmélete a fentiekből kikövetkeztethetően meglehetősen zavaros kellett hogy legyen. Nem csoda, ha a következő hónapok folyamán a szervezetről alig lehetett hallani. 1932-ben Ledesma és Redondo szakított is egymással, s Redondo, aki belekeveredett egy katonai államcsínykísérletbe, külföldre szökött.

1931-ben bemutatkozott a harmadik személyiség is, aki fasiszta típusú szervezkedésbe kívánt fogni. A volt diktátor fia, José Antonio Primo de Rivera fellépett a választásokon, s bár hivatalos programja inkább konzervatív volt, a beavatottak előtt nem volt titok, hogy fasiszta meggyőződésű. A választáson elsősorban az atyai név segítségével próbált eredményt elérni, ez azonban nem bizonyult elegendőnek. Így egy ideig tartózkodott az aktív politizálástól.

Ezzel szemben a hadsereg szélsőjobboldali szárnya nem nyugodott bele az 1931-es kudarcba. Két vezető tábornok, Sanjurjo és Cavalcanti 1932. augusztus 10-én hajnalban Sevillában, mások pedig Madridban egyidejű katonai felkelést próbáltak kirobbantani a hatalom átvétele céljából.[76] Az akció nem volt kellőképpen előkészítve, s a kormánytényezők ellenállásán elbukott.[77]

Mindezek a kísérletek - egyfelől egy egyszerű és hagyományos pronunciamiento megszervezésére, másfelől a fasiszta mozgalom kibontakoztatására - a 30-as évek első felében voltaképpen következmények nélkül maradtak. Nemcsak tömegekről, de számottevő fasiszta mozgalomról sem lehetett beszélni. Az igazi jobboldali központ, amely a polgárság mérsékelt köztársasági szárnyától kezdve a nem monarchista konzervatív csoportokig a legnagyobb erőket egyesíteni tudta, a Gil Robles által létrehozott CEDE, a Confederación Española de Derechas Autónomas nevű párt volt. Katolikus párt, amint azt a spanyol uralkodóosztályok hagyományai követelték. Ugyanakkor köztársasági alapokon állt, ami biztosította számára a mérsékelt liberális burzsoázia egy részének rokonszenvét, különösen mivel fellépett a marxizmus ellen, s hangsúlyozta, hogy az osztályharcot meg akarja szüntetni. Erre alkalmasnak látta az állam mérsékelt beavatkozását a gazdasági élet kérdéseibe, korporatív gazdaság szervezését (olasz fasiszta mintára), s mindemellett jelentős kiterjedésű, de mérsékelt szociális törvényhozást is javasolt. Nem kétséges, hogy ez a párt volt a jobboldal legjelentősebb tartaléka, mellette azonban más, befolyásban jelentéktelenebb alakulatok is felléptek.[78] Ebben az időben már szinte az egész jobboldal ideológiájában feltűntek fasiszta származású gondolatok, annyiban legalább, hogy az egyik legfontosabb követelményként mindegyik áramlat a parlamentarizmus alapos korlátozását és a baloldal vagy a szélsőbaloldal felszámolását fogalmazta meg. Ugyanakkor azonban a politikai jobboldal mégis a hagyományos gondolati tartalmakból indult ki, s két döntő kérdésben többnyire meg is maradt ezen a platformon. Sem a nemzet (faj stb.), sem az állam kérdését nem vetette fel egyelőre a nácizmus vagy a fasizmus módján.

A nemzeti kollektívum mint végső princípium elvével továbbra is csak a szűk csermelyben folydogáló fasiszta áramlat lépett fel. Miután a JONS 1932-ben gyakorlatilag megszűnt még ha nevében fenn is maradt, 1933-ban Primo de Rivera és barátai léptek előtérbe. Az év tavaszán megalapították El Fascio c. lapjukat, amely már nevével is beharangozta az olasz orientációt. Október 29-én megalakult az új párt is Falange Española néven, és decembertől kezdve ezen a címen jelent meg hetilapja. Az utóbbi első, december 7-i száma közölte az új szervezet programját. Ennek legelső pontja nem hagyott kétséget a szervezet mineműsége felől. Spanyolország nem terület - lehetett itt olvasni -, hanem sorsközösség, amely integrálja és összefűzi a személyeket, osztályokat és csoportokat. A feladat abban áll, hogy biztosítsák az egység permanenciáját, felébresszék a nemzeti vitalitást, és így biztosítsák Spanyolország részvételét a világ szellemi felemelkedésében.

Ennek érdekében fel kell számolni a helyi szeparatizmust, amely nem akar tudni a sorsközösségről, a pártharcokat, melyek részérdekeket követnek a haza totális érdekei helyett, és meg kell szüntetni az osztályharcot, mert veszélyezteti a nemzeti termelés egységét. Az állammal kapcsolatban a program leszögezte, hogy sem indifferens, sem osztályállamot nem akar, hanem olyat, amely hisz Spanyolország magas missziójában, s ezért mindenki állama; csak Spanyolországért lép síkra, egyéni, osztály- vagy pártérdekért soha. A pártok helyébe a társadalmi valóságok lépnek: a család, a települési közösség, a munkahelyi közösség (grémium vagy szindikátus), illetve a korporáció. Mindez – s ez a pont szokatlan a fasiszta programokban – nem vezethet az egyéniség degradálására. Az egyén örök értékek hordozója – hangsúlyozza a program –, s a Falange maximális tisztelettel adózik az emberi méltóságnak. Azt kívánja azonban, hogy az egyén szabadságát hozzák összhangba a közérdekkel, amelynek lényege a tekintély, a hierarchia és a rend. Végezetül a mozgalom önmagát szellemi és vallásos mozgalomnak nyilvánította. Mindent összevéve nemcsak a mozgalom kezdetei, de az ismertetett program is erős olasz hatást tükrözött. Életrajzírója, Nellessen kimutatja emellett, hogy Primo de Rivera jelentős olvasottsággal rendelkezett, s kedvenc szerzői közül elsősorban Ortega y Gasset volt rá a legnagyobb hatással.[79]

1934 márciusában a Falange egyesült a JONS maradványaival, s az újabb szervezet felvette a Falange Espanola de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista elnevezést. Az októberben tartott kongresszus Primo de Riverát választotta vezérré. Ezzel színre lépett egy újabb „úri” fasiszta vezér, aki a magyar úri fasisztáknál egyébként társadalmilag feljebb állt. Maga a párt, amely 1935 végén 8000 tagot számlált (Madridban pedig az 1936-os választáson mindössze 5000 szavazatot, a szavazatok 1,9%-át szerezte meg), jórészt egyetemistákból s fiatal arisztokratákból tevődött össze. A vezér pedig saját magát nem látta megfelelő fasiszta vezérnek. A vezérnek ugyanis prófétának kell lennie –

írta egy vitalevelében –, aki telve van hittel és egészséges erővel, fanatizmussal, ez pedig nem egyeztethető össze a szellemi, intellektuális készségekkel, s azzal a szkepszissel és iróniával, amely az ő sajátja. Kétségtelen, hogy Primo de Rivera egyéni útja 1935–1936-ban legalábbis ambivalens volt.[80]

A szakírók hangsúlyozzák, hogy a spanyol katonai felkelés kezdete előtt a Falange és a hadsereg ellenforradalmár vezetői között nem létesült kapcsolat. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a kapcsolatok létesítésének elmaradása feltehetően a katonai vezetőkön múlt, mivel a Falange szemükben nem jelentett számottevő erőt. Amikor pedig az ellenforradalom kezdetét vette, Primo de Rivera már hónapok óta a köztársaság foglya volt, majd életével fizetett egy olyan felkelésért, amelyet akkoriban már csak kevéssé vallott a magáénak.

Spanyolországban a fasiszta gondolat átvételek segítségével jelent meg, s a társadalom széles rétegeit nem hatotta át. Rohamosztagai a polgárháború kimenetelében nem játszottak döntő szerepet. A Falange csatlakozott ugyan a polgárháborúhoz, de nem vált meghatározójává, és nagy létszámgyarapodása ellenére alárendelődött a reakció nálánál erőteljesebb tradicionális áramlatainak. Mint említettük, vezetőjét elveszítette, majd csaknem egész eredeti vezetősége felmorzsolódott, és az új vezetés új utakat kezdett vágni. Az eredeti Falange mégis hagyományozott egy ideológiát, amelyet a katonai diktatúra is felhasznált. Semmi különöset nem találhatunk abban, hogy a program szociális követelményrendszerét azután félretette, hiszen ugyanezt tette a sajátjával minden fasizmus. A spanyolországi Franco-fasizmus az eredeti fasiszta áramlat romjain alakult ki, a Falange a rendszer keretében átalakult.

A spanyol mozgalom által képviselt fasiszta idea viszont – különleges okokból, amelyekről majd még szólunk – alkalmasnak bizonyult a kiindulásában hagyományos katonai puccs kiszolgálására, biztosította a polgárháború ellenforradalmi egységét, s végül a kialakult rendszer komponensei között is helyet kapott.

FASISZTA SZERVEZKEDÉSI KÍSÉRLETEK NYUGAT-EURÓPÁBAN

A gazdasági válság elégséges ok volt, hogy csaknem minden fejlett országban, a klasszikus tőkés fejlődés vidékén is kísérletek történjenek a fasizmus vagy a nácizmus utánzására. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ha a kísérlet komoly volt is (nem minden esetben és nem mindig, mert néhány bohózatba illő esetről is tudunk), sosem volt eredményes. Függetlenül attól, hogy e szervezkedések milyen tömegszervezési szintig jutottak el, s függetlenül attól is, hogy a vezetőknek az „adaptálás" mennyire sikerült, ezek a csoportok egyetlen esetben sem tudtak sem parlamentáris módon, sem puccsal, sem semmiféle más eszközzel hatalomra jutni, sőt arra sem voltak képesek, hogy kompromisszum útján bekerüljenek vagy beszivárogjanak a hatalomba. Egyébként pedig azt tapasztalni, hogy kérészéletű virágzásuk a gazdasági válság hatásával együtt többnyire befejeződött.

FRANCIAORSZÁG MEGOSZTOTTSÁG ÉS SZEMBEKERULÉS A NACIONALIZMUSSAL

Kezdjük körültekintésünket a nyugati övezetben Franciaországgal. Úgy tűnik ugyanis, hogy ez volt az a nyugat-európai ország, ahol a fasizmus a legnagyobb visszhangot váltotta ki. Egyik oka lehetett ennek, hogy nyomós előzményekkel rendelkezett. A forradalmi-köztársasági erőkkel szemben Franciaországban jelentős volt a konzervatív monarchista, majd a radikális konzervatív áramlat. A III. köztársaság virágzása idején és különösképpen 1918-as győzelme révén ez az áramlat ugyan sokat veszített vonzásából, a francia társadalom egyre több rétege egyre több kérdésben mégis rövidesen a kétségek állapotába került. Mindenekelőtt kiderült, hogy a győzelemhez fűzött nagy várakozások nem voltak eléggé megalapozottak: az újonnan szerzett kolóniák éppúgy nem eredményezték a várt gazdasági hatást, amint nem tette ezt az új közép-európai befolyási övezet sem. Sőt ami a gazdaságot illeti, a franciák előtt felfoghatatlan okokból a háború előtti lendület megtört, a francia gazdaság újra nekilendülése elmaradt. A pénzügyi nehézségek növekedtek, a termelési mutatók alig mozdultak felfelé, a ,,bosok'' pedig távolról sem fizették azokat az összegeket, amelyekről a francia gazdasági és politikai körök álmodoztak. Mindemellett Franciaország a nagy győzelem ellenére nem érezte magát biztonságban, s a nemzeti szorongás abban az arányban nőtt, ahogyan végig kellett nézni az impozáns német gazdasági fejlődést. Közben a francia vezetők tudták, hogy számbelileg egyre alárendeltebb katonai helyzetbe kerülnek, szövetségi rendszerük pedig – nem úgy, mint az első világháború előtt – katonai szempontból értéktelen; Franciaország egyetlen olyan hatalmat sem tudott az oldalán, amely támadás esetén azonnal és automatikusan a segítségére sietne.

Minden bizonytalansági tényező adalékot szolgáltatott ahhoz, hogy a radikális konzervativizmus újra létjogosultságot nyerjen, hogy prefasiszta védelmi szervek létüket indokolhassák, majd hogy fasiszta hangok szólaljanak meg, s végül, hogy ilyesfajta szervezetek is megjelenjenek. Ismerős a nemzetközi történeti irodalom vitája az Action Française jellegéről. Nolte professzorral szemben, aki a három autentikusnak tartott fasizmus közé sorolja Maurrast és szervezetét, s e tézis kifejtésének nagy teret és figyelmet szentel,[81] többen kételkednek abban, hogy az Action Française egyáltalán a fasizmus fogalma alá lenne vonható.[82] A vita kimondva vagy nem, ebben a kérdésben elsősorban az ideológiáról folyik. Maurrasnál ugyan fellelhetjük mind a fennálló ,,bajok'' (liberalizmus, demokrácia), mind a fenyegető ,,veszedelmek'' (szocializmus, kommunizmus), mind végül e jelenségek ,,mélyebb okainak'' (a nemzeti ellenség, a német, valamint és elsősorban a zsidó) a fasizmussal rokon felfogását, nem találunk rá azonban sem egy mozgósító nemzeti célra, sem a nemzeti és a szociális elv egyesítésére. Programját emellett

Maurras mintegy a megfogalmazás és nem a tett szintjén képviselte.[83] Maurras elmélete – véleményünk szerint – tipikus imperializmuskori radikális konzervativizmus volt, amely társadalmilag és szellemileg – vezetés híján, bázis híján, a „megfelelő" szituáció kialakulása híján – nem volt képes odáig leszállni, hogy fasizmusba menjen át. Az Action Française mozgalma mindenekelőtt intellektuális volt, aminek a fasizmushoz szükséges dinamikát 1918 után a helyzet nemcsak nem adta meg, de elvonta tőle a levegőt. Az átlag francia sem az I. világháború előtt, sem utána nem volt a nemzeti kétségbeesés állapotában. Mire viszont a nagy francia csalódás bekövetkezett, mire Maurras – vagy egy alkalmasabb, mert közönségesebb tanítvány – számára kedvezőbb körülmények teremtődtek, az Action Française már túl sokáig volt passzív, eredménytelen, hogysem a politikai cselekvésbe bekapcsolódhasson. Ekkor már egyéb szervezetek próbálják helyette betölteni az aktív kezdeményező szerepét, bár – tegyük hozzá azonnal – ezek sem átütő sikerrel. Maurras radikális konzervativizmusa és a francia fasizmus megfogalmazása között – eltérően a német, a magyar változatoktól – felismerhető cezúra mutatkozik. A Maurras féle kezdeményezésre sem szervezetileg, sem ideológiailag nem tudott a francia fasizmus ráépülni, noha másfelől – jelentős szellemi alapokhoz jutott általa.

Mennyire nem volt képes Maurras és szervezete, az irodalmi klubhoz hasonlatos Action Française, valamint a nem több, mint 20000 főt számláló ifjúsági szervezete, a Camelots du roi a fasiszta „cselekvésre", azt többek között éppen egyik követőjének, Georges Valois-nak fasiszta kísérlete jelezte 1925-ben. Valois[84] az Action Française-ből vált ki (megelőzően szindikalista volt), éspedig azért, mert Maurras „passzivizmusát" kudarcra ítéltnek tartotta. Talán szindikalista múltjából csengett vissza neki az akció szükségessége, de az olasz példából is azt olvasta ki, hogy a változás csak cselekvés eredménye lehet, s a gondolkodás és megannyi kötetnyi írásbeliség sem biztosít lépést előre. Valois gondja azonban elsősorban nem a nemzeti kérdés volt, s nem is valamiféle forradalmi veszély leküzdése. Képzettsége elsősorban közgazdasági volt, és programja középpontjában is a francia gazdaság megújítása, a gazdaság szervezettségének, szervezésének, irányíthatóságának megoldása állt. Olyan fasiszta gondolati rendszert dolgozott ki, amely - szöges ellentétben az olasz, a német, a magyar, a román ideológiával - tényleg a gazdasági modernizálást akarta szolgálni. A gazdaság totális irányítása fontosabb volt szemében, mint az állam totalitarizmusa. Megoldás keresgélése közepette figyelmet szentelt mind az orosz, mind az olasz példának, s nagy elégtétellel emlékezett meg egyik munkájában arról, hogy közgazdasági tevékenységéről Lenin állítólag jó véleménnyel volt.[85] Valois átmenetileg mégis az olasz minta mellett döntött, meg akarván tartani a gazdaságban azt a dinamikát, ami véleménye szerint a magántulajdon hatásaként érhető csak el. Ugyanakkor egy, az olasz fasizmushoz hasonlatos tekintélyállamot vélt csak alkalmasnak arra, hogy az általa elengedhetetlennek tartott irányítottságot a gazdaságban megvalósítsa. Megint csak bizonyos szindikalista hatás és a hasonló eredetű olasz korporációs eszme ötvöződhetett nála akkor, amikor mozgalmát úgynevezett Proudhon-körök szervezésével kezdte el, amelyekben egyesíteni akarta egy-egy gyár, szakma, termelési ág minden rendű és rangú képviselőjét. Nem egészen két évig tartó próbálkozása után azonban Valois feladta kísérletét, s megállapította, hogy Franciaország nem alkalmas talaj a fasizmus beplántálására.[86] Ez volt az első olyan alkalom, amikor megmutatkozott, hogy a fasizmushoz mint átvezetőhöz az állami monopolkapitalizmus felé a nyugati demokráciákban nincs közönség. Igaz, hogy a komoly figyelmeztetésre, a válságra akkor még nem került sor.

A 20-as évek második felében Franciaországban többen is kísérletet tettek fasiszta formáció kialakítására.[87] Visszahatása volt ez minden bizonnyal a baloldali blokk 1924-es győzelmének, az Herriot-kormány követte békülékenyebb politikának, s együttal azoknak a nehézségeknek, amelyek a gazdaságban és a pénzügyekben felléptek. A finanszírozó nagyiparosok egyikének, Cotynak végül is sikerült egy jelentékeny szervezetet útnak indítania. Ő kezdeményezte 1927-ben a Croix de feu nevű elitharcos szervezet megalakítását, és pénzelte ennek lapját, a Flambeau-t. Miután De la Roque ezredes átvette a szervezet vezetését, sikerült egy nem jelentéktelen rohamosztagos alakulatot felállítania, amelynek taglétszáma 1934-ben az ezredes szerint elérte az 50000 főt. Az irányítása alatt működő további csoportok taglétszáma állítólag 40000 főre rúgott.[88]

E szervezetek és csoportok jelentéktelenek maradtak egészen addig, amíg a gazdasági világválság 1932-ben Franciaországot is el nem érte, ami egyébként egybeesett a baloldali blokk új választási győzelmével. Ebben az időben a fasiszta csoportok újból szaporodni kezdtek, s a régiek tagsága felduzzadt. 1932-ben alakult a Solidarité française, francia szerzők szerint lumpenelemekből és mindössze kb. 1000–1500 taggal, az ingviselet kötelező és szimbolikus volta mellett nem sok nyomát mutatva még annak sem, hogy vezetői a fasiszta teóriákból túl sokat megemésztettek volna.[89] A „laboratóriumfasizmus" példázata volt és maradt a Francisme is, amelynek alapítói – 1933 novemberében – szervezetük létjogosultságát indokolva a ligák tehetetlenségére hivatkoztak.[90] Ennek okát a cselekvés, az akció hiányában fedezték fel. E szervezetnek, amely egyébként tündöklő akciósorozattal szintén nem dicsekedhetett, állítólag mintegy 10000 tagot sikerült volna verbuválnia.

Amennyiben e csoportok ereje összeadható lett volna, kétségtelenül számottevő hadsereg jött volna létre belőlük. Erre azonban szervezetileg soha nem került sor, sőt az akció szintjén is csak egyetlen alkalommal, s akkor is csak részlegesen. A III. köztársaság legsúlyosabb addigi politikai válsága 1934 elején a Stavisky-botránnyal köszöntött be, a korrupció gyanúját vetve a radikális tábor több vezető személyiségére. Kedvező alkalom kínálkozott a szélsőjobboldal egységes fellépésére, s mint tudjuk, ez nem is maradt el teljesen. Kiderült azonban, hogy a francia paramilitáris, prefasiszta és fasiszta csoportok java része nem törekszik a hatalom átvételére. A februári jobboldali tüntetéssel elérték a Daladier-kormány lemondását és a nemzeti koalíciós kormány megalakítását, tovább azonban nem léptek. A hatalom átvételére vagy akár a hatalomban való részesedésre sem tettek kísérletet. A konzervatív jobboldal segítségükkel megszilárdult, az alkotmánymódosításra irányuló szándékát azonban a szélsőjobb a baloldali erők tömörülésével, az egységfronttal szemben nem tudta kikényszeríteni, de voltaképpen nem is tett erre komoly kísérletet. 1934-ben bebizonyosodott, hogy a francia szélsőjobboldal szétaprózódott, jelentős része nem igényli a hatalom megszerzését, más része pedig, ha fasisztának vallja és tudja is magát, cselekvésképtelen és orientációja bizonytalan.

Miután a népfrontkormány feloszlatta a ligákat, ezek pártok alakjában születtek újjá, de párt alakjukban sem lettek hatékonyabbak, mint amilyenek ligákként voltak.

Egy új, 1936-ban alapított titkos szervezet, a Comité Secret d'Action Défensive Révolutionnaire, vagy más nevén Cagoule, a kommunisták és zsidók mellé harmadik ellenfélnek felvette a szabadkőművességet. Ugyanakkor a Cagoule[91] megfordított szabadkőművesség volt, a maga titokzatosságával, beavatási szertartásával, Ízisz-kultuszával, miszticizmusával. Mindenesetre a katonailag szervezett Cagoule legalább tisztázta önmagával, hogy a parlamentarizmust mindenestől fel akarja számolni. E cél érdekében azonban nem volt szándéka tömegmozgalmat teremteni, hanem a hatalomátvétel katonai-technikai feltételeit próbálta kidolgozni. Ennek megfelelően vezetője, Deloncle kapcsolatba is lépett egy másik titkos alakulattal, amelyet Duseigneur tábornok hívott életre a hadseregen belül, s a szervezet tagjai közé megnyert néhány magasrangú tisztet.[92] A Cagoule jelentős pénzösszegek és tekintélyes mennyiségű fegyver felett is rendelkezett. Az előbbi nagyiparosoktól és bankároktól jutott a kezei közé, az utóbbi forrásai máig sem ismertek pontosan. Bizonyosnak tekinthető viszont a Cagoule kapcsolata az olasz kormány- és kémelhárító szervekkel, s együttműködése velük a spanyol polgárháború alatt.[93] Jellemző a francia szélsőjobb belső viszonyaira, hogy a Cagoule tevékenységétől mind az Action Française, mind a Croix de Feu kategorikusan elhatárolta magát. Nem rendeződött végső fokon a hadsereg és a Cagoule viszonya sem.[94] Mindemellett a Deloncle által 1937 novemberében tervezett puccskísérlet idején kiderült, hogy a titkos szervezet a rendőrség számára nem titok. A Cagoule november 15-ről 16-ra virradóan mozgósítási parancsot adott ki, ezt azonban kénytelen volt visszavonni, mert a hadsereg a közreműködést megtagadta, mondván, hogy a hivatkozási alap, a kommunista felkelés nem egyéb blöffnél. A rendőrség először 120 Cagoule-tagot tartóztatott le, azután megtalálta az egész taglistát, s Deloncle is börtönbe került. A szervezet ezt követően megbénult.[95] A Cagoule, ez a maga nemében egyedi szervezet, formájával és jellegével is utal a franciaországi tömeghangulat fasiszta megszervezésének kilátástalan voltára.

A felsorakoztatott francia radikális konzervatív és fasiszta csoportosulások társadalmi összetételéről egyelőre alig tudunk valamit. Inkább csak benyomásnak nevezhetjük, ha arról szólunk, hogy a résztvevők egy része vidéki és városi kispolgár, más része a felső középrétegek tagja lehetett.

Ideológiai szempontból a fasiszta szélsőjobb minduntalan ugyanazokkal a nehézségekkel találta szemben magát. Képtelen volt arra, hogy nemzeti célt fogalmazzon meg, s ezzel együtt arra is, hogy hivatkozásait a francia múltban feltalálja. Fasiszta állam létesítése, mint a Németországgal szembeni védelem bázisa képtelen gondolat volt. Egyes fasiszta csoportok a nemzeti célt a „megbékélésben" próbálták megtalálni, szembeállítva ezt a németellenes köztársasági politikával, ennek a gondolatnak azonban a francia középrétegekben csak mérsékelt visszhangja lehetett. A francia fasizmus áthidalhatatlan ellentmondásává vált, hogy a németellenesség hagyományosan hozzákapcsolódott a jobboldalisághoz, s egy olyan francia nacionalizmus, amely a Németországgal való megalkuvást hirdette, elveszítette azt az erőt, amit a nacionalizmus egyáltalán tartalmazhatott. A nacionalizmust könnyű volt Németország ellen fordítani, de csaknem lehetetlen mellette felvonultatni. A német fasizmus így, ha példának szolgált is, egyúttal határt szabott a francia fasizmus terjedésének. A nácizmus németországi bemutatkozása, majd alig leplezett franciaellenes hangoltsága alkalmas volt arra, hogy jelentős csoportokat eltérítsen a fasizmus minden változatától, és súlyos konfliktusokat idézett elő a francia fasiszta vezető csoportokban is. Mindezek után a fasiszta program csakis szegényes lehetett. Leredukálódott az erős államra, a kommunizmus elleni küzdelemre, amit egyes esetekben kiegészített az antiszemitizmus. Mindegyik mozgalom részcélokat fogalmazott meg, vagy olyan „utánzásba" fogott, aminek viszont éppen emiatt nem volt számottevő visszhangja.

Mint a Cagoule, a maga módján sajátos és egyedi volt a Jacques Doriot által 1936 júniusában alapított Parti Populaire Français is.[96] A világ egyetlen fasiszta pártját, amelynek alapító tagsága jórészt ipari munkásokból került ki, egy volt kommunista hozta létre. A mozgalom legelső indítéka Doriot, a vasmunkás harcos, a Francia Kommunista Párt egyik befolyásos és népszerű vezetőjének súlyos személyes csalódása volt. 1934 elején javaslata, amely Maurice Thorez akkori álláspontjával szemben a szocialistákkal és a baloldali polgári köztársaságiakkal való együttműködést célozta, alulmaradt a francia pártban. Doriot gyakorlatilag egy olyan platform miatt került szembe a párttal, amely erősen hasonlított ahhoz, amit mind az FKP, mind a III. Internacionálé rövid idő múltán követni kezdett. Doriot ragaszkodott a politizáláshoz, az aktivitáshoz, s ebben kezére játszott polgármesteri pozíciója St.-Denisben, valamint a népszerűség, ami ebben a városkában övezte. Nem egy munkás is követte az új úton, aminek nekivágott, s ez annál könnyebben történhetett, mert Doriot tragikus menetelése a náci kiszolgáló szerepe felé csak lassan, szinte észrevétlen lépésekkel kezdődött el. Amikor pártalakítását indokolta, még a fasizmus elleni harc szükségességéről beszélt. Ezzel a harccal hozta összefüggésbe szándékát a munkásosztály, a parasztság és a középosztályok egységének megteremtésére. Leszögezte azonban, hogy véleménye szerint az osztályharcelmélet, a szocializmus és az internacionalizmus megbukott, és harcot hirdetett Sztálin, a kommunizmus és a Szovjetunió ellen. A szovjet politika egyik célját abban látta, hogy Franciaországot háborúba rántsa, s ezt Doriot mindenáron meg akarta akadályozni. Ekkor még mély, átfogó reformokat követelt, s ezért vélte szükségesnek a centralizált „szociális államot".[97] A háború kirobbanása előtti időben – tanácsadói sugalmazását követve –, a gazdaság és a belpolitika birodalmában Doriot tulajdonképpen monopolkapitalista „jóléti" államot követelt, és 1937-ben még nem látta abszolút követelménynek a demokrácia felszámolását. Értelmiségi követői láthatóan abból indultak ki, hogy a világban a tartós válság állapota következett be, s ennek az a döntő oka, hogy a kapitalizmus rendkívüli kiterjeszkedése megváltoztatta annak egész struktúráját. A termelés apparátusa jelentősen fejlődött a régi tőkés államokban, ugyanakkor az újak ezeknek óriási versenyt jelentenek, mert rendkívül olcsó munkaerővel dolgoznak. Másfelől ellentét jött létre a világ megnövekedett termelése és a felvevőképes piac között. A kérdés megoldását Doriot – az internacionalizmust minden vonatkozásban bukottnak tartva – nemzeti alapokon követelte. Ezért mindenekelőtt a francia birodalmat akarta „valósággá" tenni s kialakítani egy 100 millió fős „belső" piacot, ami majd lehetővé teszi mind a bérek normalizálását, mind az ipari fejlesztést. A profit szabályozása révén kívánt szociális alapot teremteni, ami lehetővé teszi majd, hogy a munkásosztály a technikai fejlesztésben érdekeltté váljon, s hogy egyszerre lehessen fejleszteni a technikát és a jólétet, módosítani az emberi létfeltételeket („condition humaine") és az eszközöket. Az osztályok egységesítésének útja – mondotta – „az, hogy összeegyeztessük a technikai haladást és a szociális haladást". Sőt lehetőnek vélte a tőkés és a munkás szövetségre léptetését is azon a módon, hogy a munkás részesedjék az üzem vezetésének felelősségében, s a tulajdonban is. E pontig Doriot programja lényegében véve nem egyéb, mint a gazdaságból kiinduló reformprogram. Ott válik majd el ettől, ahol annak idején Valois, majd később az angol Sir Oswald Mosley programja is elvált – az ehhez szükséges államforma és a külpolitikai következtetések terrénumában. Ami Doriot-t illeti, saját magánháborúja a Szovjetunióval azt eredményezte, hogy a külpolitikai szempontok előbb sodorták a fasiszta államok felé, mintsem a végső szót az állam kérdésében kimondta volna. A gazdaság irányításának megoldását ugyanis elméletileg lehetőnek vélte parlamentáris formák között, külpolitikai szempontból azonban a szovjet „fenyegetéssel" szemben más megoldást nem látott, mint a fasiszta Olaszország szövetségét és a náci Németországgal a viszonyok normalizálását. Mivel az volt a véleménye, hogy „Moszkva" az FKP-t is arra használja fel, hogy a háborút saját magáról Franciaországra hárítsa át, harcot hirdetett a francia kommunisták ellen. A kommunisták ellen szerinte mindenekelőtt azért kellett felvenni a küzdelmet, mert veszélyeztették a nemzet biztonságát. S mivel nemcsak a szocializmust, hanem az internacionalizmust is bukottnak tekintette, nem tehetett mást, mint hogy nemzeti alapra helyezkedjék, s mint egykor Mussolini, ő is a nacionalista és a szociális princípium összeegyeztetését tette meg feladatának. Doriot, aki magát még akkor is munkásvezérnek képzelte, meghirdette az új francia birodalmi nacionalizmust a jóléti monopolista államkapitalizmus alapján.[98]

A Doriot mozgalma szempontjából végzetes motívum már ebbe a korai, 1936–1937-es koncepcióba beleépült, s ez a náci Németországgal való „ésszerű megegyezés" motívuma volt. Végzetessé vált ez először azért, mert a mozgalom bármennyire nemzetinek vallotta is magát, sok francia szemében előbb-utóbb nemzetietlen vagy egyenesen nemzetáruló lett. Végzetes volt azonban azért is, s elsősorban azért, mert ez az út egyenesen vezetett a kollaboráláshoz és a náciknak való teljes alárendelődéshez. Ugyanakkor Doriot múltja csakúgy, mind programjának reformista része visszatartotta tőle nemcsak a francia tőke érdeklődését, de a „jó burzsoáziát" is borzadállyal töltötte el. Ugyanakkor befolyását a munkásosztály soraiban messzire nem terjeszthette ki, mert ennek a sikeresen induló népfrontpolitika szoros korlátokat szabott. Doriot valamiként egy olyan társadalmi „senki földjét" próbált megszervezni tehát, amely kikerült mind a polgári, mind a munkáspártok befolyása alól.

A párt kisugárzását pontosan nem ismerjük, de hinni lehet, hogy 1938 őszéig volt egy fellendülő szakasza. A mozgalom magasabb értelmiségi körökben is szerzett híveket, s megnyert magának néhány jó tollú és hatásos személyiséget. A PPF-nek 1937 elején állítólag 130 000 beiratkozott tagja volt, ezt azonban újabban a kutatók kétségbe vonják, és a taglétszámot lényegesen alacsonyabbra teszik. A müncheni egyezmény helyeslése[99] miatt az intellektuelek közül többen elhagyták Doriot-t, nem tudjuk azonban, hogy a párt tagságára ez vajon gyakorolt-e hatást. Világosan látható ezzel szemben, hogy a német győzelem 1940-ben a PPF számára távolról sem jelentett ugrást a hatalom felé. Noha Doriot helyeselte a fegyverszünetet, a pétainista kormány megalakítását, követelte a francia–német gazdasági együttműködést, s most már határozottan a „nemzeti forradalom", az új modern tekintélyállam mellett lépett fel[100], a francia kollaboránsok zöme nem értékelte nagyra a volt kommunista ügybuzgalmát, s maguk a nácik is majd csak 1941 végén fedezték fel őt a maguk számára.[101]

A „senki földjének" megszervezésével a volt kommunista Doriot mellett néhány volt szocialista is megpróbálkozott. Marcel Déat néhány társával együtt 1933-ban hagyta el a szocialista pártot, és az úgynevezett újszocializmussal kísérletezett. A szocializmus kivívása helyett a strukturális reformok politikáját hirdette meg, ami – mondotta – csak széles nemzeti egység talaján képzelhető el. Egy ideig a Népfrontot kiindulásnak tekintette ehhez, olyan alapnak, amelyet addig kell szélesíteni, míg magába nem foglalja ,,a nemzet quasi totalitását". Ehhez azonban - mondotta Déat - tervre van szükség, s e terv kidolgozását gátolják a Népfront belső ellentétei. A radikálisok a gazdaságpolitikában nem hajlandóak szakítani a hagyományokkal, vagyis a liberális gazdaságpolitikával, a kommunisták pedig - vélte Déat - mindenáron fenn akarják tartani a látszatot, hogy ők a legforradalmibbak, holott a valóságban túlságosan is mérsékeltek. Déat bizonyosra vette, hogy a liberalizmushoz soha többé nem lesz lehetséges visszatérni, feladatként azt jelölte meg tehát, hogy az autokratikus állam elkerülése érdekében megkeressék az átjárót a Scyllák és Charybdisek között. Szervezett belső piac, stabilizált árak, minden termelő elégséges vásárló ereje, fokozott külkereskedelem-, és hitelszervezés, az ipar trösztösítése (de nem államosítása) és állami ellenőrzése, munkás-munkáltató szindikátusok szervezése a csúcson a Conseil National Économique-kal (Országos Gazdasági Tanács) - eredetileg ez volt a program lényege.[102] A maga módján Déat is a tőkés jóléti államot hirdette meg, és modernizáló reformpolitikát javasolt. E program sikertelensége taszította a felé a meggyőződés felé, hogy ezt csak tekintélyállam hajthatja végre, majd a konkrét politikai események menete ragadta odáig, hogy ő is a nácizmussal való együttműködésben lelje saját elméleti halálát. 1942-től többször is fellépett a teljes együttműködés követelményével, s többek között azt igyekezett bebizonyítani, hogy az 1789-es francia és az 1933-as német ,,forradalom" gyakorlatilag analóg.[103]

Mindent összevéve, a francia fasizmus legönállóbb ágai, azok, amelyek gazdaságmodernizáló elméletekkel léptek fel, teremtettek ugyan kisebb-nagyobb mozgalmat, volt hallgatóságuk, de a francia társadalom visszatartó erői lényegesen nagyobbak voltak azoknál, mint amelyek vonzódtak feléjük. Minden felületi instabilitás mellett Franciaországban tulajdonképpen nem keletkezett olyan társadalmilag és politikailag dezintegrált tömeg, amely a hagyományokkal jól megkötött politikai orientációkat és vele magát a politikai életet felboríthatta volna. Így azután a szélsőjobboldal működése csak az ország védelmi erőinek paralizálásához járult hozzá (nem egyedül), s tevékenysége a háború alatti együttműködésbe torkollott. Mindemellett legfőbb gyengéje, az egység hiánya kifejezte azt az ideológiai hiányt is, amelyet már több mozgalommal kapcsolatban úgy értünk tetten, mint a nemzeti mondanivaló fasiszta megfogalmazásának abszurditását.

VALLON ÉS FLAMAND FASISZTA KONCEPCIÓK

Etnikai szempontból logikus, ha nyugat-európai körutunkat Belgiumban folytatjuk, s ott először a vallon fasisztákra vetünk pillantást. A mozgalmak természetét tekintve azonban ez a folytatás nem egészen jogos, tekintettel arra, hogy Belgiumban sem a ligákhoz hasonló ,,rendfenntartó" jobboldalisággal, sem a gazdasági modernizálás szükségességéből kiinduló áramlattal nem találkozunk. Kézenfekvő viszont, ha arra gondolunk, hogy a rexista mozgalom kezdetben közelebb állt Maurras tanításaihoz, mint a legtöbb francia fasiszta ideológia. A rexisták Maurrast olvastak, eleinte hangsúlyozottan katolikusok voltak, és lojálisak maradtak a királysággal szemben. Ugyanakkor azonban már nem léptek fel arisztokratikusan, hanem a ,,kisember"-t s különösképpen a vidéki kisembert védelmezték. E vonásaik miatt vita is alakult ki arról, hogy vajon a belga mozgalomnak volt-e egyáltalán olyan szakasza, amelyben kétségek nélkül fasisztának tekinthető.[104] Véleményünk szerint a rexista ideológia végül elérte a fasizmus szintjét, még ha a sok különleges fasizmusfajta között maga is különlegeset képviselt. Tekintettel arra, hogy ez a fasiszta szakasz mindenképpen 1936 utánra esett, azt a kérdést, hogy vajon a rexisták esetében önfejlődésről lehet e beszélni, vagy a külső hatásoknak volt-e nagyobb szerepük ebben, nem látjuk érdemleges kérdésnek. Az adott nemzetközi körülmények között a tiszta önfejlődés lehetősége ugyanis ab ovo ki volt zárva, az viszont, hogy e külső feltételek nélkül mivé alakul a rexista csoport (alakul-e egyáltalán valamivé), történetileg nem vizsgálható.

A rexista mozgalomnak a megszállás előtt nem volt kapcsolata a nácikkal. A német szervek – a külügyi dokumentumok szerint – a rexista mozgalom hatását károsnak tekintették saját szempontjukból, mert az általuk támogatott flamand nemzetiszocialista csoportoknak, többek között az ekkoriban nagy figyelemmel kísért Verdinasonak és a német Heimatbundnak csinált konkurenciát.[105]

Tény mindenesetre, hogy a Rex kiadóvállalat fiatal igazgatója néhány, még nálánál is fiatalabb társával együtt a lapalapítástól a mozgalom- és pártszervezésig és a maurrasista radikális (katolikus keresztény) konzervativizmustól a tekintélyállamig jutott el, bár – ez is igaz – soha nem beszélt a parlament teljes felszámolásáról.[106] Degrelle és barátai magatartásukban eleinte nonkonformisták, azt is mondhatnók, avantgárdisták voltak, s láthatóan ambícióik közé tartozott a jó öreg burzsoák megbotránkoztatása. Ugyanakkor az ugyancsak öreg vidéki erkölcsöket, a patriarchális falusi társadalmat, a kézműves és paraszti idilli szokásokat szerették volna megőrizni a monarchiával együtt. Mégis kezdték fasiszta módra köszönteni egymást, szavaltak a munkásérdekről, sőt megkísérelték a munkások megszervezését is.[107]

A rexisták vezető csoportja városi értelmiségi fiatalokból állt, és az 1936-os választások alapján feltételezhető, hogy ugyancsak városi középrétegbeliek szavaztak rá elsősorban, míg a falu az agrárígéretek ellenére nagyrészt közömbös maradt.[108]

A rexisták az 1936-os választásokon első próbálkozásra jelentős sikert arattak, 11,5%-os szavazati arányukkal 21 mandátumhoz jutottak. Ezt követően viszont kiderült, hogy a honi problémákról tulajdonképpen nincs mondanivalójuk. Hangsúlyozták, hogy amennyiben Belgiumban a fasizmus valaha győz, az nem lesz olasz fasiszta, sem náci, nem lesz agrárfasizmus, mint a spanyol, sem klerikális, mint Ausztriában. Nem lesz továbbá az ezredesek mozgalma, mint Lengyelországban, sem a volt bajtársi szövetségek mozgalma, mint Franciaországban. Belga lesz. Miben áll majd a belga jelleg, erre a kérdésre a Rexnek nem volt válasza.

Időközben a válság pszichológiai hatása csökkent, a politikai szféra válsága pedig – legalábbis felszínesen – elcsitult, s a rexista mozgalom apályba jutott. Kiderült, hogy amikor a hangulat nem viszi hullámain, a rexista vezetőség nem tud sem szervezni, sem politizálni. Az 1937-es részleges választásokon Degrelle megbukott, 1938-ban pedig a Rex a kamarában 21 helyéből mindössze 4-et tartott meg.

A német megszállás idején világossá vált, hogy a belga fasizmusra a náciknak nincs szükségük.[109] A megszállók a Benelux térségben a „germán", vagyis a flamand és holland náci csoportokra számítottak, s a vallon elemet nem kívánták erősíteni. Degrelle nem kapta meg azt az iskoláztatást, amit Quisling, s ez – tegyük hozzá – nem rajta múlt. Miután ugyanis szerencsésen túlélte azokat a megpróbáltatásokat, amelyeken a német támadás után elrendelt letartóztatása, a francia államhatósági szerveknek való átadása miatt volt kitéve addig, amíg a vichyi rezsimnek módja és alkalma volt szabadságát visszaadni, Degrelle tulajdonképpen mindent elkövetett, hogy a megszállók kedvébe járjon és betölthesse azt a szerepet, amit szerencsésebb etnikumból született homológjai Norvégiában, Hollandiában stb. betöltöttek. A nácik azonban nem honorálták ambícióit. A Légion Wallonie tisztjeként minden rangot és kitüntetést megkapott, de semmit ezen felül.[110]

Sokkal nagyobb érdeklődésre tarthatott számot a németeknél két flamand szervezet, a Vlaamsch National Verbond (Flamand Nemzeti Szövetség)[111] és a már említett Verdinaso (Dinaso rövidítését is használták). A Staf Decleroq vezette VNV flamand nacionalista programjával jóval a Rex előtt jelentkezett a politikai életben; a háború végén keletkezett Frontpartijból nőtt ki. Az úgynevezett frontisták eredeti programja a flamand nyelvhasználat elismertetése volt, de ez egyre bővült az idők folyamán egyéb nemzeti jogok követelésével. A párt már 1921-ben bejutott a parlamentbe, és 1932-ben közel 6%-os választási eredménnyel 8, 1936-ban több mint 7%-kal 16 mandátumot szerzett. 1937. április 10-én a Rex és a VNV egyezményt kötött, az ekkor kilátásba helyezett teljes fúzió azonban a későbbiekben elmaradt. Az aktivistáknak vagy frontistáknak is nevezett flamand nacionalisták végül is túlságosan konzervatívak maradtak, sem a faji, sem ezen belül a zsidókérdést nem vetették fel „eléggé radikálisan". Jellemző, hogy a Verdinaso vezetője, Joris van Severen demokraták és zsidók vezette szervezetnek aposztrofálta a VNV-t.

Minden bizonnyal éppen a VNV konzervativizmusával való elégedetlensége vezette Severent abban is, hogy ettől a párttól, amelynek pedig képviselője volt, megváljon, és 1927-ben lábra állítsa saját szervezetét.[112] Severen mélyen csalódott, rezignált, sőt elkeseredett ember volt. Mint 1925-ben egy barátjának írta, antidemokrata és tradicionalista, borzad minden rendetlenségtől és minden humanitarizmustól, elkeseredett ellensége a szocializmusnak és a kommunizmusnak. Egyedül a katolicizmus és a flamand nacionalizmus ad értelmet az életének. Severen 1926-ban Gentben hirdette meg programját. Ennek lényege a fasiszta tekintélyállam összeegyeztetése volt az orosz forradalom „népi energiájával". Harcot hirdetett a marxizmus és a „fajidegen" befolyások ellen. Az államot korporatív alapokon akarta megszervezni. Ez a program egyelőre nem nagyon vonzott híveket, úgyhogy maga a szervezet Verbond van Dietsche National Solidaristen (Thiois nemzeti szolidaristák szövetsége) néven csak 1931-ben alakult meg hivatalosan, s ekkor készült el úgynevezett chartája is. A thiois ősnép, aktuálisan a holland és flamand népek lakta területeket egy birodalomban akarta látni, de úgy, hogy abból az elfranciásodott vidékek se maradjanak ki. A birodalom a mai Benelux területén kívül Észak-Franciaországra is kiterjedt volna, s a valahai búrok nevében lettek volna gyarmati területi követelései Dél-Afrikában. Az emberiséget Severen két részre osztotta: a tömegre s a vezető elitre. Az elit, az arisztokrácia s ennek legkiválóbb tagjai, a zsenik egy bizonyos ponton túl mindent megengedhetnek maguknak. A tisztesség azonos a nemességgel.

A Verdinaso bizonyos jelentőségre 1933-tól kezdve tett szert. Thielt-ben tartott pártnapján óriási tömeg jelent meg, a szervezet tagsága kb. 3000 főre emelkedett, s mintegy 700 főre rúgott fegyveres, SA-szerű alakulata. A sikeres gyűlés után a tagság hirtelen emelkedni kezdett, s novemberben már 4000 körül mozgott. Severen ún. Dinaso-szakszervezeteket is létrehozott, működött már a Jungdinaso, és a szervezetnek 22 központja, úgynevezett zöld háza volt. Az általa kezdeményezett szakszervezeti mozgalom azonban súlyos kudarcot szenvedett, amikor a munkanélküli-biztosítást tagjaira nem sikerült kiterjesztenie, s ez Nyugat-Flandriában mintegy 1500 tagot érintett az összesen 5000-ből. Újabb csapás volt a mozgalom számára a kormány azon rendelete, amely megszüntette az egyenruha-viselést és a fegyvertartási jogot. Mindezek ellenére az 1935. augusztusi nyilvános gyűlésen hozzávetőleg 6–8000 ember jelent meg. A nagygyűlés fegyelme, külső képe, ceremóniája még a német szíveket is megdobogtatta, s a nácik mind a jelszavakkal, mind az új programmal a legmesszebbmenőkig elégedettek voltak. „Szerves" államképletet képvisel, a „népközösség" talaján áll – mondták Severenről és mozgalmáról. A német követség jelentése szerint a megjelentek főként kispolgárok és munkások voltak.

Severennek azonban volt egy nagy hibája is német szempontból: nem akarta eltűrni, hogy a németek dirigáljanak neki.[113] A háború kirobbanása után Belgium teljes semlegessége mellett szállt síkra, és 1939 elején meghirdetett új programjának a tengelyében már a németellenes védelem állt. Fasizmusból és nácizmusból összegyúrt ideológiája ellenállási fasizmussá avanzsált, anélkül azonban, hogy ez a thiois állam nagyságáról szőtt fantazmagóriákat bármiben is csorbította volna. A fő cél ekkor már a terület védelme és a közös (kollektív) biztonság megszervezése lett. Választani – mondotta ekkor – már csak a megszállás és a védelemre képes hatalom megszervezése között lehetséges. Ennek érdekében továbbra is elengedhetetlennek tartotta a pártrendszer felszámolását. S mivel saját mozgalmára nem számíthatott, s láthatóan a puccsszisztémától amúgy is idegenkedett, Severen a valóságban a hadseregre próbált támaszkodni, s azt remélte, hogy a király majd követi a hadsereg döntését. Ezért a németellenes honvédelem jegyében tulajdonképpen a királyi diktatúrát hirdette meg.

Mindhiába. A nácizmus képviselője végül azt a bejelentett szándékát sem valósíthatta meg, hogy akár Belgium, akár Hollandia német megtámadása esetén egyszerű katonaként hadba száll, mert a német támadás megindulása napján, 1940. május 10-én letartóztatták, Franciaországba szállították, és néhány nap múlva 20 társával együtt egy francia osztag kivégezte. A sors iróniája: 1941-ben a Verdinaso-t a német hatóságok mint a megszállással ellenséges szervezetet betiltották.

Az egyik „legvalódibb" náci ideológus azzal az alternatívával került szembe, amellyel a németet kivéve minden más fasizmus: saját „hatalma" német fennhatóság alatt, vagy az úgynevezett „népközösség" szuverenitásának képviselete, amire magát eredetileg elkötelezte. Az utóbbit választotta, s ezzel a kollaborálást elkerülte. De meg kellett halnia. Severent a franciák talán tévedésből gyilkolták meg. Ha a nácik kezébe kerül, ők feltehetően nem tévesen ugyanezt tették volna vele. A Verdinaso története azonban mint epizód, Severen élete és halála mint a fasizmus útjaira került egyén sajátos sorsa emlékezetes. A Verdinaso sohasem vált olyan erővé, amely a történelemformálásra igényt tarthatott volna. Nemcsak a „thiois ősnép" összes vélt leszármazottait, de a flamandokat sem tudta tömegesen magával ragadni. A fantasztikus nagyhatalmi terv túlságosan nagyvonalú volt egy nemzeti kisebbség számára, amely a valóságban jogkiterjesztést és bizonyos kedvezményeket akart csupán. A németellenes nemzeti védelmet pedig ugyan ki bízta volna egy olyan pártra, amely a nácikhoz hasonló államot akart szervezni és az ő fajideológiájukat majmolta?

A nácikat nem érte ilyen csalódás másik németalföldi emberükkel, Adrian Anton Musserttel.[114] Hollandiát az I. világháború érintetlenül hagyta, a belpolitikában legalább 100 éve semmi igazán említésre méltó nem történt, szélsőbaloldali forradalmi mozgalom a polgári társadalmat nem fenyegette, az ország lakosságának kulturális átlagszínvonala, tanultsága, egyszersmind toleranciája a hosszú tengeri, kereskedelmi és iparos múlt hatására magas volt, és a viszonylag nagyszámú zsidó lakossal szemben faji antiszemitizmus nem fejlődött ki. Mégis, azok a gazdasági problémák, amelyekkel a holland kapitalizmus a gazdasági válság idején találkozott, még ebben az országban is elegendőeknek bizonyultak a nacionalizmus elburjánzására. A gazdasági világválság idején sorra-rendre alakultak nacionalista pártok, amelyek az olasz fasizmust vagy a nácizmust vették mintának.[115] A sok apró szervezet közül végeredményben kettő szilárdult meg: a Verbond voor National Herstelt (Nemzeti Újjáépítés Szervezete) a volt vezérkari főnök, Snyders tábornok vezetése alatt és az 1931. december 14-én létesült National-Socialistische Beweging in Holland (NSB). Snyders tábornok és a VNH parlamenti képviselőjének, Westermann-nak platformja nem volt teljesen világos, mert tekintélyállamot követelt ugyan, de bizonytalanságban maradt ennek mérve és formája, nacionalista volt ugyan, de a faji kérdést nem feszegette. Végül ez a szervezet felbomlott, és tagságának jó része az NSB-hez csatlakozott. Az NSB Utrechtben rendezte be székhelyét, itt hozta létre saját barna házát, s itt adta ki lapját, a Volk en Vaterlandot is.

Az NSB vezetője, Mussert mérnökember volt, s úgy tűnik, hogy amíg fejét a politikának nem adta, kitűnő a szakmájában. Technikuspontossággal próbált pártot s majd egyszer államot szervezni. Nagy igyekezettel fogott hozzá a mindent átfogó és minden kérdésre kiterjedő program kidolgozásához és kidolgoztatásához, de végeredményben a problémák felvetéséig és a liberalizmus feletti bírálatig jutott csak el. Minden további kérdésben vagy a koncepció hiánya, vagy a holland társadalom természetéből fakadó fékezők miatt a 30-as évek derekán felemás megoldásokra jutott. Mussert és tanácsadói mindenesetre az ország gazdasági nehézségeiből indultak ki, s arra a megállapításra jutottak, hogy a liberalizmus végzett önmagával. Ezen változtatni nem lehet, mert a társadalmi viszonyok a dolgok természetében rejlő szilárd törvények eredményei. Ennek megfelel – amint ebben Marx nem tévedett –, hogy a 3. rend helyét az irányításban a 4. foglalja el. A jövő a dolgozóé, a munkásé. A növekedési processzust feltartóztatni nem lehet. Választás a világ számára csak abban adódik, hogy ez a változás kommunista vagy nemzetiszocialista módon megy-e végbe. Az NSB szemében nem volt kétséges, hogy egész Európa az utóbbi utat választja majd. Problémát az okozott, hogy jóllehet a párt keretében több gazdasági szakember is fáradozott a nemzetmentő gazdasági program kidolgozásán, ebből az erőfeszítésből összefüggő koncepció nem született. Olyan gazdasági gondolatok merültek fel, amelyeket másutt mások – egyes szociáldemokrata áramlatok például – ebben az időben már jóval túlhaladtak. Az NSB-programokban a következő javaslatok nyomaira bukkanhatunk: munkanélküli-segély helyett lakóházépítés (olasz és amerikai példa nyomán), a munkanélküliek kötelező alkalmaztatása azokban a gazdasági ágakban, ahol nincs munkanélküliség, a magas közhivatali fizetések csökkentése, a kettős állások megszüntetése, a nők kivonása a termelőmunkából és házi tevékenységre, valamint gyermekszülésre korlátozása. Mussert szólt egyébként a ,,környezetvédelem''-ről is.

Nem kétséges, hogy ez a program az irányított kapitalizmus felé mutatott, de az sem, hogy meglehetősen hiányos, illetve részben konzervatív maradt. Semmiképpen sem indokolta azt az optimizmust, amiről az NSB-vezérek tanúságot tettek, amikor üdvös és nemzetmentő hatását hangsúlyozták, s amikor ettől az egész modern kori pesszimizmus megszüntét várták. Igaz, hogy az utóbbi fejleményben egyéb tényezőknek, nevezetesen a pártrendszer kiirtásának, a kommunizmus eltüntetésének, a germán nemzeti tudat kifejlesztésének is szerepe kellett volna hogy legyen. Vajon Mussertet a holland közgondolkodás fékező hatása mennyire befolyásolta, nem tudjuk megállapítani. Kezdetben mindenesetre a náci „radikalizmust" meg sem közelítette. Nem tehette meg, hogy a népközösség gondolatát kiegészítse az általános antiszemitizmussal, mert világos volt, hogy ezzel a holland átlagpolgár szemében nemcsak nevetségessé, de veszedelmessé is tenné magát, tekintettel azokra a nemzetközi kereskedelmi érdekekre, amelyek ebben az országban a (nem kis mértékben zsidó) nemzetközi kereskedelmi tőkéhez fűződtek. Ezért Mussert hangsúlyozottan különbséget tett a holland érzelmű és a cionista, de Hollandia érdekeit nem károsító zsidók javára, és csak az új zsidó emigráció ellen lépett fel. Ugyancsak a kereskedelmi érdekek tették lehetetlenné, hogy szovjetellenes uszítással lépjen fel. E téren az óvatosság odáig terjedt, hogy kijelentése szerint a kereskedelmi kapcsolatokat a bolsevizmusról kialakított álláspontja nem érinti, s annál is kevésbé, mert a kommunizmus veszélye nem múlik el azáltal, ha a Szovjetunióval a kereskedelmi kapcsolatokat beszüntetik. Mussert egyébként egyelőre nem akart tábort választani Európában. Dicsérte mind az olasz fasizmust, mind a nácizmust, de azt sem mulasztotta el, hogy Franciaországról elismerő szavakat hallasson. A belpolitikában is taktikusnak mutatkozott. Jól ismervén a holland nép vallásos érzékenységét, nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy bebizonyítsa a fajteória és a kereszténység egymást kiegészítő voltát, s főként hogy ellensúlyozza a német nácik által tett rossz hatást e tekintetben. Nem támadta, sőt dicsőítette a monarchiát, s láthatóan Mussolinihez hasonlóan egy korporatív állam Ducéjának szerepére pályázott.

Minden NSB-ülés a nemzeti himnusz eneklésével és a királynő éltetésével zárult. Az éltetők száma 1933-ban nem haladta meg a 700–800 főt. 1933 elején a pártnak 1000, októberben viszont már valamivel több mint 10 000,[116] 1934 elején pedig kb. 21 000 beiratkozott tagja volt. Lapjának, a Volk en Vaterlandnak példányszáma ugyanez alatt az idő alatt 6000-ről 50 000-re emelkedett, s a párt további hat lapot jelentetett meg vidéken. Több mint 300 helyi szervezete alakult, és a nagyobb városokban már 28 barna házzal rendelkezett. A pártszervek megítélése szerint a tagság nem kis részét munkások, valamint városi „kisemberek" alkották. Viszonylag kevés volt az értelmiségi – mondták a vezetők –, akik viszont szinte valamennyien azok voltak. Különösen forszírozta az NSB a munkások megnyerését a tisztviselő-tilalom miatt, aminek káros visszahatásától mindenesetre tartani kellett, mert a párt mintegy 3000 tisztviselő tagja kétségkívül nem hagyhatta el állását. Ugyanebben az időben megszervezte Mussert a Weer Afdeeling nevű fekete egyenruhás gárdáját, amelyet a kormány egyelőre nem tiltott be, mert a fegyverviselést nem lehetett a gárda esetében bebizonyítani. 1934 nyarán az NSB már 35 000 tagnál tartott.[117] Hetente mintegy 4–500 új tag iratkozott be, s a tagság 1935 végén, 1936 elején elérte csúcsát. Egyelőre e lendületet nem törték meg a holland nácizmus elleni kormány-, egyházi és baloldali fellépések.[118]

Az NSB vezetésén belül viszont nehézségek mutatkoztak. Mussert 1934 októberében látogatást tett Németországban. Távollétében a pártban ellentétek léptek fel, úgyhogy 4000 párttag el is hagyta a mozgalmat.[119] Ugyanakkor az NSB újabb rivális kapott a Zwart Front (Fekete Front) formájában, amit egy gazdag parasztszármazású kispapnövendék, Arnold Meijer hívott életre 1934 októberében azzal a céllal, hogy az NSB-t katolikus alapon opponálja. Ez a szervezet antiszemitizmusa és totális törekvései alapján nagyon is megfelelhetett volna a náciknak, ám ijesztő volt az a radikalizmus, amelyet – legalábbis programszerűen – a szociális kérdésekben képviselt. A Fekete Front emberei egyébként tetőtől talpig feketébe öltöztek.

Mussert Németországban is sok problémába ütközött. A kapcsolatot magasabb szinten nem vették fel vele, az egyenruhaviselést a NSB-tagoknak Németországban is megtiltották, a Stürmer állandó céltáblájául tűzte a mozgalmat, ahol a rohamosztagos ruhában zsidók bukkanhatnak fel és így tovább. Mussert szócsövei panaszkodtak is emiatt, és hangsúlyozták, hogy bezzeg Mussolini már 1934 folyamán fogadta Mussertet.[120] A nácik azonban egyelőre minderre nem reagáltak. Jellemző volt, hogy az 1935. március végén rendezett kongresszusra – amelyen számos náci és fasiszta párt képviselője jelen volt és fel is szólalt, s amelyre az NSDAP képviselőjét is meghívták – német küldött nem érkezett. A pártnapon 16000 fő jelent meg Amszterdamban, de a szám csak azért nem volt nagyobb, mert a polgármester többet nem engedélyezett. Mussert bejelentése szerint a párt tagsága ekkor 40000 főre rúgott. A kongresszus nevezetessége Coselschi tábornok, az olasz fasiszták küldöttjének felszólalása volt, akit egyébként a világfasizmus kérdésével foglalkozó misszió elnökévé választottak. Coselschi kijelentette többek között, hogy a fasizmus és a nácizmus között csillagtávnyi messzeség húzódik, mert az ,,univerzális fasizmus" nem ismeri a fajelméletet, s célja az, hogy együttműködjék minden osztállyal és minden fajjal.[121]

Az NSB első ízben 1935 áprilisában vett részt a tartományi választásokon, és 294000 szavazatot kapott.[122] Mussert a nagy hagyományos pártokba nem tört be, saját táborán kívül három törpepárt volt hívei mellett főleg olyan bizonytalan elemek szavaztak rá, akik hol ide, hol oda adták le szavazataikat.[123]

Mindenesetre Mussert számára a tartományi választás sikert hozott: 8%-ot és a tartományi közigazgatásban 39 helyet. Ezt követően érte el a párt sikerei csúcspontját. 1935 végén, 1936 elején a tagság megközelítette az 50000 főt. Ugyanakkor viszont baljós jelek kezdtek mutatkozni. 1936 elején a pártvezetés egy része távolodni kezdett Mussserttől, s elsősorban a szervezkedés ,,agyközpontja", az értelmiségi csoport hagyta el a pártot. Ez a folyamat megállíthatatlannak mutatkozott. Csúcspontját

1937-ben érte el, s általa az NSB jellege jelentősen megváltozott. Megváltozott összetétele, amennyiben mindinkább az alsóbb rétegek felé orientálódott, és ezt ideológiájában is hangsúlyozta. Ugyanakkor módosulni kezdett viszonya Németországhoz, s ez egyrészt már út volt a kollaboráláshoz, másrészt út az ideológia „radikalizálódásához". A német szervek – a külügyminisztérium, a belügyminisztérium, a propagandaminisztérium – vitája, amit a hollandiai német náci szervek jelentései és feljelentései is befolyásoltak, 1936 elejétől olyan ponton oldódott fel, amely az addigi német vonalnál Mussertre nézve kedvezőbb volt.[124]

Ekkor megszólalt azonban a holland episzkopátus. A májusban általa kibocsátott pásztorlevél elítélte a nemzetiszocializmust, s kijelentette, hogy aki e pártot Hollandiában „jelentős mérvben" támogatja, nem járulhat az oltáriszentséghez. Mussert rámutatott a különbségre a Vatikán és a holland egyház magatartása között. A pápa a kommunizmust, a holland episzkopátus az NSB-t ítéli el – hangsúlyozta. Az episzkopátus lelkiismereti válságot idéz elő híveiben, amit pedig ő és az NSB mindig elkerült. Válaszként Mussert gyorsan újabb pártgyűlést szervezett, nem kis sikerrel.

A katolikus támadás visszaverése után Mussert elfojtotta saját értelmiségi csoportjának lázadását. Ő maradt a vezető és a helyzet ura. Ettől az időtől kezdve rohamosan fejlődtek német szimpátiái, s tiltakozása a vádak ellen, amelyek szerint idegen pénzeket vett volna fel, már nem hangzottak túlságosan meggyőzően. Már nemcsak náci államról beszélt, de tónusa egyre élesebb lett a zsidókérdésben is. Kijelentette, hogy Hollandiát a zsidók jármától ugyanúgy meg kell szabadítani, amint Orániai Vilmos megszabadította egykor a spanyol igától.

Kétéves szünet után Mussert 1938 júniusában, tehát már az Anschluss végrehajtása után rendezett új pártnapot. Ezen a megjelentek száma 70–80 000 fő volt, sokkal több, mint valaha, s a közönség körében állítólag minden korábbinál nagyobb százalékban voltak képviselve munkások és parasztok. Az utóbbiak a katolikus táborból érkeztek. Tagállományát egyébként az NSB a Wehrmacht nyugati támadása idejéig a csúcsponthoz képest kis veszteséggel őrizte meg, legalábbis Mussert 1940. május 21-én a német külügyminisztérium vele hivatalosan tárgyaló kiküldöttjét, Luthert arról tájékoztatta, hogy a pártnak 40000 beiratkozott tagja van, s mintegy 200000 szimpatizánsra számíthat.[125] Mussert mindenesetre ezen az alapon azt kérte, hogy az új, megszállás alatt létesítendő kormányban pártja két jelentős helyet kapjon.[126] Luthernek Mussert kifejtette Nagy-Hollandia-koncepcióját, ami kb. azonos volt Severen thiois államával, s késznek nyilatkozott arra, hogy Németországgal gazdasági, politikai és kulturális szempontból a legszorosabb kapcsolatra lépjen.[127] Mussert kijelentette, hogy Seyss-Inquart hollandiai kiküldetését csak interregnumnak véli (így is volt), egy új kormány megalakításáról viszont helyette inkább a német külügyminiszterrel vagy a Führerrel szeretne tárgyalni. Luther javaslatára Ribbentrop fogadta is őt. Így lépett Mussert Quisling útjára, s járta végig a kollaborálás különféle fázisait az összeomlásig és a háború utáni ítélethozatalig.

Az NSB-mozgalom jelentősebb volt és szilárdabbnak bizonyult, mint akár a norvég, akár a belga mozgalom, de politikai áttörést ennek sem sikerült végrehajtania. Relatív sikerében a gazdasági válság párban hatott azzal a politikai ténnyel, hogy a polgári liberalizmus a válsággal szemben tehetetlennek bizonyult, s az NSB több összeomlott apró párt szavazóit elhódíthatta. További terjeszkedésének viszont gátat vetett az a körülmény, hogy a katolikusok és a szocialista párt társadalmi bázisa, ha nem is növekedett, legalább szilárdan kitartott, majd a válság gazdasági és társadalmi hatása visszahúzódott.

Svájcban az 1930-as évek elején nyolc olyan fasiszta, náci és prefasiszta szervezetet tartottak számon, amelyek valamennyire figyelmet érdemeltek. Ezek egy része közvetlenül a háború után keletkezett, s kiváltója az az izgalom volt, amelyet a Németországban, Ausztriában és Olaszországban zajló események s a bolsevizálódástól való rettegés idézett elő. Ebben az időben a különféle honvédő és rendfenntartó osztagok jelentős pénzeket is kaptak. A későbbiek folyamán a szervezkedés a három etnikum keretében legalább ugyanennyi minta szerint folyt. A német ajkú lakosság szervezetei legközelebb természetesen a náci szervezetekhez érezték magukat, és azt vették modellnek, de alakult olasz stílusú fasiszta mozgalom is, sőt volt francia hatás alatt álló szervezet is. Ezeknek a csoportocskáknak semmi esélyük nem volt az egyesülésre, sem a felnövekedésre. Valamicskét mind a náci propagandaminisztérium, mind az olaszok pénzelték őket, de túlságosan nagy figyelmet nem szenteltek nekik, mert meg voltak győződve arról, hogy a fasizmus Svájcban komoly üggyé nem tud válni. Ez valóban nem is történt meg, ami azonban természetesen nem lenne akadálya a szélesebb alapokra helyezett vizsgálódásnak.[128] Minden további leírástól azért tekintünk el, mert a szervezetek mondanivalónkhoz nem szolgáltatnak lényeges motívumot. Ha voltak a világon fasiszta szervezetek, amelyek a szó minden értelmében: nemzeti, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt feleslegesek maradtak, és minden csűrés-csavarás ellenére sem tudtak semmiféle mozgósító ideát kitermelni, úgy azok a svájciak voltak. Egy német jelentéstevő egyenesen odáig ment e szervezetek alaptalanságának vázolásában, hogy létüket és fennmaradásukat kizárólag a nekik juttatott pénzösszegekkel és az országon belül éppen a zsidó bankárok és szabadkőműves körök támogatásával magyarázta.

Hasonlóképpen megalapozatlanok voltak a fasiszta szervezkedések Angliában az 1920-as években. A középréteg politikai átorientálódása ebben az országban a liberalizmus csődjét egészen más formában tükrözte, mint a kontinensen. A Liberális Párt összezsugorodása után a Labour Party vette fel a középrétegek legnagyobb részét, s a parlamenti kétpártrendszer így helyreállt. A jobboldali radikalizálódásra nem mutatkozott ezekben az években semmiféle lényeges ok. Ennek ellenére maroknyi csoportok, melyeknek tulajdonképpen a konzervatívoknál lett volna a helyük - vidéki birtokosok, közép- és részben vidéki kistőkések, néhány nyugalmazott katonatiszt, egyházi személyiség - a kor hatására mégis kísérletezett a fasizmus adaptálásával. 1923-ban Miss Linton-Orman hozza létre Mussolini sikerétől inspirálva a „British Fascists" nevű exkluzív reakciós csoportot, majd 1929-ben Arnold Leese az „Imperial Fascist League"-et. Sem az egyik, sem a másik csoportocska nem zavart sok vizet.

A gazdasági válság következtében a helyzet némileg megváltozott. Anglia súlyos nehézségekkel nézett szembe, és a legkomolyabb formában felmerült a gazdasági reform kérdése, ami viszont politikai válságot vont maga után. E két válságfolyamathoz kapcsolódott Sir Oswald Mosley, amikor saját fasiszta szervezkedését útjára indította.[129]

Mosley gazdaságreformátori, mondhatnók ismét, modernizálási koncepcióból indult ki, s minthogy ezzel az elgondolással a brit parlamentarizmus és a Munkás Párt keretei között gátakba ütközött, arra a következtetésre jutott, hogy a végrehajtásra csak tekintélyállam vállalkozhat. Mint láthatjuk, ez a gondolatmenet távolról sem volt sem egyéni, sem különleges, a nyugat-európai fasiszta mozgalmak vezetői közül többen járták meg ugyanezt az utat. Mosley előbb a New Partyt hozta létre, majd 1932-ben szervezete felvette a British Union of Fascists nevet. A New Party még nem volt fasiszta, tagjainak javát Mosley korábbi parlamenti csoportja, az úgynevezett Birmingham-Groop alkotta. Tagjait – részben birtokosokat, részben disszidens labouristákat – elsősorban a gazdasági program egyesítette. A Birmingham-Groop és a párt eredeti értelmiségi tagjai azonban még 1931-ben kiváltak, Mosley pedig 1932-i olaszországi útja után, amelynek során Mussolini is fogadta, végleg döntött irányvételéről, s új pártját, a British Union of Fascistset már az olaszországi tapasztalatok szellemében szervezte. 1933-ban újabb vizitet tett Olaszországban. Miután a nácizmus Németországban hatalomra jutott, érdeklődését Mosley szemmel láthatóan kiterjesztette erre a formátumra is, s amint a német anyagból kiderül,[130] a nácizmus mind jobban magával ragadta. Kapcsolatot teremtett egy német kiadóval. Propagandafőnöke rendszeresen levelezett a német fordítóval, a kiadó viszont a leveleket bemutatta a német kormányszerveknek, amelyek így elég jól értesültek Mosleynek azon „titkos gondolatairól", amelyeket kétségkívül tudtukra akart adni. A nyilvánosság előtt tett kijelentései mellett, amelyek ugyanis távolról sem voltak 100%-osan náci veretűek, a német szervek minduntalan azt hallhatták, amit Mosley felfogása szerint hallani szerettek volna, nevezetesen, hogy az óvatosság csak a politikai taktika része.

Chelsee-ben a „vezér" létrehozta főhadiszállását, a fekete házat. Első nagy meetingjét 1934. április 22-én tartotta meg az Albert Hallban közel 10 000 hallgató előtt. Kifejtette, hogy a fasiszta politikára a modern kor gazdasági tényei miatt van múlhatatlan szükség, mert a káoszt csak egy cselekvő politikát folytató kormány képes megszüntetni. Ez nem jelent tirannizmust – hangoztatta –, csupán a parlamentarizmus korlátozását, s átmenetileg azt a szükségességet, hogy a parlament a kormánynak teljhatalmat adjon. A fasiszta kormányok egymás között nem fognak háborút vívni, mert tudják, hogy ez csak a kommunizmus győzelmét jelenthetné – mondta. Ez a másik ok, ami miatt Angliát fasizálni kell, s ez természetes módon magába foglalja a Németországgal való szoros együttműködést. Mivel emellett

Mosley a fegyverkezést és különösképpen a légiflotta kiépítését is szorgalmazta, nem sok kétséget hagyott aziránt, hogy háborúval is számolt, csak éppen nem Németország ellen, hanem Németországgal szövetségben a Szovjetunió ellen.[131] Ennek ellenére a németek londoni bizalmi embere Mosleyvel szemben tartózkodásra intett. Részben mert nehezen bízott a fasizmus tartós angliai sikerében, részben mert úgy vélte, hogy Mosley csak az állam kérdését veti fel, és távol áll attól, hogy a Volksgemeinschaft gondolatát - lévén angol - egyáltalán megértse. Fasizmusa tehát olasz és nem náci német típusú. Amikor a zsidók ellen egyáltalán fellép, annak gazdasági és nem faji motívumai vannak. Ez feltehetően megfelelt a tényeknek, de az angol közönséget nem gátolta abban, hogy amint az antiszemitizmus a mozgalomban - bármi címen is - növekedett, magát egyre jobban elhatárolja tőle. Valószínűnek látszik, hogy a BUF 1934 első felében járt fejlődése csúcsán. Tagsága ebben az időben feltehetőleg 17000 fő körül lehetett (a becslések 5000 és 35000 között változnak).[132] Ezt követően azonban a mozgalom hanyatlásnak indult, s ez párban járt a gazdasági válság alakulásával. 1934. szeptember 12-én olyan eseményre került sor, ami hosszú időre eltemette a BUF komolyságát a német érdeklődéssel együtt. Mosley újabb nagygyűlést és egyúttal felvonulást rendezett. A fasiszta felvonulók száma nem haladta meg a 2500-3000 főt. Arra hivatkozva, hogy ugyanabban az időpontban a kommunisták is felvonulást jelentettek be a Hyde-parkban, a rendőrség 6000 fős kisebb hadsereget vonultatott ki, hogy a két csoportot egymástól elválassza. Mivel ráadásul egy repülőgép is a lehető legalacsonyabban keringett a tüntetők feje felett, a szónokok beszédéből semmit sem lehetett hallani. A nézőközönség csalódva vagy nevetgélve távozott a dicstelen színhelyről. Hasonló jelenet ismétlődött meg október 3-án Manchesterben, s ráadásul ebben az időben a brit sajtó a fasiszta megmozdulásokat már agyonhallgatta. Maguk a BUF-vezetők a mozgalom jelentőségét ezt követően is hangsúlyozták, a látható jelek s többek között pl. az a tény, hogy a szervezet - apparátus híján - az 1935-ös választásokon fellépni sem mert, nem vallanak meggyőzően jelentősége mellett.

Angliában a válság elég gyorsan felszámolódott, a brit kormány elkezdte a gazdasági és birodalmi reformpolitikát. Mosley pedig lényegében véve elszigetelődött. Egy-egy gyűlésre még a továbbiakban is tudott közönséget vonzani, ez azonban inkább szólt a kuriózumnak, mint amennyire szervezett erőt fejezett volna ki. Mikor végre is 1935-ben Hitler Mosleyt fogadta, s a brit fasiszta vezérből náci vezér lett, ez csak ahhoz szolgált újabb adalékkal, hogy még jobban elszigetelje magát az angol középrétegek között. A jelentős értelmiségi csatlakozók, Joyce, Becket, majd A. K. Chesterton sorra elhagyták mozgalmát.

A brit mozgalom tagsági adatai nem állnak rendelkezésre, mert az 1940-ben lefoglalt anyag 2040-ig zár alatt marad.[133] Mégis erősen valószínűnek látszik, hogy a háború kitörése után, midőn 1940-ben Mosleyt és néhány társát internálták, egy jelentéktelen csoportocska vezetőségét tették hűvösre.[134]

AZ ÍR „KÉKINGESEK"

Tipikus válságterméknek mondható a Hadviseltek Szövetségéből (Army Camerades Association, ACA) alakult írországi National Guard[135] is, amely a volt rendőrfőnök, Hoin O'Duffy tábornok vezetése alatt 1933–1935 között rövid kétéves virágkort ért meg. Átmeneti sikerét elsősorban az exportnehézségekkel és az adókkal küszködő farmerek érdekeit védelmezve aratta; mozgalmát farmerek, a farmokon dolgozó bérmunkások, boltosok és bolti segédek mellett - vélhetően — elég nagy számban támogatták munkások is. Általánosságban véve sok volt a kékingesek között a volt katona. Mindemellett a mozgalom magához vonzott konzervatív tradicionalista elemeket, továbbá katolikus intellektueleket, akik a korporativizmus gondolatát vitték be a mozgalomba. A mozgalom hanyatlásához bizonyára hozzájárult belső megosztottsága, a valójában nem fasiszta, hanem konzervatív gondolkodású tagok (és vezetők) elég jelentős hányada, a kormányzati politika és egyéb tényezők, a legfontosabb szerepet azonban ebben alighanem az exportlehetőség javulása s a gazdasági válság visszavonulása játszotta.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A fasiszta mozgalmak áttekintése után lehetővé válik néhány megállapítás, ami most már nemcsak a regionális gazdasági és társadalmi struktúrával és e régiók egyéb – ideológiai és mentalitásbeli – sajátosságaival hozhatók kapcsolatba, hanem empírikus tapasztalatokra építhetők. Megállapítható mindenekelőtt, hogy a hatékony mozgalmak a peremvidék vegyes struktúrájú ipari-agrár és agrár-ipari övezetében keletkeztek, ott, ahol az elsődleges és a másodlagos társadalmi átszerkesztődés és marginalizálás egyaránt bázist biztosíthatott számukra. Úgy tűnik, hogy a mozgalmak radikalizmusa, illetve konzervativizmusa egyenesen aránylott e mozgalom bázisában fellelhető agrár, illetve ipari (falu, ill. város) arányhoz. A legradikálisabb mozgalmak olyan országokban léptek fel, amelyek kettős társadalmi struktúrájában az iparosodás abszolút vagy relatív értelemben magas szintet ért el, míg ennek hiányában a mozgalom konzervatív vonásai erősödtek, és többnyire szívesen társult vallásos vagy legalább formailag keresztény gondolatokkal (szervezetekkel) is. A fasiszta szervezkedés azonban csak azokban az államokban érhette el saját társadalmi befolyásának látható határait, amelyekben valódi polgári parlamentarizmus állt fenn. Ellenkező esetben ugyanis az esetleges katonai diktatúra a szervezkedést lehetetlenné tette, vagy az autoritatív állam nehezítette és egyúttal feleslegessé is tette. Abszolút összefüggés a fasiszta mozgalom számszerű nagysága és hatalmi esélye között már csak ebből az okból sem állítható fel. De facto a vegyes struktúrájú övezetben azt látjuk, hogy hatalomra jutott az erősen fejlett, széles tömegmozgalomra hagyatkozó náci és az inkább közepes nagyságrendűnek mondható olasz fasiszta csapatok élén álló olasz fasiszta elit. Ugyanakkor azonban lehető volt, hogy a nagy mértékben spontaneitást kifejező ÉME-mozgalom a társadalom felső rétegeinek szükséglete és saját politikai vezetés híján szétessen, másfelől viszont az is, hogy jelentéktelen fasiszta szervezetek részt vegyenek a hatalomban (Heimwehr), vagy hogy infiltrálják és eszmeileg hatást gyakoroljanak rá (Gömbös-féle fajvédők).

A döntően agrár, paraszti és egyúttal többé-kevésbé csonka társadalmak esetében a fasiszta mozgalom társadalmi bázisa átcsúszott a parasztságra, s abban a mértékben, amelyben autonóm mozgalomról beszélhetünk, ez kifejeződött az ideológiában is, részben azáltal, hogy az agrárérdekek abszolút prioritáshoz jutottak (míg a vegyes struktúrájú társadalmakban a fasiszta mozgalmat ebből a szempontból erősebb ambivalencia jellemezte), részben pedig úgy, hogy a fasiszta és a vallásos elemek nemcsak összebékülhettek, de szoros kapcsolatba juthattak egymással. E mozgalmak többségében a náci vagy a fasiszta princípiumok és szimbólumok voltaképpen felvettek, utánzatok; autentikusnak tekinthető azonban bennük a nacionalizmus abszolutizálása s a népre, a paraszti érdekekre hivatkozó etatizmus. E mozgalmak közül egynek sem volt lehetősége társadalmi bázisának kimerítésére, mert vagy eleve nem működött normális parlamentáris keretek között, vagy pedig egy a mozgalmon kívül álló erő szervezett – mintegy menetközben – olyan diktatúrát, amely a politikai polarizálódás folyamatát megakasztotta.

A peremvidéken az Ibér-félsziget kivételével a mozgalmak a háború utáni években keletkeztek, ami általánosságban a háborús élményekkel állt kapcsolatban. A gyökerek azonban csak ott hatoltak mélyre, ahol a háború következményei súlyos problémákat teremtettek, illetve csalódást és elégedetlenséget hagytak maguk után. Ha a háború utáni első hullám nem volt eléggé eredményes, a gazdasági válság megtette hatását, de ebben az övezetben alig találunk olyan szervezetet, amely a válság idején a semmiből bukkanna fel, és ne lenne szerves előzménye a háború utáni években. Valamennyi mozgalom közös vonása a peremvidéken, hogy a nemzeti érdekekből indult ki, és bizonyos gazdasági módosításokat, általában véve nem az ipari előrehaladás, hanem a status quo ante helyreállítása céljából a nemzeti érdeknek alárendelve vetett csak fel.

A kapitalizmus klasszikus vidékén néhány spekulatív és merőben utánzó törpe szervezkedési kísérletet nem számítva, jelentős fasiszta mozgalom csak a gazdasági válság idején, annak hatására keletkezett. Társadalmi bázisukra a válság okozta időszakos egzisztenciális problémakör, a másodlagos marginalizálódás hatása nyomta rá bélyegét. E mozgalmak vezetőinek nagy része a gazdasági modernizálás szükségességéből indult ki, és a centralizált nemzeti államot ebből a célból látta szükségesnek. Anélkül azonban, hogy ezenkívül más összefogó nemzeti célt megfogalmazhatott volna, hacsak nem a status quo védelmét. A gazdasági válság azonban előbb vagy utóbb elvonult, a gazdaság irányításához pedig kisebb vagy nagyobb mértékben minden várakozással ellentétben a parlamentáris állam hozzáfogott. Így kiderült, hogy a liberális gazdaságpolitika és a liberális politika nem lépett felbonthatatlan házasságra. Megszűnt tehát e mozgalmak létértelme, s többnyire vissza is zuhantak a jelentéktelenség szintjére. A háború idején néhány közülük meglehetősen dicstelen utóéletet élt meg a náci megszállók által gyakorolt mesterséges táplálás eredményeként.

Mindegyik esetre vonatkozik, hogy a fasizmus sikere egyenesen arányosnak mutatkozott a gazdasági nehézségek s az úgynevezett nemzeti problémák nagyságával, továbbá a hagyományos pártokba és a fennálló államhatalomba vetett bizalom megingásával. Végül: a mozgalom sorsát annak szociális bázisa, a mozgalom nagysága önmagában véve – úgy látszik – egyetlen esetben sem döntötte el. Döntésre végül is a felső gazdasági és politikai szférában került sor.

V. A FASISZTA RENDSZER

DIKTATÚRATÍPUSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az emberi elme súlyos zavarba jut, midőn szembetalálkozik a 20. század könyvégetőivel, a modern kereszteslovagokkal s mindazzal, ami a fasiszta mozgalmakat jellemezte. De nem kisebb a zavar, ha a fasiszta rendszerek keletkezéséről kell nyilatkoznunk, vagyis arról a folyamatról, amelyben egy-egy társadalom vezető tényezői, csoportjai megtették azokat a lépéseket, amelyek egy fasiszta rendszer lehetőségéről hozott döntésként összegződtek, miközben többnyire egyikük sem volt tiszta tudatában annak, hogy mihez adta hozzájárulását.[1] Nehezíti a megítélést, hogy a döntések nem azonos csoportok által, nem azonos körülmények között és nem azonos helyzetekben születtek a különböző államokban. Azt jelenti ez, hogy a döntési folyamat formulájára nem lehetséges rámutatnunk, vagyis nem tudjuk egyetlen modellbe foglalni a fasiszta államrendszer megalapozását. Hasonló nehézségekbe ütközünk akkor is, ha a fasiszta rendszerek további belső és külső mozgását próbáljuk meghatározni, azaz, ha a fasiszta szisztéma működési elvét, törvényeit keressük. A „fasizmusgyanús" rendszerek között nagy különbségek voltak ebből a szempontból. Mutatkoznak ilyenek már akkor, ha csak a német és az olasz diktatúrát hasonlítjuk is össze, de még nagyobbak tünnek elő – mondjuk – a nácizmus és a Salazar vezette portugál állam összevetéséből. Nagy eltérésekre bukkanunk akkor is, ha a két világháború között fennállt diktatúrák totalitásának mérvét hasonlítjuk össze.

E dilemmák miatt a fasiszta diktatúrák körét sokkal nehezebb megvonni, mint a fasiszta mozgalmakét. Míg az utóbbiak rendszerint bemutatkoztak, az államrendszerek többet adtak sajátos nemzeti voltuk és önállóságuk igazolására, mint az egymás közötti rokonság bemutatására, s ezt annál könnyebben megtehették, mivel a fasiszta hatalmi szerkezetek valóban magukon viselték a nemzeti bélyeget.

Ilyen körülmények között könnyebb megmondani, hogy mi nem perdöntő a modern kori diktatúrák fasiszta minősítése szempontjából, mint azt, hogy melyek e minősítés megbízható kritériumai. Mindenekelőtt a totalitás például nem látszik mérvadó alapnak ahhoz, hogy a fasiszta-náci rendszereket elkülönítsük a többi államtól. A fasiszta típusú diktatúrák ugyanis, amíg egyáltalán fejlődtek, mind mozgásban voltak a nem totálistól a totális felé. Minthogy nem jut eszünkbe a Mussolini-rendszer nem totális szakaszától megvonni a fasiszta jelzőt, nem lenne logikus, ha egy másik - lényeges vonásokban hozzá hasonló - rendszer esetében ezt tennénk, mert valamilyen okból megrekedt egy közbülső, nem totális állomáson. Még kevésbé igazítanak el azok a jelenségek, amelyek a totalitás kifejlettségének vannak alárendelve, mint például az államforma, az állami funkciók kumulálásának foka és módja, a tömegtájékoztatás állami monopóliuma, az erőszakszervek mérete és működésének mikéntje stb. De még csak azt sem mondhatjuk, hogy a fasiszta diktatúrának feltétlenül a gyors evolúció a megkülönböztető sajátossága, tekintettel arra, hogy míg Németországban a diktatúra totálissá tételére: a parlament megszüntetésére, az egypártrendszer bevezetésére, a törvényhozó, végrehajtó, és igazságszolgáltató hatalom összevonására néhány hónap elegendő volt, ugyanez a folyamat Olaszországban éveket vett igénybe. A fent felsorolt kritériumok ugyanakkor nem szolgáltatnak bizonyítékot arra, hogy valóban fasiszta diktatúrával van dolgunk. Minden nehézség nélkül megtalálhatjuk ugyanis e jegyeket a hagyományosnak mondható királyi, katonai vagy kabinetdiktatúrákban is. S ha egy ilyen diktatúra ráadásul fasiszta keresztet rajzol a homlokára, úgy könnyen lehetnénk a megtévesztés áldozatai. Többnyire mégsem leszünk azok, mert eléggé jól meg tudjuk állapítani, hogy ezúttal a régi holmit akarják új csomagolásban eladni. A politikai totalitás tartalma végeredményben nem eléggé egyértelmű fogalom, nem eléggé mélyreható kritérium ahhoz, hogy egy államtípust meghatározhassunk általa. A totalitásnak többféle tartalma van. Több más között jellemző persze a fasizmusra is, csak nem mindig mint bevégzett tény, hanem úgy, mint tendencia. De önmagában a totális tendencia sem elegendő a meghatározáshoz.

Megszorító, elkülönítő jegyként felmerül a fasizmus jellegzetességeként néhány úgynevezett ,,modern" jelenség: a született vagy karizmatikus vezér, a tömegekre való hivatkozás, a ,,tömegdemokrácia", az egalitárius vonások és így tovább.[2] Ezekkel azonban az a probléma, hogy éppúgy nem szűkülnek le a fasizmus jelenségére, mint a totalitás, és hogy ugyanakkor autentikus fasiszta személyiségek nemcsak tartózkodtak az efféle ,,modernizmustól", de el is ítélték a nácik ez irányú buzgalmát, mert veszélyesnek, nevetségesnek vagy feleslegesnek tartották.

A nehézségek felsorolása után kíséreljük meg mégis a fasiszta diktatúra elhatárolását a korszakban fennálló többi diktatúrától. A proletárdiktatúrával szemben, tőle eltérően jellemezte például, hogy bár mélyen benne gyökerezett az adott társadalmi szerkezetben, működése lényegében mégis a politikai szférára korlátozódott, és nem nyúlt a társadalmi szerkezetet döntően meghatározó tulajdonviszonyokhoz. Ez a sajátosság a nácizmust, de minden fasizmust élesen elkülönített nemcsak a proletárdiktatúra orosz változatától, de mindenféle szocializmustól. Ebben minden fasiszta rezsim rokon a nácizmustól a francóizmusig, míg egyikük sem rokona a proletárdiktatúrának, függetlenül attól, hogy az egyik és másik a típus melyik változatát képviseli. Mindkettőnek elképzelhető nyitottabb és zártabb, lágyabb vagy keményebb formája, de ez semmit sem változtat azon, hogy az egyik a társadalmi együttélés és az individuális szféra tulajdoni alapjaihoz nem nyúl – s éppen ezért egalitárius törekvései csak korlátozottak és felületiek lehetnek –, míg a másik lényegét éppen ebben s a társadalom egész szerkezetének átalakításában lehet csak látnunk.

Elhatárolja a fasizmust viszont minden más diktatúrától, sőt minden más államtól sajátos, többé-kevésbé kerek ideológiája. Ez az ideológia mindig kollektivista (szemben a demokrácia individualizmusával) és mindig nemzeti (szemben a bolsevizmus internacionalista osztályszempontjával). Az ellenfelet mindig nemzetellenes közösségekben jelöli meg (a baloldal mellett idegen etnikumokban, más nemzetekben vagy fajokban), és a társadalom létértelmévé a nemzet védelmét, önkifejlődését, gyarapodását és expanzivitását avatja. Ezáltal mind az individuumot, mind a társadalmi közösséget biológiai magjára redukálja, vagyis őszintén feltárja saját civilizációellenes mivoltát. Negatív értelemben: a fasiszta ideológia nem általános boldogságideológia, nem humanista ideológia, nem az emberi fejlődés ideológiája. Ellenkezőleg, céljait „örök" természeti törvényekre, a történelem évmilliós sajátosságaira alapozza. Ha ez a vonás tartalmilag elkülöníti minden más ideológiától, elkülöníti még ezen felül működésének az az egyedülálló sajátossága is, hogy a fasiszta rendszert – mindaddig, amíg a „faji" vagy a nemzeti cél el nem veszett – saját ideológiája a legkevésbé sem feszélyezi, s lelepleződéstől nincs oka tartani. (Ez természetesen csak addig tarthat, amíg a jövőbe kivetített transzcendencia mává nem változik.) Éppen ezért a fasiszta ideológia nem manipulatív a szónak abban az értelmében, hogy törekvése a figyelemnek a valóságosról a látszólagosra terelése lenne. Manipulációja „csupán" abban áll, hogy egyrészt nem fedi fel teljesen ideologikus céljait, hanem csak azokat, amelyekre kedvező fogadtatást vár, másrészt pedig ahhoz a „biológiai" emberhez szól, aki a legkönnyebb úton a legtöbb előnyre akar szert tenni akár mások rovására is. Minden más ideológia, amely így vagy úgy fejlődésideológia, vagyis az emberi együttélés humanizálását, civilizálását érinti, alávetve marad a mindennapos kritika ilyen vagy olyan formájának.

Ahhoz, hogy a fasiszta ideológia érvényesülhessen az állam kereteiben, és hogy egyáltalán létrejöhessen a fasiszta hatalmi jelenség, elengedhetetlen feltétel, hogy a fasiszta vezető csoport megszerezze a hatalmat vagy bejusson a hatalom sáncai közé. (Megfontolásra méltó eset, ha egy ilyen csoport a hatalomra jelentős befolyást gyakorol.) Ekkor teheti meg a diktatúra saját motorjává a liberális-demokrata-szocialista-kommunista nemzetellenes baloldal elleni harcot, s céljává a ,,faji" vagy a nemzeti célt.

Kérdéses azonban, hogy a hatalom náci-fasiszta személyi és ideológiai motorja miként tud működni, és hogy meddig tud eljutni a hatalom kisajátításában és totalitásának megszervezésében. Ahhoz, hogy a hatalom a fasiszta diktatúra jellegét öltse, és hogy elkezdődjék vándorlása a totális fok felé, elengedhetetlen, hogy ez a kísérlet a társadalom számottevő vezető csoportjainak jóváhagyásával történjék, s hogy a diktatúra jelentős társadalmi visszhangra és támogatásra találjon. Mindaddig, amíg a rendszer nem éri el a totalitást, nem lehet meg társadalmi konszenzus nélkül, illetve nem válhat totálissá, ha nem kapja meg ehhez a társadalom vezető tényezőinek támogatását. Ez pedig megköveteli, hogy a politikai döntésben részt vevő társadalmi erők helyt adjanak a kísérletnek, s hogy amíg ezt egyáltalán megtehetnék, ne vonják meg bizalmukat a fasiszta vezetőktől. Megköveteli azt is, hogy ugyanabban az időszakaszban a diktatúra jelentős társadalmi tömegtámogatást is kapjon. Ha e két feltételt a fasiszta csoport nem képes biztosítani, úgy a rendszer megmarad katonai diktatúrának, királyi vagy kabinetdiktatúrának, esetleg olyan fasizáló kísérletnek, amely megakad, s nem vezet el a stabilitáshoz, még kevésbé a totalitáshoz.

Látszólag ellentmondás keletkezik, amikor egyszerre állítjuk, hogy a fasiszta rendszer és a fasiszta tömegmozgalom nem feltétlen összefüggés, fasiszta rendszer keletkezhet előzetes tömegmozgalom nélkül is, és hogy a fasiszta diktatúrának viszont létfeltétele a társadalmi konszenzus biztosítása. Az ellentmondás abban oldódik fel, hogy bizonyos esetekben megegyezés és támogatás szervezett mozgalmon kívül vagy nélkül is kialakulhat (pl. ellenforradalom vagy polgárháború folyamán). Vonatkozik ez egyébként a vezető személyére is, mert egy személyiség elismert, karizmatikus vezérré válhat anélkül is, hogy valaha mozgalmat szervezett vagy akár egyetlen tömeggyűlésen felszólalt volna. A tömegmozgalom előzetes létének vagy nem létének nagy szerepe lehet ezzel szemben a kialakuló fasiszta típus változatában, abban, hogy a fasiszta vezető csoport mekkora nyomást tud kifejteni a vele szemben álló széles társadalmi rétegekre és a tőle vonakodó vezető társadalmi csoportokra. Ez a tényező befolyásolhatja a hatalom jellegének kizárólagosságát, zártságának és totalitásának mérvét, a diktatúra kibontakozásának időtartamát, és mindez kisugárzik az ideológiára és propagandára is, amelyet a rendszer éltet. Különösen nagy jelentőségre juthat a fasiszta csoport rendelkezésére álló tömeg nagysága vagy annak hiánya akkor, ha a társadalom vezető csoportjai között jelentős mértékben vannak olyanok, amelyek nem látják szívesen a fasiszta kísérletet, akár azért, mert érdekeikkel ellenkezőnek vélik, akár mert feleslegesnek tartják.

A fenti megfontolásokat alapul véve az 1919 és 1944 között Európában létrejött diktatúrákat öt kategóriába soroljuk. Az elsőt a nácizmus és az olasz fasizmus alkotja. Mindkettőben megvalósult a tiszta fasiszta vezetés, mindkettő elérte a totalitás fokát, s mindkettő radikális és dinamikus volt. A második csoportba azokat a rendszereket soroljuk, amelyekben biztosítva volt egy fasiszta politikai csoport jelenléte, de a hatalmat ez a csoport nem tudta kisajátítani. Ilyennek véljük a spanyol, a portugál és – feltételesen, mert értelmezésének lehetőségéhez kételyek férnek – 1934–1936 között az osztrák keresztényszocialista–Heimwehr-rendszert. Ezek politikailag zárt rendszerek voltak, de mozgásukat nem jellemezte dinamizmus, ideológiájuk pedig konzervatív-fasiszta maradt. A diktatúrák harmadik típusának véljük a lengyel szanációs diktatúrát és a magyarországi Horthy-rezsimet. Ezekben a fasiszta csoport jelenléte, illetve hatása változó mértékű volt, magának a diktatúrának a keménysége fluktuált, korlátozottan bár, de mindkettőben érvényesült valamelyest a pluralizmus, teljes politikai zártsághoz egyikük sem jutott el. Mindkét rendszer meglehetősen statikus és konzervatív maradt. Negyedszer önálló kategóriaként kezeljük a balti és a balkáni diktatúrákat. Ezek a hagyományos abszolutista mintára keletkeztek, többnyire az országban egyébként létező fasiszta szervezetek mellőzésével vagy egyenesen ellenükben. Folyamodtak ugyan fasiszta vonások átvételéhez, de autochton fasiszta meghatározókat nehéz bennük kimutatni. Feltűnhet, hogy az osztályozásból kimaradt az 1940-es román hatalmi szisztéma. Ez azért történt, mert a Vasgárda és az Antonescu tábornok vezette katonai csoport rövid hatalmi együttélésére – véleményünk szerint – döntően külső okokból, a német követelés eredményeként került sor, még ha utóbb a németek hajlandóak voltak is elállni ettől. Ha joggal feltételezünk is ebben az esetben egy nem jelentéktelen előzetes társadalmi hajlamot a fasizmusra, ami egyébként több úgynevezett bábállam, így a magyar nyilas rendszer esetében is fennállt, mégis helyesebbnek látszik, ha a vaşgárdista epizódot már nem a belsőleg ,,keletkezett", hanem a kívülről ,,oktrojált" diktatúrákhoz, a bábállamokhoz soroljuk. A következők társaságában: Tiso ,,Szlovák Állama", Szálasi nyilas kormányzata, a Pavelić vezette Usztasa Állam, Quisling norvég és Mussert holland rendszere, valamint a Vichy-kormány. Ezzel az utóbbival a háború végéig fennállt diktatúrák ötödik válfaját jelöltük meg.

TISZTA FASISZTA HATALOM

NÁCIZMUS

A nácizmus és az olasz fasizmus között nemcsak a dinamizmus és a totalitás teremt kapcsolatot, de az is, hogy a náci és a fasiszta vezetők egyaránt támaszkodtak mozgalomra és önálló fegyveres erőre, egyformán a plurális demokráciával álltak szemben mint közvetlen ellenséggel, és nagyjából hasonló társadalmi vezető csoportoktól várták a hozzájárulást a hatalomba való bejutásukhoz.

A döntés folyamata

Mielőtt szemügyre vennénk a nácik előtt nyíló lehetőséget a hatalomba való bejutásra, még valamit jelezni tartozunk. Mindeddig a történelmileg kialakult struktúrában és a sajátos történelmi út során felhalmozódott szellemi hagyományokban láttuk a fasiszta hajlandóság alapját, és egy adott szituációt állítottunk előtérbe mint a fasiszta jelenségek kiváltóját. A fasiszta mozgalmakkal kapcsolatban hangsúlyoztuk, hogy ezek keletkezéséhez nem elegendő az úgynevezett modern tömeg megjelenése általában véve; a fasizmus olyan helyeken jelent meg, ahol a belső strukturális egyenlőtlenségeknek megfelelő különleges integrálatlan tömegek burjánoztak el a társadalom különben is gyengén rögzült pillérei között. Egy szituáció azonban csak arra alkalmas, hogy a struktúra súlyos torzulásait problémákként kimutassa, automatikusan azonban semmit sem old meg, s automatikusan a választ sem hordozza magában. A fasizmus mint egy társadalmi válsághelyzet politikai feloldási kísérlete egyetlen esetben sem indult útjára a dolgok általános menetében, észrevétlen, a politikai szféra addigi automatizmusát érintetlen hagyva. Erről a politikai kísérletről, egy vezető csoport uralomra lépéséről vagy a politikai uralomba való bevonásáról az adott helyen az adott pillanatban a *politikai szféra* döntött, vagyis a társadalmak egész sor vezető csoportjának, közelebbről: emberi főknek kellett e döntést meghozniuk. Más lenne a helyzet, ha azt mondhatnánk, hogy a fasiszták általában véve – vagy Németország esetében konkrétan a nácik – forradalmi erőszakot alkalmaztak. Ám a fasiszták és a nácik erőszakot csak az úgynevezett ellenséggel szemben vettek igénybe, míg a társadalom vezető csoportjainak többségét (a polgári baloldal politikai vezető csoportjainak kivételével gyakorlatilag mindet) nem tekintették ellenségnek, s e csoportokra csupán nyomást gyakoroltak, erőszakot azonban soha nem alkalmaztak velük szemben. Ez a jelenség szoros kapcsolatban állt azzal, hogy sem a nácizmus, sem a fasizmus nem irányult a tulajdonviszonyok és a társadalom alapvető tagoltságának szétverésére. A fasiszta tömeget a hatalom szempontjából döntő időszakban erőszakra mindig csak az ellenséggel szemben használták fel (sztrájkok letörésére, ellenforradalmi és polgárháborús feladatokra), a társadalom vezető csoportjaival szemben azonban legfeljebb csak nyomásra, és több esetben még erre a célra sem kellett igénybe venni.

A náci tömeg puszta léte Németországban sem volt viszont elegendő ahhoz, hogy a náci vezető csoport hatalomra jusson. Nemcsak az erőszak alkalmazása maradt el ugyanis, de a náci hatalomra lépést a parlamentáris játékszabályok sem tették fatálissá. Miután azonban a parlamenti helyzet megnyitotta az utat egy koalíciós megoldás felé (bár nem tette azt kötelezővé), a kérdésről dönteni kellett. A döntés eredménye pedig szubjektív faktoroktól, értelmi, érzelmi, akarati és erkölcsi tényezőktől jutott függésbe. Ezen a ponton, azokban az órákban, amikor a nácik vagy a fasiszták hatalomra engedéséről a döntés elkerülhetetlenné válik, a társadalom az elé a kruciális kérdés elé kerül, hogy vajon saját vezető szubjektumai számára egyáltalán lehetséges-e, hogy a struktúra adta meghatározottságokon kívül gondolkodjanak. Tekintetve véve, hogy ez a szerkezet (és kialakulásának múltbeli folyamata) benne rejlik már érdekfelfogásukban, gondolkodási lehetőségeik határaiban, a gondolkodás módjában és így tovább, vajon nem predesztináltak-e már eleve a választásban? Ez a kérdés a legszorosabban összefügg a fatalitás kérdésével, amire még visszatérünk.

A döntéshozatal jelentőségének élét Németországban (és másutt is) több körülmény letompította. Ezek a körülmények részben valóságosak voltak, részben a valóságos problémamagot a tudat felnagyította, és végül bekerültek a döntéshozatali folyamatba képzelt, feltételezett körülmények is. Elvette a döntés élét Németországban a válság ténye. Egy válság idején joggal lehet hozni rendkívüli intézkedéseket, amelyek azután a rendkívüli helyzet múltán hatályukat vesztik. A német nagytőke számára a kérdés maga és a választás kényszere csakis ekkor merülhetett fel, mert sem a válság előtt, sem utána nem lett volna értelme. A válság viszont csak egy tényt tett világossá: azt, hogy a politikai status quót, vagyis egy olyan liberális politikát, amely sem a válságból nem tud kivezető utat találni, sem arra nem képes, hogy a tőke termelési érdekeit a szűnni nem akaró sztrájkokkal és zavargásokkal szemben megóvja, nem lehet fenntartani. A döntésre váró kérdés abban állt, hogy a rendkívüli helyzet megoldását a vezető társadalmi csoportok rábízzák-e a weimari demokratikus rend keretében működő politikai erőkre, vagy pedig preferálják a náci ajánlatot, amelyről világos volt, hogy megbontja a korábbi politikai szerkezetet. Ezzel kapcsolatban a döntési alapot a politikai szféra szolgáltatta, és sokat elvett a döntés éléből az a körülmény, hogy e feladatokkal kapcsolatban a fennálló német állam, illetve a politikai életben döntő pártok nem terjesztettek elő koherens, a társadalom vezető csoportjai számára mérlegelés tárgyául szolgáló megoldási javaslatokat. A weimari demokrácia nem mutatkozott elég rugalmasnak az önmegújításra. A kormány nem tudott hatékonyan fellépni a tömegmozgalmakkal szemben, akár baloldaliak, akár jobboldaliak voltak azok. Ugyanakkor a náci rendteremtési javaslat ellenében a politikai szféra nem nyújtott plauzíbilis ellenjavaslatot. A német döntési mechanizmust kondicionálta tehát, hogy a gazdasági élet vezetői nem találkoztak olyan nem náci programmal, amely az aktuális nehézségekből megfontolásra érdemesen és hihetően kiutat kínált volna nekik. E hiányban kifejeződésre jutott mind a német polgári demokratikus és liberális tábor szellemi szegénysége és önállótlansága, mind a munkáspártok kényszerpályás mozgása. Ez az enyhítő körülmény azonban - bármennyire valóságos is - részben mégiscsak alibi volt. Alibi annyiban, hogy az ellenjavaslat hiánya jelezte egyúttal a gazdasági vezető csoportok erre irányuló igényének hiányát is, és annyiban is, hogy a válságból kivezető utak keresése a világban ekkor már nemcsak megindult, de a német illetékesek tudtak is arról, hogy a válság megoldásának parlamentáris megoldási alternatívája létezik.

Tovább enyhített a döntés jelentőségének élén, hogy a döntési folyamat az események forgatagában és az egyes társadalmi csoportokban nem egyidejűen ment végbe, miközben egymást kölcsönösen befolyásolták. Olyannyira, hogy ez a folyamatnak olykor a versengés jellegét kölcsönözte. A nácik növelték támogatóik táborát a kis- és középtőkések között, hosszabb ideje élvezték az agrárérdekeltségek támogatását, melléjük állt a hadsereg egy része. Így azután a nagytőke vezető emberei kénytelenek lettek volna így gondolkodni: nem engedhetjük, hogy a leendő új államot, amely már-már elkerülhetetlennek látszik, mások kisajátítsák, inkább megegyezünk képviselőivel. Valószínű, hogy ebbe a gondolatmenetbe Németországban sokan belementek, s hogy az foglalt magába valóságos elemeket is. Ami azonban éppen a nagytőkét és éppen Németországban illeti, ezt a gondolatmenetet teljességgel alibinek kell tartanunk, lévén hogy objektív ereje és potenciája következtében ennek a társadalmi csoportnak a valóságban semmi oka nem volt arra, hogy ilyesfajta szorongások töltsék el. (A nála sokszorosan gyengébb magyar nagytőke is meg tudta akadályozni a nagyon erős agrárérdekeltségekkel szemben az állam kisajátítását.)

Hátravan még a bolsevizmus veszélyének szempontja, ami talán a legáltalánosabb érv volt azok között a körülmények között, amelyek a döntést a nácizmus (másutt más fasiszta csoport) javára elősegítették. Ez a lépten-nyomon felbukkanó érv a Szovjetunió létéből táplálkozott elsősorban, s annál több anyagot szívhatott más forrásokból is, minél nagyobb bajok voltak egy társadalomban, amelyek miatt ez a társadalom a nyugtalanság állapotába került. A nyugtalanság természetesen minden válságos helyzetben fokozódott. Jelentkezett a nyugtalanság forradalmi és lázadó tünetekben, jelentkezett azonban ezek mindenféle ellenhatásában is a jobboldali, köztük fasiszta mozgalmakban, valamint általában a forradalmiságtól előnytelenül érintett rétegek rémületében. A rémület azután bekebeleződött a közgondolkodásba, ami már csak azért is könnyen megtörténhetett, mert a szervezett jobboldal és elsősorban éppen a fasiszta pártok, mindent meg is tettek avégett, hogy a mumussal mindenkit holtra ijesszenek. A közgondolkodásban a bolsevik veszély ténnyé vált, s ez mintegy elfogadhatóvá tette az ellenszert, bármilyen formában kínálkozott is. De még tovább is mehetünk. A rémületre megvoltak ugyanazok az általános okok, amelyek a fasizmusnak is kedveztek: a strukturális problémák, a feszültség, a nyugtalanság. Ebben az általános értelemben egyébként - ami nem történeti, mert nem helyhez és időhöz kötött szemlélete a dolognak - a nácizmust és a fasizmust lehetséges a bolsevizmus ellenhatásaként kezelni. Gyakorlatilag azonban a forradalom eshetősége Németországban nem állt fenn. Nem akarunk hozzálátni itt a német munkásmozgalom helyzetének és vezetésének elemzéséhez. Csak arra a tényre emlékeztetünk, hogy a német munkásmozgalom nem bizonyult képesnek arra, hogy a nácizmus stabilizálásával szemben jelentősebb ellenállást tanúsítson, nemhogy egy sikeres forradalmat megvívhatott volna. A nácizmus felfogható tehát a bolsevizmus ellenhatásának, de csak egy olyan értelemben, mint amikor valaki - jól tudván, hogy háború idején félni kell az idegen bombázó repülőgépektől - lefut az óvóhelyre egy kötelék láttán, holott a gépek bombáikat már kiszórták a szomszédos város felett. A bolsevizmus elhárításának szükségességét mint a nácizmus melletti állásfoglalás legerősebb érvét kétféleképpen értelmezhetjük. Felfoghatjuk öntévesztésként, ami az általános félelem eluralkodása és a nácizmus természetének ismeretlensége miatt keletkezett. Nem kisebb azonban a valószínűsége annak, hogy a forradalomra való hivatkozások egyúttal - tudva vagy nem tudatosítva - az ürügy szerepét töltötték be, s velük a döntés helytálló voltát, tisztességességét iparkodtak igazolni.

Az eddig felsorolt tényezők, amelyek a nácizmus melletti döntést elősegítették, az érte viselt felelősség súlyát csökkentették, vagy egyenesen mellette szóltak, nagyrészt az önmegnyugtatást szolgálták. Alibik voltak, még akkor is, ha legtöbbjüket átvette a történelmi irodalom egy része. Ami az utóbbit illeti, a nagytőke valódi motívumaként megfogalmazott bizonyos vádakat is, olyan vonásokat, amelyek a nagytőkének mint olyannak, sőt a kapitalizmusnak mint olyannak természetében rejlenének. E vádak egyike szerint a kapitalizmus szükségszerűen eljut egy olyan szakaszba, amelyben a forradalom ellen másként már nem védekezhet, mint a nácizmus (respektíve: a fasizmus) bevezetésével.[3] Tartalmilag megegyezik tehát ez az elv azzal az önvédelmi érvvel, amely a bolsevik veszélyre utal, s funkcióját tekintve közel áll az úgynevezett preventív ellenforradalom tételéhez.[4] A nácizmus-fasizmus szükségszerűségének tétele az immanens forradalom perspektívája miatt voltaképpen azt állítja, hogy a fasizmus és nácizmus mozgatórugója magának a tőkés rendszernek és a tőkének a fenntartása. Miután a forradalmi helyzet realitását elvetettük, a mi felfogásunkba ez a feltevés sem illeszthető bele.

A másik nagytőkeellenes vád abban foglalható össze, hogy ez a réteg azért vállalta a fasizmust, mert az a nagytőke korlátlan mozgásszabadságát és profitparadicsomát valósította meg. Favorizálta a nehézipart, olyan konjunktúrát teremtett számára a háborús politikával, amilyenről korábban álmodni sem merészkedett, s hosszú időn át megkímélte a sztrájkok okozta károsodásoktól, megmentette a szociális kiadásoktól és így tovább.[5] Nem kétséges, hogy ami a náci kormányzás eredményeit illeti, az idevonatkozó tények felsorolása helytálló. Sőt bizonyos pontokon helytálló az érvelés annyiban is, hogy a német nagytőke elvárásai és a náci ígéretek egybeestek. Vonatkozik ez a szociális béke erőszakos helyreállításának ígéretére, amit a nagytőke láthatóan helyeselt, sőt preferált egyéb eljárásokkal szemben, és vonatkozik a nemzeti terjeszkedés politikájának ígéretére, ami kétségtelenül a nagy üzleti lehetőségek csábítását foglalta magába. Az utóbbi szemponttal kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a német politika jó ideje már a nácik nélkül is tartalmazta az expanzió tendenciáját, valamint hogy a háború kérdése 1933-ban explicite még nem szerepelt a náci programlistán. Bizonyos viszont, hogy a nagytőke a munkáskövetelésekkel szemben nagyobb állami védelmet kínált, mint amekkorát a liberális állam nyújtott, s hogy ezt a védelmet a náci államtól sokkal nagyobb mérvben megkapta azután, mint amennyire egyáltalán maga is elképzelte. Egyéb vonatkozásban azonban az 1933-as döntést nem azok a körülmények befolyásolták, mint amelyek később kialakultak. Nem volt szó olyan intézkedésekről, amelyek a fegyverkezési és a nagyipart kivételes helyzetbe emelik, s így a csillagászati profitokról sem, amelyeket ugyanezek a tőkés körök később elértek. Egyetlen szó sem esett emellett arról, hogy a náci állam beavatkozik a gazdasági élet szervezésébe (sőt a háború alatt a termelés menetébe is), és messzemenő gazdaságirányító tevékenységet fejt ki. Ennek éppen az ellenkezőjéről esett szó. A nagytőkések pontosan afelől kértek megnyugtatást, hogy az új kormány az üzemen belüli gazdasági kérdésekbe nem szól bele, és hogy a nácik korábbi követeléseiket a tőke mozgásának, sőt létformáinak korlátozására nézve elejtik.[6] Hitler sietett kijelenteni, hogy minden korlátozás és beavatkozás kizárólag a zsidó tőkére szorítkozik. A pluralizmus kereteiben tett minden válságmegoldó javaslat és eljárás (Keynes-elmélet, New Deal, szociáldemokrata javaslatok) tartalmazta ezzel szemben a gazdasági élet állami irányításának kisebb vagy nagyobb elemét, miközben valamelyes „áldozatot" is követelt a tőkétől részben a piacbővítés, részben a szociális nyugtalanság levezetése érdekében.

Tekintettel arra, hogy a szabad tőkemozgást a fennálló német állam biztosította, s az üzemen belüli gazdasági kérdésekbe addig ő sem szólt bele, ahhoz, hogy ugyanaz történjék, mint korábban is történt, a nagytőkének a nácikra aligha volt szüksége. Ezeknek a követeléseknek tehát más értelmük volt. Először is alapot jelentettek arra, hogy a korábbi tőkeellenes náci kijelentések ellenére pártolni lehessen a nácik bevonását a kormányzásba. Másodszor biztosítékot jelentettek egy olyan állami gazdaságirányító tevékenységgel szemben, amelynek a költségei – legalábbis jelentős részben – a nagytőkére hárulnának. A nácik preferálása ebben az összefüggésben szavazás volt azokkal a nemzetközi kísérletekkel szemben, amelyek a válságot és a vele járó társadalmi nyugtalanságot jelentős beruházásokkal, a belső piac támogatásával, a szociális kiadások fokozásával igyekeztek levezetni. Az állam gazdaságirányító szerepe a pluralizmus fenntartása mellett ebben az időben pontosan ezt a formát öltötte, s együtt járt egy bonyolult érdekegyeztető munkával a társadalom minden érdekelt osztálya, rétege, csoportja, intézménye között. Ha ez a lehetőség Németországban mint választható politikai alternatíva nem vagy – amint azt német történészek kimutatták – az utolsó pillanatban fogalmazódott meg, akkor, amikor a késlekedés miatt a döntési folyamatban alig lehetett jelentősége, úgy abban feltehetően eleve kifejezésre jutott, hogy a német gazdaság vezető tényezői a gyanús, költséges, kényelmetlen és hosszadalmasnak ígérkező lehetőségekkel nem akartak komolyan foglalkozni. E magatartás – és végeredményben a döntés – magjában viszont tulajdonképpen banalitásokat találunk. Amit a nácik kínáltak, az biztonságosabbnak, gyorsabbnak és feltétlenül olcsóbbnak mutatkozott. A döntési mechanizmus e legfontosabb elemét mindenesetre nem a modernizálás szándéka, hanem a modernizálás szükségességének elhárítása határozta meg. Ezzel az állásponttal azután nem került ellentétbe a később kialakult állami gazdaságpolitika, amely beavatkozását úgy hajtotta végre, hogy a nagytőke biztonsága fokozódott, s nemcsak fizetnie nem kellett e politika költségeit, de ő nyerészkedett rajta.

A fent megjelölt szempontok voltaképpen az érdek lehető legprimitívebb felfogását fejezték ki, ezért is neveztük őket banalitásoknak. A banalitásoknak viszont megvan az a jó oldaluk, hogy nem követelnek megfontolást, sem szellemi erőfeszítést, sem erkölcsi felelősségvállalást; egyszerűen vannak, és minden valódi „döntés" nélkül érvényesülhetnek. Ha ehhez hozzátesszük még mindazokat az „érveket", amelyeket ugyan a valósággal szembesítve többé vagy kevésbé alibiérveknek minősítettünk, de amelyek a fejekben valóságos érvekként kaptak helyet, úgy már felmerül a kétely, hogy vajon egyáltalán beszélhetünk-e itt döntésről a szó szoros értelmében. Abban az értelemben ugyanis, hogy az arra hivatott embercsoport legalább két lehetőséget végiggondol, mérlegel és az egyik mellett dönt. Olyan helyzetben találjuk ugyanis ezt a csoportot, amely lehetővé teszi, hogy érdekeit elemi szinten fogalmazza meg, és az érdekvédelem elemi formáját valósítsa meg (amire egyébként neveltetésénél fogva nagy hajlamot érez), miközben emellett az össztársadalmi és nemzeti érdekek sokaságát is felhozhatja.

A helyzet és a lelkiállapot megvilágítása érdekében szólnunk kell még két további körülményről, amely a mérleg elbillentésében szerepet játszott. Azt mondottuk, hogy egy fasiszta csoport hatalomba jutásának nem elengedhetetlen feltétele, hogy előzetesen tömegmozgalom szerveződjék körülötte. Az úgynevezett döntés szempontjából azonban nem mindegy, hogy ilyen tömegmozgalom kifejlődött-e vagy nem. Németországban a náci mozgalom mindenesetre tény volt, méghozzá hatalmas erejű, impozáns tény, amely ékesen szólt önmaga mellett, befolyásolt magánál hatalmasabb tömegeket, atmoszférát teremtett, nyomást gyakorolt, puszta létezése magába foglalta a késztetés elemét. Kétségtelenül nem jutott el végül oda, hogy akár a fegyveres kényszer, akár az alkotmányos jog révén oktrojálhatta volna magát. Ám létezett, s a politikai mezőny aktuális polarizáltságát ez a létezés idézte elő, s miután a polarizáltság előállt, automatikusan előállt a választási kényszer is. Mivel viszont a náci mozgalommal csak a másik pólus volt szembeállítható, a baloldali veszélyt mint önmaga ellenmérgét a náci mozgalom léte nagyította fel (inkább potenciálisan, mint de facto), s így előállt az ördögi kör, amelyben a nácizmust kellett preferálni ahhoz, hogy vele szemben ne kelljen preferálni a baloldalt. Az 1932-es németországi helyzetnek ez az eleme – s kétségtelenül nemcsak tudati, de egyúttal valóságos eleme – politikailag legalábbis szorultságot teremtett, s a maga alkotta választási kényszert egyidejűen meghatározott irányba terelte.

További fontos körülmény, amely Hitler hatalomra engedésében figyelmet érdemel, az, hogy a döntést a német vezető tényezők - ugyanúgy, mint a nácikat támogató tömegek - nem arról hozták, amit a nácizmus később megvalósított. Az elhatározás lényege az volt, hogy a köztársaság és az alkotmány, valamint a további politikai mozgás lehetőségének fenntartása mellett a kormányfunkciót olyan koalíció kapja kezébe, amelynek keretében a nácik vállalkoznak a rendteremtésre. A megbízás 1933 elején hosszabb-rövidebb időre szólt, és nem rendelkezett a kizárólagosság jellegével. Ellene lehet vetni e szempontnak, hogy a vezető tényezőknek egy ideig (ne keressük most, meddig) módjuk volt arra, hogy az eredeti elhatározást felülvizsgálják. Ez kétségtelen, s az is kétségtelen, hogy ilyen felülvizsgálatra nem került sor. Ez azonban már a működő nácizmussal áll kapcsolatban, úgyhogy vizsgálatát elhalasztjuk.

Mindeddig szinte kizárólag a német nagytőke szempontjairól beszéltünk. A döntési mechanizmus azonban Németországban - mint mindenütt - kiterjedt a társadalom minden vezető csoportjára és intézményére, legalábbis abban az értelemben, hogy az állásfoglalás elől egy sem zárkózhatott el. Tudjuk, hogy e vezető tényezők, csoportok és intézmények hatalmas többségben sorra csatlakoztak a náci megoldáshoz. Hitler kezére játszott az agrárcsoport, a konzervatív nacionalista politikai kör, a hadsereg jelentős szárnya, az egyházi és szellemi vezetők nem kis része. Az a politikai intrika azonban, amelyet 1933 elején Franz Papen vitt sikerre, aligha jut el ugyanehhez az eredményhez, ha Hitler előzetesen nem kap szabad utat a német nagyipar legjelentősebb képviselőitől. Ha a többi erőknek volt is jelentőségük, Németországban a nagytőkét kulcshelyzetben látjuk a politikai út megjelölése szempontjából, s ez az egyik oka annak, ami miatt a bankárok és a nagyiparosok szempontjait vizsgáltuk elsősorban. (A nagytőkések szerepe a politika meghatározásában nyilvánvalóan mérséklődik annak arányában, amelyben az egyes országokban mérsékeltebb egészében véve is nagysága és jelentősége.)

Másik okunk ugyanerre abban jelölhető meg, hogy a modernizálódás küszöbére jutott Németországban az áttörés reménye csak ehhez az új osztályhoz volt köthető, a többiektől, amelyekre az átszerkesztődésben így vagy úgy az áldozat szerepe várt, s amelyek létükben hordozták, mintegy megtestesítették valamilyen módon az elmaradottságot, ezt igazán nehezen lehetne elvárni.

Ha összegezzük a mondottakat, és megpróbálunk arra a kérdésre válaszolni, hogy vajon a német társadalom vezető tényezőinek volt-e egyáltalán reális választási lehetőségük, úgy azt kell mondanunk, hogy noha a helyzet semmilyen szempontból nem volt fatális, megítélésében fontos csoportok prediszponáltsága a választás lehetőségét a zéró felé közelítette, s az ,,objektíve" nem fatálisat ez a szubjektív elem változtatta befejezetté. Ha a német vezető tőkés csoportok mentalitása kötetlenebb, érdekfelfogásuk rugalmasabb, ha több a fantáziájuk, ha önállóbb a gondolkodásuk, több az erkölcsi bátorságuk, nos akkor maga az 1932-es politikai képlet sem alakul ki (ne feledkezzünk meg ennek pénzügyi feltételeiről sem). A helyzetben nagyrészt benne volt már a válasz is. Prediszponált személyek és személyekből álló csoportok kerültek választás elé. Ugyanazok a személyiségek és csoportok voltak ezek, amelyek érdekeiket hagyományosan az állami erőszak elsődleges eszközei által látták biztosítva, amelyek most – többek között – éppen azért nem találtak más kidolgozott megoldási ajánlatot, mert ilyet soha nem is igényeltek, amelyeknek egy nagy fegyveres állami hatalom jelenléte ellen nemcsak kifogásuk nem volt, de azt kifejezetten érdekükben állónak tekintették, sőt szerették.

A náci tömeg mint eszköz és veszedelem

Abból indultunk ki, hogy a náci kísérletről a döntést a német társadalom vezető csoportjainak, tehát szubjektív emberi vélekedéseknek kellett kialakítaniuk, lévén hogy e lépést sem az európai civilizáció állapota, sem a német fejlődés nem tette kikerülhetetlenné. A szubjektív döntési terület azonban – úgy látszik

- rettenetesen korlátozott. Egyének eltérhetnek a kitaposott utaktól, gondolkodhatnak struktúrán kívül, a csoportok azonban csaknem mechanikusan követik - sokszor látszólag új módon - a begyakorolt gondolatmeneteket, mivel ezek begyakorolt érdekfelfogást és életmódot fejeznek ki. Ennek következtében a döntés drámáját a benne résztvevők nem is élik át. Minden a legnagyobb természetességgel történik, a tévedés lehetősége fel sem merül, s a döntés - ami tehát tulajdonképpen nem döntés - szubjektív szükségszerűséggel áll elő. Úgy tűnik, egy szilárd, bizonyos értelemben megkövesedett társadalmi szerkezet saját belső erői által lényeges önkorrekcióra nem képes, mivel döntő része az egésznek megfelelően fejti ki működését.

Jóllehet 1933 elején politikai kompromisszumról volt szó, amely mintegy feltételezte a nácik kormányból való távozásának lehetőségét is, jól tudjuk, hogy ez nem következett be. Ellenkezőleg, a nácik viharos tempóban kisajátították a kormányzást, átalakították az államhatalmat, és elindították a politikai diktatúra totálissá tételének folyamatát.[7] Talán mellőzhetjük e folyamat jól ismert etapjainak felsorolását, s ehelyett figyelmünket e siker titka felé fordíthatjuk.

Rengeteg fontos és kevésbé fontos elemet, eseményt stb. sorolhatnánk itt fel, amely a vezérkari tisztek magatartásától egyházvezetők viselkedésén keresztül a szociáldemokrata és a kommunista párt elesettségéig mind-mind kedvezett e sikernek, de ehelyett csak a leglényegesebb okokat próbáljuk összegezni. Ezek az okok szoros kapcsolatban álltak a nácizmus (és általában a fasizmus) legfontosabb tulajdonságával, azzal, hogy bár politikai jelenségként lépett fel, amely nem alakított ki új szerkezetet, hanem legfeljebb a régibe épít be néhány új elemet, mégis olyan politikai jelenség volt, amely mélyen beágyazódott a társadalmi szerkezetbe, s azt egy sajátos módon kifejezte. Természetesen volt jelentősége a totalitáshoz vezető folyamatban a náci politika egész kelléktárának: az ellenfelek megosztásának, a provokációnak, az erőszaknak, de a sikernek nem ez volt a legfontosabb biztosítéka. A leglényegesebb elem ebben az volt, hogy a vezető csoportok a nácik tevékenysége miatt nem éreztek csalódást, sőt ez a tevékenység a legnagyobb megelégedésükre szolgált, miközben a nácik ,,széles tömegek" részvételére, illetve támogatására vagy rokonszenvére támaszkodtak.

S itt - először is - újból vissza kell térnünk a tömeg kérdésére. A korábbiakban kifejtettük, hogy a társadalom szilárd alkotóelemeiből kivetett, tehát mintegy struktúrán kívüli (marginális, útközben lévő, dezintegrált stb.) tömeg éppen a strukturális fejlődéstől függő mértékben és tartóssággal keletkezik, valamint azt, hogy ez a tömeg mégsem struktúrán kívüli abban az értelemben, hogy cselekvési és gondolkodási módját megint csak a struktúra tartja keretekben. Mivel struktúrán kívüli tömeg éppúgy nincs, mint strukturálatlan társadalom, a tömeg fogalmát nem lehet tetszés szerint átvinni Afrikáról Ázsiára, Ázsiáról Európára, de - ami bennünket ebben az esetben közvetlenül érdekel - a modern kori peremvidékről Európa többi részére sem. A nácizmus (és a fasizmus) sikerének egyik legfőbb ,,titka", hogy a peremvidék társadalmi struktúráiban különlegesen kiterjedt labilis tömeg jött létre, amely azonban a struktúra keretei között keletkezett és azok között mozgott, vagyis egy sajátos formában magát a struktúrát fejezte ki. Így válik lehetővé a ,,széles tömegek" támogatásának biztosítása, s ezért gondoljuk, hogy amennyiben ez a társadalmi közeg létezik, adott esetben a fasiszta típusú politikai forma előzetes tömegmozgalom megszervezése nélkül is érvényesülhet.

A nácik kezében azonban szervezett tömegek is voltak, s ezek nem csekély része fegyverrel rendelkezett. Már szóltunk arról, hogy ez a körülmény a Németországban adott társadalmi és politikai polarizáltságban döntő jelentőségű volt abból a szempontból, hogy a döntésre hivatott társadalmi tényezők halálra ítéljék a másik pólust, s a nácikat ,,válasszák", akik a halálos ítéletet végrehajtják. A megszervezett és fegyveres tömeg az előzetes kompromisszum további sorsa szempontjából azután ennél nem kisebb szerepet játszik. Egyrészt ez a tömeg az említett végrehajtás legfontosabb eszköze, ami természetesen együtt jár a baloldali tömegek megfélemlítésével, de egyúttal eszköz abban a harcban is, amelyet a nácik saját koalíciós partnereik ellen folytatnak. A szervezett tömeg volt Németországban az egyik legfontosabb tényezője annak, hogy az ellenzék oly gyorsan összeomlott, ez biztosította a rendszer félelmetes dinamizmusát, és alakította ki pillanatok alatt az ellenállhatatlanság nimbuszát a nácizmus körül. Mindez olyan körülmények között kezdődött, amikor az állam még nem volt kizárólagos náci hatalom. A náci csoport legfőbb eszköze a baloldal pánikba ejtésére, felszámolására vagy öngyilkosságba kergetésére éppen ez a szervezett tömeg volt. Nélküle még a tömeges letartóztatásokat és a börtönök megtelte után az első koncentrációs táborok felállítását sem tudta volna végrehajtani. (Emiatt viszont ez a tömeg nagy önbizalomra és autoritásra tett szert, aminek megvoltak a következményei.)

Az SA-t és más náci szervezeteket azonban mindenekelőtt azért lehetett ilyen sikeresen mozgatni, mert a nácik által tett lépések a nemzetiszocialista mozgalmon kívül további tömegek, társadalmi csoportok és rétegek egyetértésével találkoztak. A nácik egész politikai ügyessége nem állt másból ebben az átmeneti korszakban, mint hogy sorra olyan ellenségre mértek csapást, amellyel szemben a fellépéshez az éppen szóban lévő ellenség kivételével teljes vagy csaknem teljes volt a társadalmi hozzájárulás. Leszámítva a kommunistákat. A kommunista párt ,,kiiktatását" mindenki helyeselte, vagy legalább ,,nem ellenezte" - még a szociáldemokraták egy része is. Miután az NKP eltűnt a színről, s a nácik már a szociáldemokratákra támadtak, az SA pedig megszállta a szakszervezeti székházakat, ezt az összlakosság többi rétegei és a még fennálló polgári pártok egyetértésével vagy közönye mellett tehették. És így tovább. Egészen addig, amíg a nácik ,,ördögi módon" öt hónap alatt be nem fejezték az egész plurális parlamentarizmus felszámolását és az úgynevezett egypártrendszer bevezetését. Hangsúlyoztuk, hogy ennek az ördögi műveletnek elengedhetetlen feltétele volt a szervezett tömeg mozgatása, de nem kevésbé volt fontos alap, hogy a nácik ezt az egész eseménysorozatot nagy lakosságcsoportok lelkesedésére, egyetértésére, cinkosságára vagy legalább toleranciájára hagyatkozva hajthatták végre.

Ebben a vonatkozásban ismét szót kell ejtenünk a társadalom vezető csoportjairól. Globálisan az mondható róluk, hogy bár a nácik az eredeti kompromisszumot már ekkor felrúgták, a csalódás jeleit egyikük sem mutatta. Ez egyúttal a legerősebb bizonyíték arra, hogy a nácizmus javára hozott ,,döntés'' néhány hónappal korábban mennyire nem kellett hogy nehezükre essék. A nagy- és nem nagy tőkéseket, a birtokosokat, a hadsereg és az egyházak náci szimpatizáns elemeit azért nem érte csalódás, mert a nácik gyakorlatilag azt hajtották végre, amit vártak tőlük: a rendteremtést és a marxizmus minden formájának kiirtását. Igaz, hogy a marxista pártokkal együtt mellesleg eltűnt minden más párt és a parlament is. Hogy viszont ez a német társadalomban kicsiny polgári és értelmiségi rétegeket leszámítva mennyire nem fájt senkinek, mennyire nem érezte hiányát maga az úgynevezett polgárság sem, az éppen ezekben a hónapokban derült ki mindennél fényesebben.

A náci hatalomkisajátítás félelmetes gyorsaságának eszköze, a szervezett és részben fegyveres tömeg közben autoritássá vált, s kezdett tömeghatalomként viselkedni: az általa helyreállított ,,rendet'' kezdte saját maga fenyegetni. Az SA legénysége a struktúra szabta irányokban csapkodott ugyan, de érdekei megvalósításában nem nagyon akart határokat és korlátokat elismerni. Azt hitte, hogy valóban ő, a náci tömeg jutott uralomra. Elvárásait pedig közelebbről részben az úgynevezett náci baloldal eszméi, részben pedig azok az egész náci mozgalomhoz fűződő ígéretek határozták meg, amelyeket Hitler Adolf sosem vallott, és amelyektől a náci vezetőség magja már jó ideje messze eltávolodott. Ezért ez a tömeg tehertétellé vált, mihelyt betöltötte feladatát a hatalom teljességének megragadásában. Problémává lett annál is inkább, minthogy Hitler a szervezetek felett az uralmat egyelőre nem tudta teljesen a saját kezébe venni. A lázadó, helyzetével elégedetlen, tőkeellenes hangulatú, saját szabadságaiért és szabadossága lehetőségéért megmozdult tömeg rendellenes veszedelemmé változott. Saját elsődleges bázisa s mindenekelőtt annak éppen fegyveres része, az SA Hitlert feszélyezni kezdte. Nehezítette a ,,konszolidálást", a harmonikus együttműködést a nagytőkével és a hadsereg vezetésével, s mindemellett – és elsősorban – azért vált veszedelemmé, mert kiderült, hogy a lázadó tömeg akkor sem kívánatos, ha náci. A náci totális állam fontos feltétele lett, hogy a lázadó tömeget átalakítsa a hatalomnak engedelmeskedő tömeggé. Ennek sorsdöntő állomására került sor akkor, amikor 1934 júniusában az SA vezetőit – Hitler barátját, Röhmöt sem véve ki – kivégezték.[8] A náci tömeg hazakotródott, s lázongásával együtt halt el végleg a nácizmus eszmei baloldala. Ettől kezdve a tömeg csak akkor, ott és olyan rendben jelent meg, amikor, ahol és ahogyan a felsőség megkívánta. Ebből azonban nem következett, hogy a régi tömeg elszakadt volna a vezetéstől, vagy hogy a szélesebb konszenzus megszűnt volna. Ami a szervezett náci osztagokat illeti, ezek tagjai lassan, sőt nem is lassan betagolódtak, illetve visszatagolódtak a társadalomba. Erre szolgált a náci párt és szervezeteinek apparátusa, a fegyveres testületek hatalmas arányú kiterjesztése s egyéb munkaalkalmak teremtése. Kényelmes új pozíciójukat vagy egyszerűen munkalehetőségüket e személyek a náciknak köszönték. Ugyanakkor milliók üdvözölték Hitlert abból az alkalomból, hogy lám az igazság e bajnoka attól sem riadt vissza, hogy saját soraiban rendet teremtsen: elnémítsa az ,,árulókat", likvidálja a ,,buzeránsokat" és így tovább.

Ezzel gyakorlatilag le is zárult az a lehetőség, hogy Németországban bármilyen társadalmi csoport mint politikai egység vagy áramlat képviselhesse érdekeit vagy nézeteit. Tudjuk, hogy a nácizmus belülről messze nem volt olyan homogén, mint amilyennek a maga idején kívülről látszott. A személyi intrikák, a klikkek között folytatott, nemegyszer késhegyig menő harc jellemezte a rendszert az egység leple mögött, s e harc eszközei közé tartozott a demagógia, a feljelentés, a denunciálás stb. Ez a küzdelem azonban már nem volt sem eszmei, sem politikai természetű. Közös érdek által meghatározott egységen belül a pozíciók és a befolyás megoszlása körül folyt, anélkül hogy a közös hatalmi érdeket és az egységet érintette volna.

A náci állam a gazdaság alapjaihoz, a magántulajdonhoz, a társadalom alapvető szerkezetéhez nem nyúlt. Egy részleges társadalmi átrendezést mégis végrehajtott: levezette azt a csúszkáló, bizonytalan emberfelesleget, amely egyébként saját bázisának java részét alkotta. Nem azon a módon tette ezt, ahogyan ígérte. Sem a nagykereskedéseket nem szabdalta fel boltocskákra, sem földreformot vagy telepítési programot nem valósított meg. Kiadta ezzel szemben az úgynevezett hitbizományi törvényt, amely az agrárlakosság feleslegét egyszerűen elűzte a faluból. A parasztfarmról elkergetett fiúk nagy részére azután egyenruha került. Nagyrészt ugyanez történt azoknak a lődörgő fiataloknak a többségével is, akik a náci párt legszilárdabb magját alkották. Minél jobb náci volt valaki, annál biztosabban megnyílt előtte a karriernek ez az útja. Nemcsak az SA és az SS tette ezt lehetővé, de 1935-től kezdve a Wehrmacht is. Azzal, hogy a német állam helyreállította a kötelező katonai szolgálatot, egyúttal hozzálátott egy nagy hadsereg káderállományának megteremtéséhez is, s így a fiatal tiszti karrierek ezreit indította el. Emellett a náci „társadalmi szervezetek" kiterjeszkedtek, a régiek mellett újak keletkeztek, s ezek irányító apparátusában is sokan jutottak jól jövedelmező állásokhoz. Számos náci káder vonult be továbbá hivatalokba, a minisztériumokon és egyes újonnan létesített felsőszintű pártintézményektől kezdve le egészen a helyi elöljáróságokig. A legkevésbé ügyeseknek maradt végül az a lehetőség, hogy az iparban helyezkedjenek el. Ezt lehetővé tette, hogy a válság visszahúzódott, és Németországban nekilendült a hadiipar. Az utóbbi újonnan keletkezett ágai (így mindenekelőtt a repülőgépipar) különösen nagy lehetőségeket kínáltak új káderek felvételére nemcsak a termelésben, de az irányítás magasabb szintjein is.

Kétségtelen tehát, hogy a nácizmus jelentős mértékben levezette a társadalmi felesleget, döntő mértékben úgy azonban, hogy a feleslegesség más formáit teremtette meg. A társadalmi átcsoportosítás lényegét tekintve nem a jóléti társadalom igényei - mondjuk pl. a szolgáltató ipar - felé tendált, hanem a hatalmi szervek és a fegyveres testületek felé. Saját érdekei és céljai felől nézve azonban ez az átcsoportosítás nemcsak felesleges nem volt, de kifejezte a hatalom lényegét. A párt, a tömegszervezeti és az állami apparátus kiterjeszkedése útján elérte, hogy a nácizmus áthassa az egész társadalmat, s ez mindennél jobban biztosította a hatalmi rendszer szilárdságát. Ez viszont egyúttal feltétele volt annak, hogy az államhatalom célját elérhesse, és a fegyveres testületek zömét a háborúra használja fel. A háború azután a maga módján intézte el a feleslegesség kérdését. Nemcsak átmenetileg azáltal, hogy a hadseregbe behívottak száma állandóan növekedett, de ennél radikálisabban a közel 4 milliós német birodalmi Wehrmacht-veszteséggel - hogy a polgári halottakról ne beszéljünk.

A nácizmus által használt társadalmi levezető csatornával kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy ezt a metódust, ha hozzá képest gyermetegen félszeg formában is, de Németországban (és a többi peremvidéki országban) már évtizedekkel korábban is alkalmazták; a feleslegesség látszólagos eltűntetésére már akkor is az államhatalmi apparátus és a hadsereg szolgált. Ez a mód nemcsak költségességével tünteti ki magát, hanem - és főleg - azzal, hogy a feleslegességet mintegy legalizálja.

Végeredményben a nácik mintegy másfél év alatt elérték az egypártrendszer bevezetését, Hindenburg jókor jött halála által a ,,führer"-államot (amit egy császárságban vagy királyságban soha nem lehetett volna elérni), valamint saját tömegeik integrálását. Ezzel viszont a dinamika belső társadalmi forrásai kiapadtak. A háború szorgos és a nemzetközi körülmények miatt egyelőre csendes előkészítése nem volt elegendő táplálék a lakosság izgalomban tartására, a dinamizmus biztosítására. Hitlernek és a rendszernek mindig újabb és újabb sikerekre volt szüksége. Nemcsak a lakosság szórakoztatása és lelkesedésének fenntartása követelte ezt, de megfelelt Hitler terveinek csakúgy, mint jellemének.

Társadalmi támogatás és erőszak; a náci „egyenlőség" és az új elit

1935 és 1938 között a birodalomban két párhuzamos jelenségnek vagyunk tanúi. Beindult az átfogó, hatalmas volumeneket megmozgató előkészület a nagy tettre: a német faj uralkodóvá tételére. Hogy a leendő uralkodási területnek voltak-e és mik voltak kijelölt határai, azt valószínűleg azért nem sikerül megállapítani, mert ilyeneket nem is fogalmaztak meg. Közép- és Kelet-Európa mindenesetre csak minimális igénynek tűnik, míg a maximális igény a lehetőségek végső határáig terjedt. Az uralomvágy állandó kiterjeszkedési tendenciáját fejezte ki tulajdonképpen a fajelmélet is, amennyiben az uralkodásra alkalmas elitben a germánok közül is csak a német maradt meg.

A nagy és egyelőre titkolt előkészület időszakát kiegészítette a náci kormány egész sor taktikai lépése. Ez az eseménysorozat pszichológiai hadjáratként is felfogható, amely egyszerre szolgált a német lakosság meggyőzésére arról, hogy vezetői számára gyakorlatilag nincs lehetetlen, valamint a külső ellenfelek halálra rémítésére, még mielőtt az első fegyver megszólalna. Hitler ebben az időben a béke elszánt bajnokaként lépett fel szónoki beszédeiben és a status quót rendszeresen felrúgó német lépéseket az egyenjogúság nemzetközileg elfogadott elvével igyekezett igazolni. A „führer" taktikáját a demokráciák jellemének ismeretére alapozta. Úgy gondolta, hogy azok gyengeségből, következetlenségből és a béke fenntartására irányuló tényleges érdekeikből kifolyólag nem fognak erőteljesen válaszolni a német provokációkra, hanem lehetővé teszik, hogy a német náci állam egyrészt jobb pozíciókba jusson, másrészt felkészüljön a háborúra. Várakozásaiban Hitler nem csalódott. Németország kilépett a Népszövetségből, megkísérelte Ausztria bekebelezését (egyelőre sikertelenül), a kormány bevezette az általános hadkötelezettséget, hadsereget vonultatott be a demilitarizált Rajna-vidékre, felmondott egy érvényes nemzetközi alapszerződést (locarnói paktum), majd nyílt katonai beavatkozást hajtott végre Spanyolországban a polgárháború éveiben. Mind a német lakosság, mind a világ lakossága kezdett meggyőződni arról, hogy Hitler számára tényleg minden lehetséges, még a lehetetlen is.

Ugyanezekben az években kibontakozott a dinamizmus fenntartásának és a németség animálásának másik formája is: az a hadjárat, amely a németországi zsidók ellen irányult. Megfosztották a zsidókat állampolgári jogaiktól, elűzték őket a közhivatalokból és a szellemi foglalkozások jó részéből, s azon voltak, hogy a gazdag zsidók vagyonát megszerezzék. (Ez egyébként számos újabb egzisztenciális lehetőséget, illetve az új elit számára a meggazdagodás forrásait nyitotta meg.) Erre a hadjáratra is vonatkozott a lehetetlen lehetővé tétele. Ki is hihette volna, hogy az antiszemita náci programot a 20. században Európa közepén tényleg meg lehet valósítani? A lehetetlen lehetősége pedig egyre nőtt minden olyan náci lépéssel, amely racionális megfontolás alapján képtelenség lett volna, és mégis sikerre vezetett. Vonatkozott ez a büntetlenül maradt külpolitikai provokációkra csakúgy, mint a német értelmiség jó részének elűzésére, a könyvégetésre, az internálási rendszer bevezetésére és az antiszemita program megvalósításának elkezdésére. Minden egyes nem lehetséges lépés, amely lehetőnek bizonyult, növelte a leendő lehetőségeket; egészen a korlátok teljes összeomlásáig.

Bár senki sem képes megmondani, hogy egy tömeggyűlés ünneplő táborában, amelyben egyszerre emelkednek a karok, és vezényszó nélkül hangzik fel a ,,Heil Hitler", mennyien teszik ezt meggyőződéssel, belenyugvással, malíciával, ellenérzéssel vagy éppen fogcsikorgatva, mégis alig lehet kétségünk afelől, hogy a nácizmus a 30-as évek második felében odahaza nagy népszerűségnek örvendett. Senki sem tapasztalt rendszerellenes hangulatot, s még kevésbé áramlatot. Mint ismeretes, az 1944. júliusi puccskísérlet szervezői sem érzékeltek maguk körül egy szélesebb értelemben vett közhangulatot, amelyre eljárásukban akár csak hivatkozhattak volna is.[9] A nácizmus biztosította a csendet, és volt konszenzusa.

A csend egyik s nagyon fontos tényezője nyilvánvalóan az elnyomó apparátus volt. A nácik a párt korábbi rendőrségét sikeresen összeolvasztották az állami rendőri szervezetekkel, majd Himmler fennhatósága alatt a bonyolult és specializált, de mégis többé-kevésbé egységes szervezetet olyan méretűvé növelték, és olyan hatalommal ruházták fel, hogy vele szemben már csak Hitler személyes tekintélye maradt lábon.[10] Az SS és a hozzácsatolt más elnyomó testületek hajtották végre az 1934-es mészárlást, a legtöbb megtorló akciót, az orosz, ukrán, lengyel értelmiség elleni irtóhadjáratot, ezek igazgatták a koncentrációs táborokat és irányították a politikai ellenségek és sok millió zsidó, szláv, cigány kiirtását. Az SS jelentős vagyonnal rendelkezett, államot alkotott végül az államon belül, hierarchiájába senki bele nem nyúlhatott. Ahol megjelent, a csend ott garantálva volt.

Az erőszakszervek azonban csak a félelmet tartották fenn, az elismerést és a népszerűséget a rendszer számára nem biztosíthatták. Márpedig bizonyosnak vehetjük, hogy a német nép nagy tömegei nemcsak az SS-től való féltükben gyakorolták a Heil Hitler kiáltásokat. A lelkesedést biztosították a már említett külpolitikai sikerek, az antiszemita kitörések, valamint további körülmények és politikai eszközök. A stabilizáló körülmények között az egyik legfontosabb a nagyipar nagyarányú fellendülése volt. Ez a nagyiparosokat kellően megbűvölte ahhoz, hogy a csalódás állapotába majd csak akkor jussanak, amikor a bukásra ítéltség már manifesztálódott, s amikor minden mentési akció elkésett. Miután Hitler 1934-ben minden elvárhatónál radikálisabban megszüntette az SA-t mint konkurenciát a hadsereg számára, ennek vezetői nagy elégtétellel szemlélték a folyamatot, amely mesterségüket elit foglalkozássá avatta. Hitler és a hadsereg között ezt követően csak taktikai és technikai kérdések körül adódtak nézeteltérések. Volt ugyan néhány tábornok, aki érdemi kérdésekben sem értett egyet Hitlerrel, az ilyeneket azonban vagy visszatartották nemzeti érzéseik attól, hogy tényleg fel is lépjenek Hitler ellen, vagy ha ezt egyikük-másikuk mégis megtette, úgy a legrosszabbakkal kellett számolnia. Ez az állapot kitartott addig, amíg a háborúban a fordulat be nem következett. Erre az időre azonban a hadsereg vezetése olyan kezekbe került, hogy a vereség elkerülhetetlenségét felismerő és számban egyre szaporodó főtisztek tehetetlenségre voltak ítélve. Sikertelenségükhöz hozzájárult, hogy a hadsereg egész teste infiltrálva volt náciktól, s az is, hogy ők maguk teljességgel járatlanok voltak a politikai összeesküvésben. A dolog lényege az volt, hogy mire a felső rétegek realizálták az 1933 óta folyamatosan elkövetett tévedéseik eredményét, addigra a nácizmus olyan totalitássá vált, amelyet feltartóztatni többé belső erőnek nem állt hatalmában.

Egyes akciók és intézmények viszont szilárdították a nácizmus széles belső frontját. A szimpátiakeltést szolgálta az egyébként szűk keretekben tartott szociálpolitika[11], a Kraft durch Freude mozgalom, a népautó- (Volkswagen-) program s más hasonlók. Fontos szerepet töltött be a lakosság kezelhetőségében a cselekvőképes tömegszervezetek felcserélése olyanokkal, amelyekben a tömeg önmagát ellenőrzi, és maga gondoskodik saját lelkesültsége fenntartásáról. A gyermek-, ifjúsági, női, kulturális és sportegyesületekben a tömeg az elnyomást – az állami erőszakszervezetek árnyékában – mintegy önmaga felett gyakorolta, és szellemileg magamagát kábította el.

Ami a propagandát illette, annak főleg két vonala volt különösen alkalmas a népszerűség fenntartására. Az egyik a propaganda Versailles-ellenes vonulata volt, amely által mindig apellálni lehetett a nemzeti önérzetre, és könnyen el lehetett fogadtatni a harcot a németül beszélő Ausztriáért, a németlakta Szudétavidékért, a német Danzigért. Másról egyelőre nem esett szó, az igazi célok megmaradtak néhány vezető náci titkának, illetve megbújtak a Mein Kampf hasábjain, amit csak kevesen vettek komolyan. A náci vezetők ideologikus meggyőződése és propagandisztikus megnyilatkozása e kérdésben is élesen elvált egymástól. Másodszor ilyen volt az ideológia germán-elitista és egyúttal egalitárius jellege. Ez az ideológia szüntelenül hízelgett a németségnek, egekbe magasztalta a német erényeket, és lepocskondiázta a többi nemzeteket. Az átlagnémet ugyanilyen szívesen hallotta, hogy a németségen belül viszont nincsenek különböző értékek, minden egyes német vércsepp egyformán becses. Az egyenlőségről szóló tételt segítettek elhinni olyasfajta tények, mint az, hogy a hétköznapi életben félben maradt, sikertelen Hitler a birodalom vezére lett, egy bátor, de jelentéktelen pilótatiszt - Göring - az állam második embere és így tovább. A náci csoport új hatalmi helyzete önmagában bizonyítéknak látszott arra, hogy mindenkiből minden lehet. A náci csoport valóban betört az elitbe, és felmarkolta az ezzel járó dolgokat: pozíciókat, befolyást, rendelkezési jogot, anyagi javakat. A náci mozgalom egalitarizmusa ezen a módon átment a rendszerbe, a gyakorlatba, s az egyenlőségre törekvés néhány más vonása is megfigyelhető volt. Fennmaradt a propagandában, de felszínes módon az ideológiában is, ami természetesnek tekinthető, lévén az ideológiák közös sajátossága, hogy tételeik verbálisan kevésbé módosulnak, mint amennyire ezek tartalma megváltozik. A tartalmat viszont a rendszer malomkövei őrölték fel gyakorlattá. A náci egyenlősdinek a gyakorlatban több szakasza figyelhető meg.

Az egalitárius törekvések az első szakaszban elsősorban úgy jelentkeztek, hogy míg a vezető csoport végrehajtotta betörését az elitbe, addig a kisnácik mindent megengedtek maguknak, amiről azt hitték, hogy az elit privilégiuma. Az SA-legények nemcsak a győzelmi mámorban tobzódtak, de az evésben, ivásban, dáridóban, az élvezetek minden formájában. E felfelé ácsingózó egyenlősdinek az SA lázadó hajlamaival egyetemben hamar vége lett. Következett a második szakasz, amelyre a fokozatos elszürkülés lett jellemző. Az egyenlőség kezdte a kötelességben és engedelmeskedésben való egyenlőséget jelenteni; azt, hogy a sorból senki sem lóghat ki, egy szinten nem emelkedhet felül, hacsak nem a rendkívüli áldozatvállalás útján. A közszellem számára az egyenruha vált előkelővé, mindenki egyformán köszönt, és mindenki Volksgenosse lett. Az új vezetőréteg alkalmazkodott a szokásokhoz, illetve e szokásokat ő teremtette meg. Hatott még rá a „lelkiismeret", amely elit voltát jóváhagyta, hatott a Führer puritanizmusa is, emellett pedig az „egyenlőség" diktált formái segítettek kordában tartani a tényleges egyenlőségre irányuló törekvéseket. Hamarosan kialakult azonban a harmadik szakasz, amelyben már érezhetővé, sőt bizonyos mértékig láthatóvá vált, hogy tulajdonképpen semmi más nem történt, mint hogy a társadalmi hierarchia csúcsait elfoglaló elit száma és jellege megváltozott. A faji elitizmus a gyakorlatba átplántálva elitizmust hozott létre a „fajon" belül, amire egyébként Hitlernek régóta megvolt az ideológiai formulája. A „vezető" és a „vezetés" elve ezt fejezte ki. Így azután a német faj is felbomlott elitre és tömegre, beavatottakra és közemberekre, aktívakra és passzívakra. A világtörténelem egyik legdilettánsabb politikai csoportja a biológia nevében a születési arisztokrácia jogait vindikálta magának, elit voltát ugyanis született magasrendűsége és mindentudása indokolta. Ugyanakkor ez a befurakodott új elitréteg életformájában is mindjobban eltávolodott az egyszerű Volksgenossétól. Meggazdagodott, kezdett selyembe és bársonyba öltözni, francia konyakot fogyasztott, képeket gyűjtött, és mindenféle úri passziói voltak. Nem mindenkinek. Voltak, akik megmaradtak puritánoknak, s minél jobban megvetették a hatalommal járó anyagi javakat, annál nagyobb szenvedéllyel szürcsölték magát a hatalmat. Ezzel viszont a náci elitizmus története még mindig nem ért véget. Hátravolt az utolsó lépcsőfok, ahol az egyenlőség győzedelneskedett. A totális diktatúra totális háborújában a nácizmus keretében az emberi létezés két kategóriára redukálódott: az egyik, amelyet a feltételek kimerülése után meg kellett semmisíteni (a feltétel az volt, hogy átmenetileg hasznot hajt a birodalomnak), a másik pedig az ezeréves birodalom számára volt készülőben, amelynek létrehozása érdekében viszont ezt az emberi kategóriát is áldozatul lehetett, sőt egyenesen kellett dobni, mintha csak nem is a felsőrendű fajt vagy annak éppen legfelsőbbrendű kasztját képviselte volna. (Az elit azért eléggé ügyesnek bizonyult ahhoz, hogy ezt a sorsot elkerülje; egyetlen náci vezető sem esett a háború „természetes" csapásának áldozatává.) A társadalmi ranglétra fokai és kasztjai között óriásiak voltak ugyan a differenciák, a totális diktatúra végkifejletében többségük egyenlővé vált abban, hogy vállalnia kellett ezt a végkifejletet, ami közel 6 millió német számára a halált jelentette.

A náci mozgalom egalitarizmusa végeredményben a nagy lakosságtömegek – nácik és nem nácik – egyenlő jogfosztottságában teljesedett ki. A diktatúra totális fokán az egyenlőség kitapintható lényege, hogy a hatalom szempontjából az ember értéke pontosan annyi, amennyire a hatalom felhasználhatja; önértéke tehát nulla. Ezen a ponton a bukás előérzete légkörében a csalódás érzése elfogta a korábban lelkendező néprétegeket is. Levontak-e belőle következtetéseket, vagy nem, annyit mindenesetre tudtak már, hogy sem Európa lerohanása, sem a zsidók „eliminálása" nem segített rajtuk. Tudták, hogy rosszul élnek, pusztulnak, és sejtették, hogy még rosszabbakra kell felkészülniük. Világossá vált az új egyenlőtlenség, illetve az egyenlőség egyetlen – fent vázolt – realitása, a jólét növekedése átcsapott szűkölködésbe, a fényes sikereket már nem titkolható súlyos kudarcok váltották fel. Németországban elfogyott a lelkesedés levegője. Már csak a Hitler iránti bizalom és a félelem tartott ki. A következményektől való félelem, az elkötelezettség a nácizmussal szemben, a vissza- és kivezető út hiánya – amit sokkal inkább maga a rendszer állított elő, mintsem a szövetséges koalíció - abban is éreztette hatását, hogy a németeket akadályozta, sőt megakadályozta a valóság felismerésében, amely valósággal 1943-tól kezdve kinek-kinek és a nemzet kollektívumának is szembe kellett volna néznie. Az elkötelezettséget a nácik - tudatosan és ösztönösen (részben automatikusan) - a végletekig fokozták, amikor az egész őket éljenző tömeget mintegy cinkosukká tették és belerántották a jóvátehetetlenbe. A kudarc előérzetében a németek fölé tornyosult az a világ, amely a nácizmus erkölcsét soha nem fogadta el, s amelynek morális rendszerében a faj- és emberirtás a bűn kategóriájába került, miközben a bűn a németek számára minden értelmét elveszítette. A németek sokasága került abba a kelepcébe, hogy mivel a tisztességes megállásra nem érzett módot, inkább hitt továbbra is a lehetetlen megvalósulásában, a csodában, mintsem beismerje az addig történtek teljes hiábavalóságát.[12]

Régi és új vezető csoportok

A német társadalom alapszerkezete a náci vezető csoportnak a hatalomba való betörése és a felesleg integrálása ellenére nem alakult át a lényeges vonásokat illetően. Nem tűnt el mindenekelőtt a régi elit, sem hatalmának forrásai. A régi elit egyes csoportjaiból - a gazdaságiból, a politikaiból és a szellemi elitből - csak a zsidóknak és a baloldaliaknak kellett eltűnniük, a katonaiból és a magasabb állami apparátushoz tartozók csoportjából pedig úgyszólván senkinek, mivel e körökben sem zsidó, sem baloldali nemigen volt korábban. A régi elit megsemmisített tagjait elnyelték a büntetőintézmények, vagy elhagyták az országot. Különösen nagy politikai és szellemi emigráció keletkezett. Ezekben az években a német irodalmat zömmel külföldön írták, a német kultúrhistóriát - amelynek termékeit Németországban kiátkozták, bezúzták és elégették - a nagyvilág őrizte; egészében véve a német szellemi kontinuitást a német állam ellenségei biztosították.

Egyébként a régi elit legnagyobb része helyben maradt, és egészében véve megelégedésére szolgált a hatalom megosztása az új urakkal. Ahhoz, hogy a szisztéma működjön, a náciknak a régi hatalmi konstrukcióhoz úgyszólván hozzá sem kellett nyúlniuk. Holott sok olyat tettek, amiről azt lehetne gondolni, hogy súlyos konfliktusok forrásaivá kellett volna válniuk.

Mindenekelőtt a náci kormány csak részben váltotta be a nagytőkéseknek tett ígéreteit.[13] Tökéletesen végrehajtotta a rendteremtést. Uralomra jutása évének második felében már nem létezett osztályszervezet. Hamarosan megjelent a „Nemzeti munka rendje" c. törvény, amely az üzemekben bevezette a „führer"-elvet, vezérré minden további nélkül a vállalkozót nevezve ki. Követte ezt a Német Munkafront létesítése azzal a céllal, hogy helyettesítse a feloszlatott munkásszervezeteket, de azzal a megkötéssel, hogy közvetítésen kívül más feladata nem lehet. Végül a birodalmi munkaszolgálatról rendelkező törvény kimondta a mindkét nembeli fiatalok kényszerű munkáját vagy munkakényszerét. Igen gyorsan beváltotta a nácizmus azokat a reményeket is, hogy az expanzív politika révén hozzájárul az ipar és az egész gazdasági élet élénkítéséhez. A fegyverkezés hamar éreztette hatását, elkezdődtek a nagy útépítések, az állam nagy rendeléseket eszközölt, kibontakozott a repülőgépipar, nekilendült a hajóépítés. Az ipar össztermelése 1938-ban 26 ponttal meghaladta az 1929-es szintet. Ennek legfontosabb tényezője az állam hadi megrendelése volt, amelynek értéke 1932-höz képest 1938-ra több mint a nyolcszorosára emelkedett.

Nem tartotta azonban be szavát a náci vezetőség, amikor azt ígérte, hogy a gazdaság belső ügyeibe nem szól bele. A valóságban az állami gazdaságirányítás politikája nem sokkal a hatalomátvétel után elkezdődött. Ebben a gazdaságpolitikában természetesen nem az a koncepció érvényesült, amelyet a plurális államokban érvényesítettek és érvényesíthettek egyáltalán, de nem volt náci koncepció sem. A náciknak nem volt gazdaságpolitikai elgondolásuk, s most voltaképpen az történt, hogy Hjalmar Schacht sugalmazása és irányítása alatt a német nagytőke pontosan azt az állami tevékenységet kapta meg, amelyet maga jónak látott. Schacht és a nácik összetalálkozása újból kifejezésre juttatta, hogy a német nagyipar az állami beavatkozás költséges (pluralista) változatát utasította el, miközben nem volt kifogása egy másmilyen beavatkozás ellen. Mellőzve a részleteket, Schacht politikájának tengelyében az állt, hogy az állam megrendeléseivel a termelést, mindenekelőtt a nagyipari termelést kell élénkíteni, ami egyrészt maga után vonja az egész gazdaság megélénkülését, másrészt felszívja a munkanélküliséget, s ezáltal stabilizáló hatást fejt ki a belső piacra. Bár ez a koncepció valóban elvezetett megvalósítása folyamatában a várt eredményre, egyúttal egy vele ellentétes tendencia is érvényesülni kezdett a német gazdaságban. Lévén az állami megrendelések elsöprő többsége hadi jellegű, a nagyipar jórészt függetlenedett a természetes piactól, a fogyasztóképességtől, s emiatt az ipari ágazatok növekedési üteme súlyosan egyenlőtlenné vált; a fogyasztási cikkek termésemelkedése messze elmaradt az egész ipar növekedési ütemétől. Ezt a folyamatot erősítette az a körülmény is, hogy az élénkítési politikát nem terhelték meg a fogyasztóképesség lényeges emelését szolgáló kiadásokkal. Minden számítás megegyezik a reálbérek csökkenő tendenciájának kimutatásában, miközben az állam szociális kiadásai (néhány lármás akció ellenére) az évek folyamán csaknem eltűntek, a lakóházépítés állami finanszírozása egyre csökkent, a telepítési politika keretei beszűkültek. Ez az általános tendencia különösen az 1936-ban bevezetett négyéves tervben erősödött fel, amely ugyanis már teljes nyíltsággal a háború előkészítését tűzte ki célul a német gazdaság elé.

Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy a rendszer lehetetlenné tette a bérkövetelés hatékony formáját, a sztrájkot, a náci birodalmat valóban a nagyipar paradicsomának tekinthetjük. Schacht maga ugyan megértette, hogy művét a dilettáns nácik végveszélybe sodorják, s ezért a felelősséget igyekezett elhárítani magáról, de az ő visszavonulása a már beindított programban nem idézett elő változást. Schacht pálfordulását a német nagytőke nem követte, s nem követte még akkor sem, amikor a háború idején már a kényszergazdálkodás keretei közé került.[14] A konjunktúra és a profitráta oly fényes volt, hogy ennek nem lehetett ellenállnia. A német nagytőkések oly sokáig maradtak e tények bűvölete alatt, hogy azután a visszavonulásra már nem volt módjuk.

Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a náci kormányzat által végrehajtott társadalmi levezetés, mind pedig az általa megvalósított gazdaságirányítás a háborút tekintette annak a társadalmi szükségletnek, amelyre e tevékenységnek irányulnia kell, és amely magában rejti a megoldást. Másként szólva: a társadalmi és gazdasági kérdések megoldását a társadalmon és gazdaságon kívülre helyezte, az egész szervezetet a külső megoldásra (expanzió) állította be, ami egyúttal magában hordozta a voluntarizmust. Ebben állt annak a különbségnek a lényege, amely a náci állami irányítást a New Deal típusútól elválasztotta, tekintettel arra, hogy az utóbbi eljárása céljává az eljárás tárgyát választotta, vagyis a termelés és fogyasztás kérdéseit lényegében a termelés és a fogyasztás keretei között igyekezett megoldani. Megengedhetőnek látszik az állítás, hogy a gazdaságirányítás két módja közötti eme lényegi különbség miatt válhatott az egyik mód egy új fejlődési szint kezdeményezőjévé, míg a másik nem vált azzá.

Aligha vethető fel viszont komoly formában a kérdés, hogy vajon a német nagyiparnak és egyáltalán az iparnak szüksége volt-e az erőszakos és egyoldalú pártolásra. Akár csak egy nagyon kicsivel hosszabb távot véve alapul, azt mondhatjuk, hogy nem volt erre szüksége. Ez a körülmény pedig egy fontos történelmi kérdésre hívja fel a figyelmet: az érdek és az érdekfelfogás kettősségére. Ez előidézheti, hogy míg azonos társadalmi csoportok érdekei globálisan nagyjából azonosak, érdekfelfogásuk nemzetileg nagy eltéréseket mutasson. Továbbá előfordulhat az is, hogy az érdekfelfogás az érdektől oly messze eltávolodik, hogy önmaga ellentétébe csap át. Ez a jelenség azt sugallja, hogy a manipulálás mellett – aminek a tudósok joggal nagy figyelmet szentelnek – érdemes lenne komolyan elemezni az öntévesztés, a tévedés társadalmi-szellemi folyamatát is, mert valóban úgy tűnik, hogy az érdek és az érdek értelmezése közötti kapcsolatot vagy kapcsolathiányt éppúgy hatóerőként kell elkönyvelnünk, mint a többi történelmi tényezőt.

A fent említett csapda a nácizmus esetében tökéletessé vált, mert a szisztéma úgy fejlődött, hogy kizárta az érdekfelfogás revízióját. Jóllehet a valóságos és vélt érdekek, amelyek keletkezését és fennállását szentesítették, a háború éveiben egyre kevesbedtek, eltűntek, majd ellentétükbe mentek át, a náci szisztéma eltávolíthatatlannak bizonyult, s minden más érdekkel szemben biztosítani tudta saját érdekvédelmét.

Mutatis mutandis vonatkoznak e szempontok a nácikat támogató katonai klikk vezetőire is, akik a nagy nemzeti katonai sikerek lehetőségén felbuzdulva sétáltak be a csapdába. Amikor a csapda bezárult körülöttük, s azon vették észre magukat, hogy nemcsak az irányítás került ki a kezükből, de ők maguk is dilettánsok karmai közé jutottak, már arra sem volt lehetőségük, hogy a legnyilvánvalóbb ostobaságokat megakadályozzák. Már 1938-ban, amikor néhányan ellenezték, hogy Németország a felkészülés befejezése előtt, legalábbis kétértelmű helyzetben erőszakos lépésre ragadtassa magát, az óvatoskodás csak azt eredményezte, hogy Hitler a kételkedőket eltávolította a vezető pozíciókból. Minden, a katonai vezetés züllesztésére tett lépés mind több és több következményt vont maga után a hadviselésben. Fokozatosan eltűntek az alternatívák, megszűnt a mérlegelés. Hitler és az úgynevezett vezérkar improvizált, és hibát hibára halmozott. Németország és részben a világ sorsát Hitler és néhány hozzá nem értő kiszolgálója ,,irányította'', míg a hozzáértők tehetetlenül sodródtak a haláltáncban. Ebben az esetben a nemzeti érdek sajátságos megfogalmazása bosszulta meg magát a nemzet s vele a katonai kaszt elbukásában.

Bemenekítette magát a rendszerbe az evangélikus egyház és – valamivel hosszabb habozás után és több fenntartással – a katolikus egyházi hierarchia is. A nácik és az egyházi vezetők viszonya azonban az utóbbiak minden antimarxizmusa és a nemzeti célok iránti megértése ellenére sem volt zavartalan. Sőt a viszony egyre romlott. A nácikat zavarta az egyház mint szervezet, zavarta a tételes vallás és zavarta a vallásos lelkület. Bármennyire zavarta is, mégis éppen ezek előtt a tényezők előtt vonult vissza valamelyest, amikor saját ősnémet vallásalapítási terveivel felhagyott, s amikor az euthanasiaprogramot felfüggesztette. Ez természetesen mély szakadékot nyitott Hitler és a neki egyes kérdésekben ellentmondó egyházi vezetők között. A kompromisszum kompenzációs része viszont abban állt, hogy az egyházak elhallgatták morális aggályaikat és univerzális humánus szempontjaikat több más kérdésben, vagy ezeket a szempontokat halkan és a nyilvánosság kizárása mellett vetették csak fel. Emiatt egyébként morális tekintélyük kétségtelenül csorbát is szenvedett.

Szellemi Gleichschaltung

Az ideológia és kulturális Gleichschaltung adekvát kifejezője volt a rendszer totalitásának. Miként a rendszer, a náci ideológia is hamar megmerevedett.[15] A folyamat két-három év alatt lezajlott. Azzal kezdődött, hogy a rendszer kivetette a zsidó, a baloldali és a humanista gondolkodókat. Azzal folytatódott, hogy sorra elhallgattak a nagy nemzeti egységről, nemzeti forradalomról álmodó intellektuelek, akik észlelni kezdték, hogy az álom rémálomba megy át. Ezekre az évekre azonban még nem volt jellemző a teljes szellemi szürkeség, mert a régi nácik és nacionalisták nagy tevékenységet fejtettek ki, úgyhogy csak úgy pezsgett Németországban a náci és nácizmushoz közeli reformirodalom. Néhány év múlva ennek már nyoma sem maradt. A nácik nemcsak a kifejezett reformszárnyat hallgatták el, de némaságra ítélték a náci program eredeti fogalmazóit, Hitler egykori legszorosabb munkatársait is. Kamatrabszolgaságról, megszüntetésének módozatairól és egyéb gyermetegségekről nem volt többé helye cikkezni. Hasonlóan járt azonban néhány új ideológiaiszellemi kísérlet is, így mindenekelőtt a Wotan-hit megalapozására irányuló.

Mivel a nácizmus félreérthetetlenül kinyilvánította, hogy a szellemtől kizárólag technikára tart igényt, a német szellemiség automatikusan ellenzékké vált, és emigrációba vagy illegalitásba került. A nácizmus antiracionalizmusa potenciálisan ellenzékké tette a tudományt, antiindividualizmusa a művészeteket. ,,Önmagában vett" jelenség számára nem létezett; vagy támogatta a jelenség a nagy nemzeti célt, vagy ellenséges volt vele szemben. A nácizmus elvi politikát folytatott, és nem elégedett meg a vele szemben ellenséges személyiségek és áramlatok üldözésével. A semlegesség sem volt lehetővé téve. A rendszer igényt tartott a dicsőítésre, a fajmitológia kürtölése minden más hangot elnyomott, az országot teletűzdelték a náci művészi ideál megjelenési formáival, amely ideál dúskált a rusztikusban és a grandiózusban. Mire e folyamat kiteljesedett, jórészt maga a náci ideológia is felszívódott: propagandává alakult át, amely ,,napra készen" támogatta a kormányzat aktuális lépéseit. Jellemző, hogy Németországban jelentősebb ideológia-rendszerezésre nem is került sor a náci uralom idején (Rosenberg *Mythos*-a korábban keletkezett), ám annál inkább virágzott Goebbels propagandaminisztériuma. A nácizmus láthatóan teljesen lemondott arról, hogy egy magasabb szellemi nívóhoz egyáltalán szólni is megkíséreljen, s megelégedett azzal, hogy a sajtó és a rádió útján naponta feltálalja a napi szellemi eledelt. Amit gondolatvilágából be tudott vinni az oktatásba, a társadalom- és embertudományokba, a művészetekbe – az bár egy korábbi irány folytatásának is felfogható –, felületessége, elnagyoltsága miatt paródiának sikerült.

Miközben az ideológia fokról fokra elhalt, s az maradt belőle, amit Hitler a fejében hordozott, megszületett egy szilárdnak bizonyuló fogalom: a Führer. Kettős értelemben. Egyrészt mint egyszemélyi ,,vezér", másrészt mint ,,vezetés", vagyis mint az új elit fogalma. Ennek a vezetésnek nem volt szüksége arra, hogy kifejtse érveit, a tömegnek nem volt szüksége arra, hogy megértse a vezetést; hinni kellett. S mivel hinni tulajdonképpen nagy kényelem, sok német valóban hitt, olyannyira, hogy - amint egy kutató nemrégiben megállapította - a Hitler mint jó atya iránti bizalom számos német családban a háború utolsó óráiban sem hunyt ki.

A Führer iránti bizalom - hála állandó jelenlétének (a háborúig), törődésének, fáradozásának és gondoskodásának, amiről tanúbizonyságot tett - nagyon magasra hágott. Hitler - sokan hitték - mindent beváltott, amit csak megígért. A németek az ő uralma alatt megint élni kezdtek. Mindenkinek volt munkája, senki sem éhezett. Németország felemelhette a fejét, és senki sem mert „packázni" vele. Mindemellett Hitler továbbra is egyik sikert érte el a másik után. Ausztria puskalövés nélkül megtért Németország kebelére, nemzetközi jóváhagyással szerezte meg a Szudéta-vidéket, és még Prágát is büntetlenül szállhatta meg. Ha a tábornokok is elnémultak a blöffhadjárat kolosszális eredményei láttán, hogyne tekintett volna áhítattal az átlagnémet erre a legendába illő alakra. Hogy külső megjelenését tekintve Hitler nem illett a wagneri hősök karába, talán csak fokozta az átlagnémet és Führere intimitását, mert a Führer képe a legközönségesebb átlagembert is hozzásegítette, hogy magamagát is a legendába képzelje.

Endlösung

Belső és külső sikerek, szellemi Gleichschaltung, a vezetés iránt egyelőre növekvő bizalom egyaránt segítségül volt abban, hogy a német nép széles köreit lelkesíteni, sőt hiszterizálni lehessen. A hisztériakeltésnek két fő iránya alakult ki, az egyik az antiszemita, a másik a háborús irány volt. A náci propaganda mindkettőt a fenyegetettséggel hozta kapcsolatba. A zsidók már létezésük által is fenyegették a német faj tisztaságát. A német érdekeket viszont, amelyeket a háború által meg kellett védeni, mindig újabb és újabb ellenségek fenyegették halálosan. A náci állam által kiszemelt és megtámadott ellenséges veszedelem annál valóságosabbá vált, minél nagyobb lett az ellenség tábora, és minél jobban előrehaladtak a nácik az időben. Ez a viszonylat mindig magában hordozta a rizikót, és a rizikó az idővel egyre növekedett. A zsidók feletti győzelem viszont állandóan előre biztosítva volt, s e körülmény által különleges funkcióhoz jutott. A zsidók felett aratott biztos győzelmek – gazdasági szempontok, anyagi hasznok, munkaerőkérdések konkrét hatása mellett – átfogó lélektani funkcióhoz jutottak. Veszélytelenségük által elfedték a valóságos veszélyt, amelyet a háborús politika magába foglalt, majd a ,,végső győzelem'' a zsidók felett mintegy ellensúlyozni törekedett a valóságos végső bukást.

A náci antiszemitizmusnak mindazonáltal a nürnbergi törvényektől az Endlösungig megvolt a maga belső logikája.[16] Egyszer kellett csupán olyan helyzetet teremteni, amelyben tetszőleges embercsoportok megfoszthatóak létük minden védelmétől, hogy ettől kezdve a kiszemelt embercsoportok kezelése egyszerű technikai kérdéssé váljon. Mivel a Németországban elterjedt nacionalizmus ritkán volt híján az antiszemitizmusnak, Hitler személyes zsidógyűlölete természetes könnyedséggel uralkodott el a náci pártban, a nacionalista táborban, és ment át jelentős német társadalmi csoportokra. A nürnbergi törvények már nem ütköztek számottevő lelki ellenállásba. 1938-ig a nácik a németországi zsidókat elkülönítették, és megszüntették anyagi és szellemi befolyásukat. Sokan elmenekültek (vagyonukat többnyire hátrahagyva), sokat letartóztattak közülük, de még nem tartóztatták le az egész zsidóságot. Ha tönkre is tették és emberileg meg is alázták őket, többségük még nem hitte, nem hihette, hogy az élete is veszélyben forog.

Az első jelentős fordulatot az 1938-as Kristallnacht, s az azt követő intézkedéssorozat hozta magával. Ettől kezdve a megkülönböztetést formalizálták, s a nácik azon voltak, hogy a zsidókat megfosszák minden értéküktől és teljesen kiszorítsák a gazdasági életből. A rendelkezések már az egész zsidó lakosság egzisztenciális érdekeit veszélyeztették. Világossá vált, hogy a birodalom kizárólag a zsidók fizikai munkaerejére tart igényt, arról azonban egyelőre még nem volt szó, hogy a zsidóknak teljes egészükben fegyveres felügyelet alatt és rabszolgastátusban kellene dolgozniuk. Bár ekkoriban már sok németországi zsidó volt a koncentrációs táborok lakója, egyelőre egyéni és nem faji címen került oda. Az úgynevezett zsidókérdés érzelmi és pszichológiai funkcionális oldala mellett mind határozottabban kezdett gazdasági aspektust is felvenni, a németországi zsidók kis létszáma miatt azonban a zsidó munkaerő általános megszervezése nem volt különösebben sürgető. A létszám viszonylagos alacsonysága ugyanakkor az ellenőrzést is megkönnyítette.

Minden megváltozott a háború kitörése után. Lengyelországban, majd a Szovjetunióban a németek több millió zsidóval találkoztak, s miután a birodalomnak volt zsidópolitikája, dönteni kellett arról, hogy azt hogyan alkalmazzák. A helyszínen alkalmazták, ahogyan az események menete magával hozta, közben azonban összecsaptak a náci zsidószakértők. Volt, aki máris a végmegoldást kezdeményezte. Mások a gazdasági szempontokat követték, és voltak, akik a zsidókérdést még politikai ügynek tekintették, és terveket gyártottak arról, hogy az egész európai zsidóságot Afrikába telepítik (pl. Madagaszkárra), ahol majd egy szoros felügyelet alatt álló telepes zsidó államot hoznak létre. A háború kezdeteit a zsidók kezelése szempontjából nagy rendetlenség jellemezte. Lengyelországban számos pogrom zajlott le, de világossá vált, hogy ezzel az eszközzel megoldásra nem lehet jutni; ehhez az ott élő zsidók száma túlságosan nagy. Elkezdődött a zsidók elkülönítése és gettózása. A gettók azonban súlyos terhet jelentettek. Élelmezésük, a járványok elkerülése megoldhatatlannak bizonyult, s ugyanakkor feltűnt, hogy ezek a létesítmények nagy mennyiségű munkaerőt tömörítenek. többnyire kihasználatlanul. A nagy városokba ékelve a gettókat sem sorsukra hagyni, sem megsemmisíteni nem lehetett. Nem vált be azonban a Szovjetunióban eleinte alkalmazott kommandómódszer sem. Nagyobb települések zsidó lakóinak összeterelése, kivégzése és elföldelése túlságosan körülményes, olykor kivihetetlen volt; különösen ha természetes tömegsír – szakadék, árok stb. – nem állt rendelkezésre. Ugyanakkor ebből az eljárásból sem tudott a birodalom hasznot facsarni. Mindemellett a tömegkivégzésbe túlságosan sok német katonát kellett bevonni, s így attól is tartani kellett, hogy ezek az akciók visszahatást váltanak ki. Végeredményben ezekből a gondokból úgyszólván automatikusan kínált kivezető utat az a gondolat, hogy kiterjesszék a koncentrációs táborok intézményét. A koncentrációs tábor mint intézmény értelme egyúttal átalakult. Kezdetben elsősorban arra szolgált, hogy a náci rendszer ellenségeit a jogi védelem kikapcsolásával magába fogadja. Most olyan intézménnyé vált, amely befogadhatott minden náci fennhatóság alá került zsidót és más nem kívánatos fajú embereket, arra az átmeneti időre, amíg munkaerejük kihasználható, illetve amelynek keretében a nem használható „fajidegenek" elpusztíthatóak. A táborok rendje, körülményei ennek az elvnek megfelelően alakultak ki, illetve alakultak át. Úgy alakították ki ezeket, hogy a táborlakók óriási többsége egy bizonyos időn belül, átlag 3–4 hónap alatt minden egyéb beavatkozás nélkül elpusztuljon, a nekik adott haladékot viszont munkára használják fel. Ez azonban csak a munkaképes egyének esetében tűnt „ésszerűnek"; a gyerekektől, öregektől és a betegektől valamilyen más módon és a lehető leggyorsabban meg kellett szabadulni, ha nem akarták, hogy akár csak egészen rövid időre való elhelyezésük és élelmezésük gondokat okozzon.

Mind ez ideig a kutatók nem találtak olyan náci rendeletet, amely félreérthetetlenül és egyértelműen kimondta volna, hogy a zsidókat ki kell irtani. A náci iratok ebben a tekintetben mindig homályosan fogalmaztak, praktikus lépések halmazatáról intézkedtek, anélkül hogy ezeknek az intézkedéseknek elkerülhetetlen következményéről beszéltek volna. Ezért teljes pontossággal nem is lehet megállapítani, hogy a végítéletet a vezető nácik valaha is szavakba foglalták-e maguk között, s ha igen, mikor tették ezt. Bizonyos azonban, hogy a végítélet – kimondva vagy formula nélkül – megszületett, alakot pedig a megvalósulás, mintegy a kísérletek eredményeként nyert.

Már említettük, hogy a személyenkénti és a tömeges fegyver általi kivégzés nem volt megfelelő: túlságosan sok embert foglalkoztatott túlságosan sokáig alacsony hatásfok mellett. Már 1941-ben megjelent azonban a jövő nagy lehetősége, a ,,gázba fogom fojtani őket" hitleri formulájának alkalmazása a kipufogó benzingáz felhasználása formájában. Az erre használt halálteherautók azonban még csak jelentéktelen mennyiségű ember elgázosítására voltak alkalmasak, és maga a procedúra hosszú időt vett igénybe. Az eljárás tökéletesítésére volt tehát szükség: meg kellett találni a megfelelő anyagot s a zsidókat eljuttatni azokba az objektumokba, ahol a tömeggázosítás lehetővé válik. Az utóbbira szolgáltak a koncentrációs táborok, s a megfelelő gázt is gyorsan megtalálták. Már csak technikai részletek voltak hátra. Ezek többségét gyorsan megoldották. Egy kérdés okozott csak nagyobb gondot, az, amely minden gyilkos legsúlyosabb gondjává szokott válni: hogyan lehet megszabadulni az áldozat hullájától. A dolgok logikája hozta meg ebben a vonatkozásban is a megoldást. Ugyanazt, amit a körültekintő egyéni gyilkos is szívesen választ: a hullát el kell égetni. Megépültek a krematóriumok.

Ettől kezdve a náci uralom alá került zsidók sorsának alakulásában a legfontosabb szerepet a szállítóeszközök mennyisége, a vonalsűrűség és más hasonló, szigorúan technikai körülmény játszotta. Néhány akcidentális tényezőt leszámítva – mint amilyen egy-egy megszállt országban a helyi állami és társadalmi szervek kisebb-nagyobb ellenállása lehetett –, mindenekelőtt a szállítási és a táborok pillanatnyi befogadási képessége döntötte el, hogy a zsidó lakosok elpusztítására mikor, milyen sorrendben és milyen ütemben kerül sor. Határesetekben az egyéni sorsba beleszólhatott a véletlen. Titokban maradhatott egy súlyos betegség, egy serdülő tudva-tudatlan hozzátoldhatott valamit a korához, egy idősebb letagadhatott belőle. A különben halálra ítéltnek az effajta véletlen néhány hónapnyi haladékot adott a túlélésre. Minthogy csak néhány nagy koncentrációs tábor rendelkezett az elgázosításra és elégetésre alkalmas berendezésekkel, a szállítási feltételek beleszóltak abba is, hogy a végkimerülés felé közeledő, de még élő tömegeket milyen rendszeresen és milyen gyorsan tudják továbbítani a megsemmisítő táborokba. A táborok munkarendje és élelmezési feltételei önmagukban is gondoskodtak a munkaképtelenek likvidálásáról, ez mégis hosszadalmasabb volt, mint a radikális gázmegoldás. A táborlakók elszállítása a megfelelő helyekre a háború utolsó hónapjaiban azonban mind nehezebbé vált, s úgy tűnik, hogy a túlélő táborlakók jelentős része ennek a körülménynek köszönhette szökését a biztos halál elől.

A táborok irányító személyzetének kérdésével olyan mennyiségű peranyag, tanúvallomás és feldolgozás foglalkozik, hogy ennél nem is időzünk sokáig. Csupán annyi látszik velük kapcsolatban fontosnak, hogy ők maguk e rendszer működése szempontjából tulajdonképpen nem voltak fontosak. Bár ezekre a megbízatásokra minden bizonnyal nem a vak véletlen alapján válogatták ki az embereket, mégis, a megsemmisítő táborok nem azért keletkeztek, mert leendő őreik ilyenek vagy olyanok – többnyire szadisták – voltak, hanem azért gyűjtöttek össze bizonyos mennyiségű „kivételes képességű" nácit, mert a táborok felállítása és az ott kifejtendő „munka" a nácizmus szükséglete volt, s e szükséglet kielégítésére rendelkezett a lehetőséggel. A tábor személyzete felcserélhető volt, mit sem változtatott rajta, ha véletlenül nem szadisták keveredtek bele, sőt a rendszer akkor is eljárhatott volna tengelyén, ha eredetileg a személyzet egyetlen tagja sem szadista. A szabad elhatározások kora a náci totális államban régen lejárt. Könnyebben üzemelt természetesen a halálgyár azáltal, hogy a nácik értettek ahhoz, hogy a megfelelő embereket válogassák ki a megfelelő helyekre. A veszedelem mindenesetre nem a közönséges szadistáktól származott, hanem attól az államhatalomtól, amelynek szadistákra volt szüksége ahhoz, hogy létértelmét betöltse.

Önpusztítás

A náci állam a háború alatt elérte totalitása kiteljesedését. Hatalmát semmi sem korlátozta, kiküszöbölt minden kontrollt, elnyerte azt a lehetőséget, hogy megkísértse eszméi teljes megvalósítását. Azét a társadalmi tervezetét, amire a náci program az idők során leegyszerűsödött: a németségből kiszelektált vezető náci csoport uralmát a fajilag hierarchizált világ fölött. A nácizmusban megszűnt minden kétértelműség és kétszínűség; teória és praxis már teljesen egybeesett, a propaganda többé nem fedhette el a megvalósított ideológiát. Egyedülálló jelenséggé vált, amennyiben nem volt szüksége arra, hogy a valóság és eszme közötti szakadást retorikával hidalja át, vagy azt színlelje, hogy a szakadás nem áll fenn.

Egyúttal azonban a faj jövőjébe helyezett transzcendenciát visszavette a történet: a jövő itt és mostá változott. Ez viszont a lényegben nem manipuláló rendszert a hétköznapi hazugságok tömegébe kergette. Ugyanakkor az itt és most azt is feltárta, hogy a korlátlan hatalom mozgási területe a már kijelölt ösvényre szűkült. Abban az ütemben, amelyben a szisztéma kiküszöbölte a dolgaiba való mindennemű beleszólás lehetőségét, egyúttal kiiktatta saját választási lehetőségeit is, felszámolta az alternatívákat, vagyis megszüntette a politikát magát. Nemcsak a végcél, a stratégia költözött be a háború mindennapjaiba, de a taktika is minimális területre korlátozódott (ideiglenes katonai érdekeket követő lépésekre, apró különbségtételekre a megszállt országok és fogolycsoportok kezelésében stb.); a hatalom gyakorlása lényegét tekintve technikává alakult át. Az események menetébe új elgondolást nem lehetett behelyezni, kitérésre, útmódosításra nem nyílt mód. A náci dinamizmus megszüntette a társadalmi dinamika forrásait, s ezáltal végső fokon előidézte, hogy a korlátlan hatalom abszolút korlátozottá és tehetetlenné vált. A hatalmi szisztéma a háború idején már beprogramozott robotként működött, s tette ezt akkor is, amikor tevékenysége a célprogram ellenkezőjébe csapott át. A nácizmus mint önmaga foglya más fajok gyilkolása mellett saját fajának gyilkosává, önpusztítóvá vált. Úgy tűnik, hogy a történelem legdinamikusabb és legkorláttalanabb hatalma az ismertek között a legmerevebb és legkorlátozottabb rendszert hozta létre.

AZ OLASZ FASIZMUS

Eltérések a nácizmus és az olasz fasizmus között

Egyetlen nemzeti-kollektivista diktatúra sem érte el a totalitás azon szintjét, mint a nácizmus. Ezért, bár a náci és az olasz fasiszta diktatúrát – zártságuk, dinamizmusuk, radikalizmusuk miatt – egy kategóriába soroltuk, mégis azt hisszük, hogy a két rendszer között nagy különbségek voltak a hatalom szerkezete, működése és az ország potenciájával is összefüggő önmegvalósítási lehetőségei vonatkozásában. Az olasz rendszer, és ideológiája nem válhatott – hatalomszerkezeti okokból – kizárólag vezérelvűvé, és számos okból – amelyekre még rámutatunk – nem volt faji jellegű. Az olasz fasizmus célképzete kezdetben mindemellett lényegesen tágasabb volt a nácikénál. Mussolini fasiszta vezérként (ugyanúgy, mint szocialista korában) az új, modern civilizáció alapjait akarta megvetni, új embert akart teremteni, és kacérkodott a társadalmi kiegyenlítődés új formáinak megteremtésével. Az olasz fasizmus története nem volt egyéb, mint e törekvés kudarcának, expanzióba, azután alárendelődésbe való átalakulásának története, ami végül logikusan vezetett el az értelmetlen áldozatokhoz és az összeomláshoz.

Maga a fasizmus 1943-as belső bukása is jelzi, hogy keretében nem szűnt meg teljesen a társadalmi erők hatása. A totális állam sebezhető, megbontható, sőt megdönthető maradt. Az olasz fasizmus nem szűkült le olyan események egymásutánjára, amelyek egyetlen tényezőre vezethetőek vissza, hanem volt történelme is, ha e szón különféle társadalmi komponensek egymásra hatását és a hatások láncolatát értjük. Az olasz rendszer küllemén ugyan hosszú időn át nem mutatkoztak repedések, a belső korrózió azonban munkáját jóval előbb elkezdte, mintsem a kortársak hihették.

Különbségek a náci és a fasiszta rendszer között keletkeztek a két ország eltérő nagyságából és erejéből, a két vezető karakteréből, a diktatúra keletkezési körülményeinek differenciáiból, s végül abból, hogy a két ideológia - a felsoroltakon kívül még további okokból is - számos egyedi vonással rendelkezett.

Mussolini is kompromisszumnak köszönhette uralomra jutását, s ő is, mint Hitler, koalíciós kormányt alakíthatott. Először a fasiszták az agráriusok támogatását szerezték meg, sorsdöntő azonban az ő esetükben a nagyiparosok (Confindustria) mellett a király és a hadsereg szava volt. Alátámasztja ezt, hogy a fegyveres erők vezetői szerint a fasiszta „seregek" feloszlatása 1922 októberében katonai szempontból nem okozott volna nagy nehézségeket.[17] A kormányalakítás körülményei tehát már a fentiek szerint sem voltak azonosak a két országban. Hitlert a köztársasági elnök nevezte ki, aki ráadásul hamarosan meghalt, s ezzel önmagától megnyílt az út a „führer"-államhoz. Mussolini viszont a királyhoz és a királysághoz nem mert nyúlni, mert ezáltal mérhetetlenül megnövelte volna a fasizmus nehézségeit, sőt ellentáborát. Az olasz királyság - lévén az egység szimbóluma - nemzeti intézménnyé vált, míg az antimonarchista erők tábora az idők folyamán beszűkült, s amennyiben köztársasági törekvések formájában fennmaradt, ez az áramlat Mussolini számára nem volt megnyerhető. Megmaradt tehát a király, s fennmaradt a királyság mint intézmény.[18] Ez a tény önmagában véve kizárta a németehez hasonló „duce"-államot. S ha igaz is, hogy III. Viktor Emánuel 20 éven át szabad kezet adott Mussolininak, a 21. évben mégis a királyság mint alkotmányos forma tette lehetővé, hogy Mussolinit úgy buktassák meg, hogy az állam kontinuitása fennmaradjon. Ugyanennek a lehetőségnek a hiánya Németországban nagyon megnehezítette Hitler félretételét.

Módosította a hatalomátvétel körülményeit az is, hogy a Mussolini rendelkezésére álló tömeg összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint a nácié. A fasiszta szervezetek elegendőek voltak arra, hogy segítségükkel egy puccsot meg lehessen kísérelni, de miután a puccs látszólag alkotmányosan zajlott le, Mussolini egyelőre nem gondolhatott arra, hogy saját tömegeire támaszkodva a kompromisszumot félredobja és teljes fordulatot érjen el. Nemcsak parlamenti többsége nem volt, de még csak jelentős parlamenti ereje sem, s nem hivatkozhatott a választók millióira. Mindemellett a fasiszta osztagok, vezetőiket beleértve, meglehetősen fegyelmezetlenek voltak, és saját elgondolásaikat követték. Mussolininak viszont tudnia kellett, hogy a fasiszta szervezeteknek addig van létjogosultságuk, amíg a nagyiparosok, agráriusok stb. által kívánt irányban tevékenykednek. Miközben felhasználta őket a nyomás általános eszközeként, akcióikat korlátoznia is kellett, de ugyanakkor a renitensekkel szemben nem alkalmazhatott a Hitleréhez hasonló drasztikus eszközöket, mert akkor gyakorlatilag szinte szervezet nélkül maradt volna. Módosult valamelyest a bázis kérdése az 1924-es választások által, majd a rendszer és az olasz társadalom a Matteotti-gyilkosság után újabb döntés elé került, s ez a döntés a fasizmus számára a korábbinál kedvezőbb körülményeket teremtett.

1924-ig a fasizmus, diktatórikus velleitásokkal ugyan, de megmaradt a pluralizmus kereteiben, és alapjában véve politikai eszközökkel kormányzott. Az 1924-es válság[19], amely a szocialista képviselő elhurcolását és meggyilkolását követte, még egy többé-kevésbé nyitott helyzetben állt elő. Felmerült a hatalmi kérdés felülvizsgálata. Jóllehet a több mint féléves válság látványos részét az ellenzék, az úgynevezett „Aventino” küzdelme szolgáltatta, ez a folyamatban tulajdonképpen csak annyiban játszott szerepet, hogy a döntéshozók szemében illusztrálta a politikai alternatíva hiányát. Elvileg Mussolini elmozdítása a hatalomból ekkor még a lehetőségek világába tartozott, noha a szervezett fasiszta tömeg már jelentős volt. Az áprilisi választásokon a fasiszták által vezetett nemzeti lista megkapta a leadott szavazatok

66,3%-át, s ugyanakkor a fasiszta osztagok a feléledt ellenzék támadásainak közepette ismét értékesnek bizonyultak. Az 1924-es válság másik döntő motívuma abban állt, hogy az ellenzék belső ellentétei miatt kormányképes kombináció ezen az oldalon nem tudott kialakulni. Így az olasz társadalom vezető tényezői – a királytól a nagyiparosokig és a klérusig – Mussolinival szemben nagy türelemről tettek tanúságot, s ezáltal nagy segítséget nyújtottak neki. A tolerancia akkor kezdett megszűnni, amikor kétség férkőzött a fasiszta tömeg irányíthatóságához, s erre 1924 augusztusától mutatkoztak jelek. A fasiszták randalírozásai és a baloldali megmozdulások a vezető csoportok szemében egyaránt a rendetlenséget, a zavart jelentették, és a kettő között nem láttak nagy különbséget. Mussolini végül is saját intranzigens alfőnökei és az őket követő fasiszta tömegek megfékezése fejében vagy azzal együtt kapott felhatalmazást arra, hogy általános politikai restrikciókat vezessen be. A fasiszta tömeg egyazon folyamat keretében játszott szerepet a hatalom kisajátításában és lett megfosztva attól, hogy céljaiért fellépjen. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a döntés a fasiszta kísérletről definitívvé vált.[20] Másként szólva, magának a diktatúrának a megszervezése, ami Németországban a hatalomátvételt követően azonnal megkezdődött, Olaszországban csak 1925-ben indult be, s ezt követően még mindig kb. négy évet vett igénybe.

Együtt járt az olasz belső viszonyokkal az is, hogy a katolikus egyházi ő és az olasz állam rossz viszonya ellenére (paradox módon részben éppen azért is) Mussolininek sokkal jobban tekintettel kellett lennie az olasz katolikus lelkületre, mint Hitlernek a németek különböző hitfelekezeteire.[21] Sem az egyházi vezetők, sem a hívek felekezeti megosztottságára és ellentéteire nem lehetett számítani, miközben a politikai ateizmus Olaszországban eleve bukásra volt ítélve. Ezzel szemben a fasizmusnak kivételes lehetősége nyílt arra, hogy a Vatikánnal való megegyezés esetén államához közelítsen olyan katolikus tényezőket, amelyeket az olasz királyság megelőzően nélkülözött a politikai életben. (Ez a körülmény egyébként szoros kapcsolatban állt azzal, hogy Olaszországban konzervatív keresztény párt a 19. században nem keletkezett, s hogy egyáltalán a politikai konzervativizmus szervezetlen maradt.) A megegyezés ezután a fasizmusra több irányban befolyást gyakorolt. Mindenekelőtt megnövelte a rendszer súlyát és tekintélyét, sőt a rendszert a nagyvilág szemében a bölcsesség erényével tüntette ki. A Vatikán már 1924-ben, majd a lateráni egyezmény megkötésével 1929-ben nagy segítséget nyújtott a fasizmusnak, később pedig mind a Vatikán, mind az olasz felső papság ,,olasz" módra viselkedett, és támogatta a kormány külpolitikai lépéseit, mi több, háborús akcióit. Mégis, a nagy szellemi befolyással rendelkező konzervatív szervezet működése nemcsak a lelkek feletti vitákat és oktatási, nevelési hatásköri összetűzéseket idézett elő az egyház és az állam között, de azt is eredményezte, hogy a katolicizmus letompította a fasiszta ideológia eredeti libertinus és valláselIenes tendenciáit.

Mussolini és Hitler személyiségének jellemző vonásai közül csak néhány olyanra mutatunk rá, amelyeknek szerepe volt a politikai eljárásokban is. Hitler extrovertáltsága nem járt együtt sem közönséges tetszésvággyal, sem befogadókészséggel. Jeleneteit akaratának érvényesítése érdekében rendezte, a tömegek előtti fellépésekben nem sok öröme telt; egyik is, másik is céljait szolgálta. Miután monomániája - ami tulajdonképpen azonos volt kultúrájával - kialakult, többé sem nagy, sem kis kérdésekben senki nem győzhette meg semmiről. Be volt zárva minden érv, minden új jelenség előtt. Egyedül saját elhatározása és akarata szabta meg számára a törvényt. A legkisebb engedményre, összeegyeztetésre sem volt alkalmas, s így az akarata előtt tornyosuló akadályokkal szemben Hitler egyetlen következtetésre tudott csak jutni: az akadályt, az ellenfelet meg kell semmisíteni. Miután a társadalmi tényekről és törvényekről rendelkezésére álló sémák és az ezeknél valamelyest adekvátabb megérzések birtokában eljutott az akaratát kifejező elhatározásra, azt megszállottként követte, s ebben - türelmetlenségének minden látszata ellenére - végtelenül és makacsul kitartó volt. Erkölcsiségét egyedül a maga elé állított célra vonatkoztatta, a cél szolgálatában nem ismerte a mulasztás lehetőségét. Ezzel szemben a cél érdekében minden és mindenki eszközzé minősült, s így az emberre vonatkoztatott morál lehetősége teljességgel elveszett számára. Mindez nem jelenti, hogy Hitler híján lett volna minden taktikai érzéknek. Az általa alkalmazott taktika azonban mindig alárendelt maradt, nem hatott vissza rá. Végül nem a taktikai lépések deformálták rendszerét, hanem a stratégiai cél kibontakozása falt fel minden taktikát.

Mussolini ezzel szemben aktivitását annak szolgálatába állította, hogy a világ nagy emberként tisztelje, s ott hagyja nyomát az emberiség történetében. Voltaképpen azért lett politikus, mert a társadalom mint dilettánst csak ebben a minőségben engedte érvényesülni. Amikor Mussolini az új civilizáció és az új ember megalkotásának művéhez fogott, a célt minden bizonnyal valódinak gondolta, legfontosabb motívumának mégis az látszik, hogy ő, Mussolini alkothasson nagyot és maradandót. Mussolini vezérlője elsősorban ez az ambíció volt, s nem valamiféle szilárd társadalmi tervezet megvalósítása. Ilyen tervezet valójában nem is létezett, csak az események sodrában alakult ki, majd alakult mindig át. Mussolini elsősorban újságíró volt, és színész, aki leghevesebb vitáiban és legkönyörtelenebb eljárásaiban is mindig ügyelt a közönségre: a korabelire és a jövendőre, a vele szemben barátságosra, de jó ideig az ellenségesre is. Nagy receptivitás jellemezte; a körülményeket úgy vizsgálta, mint egy színpadot, kiválasztandó a helyzet, hová álljon, hogy főszerepbe jusson. Hitlertől eltérően nem jelentéktelen olvasottsága, autodidakta úton szerzett kultúrája, az átlagosnál magasabb intelligenciája segítségére volt abban, hogy az olasz rendszernek jó ideig megkülönböztetett helye lehessen az európai hierarchiában. A gondosan megválasztott viselkedési formák sokáig eltakarták mind a dilettantizmust, mind a Mussolinit alapvetően jellemző türelmetlenséget, ami nem engedte, hogy bármiben is elmélyedjen, bárminek is a mélyére hatoljon, legyen az kulturális, gazdasági vagy politikai kérdés. A türelmetlenség, a vele járó képzelethiány, a pillanatnyira való hangoltság és az ebből eredő opportunitás zárta el előle – különösen személyiségfejlődésének (és rendszerének) lefelé menő szakaszában – az erőviszonyok és következményeik igazi mérlegelésének lehetőségét. Mussolini felemésztődött a napi taktikában, noha igazi stratégiai célját, a hatalom megszerzését, kiterjesztését és megmerevítését elérte.

Kezdetben a taktikusság a rendszer előnyére vált, s Mussolininek szüksége is volt arra, hogy a hatalom megtartása és megszilárdítása érdekében taktikus legyen. Ennek néhány olyan okáról, amely az olasz szituációban rejlett, már szóltunk. Az említettek mellett azonban figyelembe kell vennünk néhány további, méghozzá állandó és alapvető tényt, amelynek a nácizmus és a fasizmus közötti különbségek kialakításában nagy szerepe lehetett. Németország nagyhatalom volt (80 s a közép-európai németség hozzáadásával közel 100 millió lakossal), hatalmas gazdasági volumennel, még nagyobb potenciával, telítve terjeszkedési tendenciákkal, a Versailles miatti elkeseredés és bosszúvágy állapotában, konfliktuózus helyzetben. Ha a náci európai, illetve világuralmi törekvés mértékét tévesztett cél volt is, kapcsolatban állt mind a nemzeti erővel, mind az elvárással.

A középhatalomnak is gyenge Olaszországot Mussolini átmenetileg felruházta ugyan az erő látszatával, ahhoz azonban gyengeségét is, hagyományait is, a nép szellemét is túlságosan jól érzékelte, hogysem a nemzeti autoritásnak az erőn alapuló terjeszkedésben szabhassa meg a fő irányát. Elgondolásai középpontjába az olasz valóság a belső nemzeti felemelkedést helyezte, s ehhez képest az expanzió eleinte csak másodlagos, csak következmény lehetett. Olaszország nem volt az expanzivitás állapotában, sem adott gazdasági és katonai helyzetét, sem hagyományait, sem az eleven aspirációkat véve számításba. A 30-as évek derekáig Mussolini külpolitikájának fő irányai (csak az irányokról beszélünk, mert a módszerei sokszor voltak voluntaristák és puccsisták) olyanok voltak, amelyeket egy liberális olasz kormány is követhetett volna. Ezután, amikor a kiépített diktatúra látszólag lehetővé tette az eltávolodást az említett realitásoktól, Mussolini türelmetlensége és sikeréhsége volt az egyik alap ahhoz, hogy az olasz fasizmus alárendelődjék a német világuralmi tendenciának. Mivel ez az irány alapvetően továbbra is idegen maradt az olasz társadalomtól, már az első kudarcok elegendőek voltak ahhoz, hogy megbontsák a fasizmus társadalmi konszenzusát, a háborús vereségek pedig arra, hogy a rendszert megfosszák minden támogatástól. Többé-kevésbé hasonló volt a helyzet a rasszizmussal. Igaz, hogy Mussolini maga sem volt rasszista, de ennél fontosabb, hogy az olasz köznépi gondolkodásban nem volt ennek sem hagyománya, sem aktuálisan jele. Esztelenség lett volna megpróbálni tőkét kovácsolni az antiszemitizmusból, ami Olaszországban nem létezett. Aminthogy valóban esztelenség volt, hogy Mussolini 1938-ban engedett a német követeléseknek, s minden korábbi jobb belátása ellenére mégis hozzálátott egy zsidóellenes program megvalósításához. Ez a politika ugyanis – még ha a német fajirtással nem is volt összehasonlítható – sokat tett a rendszer és az olasz társadalom között keletkezőben lévő szakadék elmélyítésében.

Politikai és társadalmi szerkezet

A náci és a fasiszta rendszer közötti eltérések főbb okainak érintése után vessünk egy pillantást a két rendszer működése közötti különbségekre. A hatalom szerkezetét illetően a legfontosabb olasz sajátosság abban állt, hogy Hitlertől eltérően, aki az állami és pártszervek kettősségét teremtette meg a párt elsőbbsége mellett, majd az integrációt abba az irányba terelte, hogy a náci szervezetek, hálózatok, a náci káderállomány nyelje el mintegy és alakítsa, gyúrja át az állami szerveket (ami végül is az SS predominanciájához vezetett), addig Mussolini pártja nagyrészt felszívódott az állami apparátusban. A fasiszta elit benyomulása új színt kölcsönzött ugyan ennek az apparátusnak, de amennyire átalakította, legalább annyira maga is változásnak indult keretei között. A fasiszta párt politikai jelentősége és autonómiája viszont csökkenő tendenciát vett fel. E kettős folyamat kísérő tünete volt a fasiszta testületi szellem fokozatos szétmorzsolódása.

1924-ben Mussolini is szembekerült azzal a problémával, hogy a mozgalom radikális, lázadó elemeit engedelmeskedésre kényszerítse. A problémát másként oldotta meg, mint Hitler tíz évvel később. Néhány fasiszta vezetőt ő is áldozatul vetett a válság idején, ő is éreztette, hogy a mozgalom sorsát a saját kezeiben tartja, de a párt különféle áramlatait nem számolta fel. Mussolini azon volt, hogy mind az úgynevezett radikálisokat, mind a reformpártiakat bevonja a rendszer keretei közé. Ez a törekvés elősegítette ugyan a fasiszta vezető csoport különféle elemeinek megőrzését, de ahhoz is hozzájárult, hogy a párton belül áramlatok maradjanak fenn. Miközben a fasiszta vezető csoport összekeveredett a csatlakozókkal, az opportunistákkal és az állami apparátus régi gárdájával, a fasiszta csoporton belüli csoportok között sosem jött létre szemléleti, ideológiai egység.

Mindezzel összefüggött, hogy az olasz fasizmusban az eredeti reformeszmék egy-egy része, töredéke viszonylag sokáig felszínen maradhatott. Ugyanakkor a fasiszta tábor belső megosztottsága az egyik csatornát jelentette ahhoz, hogy a társadalmi érdekképviseleti szervezetek megszüntetése után bizonyos partikuláris érdekek mégis érvényesülhessenek.

Az egyik legfontosabb programpont, amely túlélte az eredeti fasiszta radikalizmus elhalását, a társadalom korporatív átszervezése volt.[22] Bár az életre hívott fasiszta szindikátusoknak és a később felettük szervezett korporációknak a kiindulási ponthoz kevés közük volt, mégis létrejöttek, és bennük valósult meg mindaz, amit a fasizmus mint új társadalomszervezési elvet felmutathatott. A kísérlet eredménye, amikor a nagyiparosokkal folytatott viták után fokozatosan realizálódott, nagyon lesoványodott. Kiderült, hogy egy olyan érdekegyeztetésre hivatott szervezet, amelyben az egyik fél érdekei eleve körül vannak bástyázva, míg a másiknak nem állnak rendelkezésére eszközök a sajátjai érvényesítésére, gyakorlatilag üresjáratra van ítélve. A szindikátusi-korporatív felépítés csak az amúgy is dagadó bürokráciát gazdagította, és nem jutott szóhoz sem az üzemvezetésben, sem a munkás-érdekvédelemben. Erre a végeredményre a nagytőke képviselőivel éveken át folytatott viták hatására sikerült eljutni, természetesen úgy, hogy az engedményt a fasizmus korporativista szárnya tette. A szindikátusok és a korporációk adminisztratív szervekké váltak, amelyeknek adminisztrálnivalójuk nemigen volt, s említésre méltó társadalmi mozgást vagy „zavart" soha nem idéztek elő. Egyetlen hasznuk abban állt, hogy állást biztosítottak olyanoknak, akik a fasiszta párt segítségével igyekeztek pozícióhoz jutni.

Ezzel az olasz fasizmus nagy társadalmi eszméje tulajdonképpen elhalt, de maga a kísérlet is arról vallott, hogy a fasiszta táboron belül fennmaradt egy áramlat, amely valamelyest ragaszkodott az eredeti gondolatokhoz, és nosztalgiákat táplált irántuk. A régi mozgatórugókat kikezdte ugyan a szisztéma, az opportunitás, a korrupció rozsdája, de ezek a rugók hol itt, hol ott mégis mozgásba jöhettek, s kisebb-nagyobb körökben nemcsak emlékeket, de olykor politikai törekvéseket is felébreszthettek. Ez a mélyben húzódó kontinuitás jutott kifejeződésre például akkor is, amikor a hajdani, az „igazi fasizmus" jó mélyre eltemetett emléke – ismét csak opportunus okokból – hirtelen Mussoliniban magában is felébredt a „nem valódi fasizmus" bukása után.

Gazdaságpolitika

Gazdaságpolitikájában a Mussolini-kormányzat az állami semlegességre tett ígéretét jóval tovább betartotta, mint Hitler tette. Ez annál kevésbé esett nehezére, mert fasiszta gazdaságpolitikai elgondolásnak még az elemei sem alakultak ki. Jó két évig a Mussolini-kormány valóban beérte az általános értelemben vett rendteremtéssel, és érintetlenül hagyta a korábban követett liberális gazdaságpolitikai eljárást. Az első iránymódosításra 1925-ben az agrárcsoportok követelésére került sor, s abban állt, hogy a líra árfolyamát magasra emelték, és védővámokat vezettek be. Ez a politika védte a mezőgazdaságot és néhány iparágat a külföldi konkurenciával szemben, nem kedvezett viszont a kereskedelemnek, tehát az exportáló nagyiparnak sem. 1926-tól ezt az irányt kiegészítette az úgynevezett ,,líracsata" és a ,,népesedési csata". Ezek az akciók minden látványosságuk mellett sem különböztek érdemben más, belsőleg egyenlőtlenül fejlődött államok korabeli gazdaságpolitikájától. (Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország stb. valamennyien azzal kísérleteztek, hogy a liberális elvek fenntartása mellett előmozdítsák az ország gazdasági ,,autarchiáját".) Hamar kihívták azonban a nagytőke ellenkezését, úgyhogy 1927-ben végül is csökkentették az állami tisztviselői fizetéseket, hogy csökkenteni lehessen a nagytőke kiadásait. Az utóbbi kategóriába tartozott a kereskedelmi társaságok alakulási adójának leszállítása (1928). 1925 és 1930 között az állam és a nagytőke viszonyát néhány további vitás kérdés is terhelte. Bár a ,,Carta del lavoro" végrehajtotta a munkások jogfosztását, s ezzel a nagytőke elégedett lehetett, mint említettük, évekig tartó viták vezettek el ahhoz, hogy a szindikátusok és a korporációk is olyan alakot öltsenek, amelyet a nagyiparosok jó szívvel elfogadhattak.

Mindemellett Olaszországban már a világválság kirobbanása előtt súlyos gazdasági problémák merültek fel. Az 1928-ban elkezdett öntözési és általános talajjavítási program ezek leküzdésére kétségtelenül szerencsés volt mind a tőkebefektetések, mind a munkanélküliség levezetése, mind végül értékes termőterület nyerése és új paraszti gazdaságok létesítése szempontjából. Vállalt a kormány emellett jelentékeny út- és vasútépítési feladatokat is. Jellegét tekintve ezek az akciók nem nagyon különböztek a 19. század végi vízrendezési, csatornázási stb. kezdeményezésektől. Eltértek azoktól mégis abban, hogy az állam kezében tartotta a műveletek vezérlését, és így a tőkét sújtotta azok finanszírozásával, ahelyett hogy közvetlen részvétele által mozgósította volna azt. Mindemellett a bonifikálási tervnek csak egy része valósult meg, és a hozzáfűzött reményekhez képest végeredményében kudarccal zárult.

A rendszer gazdaságpolitikájában[23] a gazdasági válság idején jelentek meg új vonások. 1930-tól kezdve az állam egy sor nagyvállalatot mentett meg a csődtől veszteségeik „nacionalizálása", vagyis olyan állami vásárlások útján, amelyek révén az állam átvállalta a cég veszteségét. Elősegítette emellett a nehézségekkel küzdő kis- és középvállalatok bekebelezését a legnagyobbak által. A legfontosabb elhatározásra 1933-ban az Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI) megalapításával került sor. Az IRI szubvenciók útján közvetett ellenőrzése alá vonta a nagyipar és a bankok nem kis részét. Ezzel az olasz állam megtette a gazdasági irányítás felé az első lépéseket. Itt viszont meg is állt. A Mussolini-rezsim paternalista módon beavatkozott ugyan a gazdaságba, de élénkítő, piacbővítő vagy a szerkezetre kiható ágazati elgondolást továbbra sem dolgozott ki, és ilyesfajta befolyást nem gyakorolt.

A nagyvállalatok megmentése, majd az irányított szubvencionálási politika 1930-tól kiegészült a mezőgazdasági bérmunkások falun való visszatartásának politikájával. Ez biztosította az olcsó munkaerőt a nagybirtokosoknak, míg az iparban a városi munkanélküliség szintén garantálta ugyanezt. A stopot azért kellett bevezetni, mert a városba özönlés a 20-as években óriási méreteket öltött, olyanokat, amilyeneket az ipari fejlődés nem indokolt, de amelyeket még kevésbé lehetett fenntartani a gazdasági válság körülményei között.

A fasizmus idején a mezőgazdaságban felmutatott siker, közelebbről a gabonatermelés lényeges növelésének értéke kérdéses maradt, mivel az agrokultúrát az extenzív művelés irányába terelte. Ezáltal az önellátást teljesen biztosítani nem lehetett (kenyérgabonában érték el csupán), csökkent viszont az össztermelés értéke, az önellátó paraszti gazdaságok száma pedig csak nagyon kis mértékben szaporodott.

Kétségtelen, hogy néhány jelentős iparág a fasizmus idején fejlődést mutatott fel, a városi lakosság számaránya pedig 40%-ról 50 fölé emelkedett; egyszóval a tőkés fejlődés továbbhaladt a már elkezdett úton. Ez az út azonban nem vezetett el sem a modern átstrukturálódáshoz, sem egy olyan ipari kapacitáshoz, amely megalapozta volna Olaszország számára a modern hadviselést. Emellett a rezsim a meglévő kapacitást sem tudta maradéktalanul felhasználni, tekintettel arra, hogy a fasizmus egy olyasfajta „tervgazdálkodást", valójában kényszergazdálkodást, mint amilyet a nácik megvalósítottak, sohasem tudott ráerőltetni az olasz nagytőkére. Az olasz ipar végül a közelébe sem ért a háború által megkövetelt szintnek, s csakhamar kiderült, hogy az olasz hadsereg korszerű felszerelése nem képzelhető el sem a levegőben, sem a tengeren, sem a szárazföldön.

Erőszak, ideológia, kultusz

Jelentős különbségekre bukkanunk akkor is, ha az olasz és a német elnyomó apparátus méreteit és hatékonyságát vetjük össze.[24] Az olasz elnyomó testületeket soha nem bízták meg sem politikai csoportok, sem etnikumok fizikai megsemmisítésével, de aligha is lehetett volna ilyesmivel megbízni őket. A hagyományos, félkatonai jellegű carabinieri szervezetet nem vonták össze a fasiszta kormány által újonnan szervezett rendőrséggel, az OVRA-val; ez a testület bizonyos mértékig megőrizhette különállását, királyhűségét, úgyhogy végezetül Mussolini letartóztatását is ez hajtotta végre. Ami az OVRA-t illette, Bocchini személyében olyan vezetője volt, akit a fasizmusra is kiterjedő cinizmusa és a törvényesség iránti, teljesen ki nem irtható vonzalma miatt nem lehet egy napon említeni egy Himmlerrel. Emellett Mussolini egyre-másra újabb és újabb rendfenntartó közegeket kreált, s ezek nemcsak nem olvadtak össze, de egymástól függetlenül, nemegyszer egymással szemben tevékenykedtek. Így azután a rendfenntartásra fordított költségek ugyan a háború előttihez képest mintegy a tízszeresükre emelkedtek, a lakosság ellenőrzésének hatékonysága mégsem volt összehasonlítható a náci szervezetek hatékonyságával.

A lakosság fasizálását lassította az a körülmény is, hogy maga a fasiszta ideológia állandó átalakulásban volt. Leszámítva néhány nem túlságosan tartalmas slogant, a 20-as évek folyamán az ideológiai állomány nagy része kicserélődött, és a rendszer így csak nagyon nehezen jutott el egy megállapodottabb önmagyarázatig. A nácihoz hasonló egyszerű képletig pedig sosem jutott el. A 30-as évek elejéig a fasizmus voltaképpen valaminő igényességet mutatott fel ebben a vonatkozásban, s ez megfelelt a rendszer összetettebb, bonyolultabb szerkezetének, s kifejezte egyúttal vezetője hajlamait. Mussolini sokat adott arra, hogy aktuális politikai mondanivalóit magasabb összefüggésekbe helyezze. A rendszer elmélete azonban sohasem kerekedett volna ki, ha ebben a renegát liberális filozófus, Giovanni Gentile nem jön a segítségére.[25] Az ideológiai munkálkodás legfontosabb terméke az Enciclopedia Italiana „Fascismo" cikke volt. Eszerint a legfőbb princípium az állam, amelyben megtestesül a nemzet. A fasiszta állam „etikus állam", amely értelmét önmagában hordozza, s mint a „minőségi kisebbség" állama a demokrácia legtisztább formája. Ez az állam az örök békének nemcsak a lehetőségében, de a hasznosságában sem hisz, mert csak a háború képes a legmagasabb szintre felemelni az emberi energiákat és megnemesíteni a népeket, amelyek vállalják. Gentile és más ideológusok megfogalmazták a ráció- és értelemellenességet, miközben néhány történész „megalkotta" a fasizmus előtörténetét. Az utóbbiban a Római Birodalom jutott a legnagyobb szerephez (aminek hála, jelentős ásatások is kezdetüket vették). Ellentétben a nácizmussal, az itáliai középkor a fasiszták számára nem volt vonzó. Kivételt csak Macchiavelli és Dante javára tettek. (A 30-as évek vége felé Macchiavelli is veszített a fasiszták kegyeiből.) Nagyobb figyelmet váltott ki a risorgimento; a rendszer szívesen hivatkozott mind Mazzinira és Garibaldira, mind Cavourra. A nemzeti múlt feltárása a nacionalista előzmények kibányászásában, illetve ilyenek híján belemagyarázásában állt. Jelentős helyet kapott természetesen az I. világháború mint az olasz hősiesség bizonyítéka. A ,,duce" második helyét az államban a körülötte szervezett kultusszal feledtették, olyannyira, hogy a királynak nemcsak alkotmányos jogai csökkentek erőteljesen, de reprezentációs szerepe is kevés maradt. A 30-as évek második felében az ideológiai gondokat mindjobban feledtette az etiópiai háború, majd az új háborúra való készülődés. Ezt a szakaszt, 1936-tól kezdve fokozódó mértékben jellemezte a fasizmus alárendelődése a nácizmusnak, s ez az ideológiában is kifejezésre jutott. Mussolini 1938-ban engedett a fajelmélet kérdésében, s jóllehet megelőzően nem egy alkalommal kifejezte lesújtó véleményét a németországi zsidóüldözésről, 1938-ban maga is kibocsátott zsidóellenes rendeleteket.[26] Ennek ellenére, amint már utaltunk erre, a fasizmusban az antiszemitizmus nem vált sem ideológiai, sem szervezeti mozgatóerővé. A fasizmus e ,,hiányossága" a nácizmushoz képest azt eredményezte, hogy az olasz zsidótörvények ellenére az üldözöttek olasz megszállás alatt relatív védelmet élveztek ahhoz a sorshoz képest, ami német uralom alatt várt rájuk.

Egyelőre csak néhány kérdésben követhető, hogy a fasiszta gondolkodási mód és ideológia vajon meddig hatolt el, s hogy a szellemi kultúrát, a lakosság különböző csoportjainak mentalitását, a közgondolkodást az olasz fasizmus milyen mértékben járta át, illetve, hogy hol voltak a határai.[27] Mindenesetre, míg a nácizmus a másként gondolkodókat elűzte vagy teljesen elhallgattatta, Olaszországban az értelmiség a fasizmus ellen ugyan nem emelhetett szót, de másról beszélnie szabad volt. Sőt a rendszer eltűrte például, hogy Croce lapjában, a La Criticában óvatosan, sorok között bár, de mégis rendszeresen bírálja a rendszert és ideológiáját. Talán ez volt az egyik oka annak is, hogy a nagy politikai emigráció mellett nem keletkezett olyan jelentős olasz szellemi emigráció, mint amilyen a német volt. Az egyébként is csak kevéssé politikus olasz szellemi élet nem szenvedett akkora törést, mint a német. Az olasz fasizmus a szellemnek kifejezetten ellene irányuló termékeit vette üldözőbe, a jelentős személyiségeket pedig inkább megnyerni szerette volna, mintsem elüldözni. Korlátok közé szorította a szellemi önkifejezést, és súlyosan csorbította az alkotó energiát, de nem semmisítette meg ennek minden lehetőségét, mint a nácizmus. A nácizmushoz képest az olasz fasizmus ebből a szempontból „liberális" volt.

Közhangulat és támogatás

Ami a tömegek hangulatát, tudatát és közérzetét illeti, Olaszországban a jószemű megfigyelők mindvégig érzékelni tudtak bizonyos „hangulatot", s hangulati változásokat. Elég jól érezhető volt, hogy ha pl. a gazdasági válság kezdetén, azután 1935-ben az Etiópia elleni készülődés hónapjaiban és a hadjárat elején vagy a II. világháború időszakában Olaszországban meg lehetett volna csinálni a rezsim népszerűségi indexét, az alighanem katasztrofálisan alacsony lett volna ahhoz képest, amit el akart hitetni. Egyes időpontokban a külföldi megfigyelők a lakosság kifejezetten barátságtalan, sőt elégedetlen hangulatáról beszéltek a rezsimmel szemben.[28] Talán azt mondhatjuk, hogy rendszerellenes közvélemény ugyan egyik diktatúrában sem alakult ki, a közhangulat azonban Olaszországban elég ingadozó volt ahhoz, hogy végül elégedetlenségbe és ellenségességbe csapjon át. 1943-ban ez a közhangulat is éreztette hatását a Nagytanács híres Mussolini-ellenes ülésén, majd ennél még sokkal világosabb, már látható és leírható módon az olasz ellenállási küzdelemben.[29]

Olaszországban az ideológia és a napi politika egysége sosem alakult ki, a rendszer egészét mindvégig temperálták rajta kívülálló és belső tényezők, áramlatok, amelyek a kompromisszumok sokasága felé terelték mind a gazdaságban, mind a politika egyes területein, mind az ideológiában. A kompromisszumok útján a diktatúra mégis kiépült, megszilárdult, s felmutatott olyan eredményeket, amelyeknek hála társadalmi támogatottsága kiterjedőben volt egy ideig. Ez a folyamat éppen a rendszer legaktívabb építkező szakaszában torpant meg, a 30-as évek elején. Ez a látszólag paradox helyzet azért állhatott elő, mert éppen ez a korszak bizonyította be, hogy a fasiszta minőségfejlesztési program keresztülvihetetlen. A tervek kivitelezése a telepítési programtól a csatornázásig és az öntözésig sorra csonka maradt, vagyis voltaképpen nem sikerült. Ugyanebben az időben kezdett világossá válni az is, hogy a rendszer kontinuitása, káderutánpótlása – minden ifjúsági szervezet ellenére – nincs biztosítva. Ettől kezdve a rendszer degradálódni kezdett, az „új civilizáció" reménye feledésbe merült, s helyét a külső sikerekbe vetett remény foglalta el. Az ezek megalapozottságába vetett hitet viszont már az etiópiai hadjárat megtépázta, még ha végül a nehezen kikényszerített győzelem és a „Birodalom" megalapozása rövid időre feledtette is a csalódásokat, és lelkesedést váltott ki. A lelkesedés nem tartott sokáig, mert Etiópia bekebelezése nem oldotta meg az olasz problémák egyikét sem. Az olaszok többsége szemében nem kívánatos német szövetség, az 1938-as zsidótörvények, a latin testvér, Franciaország hátba támadása, az előkészítetlen és nyomorúságos balkáni hadjárat mind nagyobb és nagyobb csoportokat vont el a rendszer mellől, vagy ingatott meg abban a hitben, hogy a fasizmust feltétlenül támogatni kell. Az olasz fasizmus a háború körülményei között úgy lavírozott, hogy nemcsak a gazdaság volt képtelen a szükséges erőfeszítésekre, de a hadsereg és az állami adminisztráció is. Mussolini vonalával végül is szembekerült az egyeztetésekkel és korrupcióval dolgozó politika eredménye, amelyet maga állított elő, s nem kevésbé a közhangulat, amelyet e politika nagy ára és hiábavalósága erre az időre kialakított. Már csak a súlyos katonai vereségek kellettek ahhoz, hogy a hadsereg, a király és a fasiszta elit nagy része együttműködjön a rendszer megdöntésében.

Az olasz totális diktatúra leépülési folyamatának mélyén az a tény húzódott meg, hogy az olasz fasizmus nem érte el minden társadalmi erő autonómiájának teljes megszüntetését. Ezek a tényezők, amelyek részben a politikai hatalomban és a hadseregben maradtak fenn, részben a gazdaságvezető csoportokhoz tartoztak, megmozdulhattak, amikor világossá vált számukra, hogy a Mussolini-rezsim támogatása többé nem áll érdekükben. Ez magával rántotta a fasiszta vezető csoport egy részét is, amely igyekezett megszabadulni a következményektől vagy egyenesen átmenteni magát az új renszerbe. Mihelyt e tényezők színre léptek, azonnal láthatóvá vált, hogy a rendszer elveszítette a támogatást a lakosság széles köreiben. Ezt a folyamatot több másodlagos tényező is elősegítette. Így az, hogy az olasz hadviseléshez nem fűződtek sikerek, a kormány háborús céljaival szemben a lakosság zöme kezdettől fogva közömbös vagy ellenséges volt, s talán mindennél jobban, hogy az olasz háborús bűnök nem vagy alig lépték túl azt a határt, amelyet minden háborúban minden hadsereg átlép. Végül ugyancsak támogatta e folyamatot, hogy a hagyományos olasz ellenszenv a ,,tedescó''-kkal szemben a ,,fegyverbarátság'' idején nem hogy nem csökkent, de az atrocitások sorozata és az olaszokkal szembeni alig titkolt német megvetés eredményeképpen fokozódott.

FASISZTA RÉSZESEDÉS A HATALOMBAN

A SPANYOL ESET

A náci és olasz diktatúra totalitásához egyetlen más európai diktatúra sem fogható. A következő kategória, amelybe Spanyolországot, Portugáliát és – feltételesen – Ausztriát soroltuk, mindenekelőtt abban különbözött e két rendszertől, hogy a fasiszta elit részese volt ugyan a hatalomnak, de nem vált azonossá vele. Emellett a fasiszta elit jellege és ideológiája számos vonásban konzervatív maradt, vagy azzá alakult. Mindhárom országban alaposan eltért a náci és az olasz fasiszta mintától az a mód is, ahogyan a fasiszta csoport a hatalomba bekerült. Ehhez Spanyolországban az ellenforradalom nyitott utat, de olyan ellenforradalom, amely nem egy bolsevik vagy marxista forradalom, hanem a legális népfrontkormány ellen irányult. Ha a Népfrontról pontosan nem is lehetett tudni, meddig megy el (részét képezte a kisebbségi kommunista párt is), proletárdiktatúrával mindenesetre bajos volt azonosítani. Ezzel szemben tény, hogy az ország telítve volt a lázadás szellemével. Tudjuk ugyanakkor, hogy a korábbi katonai diktatúra megszűnése (1931) és a Népfront-győzelem (1936) közötti időben keletkezett fasiszta mozgalom törpejelenség maradt. Magában az ellenforradalomban és a belőle kikerekedett diktatúrában ez a körülmény eleve megszabta a fasiszta csoport lehetséges helyét és szerepét. Az ellenforradalmat a hadsereg vezette, támogatói között jelen volt a nagytőkés csoport, de sokkal nagyobb számban és túlnyomó jelentőséggel a nagybirtokosság és a nagybirtokos egyház. Az ellenforradalmi csoportosulás megfelelt az ország jellegének, a társadalom tagolódásának.

A spanyol kép vagy akár ,,képlet'' eléggé meggyőző arra nézve, hogy ezúttal a legközvetlenebb módon egy reformpolitika megfojtásáról volt szó. Ez a társadalom évszázadokon át nem volt képes megújulni, s most az áttörést követelő erők meglehetősen drasztikusan és zűrzavaros formában törtek elő, de éppolyan drasztikus és zavaros volt a reakció is, amelyet kiváltottak. Talán joggal fel lehet vetni, hogy Spanyolországban a reformpolitika ,,veszélyes'' népfront formája a konzervatív tényezők erős radikalizálódását eredményezte. Ez a tény, s nem a Falange előretörése vezetett a polgárháború kirobbanásához. Azt viszont, hogy a Franco-rezsimben a Falange végül helyt kapott, mindenekelőtt a jobboldali erők egyesítésének, összefogásának szükségessége alapozta meg. Látni fogjuk, hogy a Falange bevonása a hatalmi blokkba sajátos formát öltött.[30]

Radikalizálódott bizonyos mértékig a hadsereg tábornoki kara,[31] de a nem monarchista birtokos és burzsoá csoport is. A politikai mezőnyben a radikális konzervativizmus voltaképpen már hosszabb ideje gyökeret vert. A hadsereg vezetői eredetileg a jól ismert pronunciamientóra és a katonai diktatúra bevezetésére gondoltak. E terv kudarca s a polgárháború kiterjedése[32] tette szükségessé a hadseregen kívüli erők, alakulatok felhasználását. A Falange, amely a toborzásra mint politikai szervezet és mint ideológiahordozó egyaránt alkalmas volt, az új helyzetben kiterjesztette befolyását. A kékinges milícia taglétszáma 126000-re nőtt. (Ugyanakkor a klerikális monarchisták is felállították a maguk mintegy 22000 főnyi seregét.) Tekintettel az ellenforradalmi tábor heterogén voltára, mind a hadsereg, mind Franco személyes érdekei azt kívánták, hogy a különféle áramlatokat saját vezetése alá vonja. Így került sor 1937 áprilisában a Falange és a francóista Junta egyesülésére. Ez egyúttal azt eredményezte, hogy az ellenforradalmi tábor - lévén hogy a hadseregnek ideológiája nem volt, Franco pedig a monarchizmust elvetette - hivatalosan átörökölte a Falange ideológiáját. Az új szervezet vezető testületének, a Nemzeti Tanácsnak tagjait azonban Franco nevezte ki. Ez azonnal egy reakciós árnyalatokban gazdag testületet eredményezett, s vezetése Franco kezében maradt. A konstrukció eleve kizárta nemcsak a Falange eluralkodását, de ideológiájának tényleges érvényesülését is. Éppen ez a körülmény és a hadsereg túlsúlya tette lehetővé, hogy a Falange programját - jobb híján - az ellenforradalmi tábor egyáltalán elfogadja. Minden jel arra mutat, hogy Franco maga nem osztotta az elfogadott programot, amely meglehetősen sok pénztőke- és nagybirtokellenes reformkövetelményt tartalmazott, és antiklerikális volt. Szüksége volt azonban a monarchisták ellensúlyozására és még inkább arra, hogy programjukkal egy más ideológiát állíthasson szembe, és a monarchizmust levehesse a napirendről.

Míg a keletkező rendszer konzervatív elemei erősödtek, a Falange mozgalmi szokásai (jórészt olasz mintára) és sloganjai biztosították a diktatúra fasiszta színezetét. Ugyanebben az irányban hatott egyébként a francóistáknak nyújtott német–olasz segítség is.

A spanyol és a magyar ellenforradalmi tábor összetétele sok hasonló vonást mutatott. Nemcsak abban, hogy az ellenforradalom élén magasrangú tiszt állt, hanem – és főként – abban, hogy mindkettő széles jobboldali tömörülés volt, amely az egyházi köröktől a hadseregen, a konzervatív monarchista és radikális konzervatív csoportokon át egészen a fasisztákig ívelt. Hasonlított egymásra a két politikai folyamat is, amennyiben az új rendszer mind az egyik, mind a másik esetben ellenforradalom eredményeként alakult ki. A magyarországitól alaposan eltért azonban Spanyolországban az ellenállás mértéke és szívóssága, s míg Magyarországon az ellenforradalom fő csapatát idegen erők (a román hadsereg) alkották, s ezek akciójában a magyar ellenforradalmi tábor inkább csak asszisztált, addig Spanyolországban a helyzet ennek a fordítottja volt. A spanyol sajátosságok egyenesen megkövetelték a fasiszták bevonását a szövetségi rendszerbe, s így abban az időpontban, amikor a polgárháború befejeződött, a konzervatív-fasiszta összetétel már megszilárdult. Ennek a folyamatnak kedveztek a nemzetközi feltételek is. Így egy olyan katonai diktatúra keletkezett, amely magába foglalt autentikus fasiszta elemeket is, és újfajta totális állam kiépítését hirdette meg.

A konzervatív-fasiszta politikai vezető csoport több fontos kérdésben egyetértett. Így a köztársasági erőkkel szembeni retorzió szükségességében, a pártok, érdekvédelmi szervezetek és a parlamentarizmus felszámolásában. Minden további kérdés megoldását – érintette bár a vezető pozíciók elosztását, az egyik vagy a másik csoport befolyását vagy a közös program egyes pontjainak végrehajtását – ellentétek és az ellentétek kiegyenlítésére irányuló kompromisszumok kísérték.

A Falange reformprogramja már a polgárháború befejezése előtt megrendült, tőke-, egyház- és földbirtokellenes javaslatai ugyanúgy kezdtek szétmállani, mint a náci ,,baloldal" és a korai olasz program hasonló javaslatai. E folyamat mikéntje azonban gyökeresen különbözött attól, ami az említett másik két esetet jellemezte. Ezúttal nem maga a fasiszta párt végezte el az ideológia átalakítását, hanem a vele szemben túlsúlyt képviselő konzervatív tábor. Ez megszabta az átalakulás irányát. A konzervatív tábor nem fasiszta része radikalizálódott ugyan annyira, hogy belássa: az adott körülmények között Spanyolországban az ott addig honos királyi vagy katonai diktatúra újításra szorul, a Falangéval kötött házasságban azonban az első helyet magának tartotta meg. A Falange vezetői vagy hozzájárultak kijelölt szerepükhöz és elgondolásaik alapos átalakításához, vagy kíméletlenül eltávolították őket a hatalomból (Franco néhányukat internáltatta). Ez nemcsak annyiban hatott ki az ideológiára, hogy a reformpontok fokozatosan kimaradtak belőle, de annyiban is, hogy a hivatalos állami ideológiába hamarosan visszacsempészték a katolicizmust. Végül is, amint azt Franco egyébként 1937-ben megígérte, megmaradt a totális állam gondolata, továbbá a nacionalizmus mint a totalitás rendező elve. Ez összevegyült a katolicizmus egalitárius elveivel és konzervatív, a társadalom úgynevezett szerves csoportjaira - így a családra, a nemzetre - vonatkozó gondolataival. Gyorsan sor került a Falange antiklerikalizmusának hatástalanítására. A francóista csoport és a magas klérus között kezdettől fogva egyetértés uralkodott, majd Franco 1938 májusában engedélyezte a jezsuita rend visszatérését az országba. Ezt követően a kormány az oktatásügyet visszajátszotta az egyház kezére, úgyhogy a katolicizmus 1939-re ismét az államvallás szerepébe került.

1938 márciusában viszont sor került egy olyan engedményre, amelyet a rendszer látszólag a Falangénak tett. Kibocsátották a munkajogi törvényt, amely átvett néhány megfogalmazást a Falange-programból, s megalapozta a fasiszta szindikátusok szervezését, de ugyanakkor leszögezte a magántulajdon sérthetetlenségét. A Falange szellemében általános, a személyiségtől elidegeníthetetlen joggá deklarálta a munkát, ám egyidejűen az isteni parancsra hivatkozva morális okokból megengedhetetlennek mondta ki a sztrájkot.

Franco méltányolta a nagybirtokosok érdekeit, olyannyira, hogy ez a gazdaság felélénkítését egyelőre kizárta. Jóllehet a szakemberek kidolgoztak gazdasági javaslatokat, a rendszer konzervativizmusa, a háború, majd Spanyolország izoláltsága lehetetlenné tette kipróbálásukat. Átfogó gazdasági program kidolgozására majd csak az ötvenes években, merőben megváltozott nemzetközi körülmények között lehetett rá visszatérni.

Jóllehet a vezető csoportok egyöntetűen nacionalista alapokon álltak, s a hajdani nagyhatalom iránti nosztalgia és az impérium újrateremtésének gondolata átlengte az ideológiát, a rezsim külpolitikai szempontból sem vált dinamikussá. Sőt Franco szoros német és olasz kapcsolatai ellenére megőrzött annyi önállóságot és katonai ítélőképességet, hogy a gazdaságilag visszamaradt és a polgárháború során kivérzett, feldúlt országot Hitler minden nyomása és ígérete ellenére kívül tartotta a világháborún.

Mihelyt a rendszer hivatalosan létrejött, megváltozott saját eredetéről és jellegéről elfoglalt korábbi - falangista eredetű - álláspontja is. A polgárháború éveiben, amikor nagy szükség volt a ,,tömegek" megnyerésére, a Falange forradalmi attitűdje hasznos volt. A köztársasági forradalmi szemlélettel (ami természetesen távolról sem volt egységes, és nem volt mindig forradalmi) szembe lehetett állítani az igazi, a ,,nemzeti forradalmat". A polgárháború befejezése után azonban az új rendszer már saját legitimitását s a Népfront-kormányok illegalitását akarta bebizonyítani. Azt állította, hogy a Népfront 1936-os választási győzelme csaláson alapult. Ez a tétel nemcsak a kontinuitás elméleti kimutatására szolgált, de egyúttal a megtorló hadjárat ,,jogi" bázisául is. A Népfront-kormány által kinevezett tisztségviselők, illetve mindazok, akik a kormány mellett bármilyen formában állást foglaltak, mint ,,illegális tevékenységet" folytatók váltak üldözhetőkké. Ugyanakkor a reformgondolatok helyébe a hagyománytisztelet, az antiklerikalizmus nyomába a kereszténységtudat lépett, s napirendre került a „rend" fogalma, valamint a termelés növelésének követelménye. Mindez falangista zászlók alatt, s a Falange-program hivatalos fenntartása mellett.

1939-ben, a „pacifikálás" kezdetén a francóista rendszer tekintélyes mennyiségű halottat tudott maga mögött, bármelyik számot fogadjuk is el a félmillió és másfél millió között, amiről a tudósok mint a polgárháború áldozatairól beszélnek. Az aktív ellenzék jelentős része meghalt a háború alatt, más részének sikerült elhagynia az országot, a visszamaradókkal szemben pedig az új rendszer „példás megtorlást" alkalmazott. Mindenesetre az ellenzék Spanyolországban oly mértékben meggyengült, hogy további különleges intézmények létesítése nem látszott szükségesnek felszámolására. Az uralom legfőbb bázisának, a hadseregnek puszta létezése garancia volt a „rend" fenntartására. Kiegészítette ezt az erőt, de alárendelt szerepben a Falange-milícia. Az állam nagy rendőri apparátus nélkül is stabillá vált, s hosszú időn át tökéletesen zárt a baloldal felé, vagy ha társadalmi szempontból nézzük: tökéletesen megbénította az alsó néposztályok és a liberális-demokrata polgári, értelmiségi csoportok önálló politikai cselekvését. Nem történt meg ugyanez a „jobboldal" felé. A hatalmi elit mindvégig differenciált maradt, s az állami tevékenység tengelyében a különböző faktorok érdekeinek egyeztetése állt. Az államhatalom csak korlátozott értelemben, egyoldalúan vált totálissá, és sosem jutott el olyan stádiumba, ahol az – miként a náci állam – már önmagát határozza meg. A konstans tényezők között a Falange mindvégig jelen volt, ez azonban nemcsak egy megváltozott Falange volt, de egy olyan, amely a rendszernek egy részét alkotta csak, s nem magát a rendszert. Az egypártrendszernek olyan formájával találkozunk ebben az esetben, amelyben hatékony áramlatok tevékenykedtek. Ez a politikai hatalmat részben bénította ugyan, de részben éppen az elmozdulás lehetőségét tartotta fenn számára. Hosszú ideig fékezte a „dinamizmust", de az érdekek konfrontálódása eredményeként végül mégis lehetővé tette a gazdasági nyitást. Ezzel együtt viszont kezdetét vette a diktatúra „elkorcsosulása". Ahhoz, hogy az ötvenes évek derekától kezdve a gazdasági nyitásra sor kerülhessen, döntő mértékben hozzájárult a nemzetközi náci-fasiszta háttér és az izoláltság megszűnése, valamint a Spanyolországnak nyújtott nemzetközi pénzügyi segítség.

FORDULATOK LÁTHATÓ FORDULAT NÉLKUL SALAZAR

Még különlegesebb módon jutott be a hatalomba a fasiszta „elit" Portugáliában.[33] Ebben az országban a gazdasági elmaradottság leküzdhetetlennek mutatkozott, s ez jó ideje állandó politikai nyugtalansággal párosult. Portugália gazdasági átlagszintjét tekintve Európa leghátul kullogó területei közé tartozott, múltjának, fejlődési formájának következményeként mégis nagyon eltért a balkáni társadalmaktól. A portugál társadalom – szemben a homogén paraszti társadalmakkal – szerkezetileg tagolt, hierarchizált volt. Agrárrendszere nagybirtok típusú maradt, ami a másik póluson nagyszámú nyomorgó halásszal, paraszttal párosult. Mindemellett a hajózás, a tengeri kereskedés és néhány iparág túlélte az ország lehanyatlását, és ha szerény méretekben is, de fenntartott egy polgárságot, amely valaha virágzó időket élt meg, s amely azóta sem nyugodott bele saját romlásába. Minduntalan kísérletet tett a kormányzat megszerzésére, s ebben sokszor maga mellett találta a liberális-demokrata értelmiség mellett a hadsereg egy részét is. Forradalom és ellenforradalom, puccs és ellenpuccs egymást követte. Az első világháború utáni években tetőzte a portugál problémákat a fizetési és kereskedelmi deficit, az eladósodás. A parlament egymással vetélkedő klikkecskék küzdőterévé vált, mígnem a helyzetet Gomes da Costa tábornok ismét csak karddal próbálta megoldani. Az 1926. május 28-án végrehajtott jobboldali katonai puccs miben sem különbözött a szokásostól. Abban sem, hogy csak igen rövid ideig tartott, s 2 hónap múltán újabb puccs segítségével Carmona tábornok vette kezébe a kormányt. Ő viszont felismerte, hogy a pénzügyi káosz rendezése szakértőt kíván. A kiválasztott szakértő, Oliveira Salazar, a coimbrai egyetem közgazdaságtan-tanára, a megtiszteltetést majd csak két év múlva fogadta el, mikor is az időközben elnökké választott Carmona szabad kezet biztosított neki.

Salazar belépése a kormányba sajátos folyamatot indított el. A hadsereg mint a rendszer alapja továbbra is biztosította a „rendet", a politikai életben pedig elkezdődött egy átcsoportosulás, amelynek során a jobboldal tekintélyes része a pénzügyminiszter eredeti követői és hívei körül kezdett tömörülni. Fasiszta mozgalomról egyáltalán nem beszélhetünk, de a katonai diktatúra körülményei között efféle mozgalomra nem is volt sem lehetőség, sem szükség. Salazar pénzügyi, gazdasági és politikai sikerei, növekvő népszerűsége a jobboldal köreiben, a politikai súlyeltolódás és manőverek tették lehetővé, hogy a volt egyetemi tanár lassan kisajátítsa a politikai hatalmat. 1932 júliusában miniszterelnök lett. Mindvégig a hadseregre támaszkodva kormányzott, s az elnöki tisztet mindvégig egy tábornok töltötte be.

Portugáliában tehát nem lépett fel önálló fasiszta csoport a hatalom követelésével vagy a benne való részesedés igényével, nem szervezett mozgalmat s még kevésbé tömegmozgalmat. Így arról sem lehetett szó, hogy az illetékes csoportok és személyiségek mintegy döntsenek a fasiszta csoport igényeiről. A katonai diktatúra emelt pozícióba egy olyan személyiséget, aki azután a következő 4–5 év alatt el tudta érni az államhatalmi szisztéma alapvető átalakítását. Végeredményben Salazar és csoportja összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyáshoz jutott abban a rendszerben, amelyet a hadsereg egyedül hozott létre, mint amekkorát a Falange zászlója alatt létesített Franco-rendszer valaha is juttatott a Falangénak. Ez többek között azért történhetett, mert Salazar elgondolásai között „plebejus", „tőkeellenes" stb. sosem volt található. Mindemellett az említett politikai átcsoportosulás valójában magába foglalta a portugál vezető csoportok döntését a Salazar által képviselt elgondolások felett. A szabad utat itt tehát egy mozgalmi háttérrel nem rendelkező program kapta meg.

Kérdésünk ezek után abban áll, hogy vajon Salazar programja és politikája fasiszta típusúnak minősíthető-e. Ellene vethetjük, hogy az általa teremtett rendszert Salazar csak részben tekintette hasonlónak a náci és az olasz fasiszta berendezkedéshez.[34] Sajátját abban látta rokonnak a másik kettővel, hogy a szükségesnek vélt gazdasági, pénzügyi és szociális intézkedéseket ez is az állam abszolút tekintélyére alapozta. Két ponton viszont határozottan elhatárolta a portugál rendszert a német és az olasz fasizmustól. Először is hangsúlyozta, hogy az új portugál állam ,,tisztán", minden parlamenti szennyeződéstől menten született. Ezért vezetőinek nem volt szükségük arra, hogy mozgalmat, sőt pártot szervezzenek és megvalósíthatatlan ígéretekkel játszadozzanak. Ezt úgy is fogalmazhatnánk, hogy mivel a fasizmus nem a polgári liberalizmus keretében, más pártokkal és áramlatokkal harcolva merült fel, hanem a hadsereg által már megtisztított terepen, a mozgalommal együtt, a tőkeellenesség, a ,,forradalmi" korszak, a ,,baloldali szárny", mind-mind feleslegessé vált. Másodszor eltérést látott Salazar saját rendszere és az említett két másik között abban, hogy a portugál állam saját hatalmát a morális elvek korlátai közé állította. Hangsúlyozta, hogy a diktatúrát csak a közjó érdekében kifejtett cselekvés, a közjó szolgálata szentesítheti. Tekintettel arra, hogy az újkori diktatúrák egyike sem mulasztotta el a közjóra hivatkozást legantihumánusabb eljárásainak indokolásában sem, ez az utóbbi szempont valóságos határvonalat nem jelentett Salazar rendszere és a többi fasiszta típusú szisztéma között. Annál is kevésbé, minthogy a közjót ő is a nemzet üdvével azonosította. A moralitás hangsúlyozása és főként az a körülmény, hogy ehhez alapul a keresztény morál szolgált, a diktatúra atmoszférájában mégis jelentkezett.

Salazar, mint az előbbi utalásból is kitűnik, tulajdonképpen reformpolitikát hirdetett, s ez ellentmondani látszik annak, amit a fasiszta típusú diktatúrák keletkezésével kapcsolatban feltételeztünk. Azt a tételt állítottuk fel ugyanis, hogy a fasiszta diktatúra de facto éppen a reformok elkerülését s a fennálló egyenlőtlenségek diktatórikus megmerevítését szolgálta úgy, hogy a feszültségeket más irányokban próbálta levezetni. Ami a diktatórikus állam megszilárdítását illette, azt Salazar rendszere kétségtelenül végrehajtotta, éspedig messze meghaladva azt a szintet, amit egy katonai junta ebben az országban valaha is elért. A baloldali ellenzéket nem kellett elhallgattatnia, mert ezt helyette a katonai diktatúra már korábban megtette. A parlamentarizmus maradványait azonban már ő számolta fel, s elérte az egypártrendszer megvalósítását. Ez a párt viszont csak nagyon távolról hasonlított a náci párthoz, de még az olasz fasiszta párthoz is. Jobboldali front, a reakció gyűjtőmedencéje volt, amely az új állam kialakításában nem töltött be szerepet, hanem éppen fordítva, az állam hozta létre. Sem a hatalomért folytatott harcban nem volt szerepe, sem az államapparátus elnyomó tevékenységében nem jutott jelentőségre. Az utóbbi feladatot Portugáliában - még szuverénebben, mint Spanyolországban - a hadsereg töltötte be. Jelentősége volt viszont a pártnak a tömegek szervezeti és szellemi ellenőrzésében, valamint az integrálatlanság levezetésében. Az utóbbit elősegítette a korporációk szervezése is (1933-tól), mivel éppen úgy kitermelte a maga bürokrata gárdáját, mint Olaszországban.

Látszólag tehát ez a diktatúra kellőképpen erős volt, hogy az úgynevezett reformgondolatokat megvalósíthassa. Ha azonban az úgynevezett reformokat közelebbről megvizsgáljuk, nem találunk olyan tartalomra, amely a portugál problémák követelményeinek megfelelt volna. Salazar nagy késéssel keresztülvitt egy olyan pénzstabilizáló elgondolást, amely a „klasszikus" szempontokat követte. A rendszer hozott néhány szociális, oktatási, egészségügyi intézkedést, de egyetlen olyat sem, amely a felület felületén túlhatolt volna. A társadalmi szerkezethez nem nyúlt, a gazdaság dinamizmusát beindítani nem volt képes. Néhány iparág majd csak akkor lendült neki, amikor az 1960-as években a nagy nemzetközi felemelkedési hullámhoz kapcsolódhatott. Az ország egészében véve a rendszer bukásakor csaknem ugyanolyan szegény volt, mint előtte, csaknem ugyanannyi nyomorgóval, analfabétával volt sújtva, mint korábban. A rezsim az alapvető reformokat megkerülve fenntartotta a belső egyenlőtlenségeket mindaddig, amíg ugyanaz a szerv, amely utat adott neki, a hadsereg meg nem elégelte maradi, a nemzeti érdekekre nemzetközi szempontból is veszedelmes, tehetetlen és öncélú politikáját.

A konzervatív fasizmus portugál változata, hasonlóan a francóizmushoz, nacionalista szempontból sem kapott lendületre. Itt is csak az expanzió vágya lengte át a szónoklatokat, csak a gyönyörű múlt emléke vigasztalta az egyébként csüggedt lelkeket, anélkül hogy maga az expanzió gyakorlati módon, komoly formában szóba kerülhetett volna. Portugália egykori nagyhatalmi helyzete abban a mértékben áldozott le, amelyben a brit megalapozódott. Ettől kezdve Portugália az angolok ellen a spanyoloknál, majd önállósága visszaszerzése után a spanyolok ellen Angliánál keresett menedéket. A brit menedék azonban egyúttal egérfogó volt, amelyből az izolált ország semerre sem talált kiutat. A Pireneusokon túli Franciaország Nagy-Britanniával szemben a 20. században már csak a franciák angol orientációja miatt sem jöhetett számításba. Németország viszont túlságosan messze volt, s az I. világháború után kizárólag kontinentális politikát folytatott, amiben viszont Portugália kevéssé volt érdekelve. Salazar kormányzatának legfőbb igyekezete így arra irányult, hogy – más hatalmakkal, illetve a kolóniák lakosságának törekvéseivel szemben – fenntartsa a gyarmati status quót. Az afrikai politikában elsősorban olasz támogatásra számított. Az olasz fasizmussal való barátkozás és egy quasi olasz orientáció így két aspektusból is megalapozódott. A külpolitikai szemponthoz hozzájött ugyanis az állami szerkezet és az ehhez fűzött indoklások hasonlósága, részben a korporációs felépítést, részben a kétszemélyes állami vezetést illetően. Olaszország katonai gyengesége azonban az etiópiai háború idején már eléggé leleplezödött ahhoz, hogy Portugália csendes szemlélője maradjon a világháború afrikai eseményeinek, és megelégedjék azzal az elégtétellel, amit saját gyarmatainak a háborús eseményekből való kívülmaradása nyújtott.

Ez a minden ízében „megtartó" jellegű diktatúra külsőségeiben és ideológiájában is maradibb, konzervatívabb volt, mint a szomszédos francóizmus. Nem örökölt falangista külsőségeket, sem sloganrendszert. Salazar minden volt, csak a karizmatikus vezér típusa nem. Mindazonáltal ő is újfajta diktatúrát tartott a szeme előtt, olyat, amelynek legelső és legfontosabb hivatkozási alapja a nemzet. A nemzet mint közösség s a közösségi élet szolgálata, ami nem egyéb a nemzeti érdek szolgálatánál. Miután viszont a tömegre nem volt szüksége, a nemzetet magát hivatalosan is arisztokratikusabban értelmezte, mint Hitler vagy Mussolini. Néhány más fasisztához (pl. Primo de Riverához) hasonlóan megvetette a tömegek előtt való náci hajbókolást, amit a demokrácia új kiadásával tévesztett össze. Salazar a tömeget nem az utcán, hanem a munkában és otthon akarta tudni, a cirkuszrendezésre pedig sem okot nem látott, sem hajlamot nem érzett rá. A társadalom - hirdette - maradjon meg szerves kapcsolataiban: a családban, a szakmai körökben (értsd: korporációk), a nemzetben. Vissza akarta téríteni a nemzetet hagyományos keresztényi erényeihez. E konceptust és az egész szisztémát saját személyisége is kifejezte: a visszavonult gondolkodó, a népéért aggódó, magas erkölcsiségű vezető alakjában jelent meg. Tehetetlenségét a portugál nehézségekkel szemben a fennálló fenntartására s az egész jobboldal belső egyensúlyozására irányuló szándék idézte elő, ugyanaz a szándék, mint amelyik a színpadra szólította. A portugál szisztéma a konzervatív, radikális konzervatív és fasiszta csoport szövetségét testesítette meg. A spanyolországi fasiszta mozgalommal összehasonlítva azonban itt maga a fasiszta elem is lényegesen konzervatívabb volt. Cserében ezért a hadsereg s a jobboldal többi számottevő társadalmi és politikai csoportja Salazarnak zöld utat biztosított az általa képviselt állam kiépítésére.

E két rendszer egészen az 1970-es évekig biztosítani tudta fennmaradását, vagyis mindenképpen elárult egy bizonyos stabilitást.

Ezzel szemben az ausztriai keresztényszocialista Heimwehr-kombináció labilis és efemer jelenség maradt.[35] Ez okot adhatna arra is, hogy kizárjuk a fasizmus köréből, s inkább csak egy arra irányuló kísérletnek tekintsük. Emellett szólna egyébként egy további érv is. Az 1934-es Dollfuss-féle fordulat Ausztria külpolitikai helyzete nélkül éppúgy nem érthető, amint a Heimwehr 1936-os visszavonulását sem lehet e tényező nélkül megmagyarázni. A kérdés másik oldala viszont, hogy ha kísérletnek fogjuk is fel esetleg, úgy a kísérletet tisztán és kizárólag külpolitikai okokkal szintén nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. Ha ebben az esetben a döntés okai között a külpolitikai szempont előkelő szerepet játszott is, az új rendszert mégsem csupán külső kényszerrel oktrojálták, hanem belső döntés útján keletkezett, s a döntésnek a külpolitikaiak mellett más szempontjai is voltak. Végül a keletkező diktatúraforma autochton politikai erőket fejezett ki; mind a keresztényszocialista párt radikális konzervatív szárnya, mind a Heimwehr létező politikai tényező volt.

Ausztriára 1928-tól kezdve szüntelenül ránehezedett az olasz fasizmus nyomása, amit a magyar kormányok asszisztálása csak súlyosbított.[36] Olaszország ugyanis a Heimwehr hatalomra engedését vagy a hatalomban való részesítését követelte annak áraként, hogy hajlandó az osztrák függetlenséget támogató politikát folytatni. Ez a politika ugyan mind az olasz, mind a magyar kormány szemében átmeneti megoldás volt addig is, amíg az osztrák függetlenség árát majd Németországtól lehet követelni, de ez a szóban lévő kormányokat nem akadályozta meg abban, hogy nagy összegeket áldozzanak a Heimwehr lábra állítására, s egyidejűen nyomást gyakoroljanak az osztrák kormányra. Ennek a nyomásnak Schober kancellár még ellenállt, és a Heimwehr 1931-es sikertelen puccskísérletét átmeneti nyugalom követte. Ausztria azonban mind rosszabb és rosszabb általános helyzetbe jutott. 1931-ben a francia kormány nyilvánvaló politikai okokból nem tette lehetővé a Creditanstalt megmentését, s elkezdődött az osztrák, majd a német és az egész közép-európai bankrendszer összeomlása. Az egyre súlyosbodó gazdasági nehézségek újból felkorbácsolták az 1927-i munkásfelkelés leverése után átmenetileg némileg elcsitult társadalmi elégedetlenséget, míg a politikai gyakorlatban azt eredményezték, hogy megszűnt a kormánytöbbség lehetősége. 1933 februárjától ehhez hozzájárult azután az iszonyatos hajsza, amit a német náci rendszer a fennálló osztrák rezsim ellen az ország nácivá tétele és Németországhoz kapcsolása érdekében folytatott.[37] Ilyen körülmények között megnőtt annak a lehetséges segítségnek az értéke, amit Ausztriának az olasz és a magyar kormány nyújthatott, de ezzel együtt megnőtt a jelentősége a Heimwehrnek is. Bár önmagában véve ez az erő kicsiny volt, a belpolitikai mérleg elbillentése szempontjából mégis sorsdöntőnek látszott. Emellett szolgáltathatta a munkásellenzék szétzúzásához szükséges fegyveres erő egy részét is.

Magának az autoritatív államnak s egy diktatórikus fordulatnak a gondolata viszont már jó ideje nem volt idegen a keresztényszocialista párt egyik csoportjától. Attól a csoporttól, amely az általunk már idézett konzervatív-radikális szociológusok és más tudósok, Othmar Spann és társai szavaira figyelmeztek. A konzervatív társadalmi erők egy részének radikalizálódása fejeződött ki tehát Dollfuss 1933–1934-es eljárásában és az eljárás indoklásában. De másfelől kifejeződött ebben az a külpolitikai körülmény is, hogy az osztrák kormány a náci fenyegetéssel szemben Nyugat-Európában nem talált érdemleges támaszra. A radikalizálódó konzervatív csoport elhatározó lépését a Heimwehrhez való közeledésben néhány további körülmény is elősegítette. Először is az, hogy a Heimwehr maga is ugyanarra az Olaszországra támaszkodott, mint amelyre az osztrák kormány támaszkodni akart. Ha a Heimwehr Németországgal kapcsolatos magatartása nem is volt teljesen egyértelmű, annyi világos volt, hogy az adott náci rezsimmel a Heimwehr-vezetés nem tud együtt haladni. Végül a Heimwehr konzervatív fasiszta programot vallott, s ez részben ugyanazokból a forrásokból táplálkozott, mint Dollfuss koncepciója.

Így kerülhetett sor az 1934. februári kormányprovokációra s a munkásellenállás fegyveres letörésére, amiben a kormány igénybe vette a Heimwehr-osztagok segítségét.[38] A keresztényszocialista–Heimwehr-koalíció azonban hozzá sem kezdhetett a Ständestaat programjának megvalósításához, mivel néhány hónap múlva a német és az osztrák nácik puccskísérlete miatt kancellárcserére került sor. Dollfuss meggyilkolása nem vezetett el a nácik céljához, ezzel szemben Schuschniggot hívta a politikai porondra, aki elődje radikális nézeteiben nem teljesen osztozott. Nem lépett fel ugyan a Heimwehr ellen, de befolyását fokonként korlátozta. Ugyanakkor az Etiópia ellen viselt háború Olaszország értékét Közép-Európában csökkentette, sőt bizonyos értelemben az olasz kormányt máris kiszolgáltatta Németországnak. Ez a változás betetőződött 1936-ban a német–osztrák szerződés megkötésével. Mussolini hallgatása ez alkalommal egyértelmű volt az Anschluss olasz ellenzésének feladásával. A Heimwehr súlytalanná vált, mi több, tarthatatlan helyzetbe jutott. Ezt követően ki is vált a kormányból.

Tarka ideológiát vallott már maga a Heimwehr is, s ez csak még tarkább lett a Dollfuss által hozott eszmei rakomány által. Ebben a konglomerátumban a legerősebb motívumokat a kereszténység, a „rendi" társadalom és az állami autoritás gondolata szolgáltatta. A marxizmus- és liberalizmusellenesség a kereszténység eszméire települt, a „szocializmus" a két híres pápai enciklika szellemében értelmeződött, a Ständestaat a pápa által is megfogalmazott korporációval volt rokon. Mindez szorosan kapcsolódott Spann téziseihez, amelyek a fasizmus felé tendáltak még akkor is, ha a nácizmus ideológiai mestere, Rosenberg, Spann kísérletét „hátborzongató farsangi tréfának" minősítette.

Nyilvánvaló, hogy az osztrák szisztéma nemcsak dinamikus, de totális sem volt. Schuschnigg kormányzása idején a diktatúra meglazult, s végeredményben a nácik 1938 márciusában egy bomlóban lévő államhatalommal találták szemben magukat. A Heimwehr a rendszerben kezdettől fogva alárendelt szerepet játszott. Dollfuss életében egy radikális konzervatív és egy konzervatív fasiszta áramlat találkozott össze, majd Schuschnigg idején a Heimwehr kiszorult a hatalomból, s ezáltal megszűnt a rendszer minden radikális konzervatív vonása.

Fentebb az osztrák rezsimet fenntartással soroltuk a fasiszta államhatalmak közé. A közelebbi szemrevételezés után, úgy tűnik, csak odáig lehet elmenni, hogy Ausztriát egy kísérlet színterének lássuk, amely kísérlet nem volt sikeres. Éppen mivel rövid időtartamú volt, és mivel - mint ismeretes - külső körülmények erősen befolyásolták, nem jutott el odáig, hogy önmagát világosan jellemezze. A koalíció Ausztriában a két korabeli nemzeti érdekfelfogás közül a függetlenség védelmezését vette célba a másik lehetőséggel, a német nagyhatalomhoz való csatlakozással szemben. Ezen az alapon és a baloldal felmorzsolása árán igyekezett egy szelektív nemzeti egységet teremteni és felépíteni a zárt diktatúrát. Fenntartásunk az osztrák rendszer minősítését illetően nem a nemzeti önvédelemhez mint célhoz, hanem a diktatúrára irányuló kísérlet gyors lehanyatlásához fűződik. Eléggé elterjedt az a felfogás, hogy a függetlenség védelemzése mindig tiszteletre méltó és haladó jelenség, míg a fasizmus nemzeti elve mindig magában rejti az önálló expanzió szándékát. Azt gondoljuk, hogy ez az összefüggés nem abszolút. A fasizmus nacionalista princípiumának konkrét megfogalmazása a körülmények függvénye. Semmi sem mond ellent annak, hogy a nemzeti ellenállás vagy a nemzeti függetlenség megszerzésének igényével is lehet fasiszta államszerkezetet teremteni s annak akár nagy húzóerőt is biztosítani. Ugyanígy nem zárja ki semmi azt sem, hogy két fasiszta állam a közeledésre és egységre irányuló hajlamok ellenére háborús ellenféllé váljon. A nacionalista állameszme, amely természetes hajlama szerint valóban magába foglalja a kiterjeszkedést, adott körülmények között több irányban módosulhat, számos változatot termelhet ki: alárendelődést, alávetettséget, de ha más kiút és kompenzáció nem kínálkozik, úgy a nemzeti önvédelmet is. Ausztria drámája az volt, hogy a nemzeti elvet, náci módon is, fasiszta módon is, végeredményben csak a függetlenség rovására képviselhette, mivel a függetlenség védelme Németországgal szemben mélyrehatóan csökkentette a függetlenséget Olaszországgal szemben. S mivel az olasz fasizmus alárendelődött a nácizmusnak, ez szükségképpen magába zárta az osztrák kísérlet összeomlását. Miután az egyik nacionalista elv megbukott, előtérbe nyomulhatott a másik, s nemcsak azért, mert az osztrák védekezésnek nem volt nemzetközi támasza, de azért is, mert hazai bázisa összetört.

Három újfajta diktatúra lényeges vonásait próbáltuk felvázolni a fentiekben, olyan diktatúrákét, amelyekbe a fasiszta elem beépült, de a politikai elitben nem tett szert kizárólagosságra. Megoldották e rendszerek a baloldali ellenzék felszámolását, mindenekelőtt a munkásellenzék elhallgattatását, s erőszakosan elfojtották az alsó néposztályok követelményeit. Ausztriában a diktatúra belső hatékonyságának kérdése, rövid időtartama miatt, nemigen vethető fel. A másik két esetben viszont megállapítható, hogy a politikai vezető csoport nem tudott megszabadulni az érdekegyeztetés gondjától, s hogy a politikai elitben több csoport foglalt helyet. Mindhárom rendszer megegyezett abban, hogy ideológiáját fasiszta eszmék jelentős mértékben áthatották, de ez az ideológia, miként a rendszerek egész szerkezete is, konzervatív jellegű volt. Mindenütt nagy szerepet játszottak keresztény gondolatok, illetve maga a kereszténység mind gondolat, aminek mind tradicionális, mind új, keresztényszocialista formulái helyet kaptak.

Ez a politikai képlet Spanyolországban is, Portugáliában is híven követte a társadalom adottságait. A döntéshozatalban résztvevők többsége kapitalizmus előtti, feudális eredetű maradt, a gazdasági felzárkózás úgyszólván meg sem indult, a társadalmi integrálatlanság zöme elsődleges volt. A diktatúra modernizálásának szükségességét a hagyományos diktatúrák csődje hozta magával; a diktatúra modernizálódása azonban mérsékelt maradt. A gazdasági modernizálódás nem indult be, és a diktatúra útján belső erőkből sem jött mozgásba. A társadalmi pólusok közötti feszültséget a diktatúra kioltotta, s ennyiben kedvezett a gazdasági vezető rétegeknek. Ezzel szemben a nagybirtokos-nagytőkés viszonyban a szisztéma alig tudott az előbbi túlsúlyán változtatni. Ez megerősíti feltételezésünk valószínűségét arról, hogy az ipari fejlődés a fasiszta diktatúrában ott folytatódhatott, ahol előzetesen megvoltak ennek az alapjai és feltételei, s az ipar lendületben volt. Belső erőkből nyitást ezzel szemben a fasiszta diktatúra nem valósított meg. Spanyolországban és Portugáliában az ipari gócok a fasizmus idején csak jóval a háború után, külső ösztönzésre kezdtek terjeszkedni; a gazdaság és a társadalom átszerkesztődésére azonban még akkoriban is csak kevéssé került sor.

FASISZTA BEFOLYÁS A HATALOMBAN

A két világháború közötti diktatúrák harmadik csoportjáig jutottunk, amelybe a magyar és a lengyel autoritatív rendszereket soroltuk be. Ezek hatalmi apparátusában fasiszta mozgalom vezető csoportja nem foglalt helyet, vagy nem állandóan foglalt helyet, s maga a diktatúra sem volt soha „tökéletes". Mindkét diktatúra a konzervatív autoritatív és a fasiszta állam közötti határon helyezkedett el, s ezért jeleztük, hogy az osztrákhoz hasonlóan e két diktatúra fasizmustartalmához is fenntartások fűzhetők. Sajátos vonásaik közül a legfontosabbat, azt, hogy jellegüket autentikus fasiszták is befolyásolták, már említettük. Most viszont disztingválnunk kell a két rendszer között, mert mind szerkezetük, mind mozgásvonaluk különböző volt. Eléggé világos azonban a két rendszerben az a tendencia, amely – törésekkel bár – mégis inkább a fasizmus, mint bármi más felé mutatott. Nemcsak és nem is elsősorban azért, mert távolodott a parlamentarizmustól (ezt több irányban tehette), hanem azért, mert vezérelvében is, működésében is, társadalmi hatásában is több volt mindkettő a hagyományos diktatúráknál. Bármennyire konzervatívak voltak is ezek a rendszerek a nácizmushoz vagy az olasz fasizmushoz viszonyítva, mégis modernebbek voltak az abszolutista diktatúráknál. Az újszerűséget pedig a fasiszta tendencia biztosította nekik.

A HORTHY-RENDSZER

A fasiszta mozgalmakat tárgyalva szóltunk arról, hogy Magyarországon[39] a belső feltételek 1919–1920-ban minden valószínűség szerint együtt voltak egy olyan diktatórikus kísérletre,[40] amelyben a fasiszta vezető csoport helyet foglalhat. E készséget a Tanácsköztársaság kísérlete érlelte meg, s az a hit táplálta, hogy a jobboldali erőket tömörítő diktatórikus kormányzás nélkül a kísérlet megismétlődhet. Ez a feltevés a valóságnak éppúgy nem felelt meg, mint az olaszországi és németországi rémület a várható forradalomtól. Miután e készségnek a békekonferencia határt szabott, mesterségesen kialakult a politikai kompromisszum. Lényege az volt, hogy a hagyományos politikai elit (személycserék mellett) visszaszerezhette a hatalmat, visszaszoríthatta és alapjában feleslegessé tehette a fasiszta csoportot. Bár a lényeges politikai döntésekből a nagytőke nem volt kirekesztve, akarata, véleménye mégis korlátozottan érvényesült. A nagytőke egyik akadályát képezte a fajvédő fasiszta csoport hatalmi igényeinek. Ugyanez a nagytőke viszont, biztonságot keresve, könnyen belenyugodott egy olyan politikai vezetésbe, amely érdekeit eléggé favorizálta, noha a fasiszta csoportosulásnak kisebb-nagyobb engedményeket tett. Magyarországon a fasiszta előnyomulás mértékét és ennek korlátait közvetlenül az arisztokráciából kikerülő politikai elit szabta meg, eljárásában azonban – e kérdésben éppen úgy, mint minden másban – figyelemmel volt a nagytőke elvárásaira.[41]

Ugyanakkor a Tanácsköztársaság bukását követő politikai zűrzavarban az új rend meghatározását a hadsereg mint önálló testület kevéssé befolyásolta. Egyik oka ennek abban fedezhető fel, hogy a hadsereg korábbi keretei felbomlottak, újrateremtése pedig a szó igazi értelmében hosszú évekig tartott. A másik problémát a hadsereg vezető csoportjainak divergáló politikai felfogása jelentette, ami lehetetlenné tette, hogy a hadsereg önálló politikai erővé váljon. A tisztikar fiatal (és részben középkorú) állománya ugyan jelentős mértékben politizálódott, és többnyire demokráciaellenes hangulatban volt, az ellenforradalom jellegét és a bevezetendő vagy helyreállítandó rendet illetően azonban nem volt azonos véleményen. Az ellenforradalmi rendszer megalapozásáról a fasiszta mozgalmakkal kapcsolatban már szóltunk. Szólnunk kell azonban a konszolidálás folyamatáról is, amely Bethlen István nevéhez fűződött. A magyar történetírás a konszolidálás végpontját politikai szempontból 1923-nál jelöli meg, s ez sok szempontból jogosult. Mégis azt hisszük, hogy művére Bethlen a koronát a pénzügyi konszolidálás után, 1926-ban, a kétkamarás országgyűlés helyreállításával tette fel.

Bethlen István[42] gróf nemcsak fasiszta nem volt, de radikális konzervatív sem. Ha ő magát ,,szíve szerint'' liberálisnak nevezte, és közép-európai értelemben talán az is volt, a nyugat-európai terminológia szerint inkább újkonzervatívnak tekinthetjük. Úgy vélte, hogy egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a polgári fejlődés nagyrészt ,,idegenek'' vállán nyugszik, s ahol a középrétegek függő helyzetben vannak, politikai vezető erő csak a nagybirtokosság lehet. Másik mély meggyőződése értelmében ennek a vezető rétegnek egyetlen sorsszabta nagy feladata volt az ő korában, az, hogy az országot olyan belső állapotba hozza és olyan nemzetközi relációkba állítsa, amelyek lehetővé teszik az elvesztett területek minél nagyobb részének visszaszerzését. Pragmatikus politikus lévén, céljai felé a mindenkori körülményeknek megfelelő lépésekkel haladt. Felismerte, hogy az adott viszonyok között saját osztályának monarchista csoportját félre kell állítania az útból. Tekintettel arra, hogy az ellenforradalmi osztagok vezetői között is bőven reprezentálva voltak monarchisták, ez egyúttal a legmozgékonyabb szélsőreakciós csoportok megbontását is jelentette. Világos volt viszont Bethlen számára, hogy Horthyval, környezetével és a hozzá kapcsolódó, Gömbös vezette fasiszta csoporttal számolnia kell. S nemcsak számolt vele, de fel is használta ezt a csoportot. Méghozzá több célra. Kormányzása kezdetén felhasználta a monarchista erők és néhány más turbulens csoportosulás ellen. Felhasználta továbbá olyan, külpolitikai kérdéseket is érintő akciók végrehajtására, amelyekbe a kormányt magát nem akarta involválni. Miután időközben az általa létesített Egységes Párt keretében a számszerűleg legjelentősebb Kisgazdapártot saját vezetése alá vonta, a szociáldemokrata vezetőkkel megkötött egy olyan egyezményt, amely a Szociáldemokrata Párt legális létezését biztosította ugyan, de megvonta mozgásszabadságát, a parlamentben pedig sikerült áterőszakolnia egy új választási törvényt, amely a választójogosultságot érzékenyen korlátozta, és az ország nagy részében helyreállította a nyílt szavazási rendszert. Bethlennek a Gömbös-csoportra belpolitikai szempontból többé nem volt szüksége. Mint már említettük, 1923 tavaszán országos érdekekre hivatkozva (stabilizálási kölcsön) el is érte, hogy Horthy valamelyest elhatárolja magát e csoporttól. Ettől kezdve beszél a magyar történetírás a fasiszta elem perifériára, margóra szorításáról.

Hozzá kell azonban még egy-két vonatkozást tenni ehhez, hogy a magyar rendszer jellege világossá váljék. Az egyik ilyen tény, hogy ha Bethlennek Gömbös csoportjára belpolitikailag nem is volt szüksége, és a magyar parlamenti szisztémában az 1924 elején megalakult Fajvédő Párt éppúgy nem osztott és nem szorzott, amint az ellenzék egészének sem volt politikai szerepe, megszabadulni tőle Bethlen láthatóan mégsem tudott. Annál is kevésbé, mert a Gömbös-csoport „feleslegessé válása” nem terjedt ki a kormányzás minden területére. Továbbra is fennállt a revizionista propaganda vitelének szükségessége, amit 1927-ig a kormány maga nem vállalt, és a szomszédos országokban folytatott szervező munka részben az ott élő magyar lakosság, de nem kis részben más kisebbségek - szlovákok, horvátok stb. - körében, amit pedig 1927 után sem vállalhatott közvetlenül magára. Ebben a kérdésben pedig az összefonódás a kormánytól kezdve a vezérkaron át Gömbösig világosan megfigyelhető. Létrehozták a Társadalmi Egyesületek Szervezetét, amelynek élén Teleki Pál gróf állt. A TESz-t elsősorban a kormány finanszírozta, a TESz, vagyis Teleki a fasiszta csoport kezébe juttatta a pénzeket, amely azután továbbította különféle irredenta célokra. A vezérkar II. osztálya eközben adatokat szolgáltatott, létrehozta az opportunus kapcsolatokat, és ellenőrizte az akciókat. Ez az összefonódás egyes kérdésekben a kormányra nézve kifejezetten hasznos volt, s így feltehető, hogy Gömbös teljes félreállítására Bethlen gróf nem is gondolt.

Elérte ezzel szemben, hogy a fasiszta „elitet" betagolta a rendszerbe, és egy általa már nagyon is stabilnak érzett magyar szisztémának vetette alá. Miután művét a felsőház visszaállításával bekoronázta, s elérte, hogy a 20-as évek elején oly nagy létszámú és turbulens fasiszta szervezkedés elcsitult, sőt széthullt, már azt is megengedhetőnek vélte, hogy az immár nem veszedelmes Gömböst bevonja a kormányba. Az elhatározás valószínűleg összefüggött az olasz orientáció elkezdésével és a vele járó politikai akciókkal, mint amilyen az osztrák puccs támogatása (Heimwehr) és a horvát szeparatizmus (Jogpárt, később Usztasa) alátámasztása volt. 1928-ban Gömbös Gyula honvédelmi államtitkár, 1929-ben honvédelmi miniszter lett, 1932-től 1936-ig pedig betöltötte a miniszterelnöki tisztet.

A fasiszta csoport bekebelezése azonban nemcsak azt jelentette, hogy ez a társaság távolabbról-közelebbről, de mindenesetre de facto részt vett a hatalom gyakorlásában, hanem azt is, hogy hatással volt mind a rendszer jellegére, mind a félhivatalos ideológiára. Magyarországon ugyan sem teljesen zárt rendszerről, sem egységes ideológiáról nem lehetett beszélni, mégis egy kikezdhetetlen szisztéma és egy olyan elméleti vonal alakult ki, amelytől az eltérés ellenzékinek és gyanúsnak minősült. Az új alapot mind a rendszerhez, mind a „vonalhoz" a proletárdiktatúrára irányuló kísérlet és a trianoni békeszerződés szolgáltatta, mindkettő olyan esemény lévén, amely kiválthatta a radikális konzervativizmus terjedését. Negatív értelemben lehetetlenné tette a szélsőbaloldali szervezkedés megtűrését, mintegy kötelességgé a szociáldemokrácia szoros ellenőrzését, a nagytőkés csoportokat eltávolította a liberalizmustól, és végleg lezárta az arisztokrácia „demokratizálódásának" lehetőségét. A vezető gazdasági csoportok szemében a parlamentarizmus értelmét vesztette, s annál is jobban, minthogy ez a fórum - mint a nemzeti követelményekért folytatott küzdelem színtere - a függetlenség elnyerése után elvesztette jelentőségét. A kormány érdekegyeztető politikája nagyrészt nem a parlamentben, hanem ezen kívül, a csoportokat képviselő testületekkel folytatott tárgyalások révén valósult meg, a parlament pedig dekorációvá vált, amelyben semmi sem fenyegette a kormánypárt óriási többségét. A párizsi békekonferenciának tett gesztus, amely a demokratikus kormányzást volt hivatva reprezentálni, néhány év alatt elveszítette tartalmát. Az „európaiságnak" tett engedmény már csak annyit jelentett, hogy a parlamentben végig kellett hallgatni a maroknyi ellenzék szónokait. Gyakorlatilag a parlament munkaidejének legnagyobb részét éppen ezek a felszólalások tették ki, míg a megingathatatlan többség főként szavazni tért be az ülésterembe. E szerkezet fenntartásának kialakult a maga sajátos mechanizmusa - amit itt nem részletezünk -, és kialakult a maga félhivatalos ideológiája.

Az utóbbi - sematikusan nézve - úgy jött létre, hogy a már ismertetett radikális konzervatív nézetrendszer az események hatására nemcsak a marginális rétegek soraiban hódított, hanem befolyást gyakorolt számos konzervatív személyiségre és csoportra is. Magyarországon a polgári demokratikus kísérlet oly drámai gyorsasággal csapott át - a szociáldemokrácia közbejöttével - proletárdiktatúrába, hogy ez látszatra szoros és elkerülhetetlen összefüggést létesített a liberalizmus és a bolsevizmus között. Mivel ugyanakkor a progresszív értelmiség jó részét ebben az országban zsidó intellektuelek alkották, mindegyik szinten és mindegyik baloldali táborban könnyű volt megtalálni ,,a" zsidót. Tekintettel arra, hogy az ország szétdarabolása viszont időben egybeesett a polgári demokrata, ill. a szocialista kísérlettel, ezeket az áramlatokat felelőssé lehetett tenni a nemzeti katasztrófáért. (A valóság ennek inkább a fordítottja volt. A háborús összeomlás nyitott utat előbb a polgári demokratikus kísérletnek, majd ennek külső és belső kudarca a bolsevizmusnak.) Nemcsak a nacionalizmus lángolt fel tehát Trianon hatására, de ez a nacionalizmus minden addiginál egyértelműbben, ab ovo jobboldali volt, és a polgári, valamint a munkásbaloldalt egyformán nemzetellenesnek bélyegezte. A kommunista ideológia, alighogy feltűnt, a Horthy-rezsim keretében illegálissá minősült. A szociáldemokrata és a liberális polgári vezetők közül azok, akik nem kényszerültek emigrációba, a nacionalista hullámmal szemben védekezésbe szorultak. Annál is inkább, mert a szomszédos államokkal kiépítendő jó kapcsolatokra és a feszültséget okozó gazdasági és területi kérdések tárgyalásos megoldására tett javaslataikhoz a szóban forgó államokban nem találtak partnert. Ez a körülmény csak még jobban hangsúlyozta az általánosan elterjedt revizionista követelmény jobboldaliságát és erőszakos vonásait. Kimondva vagy kimondatlan a fasiszta táboron messze túlterjedt az a felfogás, hogy a nemzeti célok csak úgy biztosíthatók, ha először is a nemzeti egységet a baloldal nem bonthatja meg, másodszor a zsidókat kiszorítják a közvéleményt formáló értelmiségi pályákról, és harmadszor Magyarország olyan nagyhatalmi támaszra talál, amely nyomással vagy háborús úton biztosíthatja az optimális területi revíziót. A háború előtt a magyar nacionalizmus minden felsőbbrendűségi tudat mellett és ellenére alapjában megtartó, konzerváló jellegű volt, és az ország területén lakó nemzetiségeket paternalista színezetű elnyomás alatt tartotta. A háború utáni katasztrófa, az egyéni és a nemzeti lét alapvető kérdéseinek felmerülése, a megalázottság érzése ezt a nacionalizmust türelmetlenné, sértetté, gyűlölködővé és támadóvá tette, miközben gyengesége csak fokozódott.

A politikai életben kialakuló ,,közép" tulajdonképpen egy nagy kiterjedésű koalíció, amely a jelentéktelen polgári baloldalt és az eltökélt monarchistákat kivéve magába foglalta a birtokos osztályok és a középrétegek képviselőit, ha nem is azonos mértékben, alapjában véve egységes volt mind a parlamentarizmus korlátozásának, mind a zsidó ,,befolyás" megszüntetésének, mind – végül – a revízió elodázhatatlan szükségességének kérdésében. Csakis így volt lehetséges pl. hogy a nemzetgyűlés óriási többséggel szavazza meg az egyetemi numerus clausus törvényt 1920-ban, noha a Kisgazdapárt ekkor még nem olvadt be a Bethlen-féle Egységes Pártba. Ezt a törvényt, amely 5%-ban maximálta a zsidó hallgatók számát a főiskolákon és az egyetemeken, a Bethlen-kormány a ,,legliberálisabbnak" vélt időszakában fenntartotta (1928-ig), noha sem Bethlen, sem az Egységes Párt nem helyezkedett faji alapra, sőt Bethlen szótárában az antiszemitizmus nem is szerepelt. A háborút közvetlenül követő néhány év múltán a közvélemény elcsitult, és a látens antiszemitizmus majd csak 1938-tól kezdve aktivizálódott ismét. Ami viszont a parlament üzemen kívül helyezését illeti, Bethlen új választójogi törvényjavaslatát 1922-ben nem azért volt kénytelen végül is ,,alkotmányellenesen" bevezetni, mert problémák merültek fel a többséget illetően, hanem mert a javaslat ellenzéke technikai obstrukciót alkalmazott. (Ez később már nem fordulhatott elő.) A fent felsorolt kérdésekben az egyetértés akkor is fennmaradt, amikor a szélsőjobboldal az Egységes Pártot elhagyta, és ellenzékként lépett fel.

Az úgynevezett ,,közép" a Kisgazdapárt keretében eleinte tartalmazott egy számszerűleg jelentős elemet, amely reformot sürgetett a mezőgazdaságban, s ez a követelés összetalálkozott a szélsőjobbon elhelyezkedő rasszisták programjával. Ezt a követelményt azonban Bethlennek a földreform látszólagos előkészületeivel sikerült elaltatnia addig is, amíg lehetetlenné tette mind a kisgazdák, mind a fasiszták hatékony fellépését. Ezt követően a félhivatalos ideológia a reformtörekvést az agrárrendszer vonatkozásában is elejtette. Konzervativizmusa ebben a tekintetben azonban nem jelentett valódi differenciát az 1923-tól ellenzéki fasisztákkal szemben, mert ez a csoport fokról fokra feladta saját reformeszméit és radikalizmusát. (A földreform exponált képviselője, Bajcsy-Zsilinszky Endre nem sokkal később el is hagyta ezt a csoportot.)

A Bethlen-korszakot végeredményben olyan autoritatív politikai szisztéma jellemezte, amely a konzervatív hatalomnak alárendelte a fasiszta áramlatot, ebben a minőségében felhasználta különleges feladatokra, ideológiájának egy részét pedig s elsősorban a nacionalizmust mint legfőbb mozgató erőt és érvelési alapot bekebelezte a saját ideológiájába. Ez az ideológia egyszersmind kereszténységét is hangsúlyozta, anélkül azonban, hogy a keresztényszocializmus politikai javaslatait magáévá tette volna.

A rendszer a diktatúrára vonatkozó párizsi „nem" keretében olyan autoritatívvá vált, amennyire a parlamentarizmus formális fenntartása mellett ez egyáltalán elképzelhető volt. Bár a kommunista párt kivételével egyetlen pártot, sem szervezetet nem tiltott be, működtette a parlamentet, cenzúrát mérsékelten alkalmazott, a jogszolgáltatás függetlensége szervezetileg fennmaradt, a szisztéma mégis biztosította a végrehajtó hatalom cselekvési szabadságát, az ellenzék megbénítását, tevékenységének verbalizmusra redukálását, s elérte, hogy az igazságszolgáltatás a rendszernek megfelelő szellemben működjék, akár nyilvánvaló konstrukciók és jogtiprások árán is. A legfontosabb gazdasági, pénzügyi, politikai kérdéseket a kormány a gazdasági vezető csoportok szervezeteivel (GyOSz, OMGE) vagy képviselőivel, a testületek, egyházak vezetőivel tárgyalta meg, ami biztosította az érdekegyeztetés lehetőségét, de mindig elegendő teret hagyott arra, hogy a döntést a kormány maga hozhassa. Minden eddig tárgyalt szisztémához képest összehasonlíthatatlanul tágasabb, szabadabb maradt Magyarországon a szellemi élet, s ez a rendszer végéig nem szenvedett lényeges változást.

A gazdasági válság legsúlyosabb szakaszában, miután Bethlen távolról sem alkotmányos okokból lemondott, hogy a válság gondjait másnak engedje át, Károlyi Gyula átmeneti kormánya[43] a szélsőbaloldallal és elsősorban az illegalitásban tevékenykedő kommunista párttal szemben erőszakos eszközökhöz nyúlt, de közben gazdasági okokból és elsősorban a nagytőke kívánságára nyitási lehetőséget keresett Nyugaton. Az eredménytelen kísérlet után lépett hatalomra Gömbös Gyula, a hamisítatlan dilettáns fasiszta.[44]

Láttunk előzőleg olyan rendszereket, amelyek keretében a fasisztáknak teret adó csoportok a rendszer foglyaivá váltak. Gömbös személyében azonban inkább egy olyan fasisztával van dolgunk, aki a magyar társadalom foglyává vált. Nem lehet kérdéses, hogy a mintegy tíz év alatt ,,megszelidült" Gömbös kormányra lépésekor éppúgy a faji alapokra helyezett diktatúrához vonzódott, mint megelőzően, s ugyanolyan kalandor diplomáciát akart kezdeményezni, mint amilyenre hajlamát már több ízben elárulta. A tervezett átalakításokra azonban nem voltak meg az eszközei. Miután a 20-as évek elején hagyta magát Bethlen által manipulálni, hagyta, hogy a fasiszta mozgalom visszaessen és széthulljon, jelenleg nem volt sem önálló pártja, sem harci osztaga. Némiképpen Salazarhoz hasonló helyzetbe jutott, ám egy óriási differenciával. Gömbös mögül hiányzott a hadsereg által gyakorolt diktatúra. Vélhető, hogy Gömbös a magyar arisztokrácia és általában a birtokos rétegek ellenében sosem képzelte lehetségesnek a politizálást, s éppen ezért támadása a 20-as évek első felében mind gazdasági, mind faji alapon a nagytőke és elsősorban a banktőke ellen irányult. Kormányra lépte előtt azonban fel kellett ismernie, hogy ilyen programmal nem juthat a hatalom közelébe, mert azt nemcsak a nagytőkés érdekeltségek, de a szoros anyagi szálakkal hozzájuk kapcsolódó birtokosok és maga Horthy sem tenné lehetővé. Miután Gömbös lemondott az egyik oldalon a lényegesebb reformokról, a másikon a faji alapról, a program kilúgozódott. Megmaradt azonban Gömbös vágya a totális személyi hatalomra. Kormányzásának négy éve a megmegújuló kísérletek korszaka volt, s e kísérletek mind arra irányultak, hogy valamilyen úton-módon megvalósítsa fasizálási szándékait. Megpróbálkozott a kormánypárt kisajátításával és eszközzé tételével a fasiszta állam megalapozására: a régi bethleni gárda és azon belül annak vidéki képviselői azonban elég erősek voltak ahhoz, hogy e törekvést meghiúsítsák. Ellentétben Salazarral, a súlypontáttolás Gömbösnek nem sikerült, mert abban a nagytőkések és a birtokosok nagy része nem látta érdekeltnek magát. Igyekezett Gömbös a külkereskedelemben és a külpolitikában sikereket felmutatni, amelyek meggyőző érvek, aduk lehetnek belpolitikai tervei keresztülvitelében.[45] Ez az igyekezet azonban csak kis eredményekre vezetett, semmiként sem átütőekre, amelyek a miniszterelnököt az ország szemében felemelhették volna annyira, hogy saját személyes presztízse biztosítson neki szabad utat tervezett átalakításaira. Gömbösnek nem sikerült kisajátítania a külügyeket, s kezét a külügyi apparátus, élén Kánya Kálmánnal, lefogta. A dilettáns improvizálás, ami a Gömbös-kormány első hónapjaiban a Budapesten állomásozó diplomaták életét megkeserítette, hamarosan abbamaradt. Ezért történhetett, hogy Magyarország egyelőre Gömbös minden vágya ellenére sem kötelezte el végleg magát Németország mellett. (Egyébként Olaszország mellett sem.) Ebben döntő szerepet játszott, hogy ezekben az években az olasz és a német politika a Duna-medencében még opponálta egymást, s ez lehetetlenné tette, hogy Magyarország bármelyikükhöz is szorosan hozzákapcsolódjék, nem is beszélve Gömbös közvetítésre és a „mérleg" szerepére irányuló ambícióiról. Az olasz-német rivalizálás egyébként is olyan utakra terelte mind a német, mind az olasz diplomáciát, amelyeken a magyar kormány nem követhette őket

1934-től kezdve ugyan megvolt a remény jelentős német kereskedelmi felvásárlásra, ezt azonban hangsúlyozott német közeledés kísérte Jugoszláviához és Romániához, s ez azt eredményezte, hogy az egész két világháború közötti szakaszban a német–magyar viszony éppen 1934–1935-ben volt a legfeszültebb. Alaposan meglazult az együttműködés Olaszországgal is Mussolini új francia politikája miatt, aminek jövőjében a magyarországi külügyi szervek alaposan kételkedtek. Az Etiópia elleni olasz háború miatt pedig mind a vezérkar, mind a külügyminisztérium az olasz befolyás csökkenésével számolt a közép-európai övezetben. Mire a folyamat hatása realizálódott, és 1936-ban Olaszország alárendelődése szellemében elkezdődött a német–olasz közeledés, ehhez nemcsak magyar közvetítésre nem volt szükség, de Gömbös számára, aki ekkor már súlyos beteg volt és október elején meghalt, már mindenképpen késő volt belpolitikai szempontból is.

Végeredményben Gömbös idején – a miniszterelnök személyes radikalizmusa ellenére – sem a belső politikai szisztémában, sem a külpolitikában nem történt döntő változás. Ami pedig a szellemi szférát illette, nemcsak elszürkülésről nem beszélhetünk, de talán éppen ellenkezőleg, arról szólhatunk, hogy az 1918 után mutatkozó megbénulás ekkoriban kezdett az értelmiségben felengedni, s ennek a politikai szisztéma nem vetett véget. Valójában a szellemi megélénkülésből Gömbös is megpróbált hasznot húzni és közös nevezőre jutni az új irodalmi, művészeti generációval, ez a kísérlet azonban éppúgy nem vezetett tartós eredményre, mint a többi. A harmincas évek kulturális zászlóvivőinek egy része később áldozattá vált (mint a költő Radnóti Miklós és az esztéta Szerb Antal), egy csoport emigrált (pl. Bartók Béla), s akadtak mind ellenállók, mind együttműködők.[46] Legnagyobbrészt azonban a magyar felső értelmiség sem az ellenállást nem kockáztatta, sem a kollaborálásig nem adta le magát.

Gömbös fasizálási törekvése annyiban vezetett mégis eredményre, hogy főként a hadseregben, de részben az állami adminisztrációban is személyi változtatásokat tudott eszközölni. Ennek negatív hatása majd a háború vége felé s mindenekelőtt abban mutatkozott, hogy a hadsereg gömbösista káderei nem követték Horthyt, amikor a háborút be akarta fejezni. Ez a kulisszák mögötti változás sem Gömbös életében, sem azután nem módosította magát a politikai szisztémát. A rendszer továbbra is megmaradt konzervatív színezetűnek, álparlamentárisnak és autoritatívnak.

Ami az ország külső helyzetét illeti, változás a továbbiakban annyiban történt, hogy 1938-tól 1944 márciusáig csaknem minden magyar kormány nyugati nyitási kísérlettel kezdte tevékenységét, és azzal fejezte be, hogy az országot egyre jobban beszorította a német politikai és katonai zsákutcába. Imrédy Béla angol kapcsolatainak köszönhette miniszterelnöki megbízását, és tisztéből a nácik embereként távozott (noha az ellenzéknek nem egészen ,,tiszta'' származására történt hivatkozásokkal sikerült megbuktatnia), majd a továbbiakban az egyik legjelentősebb fasiszta szervezkedés vezetője lett (Magyar Élet Pártja). Teleki Pál azon volt, hogy egyfelől további területi engedményeket biztosítson, de másfelől az országot kívül tartsa a háborún.[47] Kiderülvén a két cél összeegyeztethetetlensége, Teleki öngyilkos lett, az ország pedig belesodródott a háborúba. Egy viszonylag rövid, egyértelmű németbarát szakasz után Kállay Miklós[48] alaposan lecsökkentette Magyarország háborús részvételét, ellenállt a zsidókérdésben egyre növekvő náci nyomásnak, és több közvetítő csatornán át megkísérelte a kontaktusteremtést a nyugati demokráciákkal, hogy alapot létesíthessen a háború befejezésére, anélkül hogy az ország német megszállás alá kerüljön. Tapogatózásai a legcsekélyebb eredménnyel sem jártak, ezzel szemben odavezettek, hogy a németek megelégelték a kétkulacsos magyar politikát, és megszállták az országot.

Belpolitikailag viszont először is az a változás történt, hogy míg a harmincas évek első felében az akkori gömbösista csoportosulás beinkadrálódott az állami szervekbe, a 30-as évek második felében nem működött fasiszta csoportosulás a ,,hatalom peremén". Mivel viszont a magyar rendszer nem radikalizálódott, ez alapot adott újabb és újabb fasiszta mozgalmak keletkezésére, sőt – a nyilasok esetében – jelentős tömegsikerére. Az 1939-es választások azt mutatták, hogy a kormányzat szélsőjobb ellenzéke nagyobb, mint a baloldali. Katasztrofális következménye és tükre volt ez annak a helyzetnek, amibe a szisztéma a Szociáldemokrata Pártot beszorította, amikor a puszta létet hagyta meg számára a mozgás lehetősége nélkül. Komoly veszedelmet azonban a nyilas mozgalom nem jelentett a kormánynak mindaddig, amíg a németek határozottan nem álltak mellé, erre pedig csak akkor került sor, amikor Horthy az együttműködést megszakította velük.

Mint látható, a magyar rendszer mindvégig fluktuált, s még csak az sem mondható el róla, hogy a fasizmussal rokon vonásai folyamatosan erősödtek volna. Nem állapítható meg linearitás az antiszemitizmus magyarországi jelentkezésében sem. Miután a háborút és a Tanácsköztársaságot követő hullám elvonult, hinni lehetett, hogy a magyar társadalomban fokozatosan helyreáll a korábbi tolerancia. Amikor német nyomásra az Imrédy-kormány 1938-ban meghozta az ún. első zsidótörvényt, az értelmiség soraiban még számottevő tiltakozásra került sor, később pedig az 1939-i, már nem vallási, hanem faji alapra helyezett és újabb korlátozásokat tartalmazó törvény ellenére Magyarország a német megszállásig (1941. március 19.) a menekülő közép-európai zsidók egyik menedéke lehetett. Kállay Miklós kormányzása idején a munkaszolgálat továbbra is sújtotta a magyarországi zsidó lakosokat. Ugyanakkor a miniszterelnök ellenállása a gettózásra és deportálásra irányuló német követeléssel szemben azt eredményezte, hogy erre csak 1944 tavaszán-nyarán került sor, s ez a túlélés lehetőségét megnövelte azok számára, akiket a nácik nem öltek meg azonnal koruk vagy munkára való más természetű alkalmatlanságuk miatt. Ezekben a sorsdöntő hónapokban azonban a magyar társadalomban nemcsak a segítés szándéka nem jelentkezett tömegesen, de kitört a csőcselék és a kisember vak bosszúszomja, ami a későbbi együttélés szempontjából felejthetetlen vagy nagyon nehezen felejthető sebeket ejtett, illetve rosszul leplezett lelkifurdalást okozott. A magyarországi zsidók elszállítását a megszállókkal együttműködő Sztójay-kormány elősegítette. Horthy pedig tűrte mindaddig, amíg a különböző külföldi fórumoktól érkező figyelmeztetésekből meg nem értette, hogy rendszere ezen a módon elveszít minden tárgyalási lehetőséget a szövetségesekkel. E felismerésnek volt köszönhető, hogy Horthy már nem járult hozzá a budapesti zsidó lakosok kitelepítéséhez. (Sporadikus elhurcolások mégis voltak, illetve később a nyilasok öltek meg sok budapesti zsidót, a zöm azonban a túlélők közé tartozott.[49])

Ellentmondásos volt ez a magyar rendszer, amely éppen ezért nehezen hagyja bárhová is besorolni magát. Ha saját hivatkozásai felől közelítjük, feltételezve, hogy normális parlamentarizmus lett volna, gyorsan kiderül, hogy egyáltalán nem volt az. Ha viszont azt vesszük alapul, hogy milyen eredményesen és tartósan megfojtotta a politikai baloldalt, és elkezdjük diktatúraként kezelni, rá kell jönnünk, hogy a törvényes korlátozásoknál és az erőszakszervek nem különösebben feltűnő jelenlétének jobban segítette ezt a diktatúrát egy olyan széles körű társadalmi közmegegyezés és a vele való manipulálás, amely szerint a nemzeti jobblét csak a jobboldaltól várható, míg a baloldal nemzetietlen vagy nemzetáruló. A Horthy-rezsimnek a diktatúra formális eszközeihez csak ritkán kellett hozzányúlnia. Olyan diktatúra volt, amely 1944-ig liberálisabbnak mutatkozott csaknem mindegyik kollaboráló bábállamnál, de egyúttal olyan „parlamentarizmus", amelynek a parlamentarizmus lényegéhez nem volt köze, hanem formái között mégis diktatúrát gyakorolt. Bár az általa folytatott politikai manipulálás meglehetősen primitív, mégis hatékony volt. Legalábbis annyira hatékony, hogy a rendszernek más vélemények széles körű hatásától nemigen kellett félnie. A magyar diktatúra politikusai ösztönösen rájöttek arra is, hogy ha a lehetséges erőket kiiktatták, s létrejött egy bizonyos, a rendszernek kedvező szervező konszenzus, a véleményszabadság valamelyes érvényesülésétől nem kell visszarettenniük. Így történhetett, hogy a kommunisták kivételével a baloldali pártok megtartották lapjaikat, a baloldali írók, művészek az alkotás lehetőségét, s az egész német zónában Magyarországon jelent meg a legtöbb olyan külföldi mű fordítása, amit a nácik indexen tartottak. (A német megszállás a viszonylagos gondolatszabadságnak természetesen véget vetett.)

Mindezek mellett és ellenére a diktatúra sikeres volt annyiban, hogy korlátozásai és időnkénti drasztikus fellépései (a Tanácsköztársaság bukása után, a válság alatt, s néhány alkalommal a háború idején) visszafogták a nyomasztó gazdasági és szociális feltételekből eredő elégedetlenséget, megbénították az alsó társadalmi osztályok önálló tevékenységi lehetőségét olyannyira, hogy az ellenzék a rendszer végóráiban is szétszóródott, és gyenge maradt, átfogó ellenállási mozgalom megszervezésére nem volt képes. A magyarországi rendszer számára elegendő volt, hogy ha szükségét látja, bármikor éljen a diktatúra eszközeivel, amelyekhez az alapot jogilag is megteremtette. Nagyjából ugyanez mondható Horthy személyi hatalmáról.[50] A törvényhozásban királyi felségjogokat gyakorolt, a kormányok és elsősorban a miniszterelnökök sorsa elvileg (olykor gyakorlatilag is) tőle függött, mint legfőbb ,,Hadúr'' ő állt a hadsereg élén, s az úgynevezett Koronatanács összehívásával eldönthette a mindenkori politikai irányt. Hatalmi helyzete lehetővé tette volna, hogy saját maga gyakoroljon egyszemélyi diktatúrát. Felfogta azonban, hogy a magyar társadalomban egy ilyen kísérlet csak rövid életű lehetne. Lehetőségeivel csak ritkán élt, s egyszer-egyszer tapasztalnia kellett, hogy ezek a lehetőségek mindenesetre korlátozottak. Csak addig lehetőségek, amíg a vezető csoportok felfogásával párhuzamosak. Személye azonban mégis a szisztéma kontinuitását szimbolizálta, s csak hű volt a rendszerhez, amikor ő maga is éppolyan paradox jelkép volt, mint amit kifejezett. Horthy a fasiszta népvezér figurájához az idők során nem közeledett, hanem távolodott tőle. Olyannyira, hogy az úgynevezett kollaborálók között az egyedüli volt, aki saját személyében kezdeményezte a németekkel való szakítást. Kiderült azonban, hogy a fasisztákkal és nyilasokkal infiltrált hadsereg eltávolodott tőle. Így azután a sajátos, fasizmussal dúsított konzervatív és úrias magyar rendszer megteremtője politikai pályafutásának epilógusát családjával egyetemben német koncentrációs táborban élte meg.

Ha valaki, úgy Gömbös Gyula lett volna az, aki a fasiszta népvezér „duce"-figuráját eljátszhatta volna. Alkatilag, sőt még megjelenésre is hasonlított valamelyest Mussolinihez. Voluntarista volt, mint ő, improvizált, mint Mussolini, dilettáns volt és maradt, pontosan úgy, mint a „duce". Ugyanakkor hozzá hasonlóan kész volt nézeteinek mindenkori revideálására, átalakítására, minden kompromisszumra és kombinációra. Részben a tömegerő (mozgalom, párt, fegyveresek) hiánya, részben a magyar társadalom szerkezete tette, hogy ebben a közegben „népvezérré" nem sikerült válnia.

A „SZANÁCIÓS" DIKTATÚRA LENGYELORSZÁGBAN

Egyenesebbnek látszik annak a diktatúrának a fejlődési vonala, amelyet 1926. május 12–14-én Pilsudski puccsa alapozott meg Lengyelországban.[51]

Az újjászületett lengyel állam, amelynek még nem voltak határai, s létezéséről is de facto és nem de jure lehetett beszélni, demokratikus státusát annak köszönhette, hogy a szövetségesek a Pilsudski által önkényesen létrehozott kormányt nem ismerték el. Mivel számos lengyel követelés sorsa nem volt eldöntve, és Lengyelország mindenképpen az antant segítségére szorult az ukrán kormánnyal, illetve a bolsevikok ellen folytatott harcában, tanácsos volt meghallgatni a párizsi sugalmazásokat. Pilsudski, aki a nemzeti küzdelem legnevesebb vezetője volt, s erre a célra megszervezte Légióját, a leendő hadsereg egyik alapját, félreállt, és helyt adott a demokratikus parlamentáris kísérletnek. Az új állam azonban mérhetetlen nehézségeknek nézett elébe. Határai helyi háborúk eredményeként alakultak ki, amelyek során nemcsak Szovjet-Oroszországgal került ellenséges viszonyba, de alapvetően megromlott a német-lengyel, sőt a csehszlovák-lengyel viszony is. Az izoláltságot gazdaságilag kevéssé enyhítette a francia orientáció, és a gazdaság beindítására a felvett nemzetközi kölcsönök láthatóan nem voltak elegendőek. A gazdasági problémákhoz társult az a körülmény, hogy a három különböző állam között szétdarabolt területen különbözőképpen működött a közigazgatás, a politikai önigazgatás viszont mindenütt szünetelt. Az állam elmaradott agrárországként alakult újjá, nélkülözte a politikában jártas pártokat, a polgári szellemet és magát a polgárságot is. Még kifejezettebben, mint Magyarország, az elszegényedett hatalmas nemesi osztály és a szegény parasztok országa volt. A különféle áramlatok a háború vége felé egyetértettek a lengyel függetlenség megteremtésének szükségességében, de körülbelül ez volt minden, amiben egyetértettek. A nehézségek számát csak szaporította a nagy létszámú nemzetiségek - ukránok, németek - jelenléte. A papíron megalkotott demokratikus alkotmány nem funkcionált. A parlament pártok és pártocskák érdekvédelmi marakodásának küzdőterévé vált, felütötte fejét a korrupció, a közélet dezorganizálódott. A pénz minden erőfeszítés ellenére romlott, az állam láthatóan a teljes rendetlenség felé haladt.

Pilsudski azonban mint a hadsereg főparancsnoka készenlétben állt. S ha ezt a készenlétet soha senki és semmi nem is jelezte, s legkevésbé valamiféle mozgalom, amikor csapatait elindította a főváros „bevételére", ez a lépés Lengyelországban nemigen lepett meg senkit. Hacsak nem a varsói politikai világot, amely viszont meglepetésében pillanatok alatt szétrebbent.[52] Tekintettel Pilsudski többrétegű múltjára, a hadsereg fellépése a szélsőbaloldaltól az átlag lengyelen át a nemzeti szabadságért harcolók különféle színárnyalatú táboráig, megkönnyebbülést okozott. A kommunisták és a szocialisták csak egy idő elteltével vették észre, hogy Pilsudski nem olyasfajta puccsot hajtott végre, mint amilyenre valahai szocialista múltja alapján számítottak. Ez a csalódás megkönnyítette a puccs lefolyását, amelynek előkészítéséről sajnos máig is keveset tudunk. Bizonyosnak csak az látszik, hogy a hadseregben elő volt készítve, s hogy a számottevő lengyel vezető körökben nem ütközött ellenállásba. A tásadalmi támogatás, illetve elfogadás mérvét tekintve mindenesetre a varsói menetelés messze meghaladta egy katonai puccs szintjét. Ugyanezt a benyomást támasztja alá, hogy Pilsudski nem tartotta szükségesnek a katonai közigazgatás bevezetését. A hadsereggel a háta mögött megfenyegette ugyan a politikai világot, hogy amennyiben nemzetellenes perpatvarait tovább folytatja, a parlamentet szétkergeti, de egyelőre nem nyúlt az alkotmányos keretekhez. 1927-ben viszont megszavaztatott egy reformot, amely a parlament jelentőségét erősen csökkentette.

Már jeleztük, hogy egy fasiszta módon gondolkodó csoport jelenlétét a hatalomban a lengyel történészek nem mutatták ki.[53] Valószínűnek látszik, hogy ilyenről szervezett értelemben nem is volt szó. Ami az elragadtatott nacionalizmust illeti, az feltehetően erősebb volt Dmovski nemzeti táborában, mint Pilsudski környezetében, aki megmaradt pragmatikus politikusnak. Eléggé bizonytalan az úgynevezett legionáriusok politikai arculata is. A lengyel szanációs diktatúrát szívesen nevezik az „ezredesek" uralmának, de hogy milyen gondolkodású egyének voltak az ezredesek, azt kevéssé tudjuk megállapitani. Ideológiai tevékenységet csak Adam Koc fejtett ki közülük, ez azonban már a Pilsudski halálát követő években történt. Az új rend csak lassan vált diktatúrává, s lassan morzsolta fel a baloldalt. A szanációs rendszer szovjetellenes volt ugyan, de még inkább oroszellenes, amivé elsősorban nem a szovjet hatalom, hanem az orosz nagyhatalom emléke tette. Ugyanakkor a tartós feszültség Németországgal a lengyel rezsimet arra ösztönözte, hogy a lehetőséghez mérten normalizálja kapcsolatait mindkét hatalmas szomszédjával. A kényszerből az a nagyvonalú gondolat is megszületett, hogy Lengyelország a maga mintegy 35 millió lakosával az egyensúlyozó szerepét töltheti be a német és a szovjet hatalom között. Ez a koncepció Hitler hatalomra jutása után átalakult, mert Pilsudski – eléggé naívan – azt remélte, hogy a nem porosz kancellárral végre megegyezhet. Az első olyan náci lépésre, amely ezt lehetővé tette számára, meg is kötötte a megnemtámadási paktumot, ezúttal keveset törődve az egyensúllyal.

A rendszer mind belpolitikai képét, mind nemzetközi mozgását tekintve távolodott a demokráciától és a demokratikus tábortól (kapcsolatai 1934-ben ugyanis a nyugat-európai országokkal is meglazultak), s amihez közeledett, az egy zárt diktatúra, illetve a náci-fasiszta blokk volt. Az utóbbiban Pilsudskinak a korabeli demokráciákról, illetve diktatúrákról kialakított véleménye tükröződött. A németekkel kötött paktumban mint biztonsági tényezőben ugyanis sokkal jobban bízott, mint a nyugati demokratikus hatalmak által nyújtott és a jövőben esetleg még náluk elérhető garanciákban. A kormány drámája az volt, hogy az idő szerint sem az egyikben, sem a másikban nem volt reális bíznia. A szovjet garanciát viszont Pilsudski már 1934-ben határozottan elutasította, sőt azt is, hogy szovjet egységek Csehszlovákia védelmében lengyel területen átvonulhassanak.[54]

A lengyel szanáció körülírását az is megnehezíti, hogy sosem igyekezett igazán az önmeghatározásra. Az 1926-os fordulat minden meghirdetett program nélkül zajlott le. Pilsudski maga csak néhány jelszót hangoztatott.[55] S ezek közé tartozott a nemzet vitális érdekeinek megóvása, a rend, a hagyományok tisztelete, a nemzeti erények ápolása, az ún. erkölcsi munka. Ostorozta a nemzeti hibákat, a széthúzást kicsinyes érdekek miatt, a magánérdek hajszolását, a rendetlenséget, az anarchiát. Az erényeket viszont hajdani nemesi hagyományokban fedezte fel, úgyhogy a történeti kép, amelyet kialakított, nem lehetett mentes a múlt romantikus átköltésétől s a katonai dicsőség túlértékelésétől és idealizálásától. Nem kétséges, hogy Pilsudski a demokráciát semmilyen formájában nem értékelte nagyra, Közép- és Kelet-Európában pedig egyenesen bohózatnak tartotta. Ha lassan és óvatosan is, de az államot saját ideálja, egy alapjában konzervatív tekintélyállam irányában kalauzolta, és többnyire nem tagadta, hogy ez a szándéka. Óvakodott egyszersmind attól, hogy egyszerű utánzónak lássák, és gondosan elkerülte azokat a formákat, amelyeket más már alkalmazott. Helyzete egyébként valóban sajátságos volt és maradt. Az állami főhatalom birtokába látszólag hasonló módszerrel jutott, mint Mussolini; ez az analógia azonban eléggé felületes. A Marcia su Roma fikció volt, a varsói menetelés viszont megtörtént. Mussolini mögött saját pártja és miliciája, Pilsudski mögött a hadsereg állt. Mussolinit „megbízták" a kormányzással, Pilsudski a helyzet egyedüli ura lett, s a politikai hatalom jövője saját elhatározásától függött. Annyi szabadságot engedélyezett, amennyit jónak látott, és annyit vont meg, amennyit szükségesnek gondolt. Döntési szabadsága lényegesen nagyobb volt, mint Salazaré (1933 előtt különösen), mert őt a hadsereg nemcsak támogatta, de mint főparancsnokának neki engedelmeskedett. Miért maradt Pilsudski ebben a kivételes helyzetben mérsékelt, vajon saját természete és belátása diktálta-e az óvatosságot, vagy pedig bizonyos rajta kívül álló erők tették szükségessé, ismét nem tudjuk megmondani. Pilsudski megbecsülését mindenesetre csak a keménykezű, nacionalista természetű diktatúrák érdemelték ki, noha az ellen viszont határozottan tiltakozott, hogy rendszerét egy kalap alá vonják az olasz fasizmussal. Már abban az időben, amikor a lengyel külpolitika a francia érdekközösség keretében mozgott, és az országot szövetségi szálak fűzték Romániához, Csehszlovákiával pedig igyekezett viszonylag rendezett kapcsolatokat teremteni, Pilsudski több alkalommal is hangot adott Horthy Miklós iránt táplált rokonszenvének, és – úgymond – szívén viselte a magyar ügyet.

A lengyel szanáció egyetlen reformprogramját, a pénzügyek rendbetételét úgy-ahogy átmenetileg megoldotta, ezen túl azonban a gazdaságba beavatkozni nem akart, és ez a korszak nem mutatott fel érdemleges fejlődést Lengyelországban. Minden tekintetben konzervatív maradt tehát ez a diktatúra; azok a társadalmi kapcsolatok, szálak, a diktatúra összenövése olyan társadalmi rétegekkel, csoportokkal, amelyeknek hála a szanációs rendszer mégis meghaladta egy katonai diktatúra vagy egyáltalán egy tradicionális értelemben vett tekintélyállam fogalmát, úgyszólván láthatatlan maradt. Pilsudski nem volt karizmatikus vezér a führeri értelemben, de ha egy vezér önkéntelen elfogadását, tiltakozás és fontolgatás nélküli követését értjük karizmán, úgy Pilsudski fölötte érezhette magát mind a Ducén, mint a Führeren (egyébként tette is), mert neki ennek a tekintélynek, tiszteletnek és népszerűségnek érdekében már szinte semmit sem kellett tennie. Nimbusza már akkor készen állt, amikor a puccsra a jelet megadta. Miután a rezsim a baloldal szervezeteit lassanként szétmorzsolta és hangját elfojtotta, a lengyel uralkodó csoportok és a széles értelemben vett középréteg elvárásait a rezsim csakúgy kielégítette, amint kifejezte hangulatát is. Élete vége felé Pilsudski megkoronázhatta politikai művét egy új alkotmány kidolgoztatásával, amely alkotmány lényegét a jogmegvonás és a diktatúra plauzibilissá tétele alkotta.

A marsall halála után sürgősen bevezették az új alkotmányt,[56] Adam Koc meghirdette az osztályharc teljes kiiktatását, az állam abszolút elsőségét és korlátozatlan hatalmát. Ekkoriban körvonalazták határozottabban a szisztéma nacionalista ideológiáját is. Míg Pilsudski életében talán nagyobb joggal beszélhetünk a lengyel nacionalizmussal történetileg összeforrott antiszemitizmus fékezéséről, mintsem felhasználásáról, a marsall halála után az antiszemitizmus hivatalossá vált, és többek között – megint csak Adam Koc jóvoltából – már fajelméleti szempontokkal is kiegészült.[57]

Végeredményben úgy tűnik, hogy a lengyel szisztémában fokról fokra bontakozott ki és vált láthatóvá az a fasiszta mag, amely vélhetően kezdettől fogva hatással volt rá, de aminek feltárása, elemzése (vagy esetleg e feltevés elvetése) még jövendő vizsgálatokra vár. Mindazonáltal a szanációs rezsim, bármekkora utat is tett meg 1926-hoz viszonyítva, sosem vált tökéletesen záró diktatúrává. Nemcsak a társadalom felső rétegei és intézményei maradtak mozgásban, de ami a baloldalt illette, ezt a rendszer inkább csak elhallgattatta, mintsem megsemmisítette, sőt még elhallgattatása sem volt tökéletes. A ,,fasizálódásnak'' Hitler uralomra jutása láthatóan újabb lendületet adott, a náci Németország külpolitikája azonban 1938 végétől olyan fordulatot vett, ami lehetetlenné tette, hogy ez a hatás kifejlődjön. Magyarországon a náci politikához, majd a hadviseléshez joggal fűzték hozzá a revíziós reményeket, s a cseppenként adagolt német kegy a magyar rezsimet nemcsak megbénította, de a gazdasági és katonai szolgálatokon kívül belpolitikai engedményekre is kényszerítette. Ezzel szemben a lengyel politikában végrehajtott náci fordulat 1938–39-ben a lengyel politikusok minden együttműködésbe vetett reménykedését elseperte, és egyedül az ellenállást tette lehetővé.

Ezzel a végére értünk azoknak a diktatúráknak, amelyekben egy autochton fasiszta csoport hatalomra lépett, részt vett a hatalomban, illetve a hatalmon lévő csoport magatartását, politikáját és ideológiáját tartósan befolyásolta. A második csoportba sorolt diktatúrák a nácizmushoz és az olasz fasizmushoz hasonlóan fasiszta-konzervatív koalícióként keletkeztek, az átfordulást tiszta fasiszta diktatúrába azonban nem tudták végrehajtani. A harmadik csoportban a fasiszta részvétel és befolyás lényegesen gyengébb volt, fluktuált, s maguk a diktatúrák sem váltak teljesen zártakká. Az első, közvetlen oka ennek láthatóan az volt, hogy a konzervatív koalíciós partnerek szilárdan megvetették a lábukat, és a fasisztákat korlátozták. Abban viszont, hogy ezt megtehessék, számos tényező játszott szerepet. Mindenekelőtt az, hogy a konzervatív jobboldal mint önálló erő nem tűnt el. Így képes volt egy olyan rendszer létesítésére és fenntartására, amely autoritatív, de még nem totális eszközökkel konzerválni tudta az egyenlőtlenségek egységét: a tőkés evolúció folytathatóságát az elavult szerkezet kímélete mellett, s ezt a politikai baloldal felmorzsolása vagy erős korlátozása, fékentartása alapján tette. A politikai polarizálódás ellenére fennmaradt erős konzervatív mag eléggé radikalizálódott ahhoz, hogy a stabilizálás erőszakos végrehajtását vállalja. Úgy tűnik, hogy az úgynevezett ,,kisfasizmusok" politikai vezetése döntően vagy részben olyan konzervatív csoportok kezébe került, amelyek erősen radikalizálódtak, ám többnyire nem annyira, hogy ők maguk fasisztáknak lennének mondhatók. Arisztokraták, birtokosok, tábornokok, olykor magas egyházi személyek alkották ezt a kört, ugyanazok, akik hagyományosan irányították a politikát ezekben az országokban. Radikalizálódásuk a szociális és ezekkel összefüggő politikai problémák miatt következett be, s ugyanezek a problémák voltak azok, amelyek szemszögéből a fasiszta vezető csoport együttműködésének elfogadását és az együttműködés mértékét mérlegelték.

Nyilvánvaló, hogy ez a politikai képlet a gazdaságilag kevéssé fejlett országokban alakulhatott ki. Az ipari fejlettség alacsony foka egyúttal kialakította a ,,konzervatív" fasizmus egy másik feltételét is. Eltekintve különleges nemzeti helyzetektől, ezekben az országokban a nyílt dezintegráltság alacsony volt, s így a mobilizálható városi középréteg, ennek következtében pedig a fasiszta áramlat szilárdan megszervezett tömege és fegyveres ereje is aránylag kicsi maradt. A tömeget mint a koalíciókon belül folytatott harc eszközét ezekben az országokban a fasiszta vezető csoport sehol sem tudta a maga oldalán bevetni. Spanyolországban a Falange saját szervezete elenyésző volt az ellenforradalom erői között, Portugáliában Salazar 1928-ban, amikor belépett a kormányba, egy maroknyi csoportocskát képviselt. A később általa létrehozott Nemzeti Párt távolról sem hasonlított egy fasiszta mozgalomhoz. A Pilsudski-puccsban, ha részt vettek is fasiszta módon gondolkodók, nem alkottak szervezett csoportot. Magyarországon a fasiszták a hatalom perifériáján maradtak, amikor volt fasiszta tömegmozgalom. Amikor viszont Gömbös kormányra léphetett, nem rendelkezett mozgalommal, s kísérlete egy ilyen létrehozására csődöt mondott. A Heimwehr mint tömegmozgalom összeomlott, mielőtt az 1933–1934-es fordulat jóvoltából átmenetileg a hatalom részese volt. A Vasgárdát 1938-ban szétzúzták, s az a csoport, amely 1940-ben a kormányban helyet foglalt, már kevéssé képviselt eleven mozgalmat.

Az így keletkezett diktatúra érthetően számos vonásban különbözött mind a nácizmustól, mind az olasz fasizmustól. Mi az mégis, ami miatt a fent tárgyalt második diktatúraformát a fasizmus fogalma alá vontuk, a lengyel és a magyar rendszert pedig a közelében helyeztük el? Először is az a tény, hogy a „kisfasizmusok" esetében egy kisebb vagy nagyobb fasiszta vezető csoport valamilyen módon beintegrálódott a hatalomba, abban szerepet töltött be, vagy legalább jelentős befolyást gyakorolt rá. Ebből következik – s ez a második okunk a fenti szempont alkalmazására –, hogy a diktatúra fasiszta vonásai ezekben az esetekben nem tekinthetőek egyszerűen külső átvételeknek, utánzatoknak, hanem úgy épülnek be a szisztémába, hogy azokat a hazai, autentikus fasizmus termeli ki (részben közvetíti). Az intézményes, politikai és ideológia kérdésekben a fasizmus ezeket a rendszereket egy bizonyos, változó mértékig áthatja, s nem pusztán dekorálja. Harmadik szempontunk, hogy a fentiekből érthetően, a konzervatív autoritatív és a fasiszta csoport között szimbiózis alakul ki. A kölcsönös hatás eredményezheti az együttműködő fasiszták radikalizmusának jelentős csökkenését (ez de facto minden esetben be is következik), és eredményezheti, hogy a konzervatívok radikalizálódása felgyorsul. A konzervatív–fasiszta együttélés tehát több irányban kibontakozhat, a fokozott konzerválódás és a radikalizálódás irányában, s ezt az irányt az erőviszonyok döntik el. Magától értetődik, hogy ilyen szimbiózis csak diktatúra keretében alakulhat ki. Ugyanakkor az is érthető, hogy ezekben a diktatúrákban nagyobb marad a politikai mozgáslehetőség, mint a „tiszta", vagyis a német és az olasz diktatúrában, s ez a mozgás bizonytalanná teszi a fasiszta komponens sorsát, mind pedig a diktatúra színezetét, fejlődési trendjét, módszereit. Ezekben az esetekben a diktatúrának korlátai maradnak fenn, és a bennük meglapuló politikai erők, áramlatok hatékonyságának esélye megnő.

UTÁNZÓ FASIZMUSOK

Röviden szólni szeretnénk még azokról a diktatúraváltozatokról is, amelyek fasiszta faktort ugyan nem tartalmaztak, de kisebb vagy nagyobb mértékben a fasizmus utánzóivá váltak. Mindenekelőtt: elhatárolásunk ugyan az autentikus fasiszta és az utánzó fasiszta rendszerek között formai vonáshoz kötődik, ahhoz, hogy egy fasiszta elit a hatalomban megjelent-e vagy arra hatást gyakorolt-e, mégis, ez a formális vonás mély különbségeknek felel meg, olyan különbségeknek, amelyek végelemzésben kifejezik a szóban lévő társadalmak egész szerkezeti rendszerét és történeti fejlődésének lényeges vonásait. Az utánzó diktatúrák olyan országokban keletkeztek, amelyek történeti fejlődésüknél és társadalmi szerkezetüknél fogva nemcsak a liberális parlamentarizmusra nem voltak érettek, de nem tették lehetővé és szükségessé a diktatúra modernizálását sem. Ebben az összefüggésben azonban nem a gazdasági szint számszerűleg kimutatható adataira gondolunk csupán vagy elsősorban, hanem az egész társadalmi komplexum történeti mozgásirányára, a szóban lévő társadalmi rétegek természetére és arra a szituációra is, amelybe ezek a társadalmak a háború után kerültek. A Finnországtól a Balkánig húzódó keleti sávról van szó, olyan országokról, amelyekben a fejlődés a hosszabb vagy rövidebb ideig tartó idegen uralom idején és jórészt annak következtében rekedt meg, a társadalom pedig többé vagy kevésbé megcsonkult.

E jelenség gazdasági és társadalmi következményeiről már szóltunk, s jeleztük azt is, hogy ebben a sávban mindazonáltal a társadalmi szerkezetben jelentős különbségek voltak. A háború után mindenesetre csaknem mindenütt olyan feltételek jöttek létre, amelyek - önmagukban véve - kedvezhettek az általános fejlődésnek. Ehhez azonban szükséges lett volna egy már rendelkezésre álló tőkealap, valamelyes infrastruktúra, illetve jelentős külföldi hiteltámogatás, valamint külső gazdasági inspiráció. Ezzel szemben sem az egyik nem állt fenn, sem a másik nem vált lehetővé. A társadalmi mobilitásnak a társadalmi szerkezet nem állt ellen (ilyen ellenállás leginkább Litvániában mutatkozott), továbbra is fékezte azonban az a körülmény, hogy a gazdasági nekirugaszkodásra nem került és nem kerülhetett sor. Ugyanakkor az itteni nacionalizmus - Bulgáriát kivéve - nem volt revendikatív. Revendikatív nacionalizmus főként a nemzeti kisebbségeknél jelentkezett, s ezekben az esetekben, amikor ti. egy nemzetiség széles rétege egy idegen nemzet vagy nemzetiség által látta saját helyzetét korlátozva, s ezt a körülményt kivetíthette az egész nemzeti problematikára, a fasizálódás esélye mindenesetre jelentősen megnőtt.

Említettük, hogy a társadalmi szerkezet logikus következményeként ezekben az országokban a fasiszta mozgalmak nagymértékben a parasztság felé fordultak. Mindent összevéve, jogosnak látszik az a feltevés, hogy ezekben az országokban a polgári fejlődés túlságosan kezdetleges volt, hogysem jelentős mennyiségű másodlagos marginális réteget termeljen ki, sajátossága folytán különösen kevéssé hozott létre agráreredetű „süllyedő" csoportokat, a konkrét helyzet pedig többnyire nem adott alapot ahhoz, hogy a társadalmi elégedetlenség a nemzeti követelés formáját öltse. Mindemellett az úgynevezett „liberalizmus" csak az országok egy részében bontogatta szárnyait, s ez a szárnybontás többször egybeesett a függetlenség visszaszerzésével 1917-1919 folyamán. Míg ez a liberalizmus nem volt kapcsolatba hozható jelentős ipari alapozással, néhány esetben ezzel szemben nagy nemzeti sikerekre mutathatott rá. Így társadalomrombolással vagy nemzetellenességgel nehezen volt vádolható. Az idő múltán elsősorban az a vád volt vele szemben megfogalmazható, hogy nem képes az eredményes működésre, vagyis hogy nem teljesíti azokat a követelményeket, amelyek miatt fasiszta módon voltaképpen támadható lenne. A társadalmi alapokat nagyrészt nélkülöző liberalizmus nem annyira a polgárosodás kifejezője, mint inkább hiányának leplezője volt.

KIRÁLYI ÉS KATONAI DIKTATÚRÁK A BALKÁNON

Miután a balti országokból és Erdélyből a volt birtokos osztály zömében elvonult, ez mindenütt lehetővé tett egy kisebb-nagyobb volumenű földreformot, méghozzá anélkül, hogy súlyos belső feszültséget idézett volna elő. A legradikálisabb földreformot azonban Bulgáriában hajtották végre, ahol erre a kényelmes megoldásra nem volt mód; a reform a nemrég keletkezett birtokokat, főleg középbirtokokat érintette. Ez volt az alapja a rendkívül éles politikai válságnak, ami a 20-as évek elején ebben az országban kialakult. Bulgáriában[58] az 1923-as reakciós visszacsapást nem a nyugati szellemben felfogható polgári liberalizálódás váltotta ki, hanem egy paraszti demokratizmus, amely támaszt keresve polgári erőkre nem találhatott. A Földműves Szövetség maga mögött tudta a parasztság óriási többségét, míg a viszonylag kis létszámú munkásság jó részét a kommunista párt tömörítette. Ellene nem liberalizmusellenes erők vonultak fel, hanem minden párt, áramlat, intézmény és testület, amely ezzel a kombinációval szemben állt. A polgári pártok, a liberálisokat is beleértve, a hadsereg, az egyház, a titkos szervezetek, a VMRO, szövetségben léptek fel ellene, s a reakciós szövetség 1923. június 9-én szabályszerű puccsot hajtott végre. A Cankov vezetésével megalakult koalíciós kormány égisze alatt olyan megtorlás és mészárlás vette kezdetét, amilyenre csak kevés fasiszta állam vállalkozott. Mindazonáltal a fehérterrort nem egy fasiszta kormány s nem is egy fasiszta mozgalom valósította meg, hanem a hadsereg s néhány katonai jellegű titkos szervezet. Ez a diktatúra nem vert gyökeret, az 1923-ban támadásba lendült reakciós blokk többre, mint egy puccsra és a megtorlásra nem volt képes. Társadalmi bázist, szélesebb nemzeti konszenzust nem tudott maga mögött, és ilyet nem is volt képes kialakítani. Újabb vérengzésre került sor az 1923. szeptemberi kommunista felkelés leverése után,[59] ami a diktatúrát még jobban elszigetelte, miközben sem a Földműves Szövetség, sem a kommunisták befolyását nem sikerült megtörnie. Az országban nem alakult ki konszenzus a diktatúra mellett. Az egész koalíció egyetlen fasisztaszimpatizánsának, Cankovnak a szerepe a véres események fedezésében, majd rövid idő múltán abban állt, hogy mint a brutalitás kitörésének névadója a külföldön keletkezett visszahatás lecsillapítása érdekében eltávozzon a kormány éléről. Az őt felváltó Ljapcsev pedig a kommunista párt kivételével újból biztosította a munkáspártok és szervezetek, a baloldali sajtó legalitását.

A gazdasági válság megpróbáltatásai miatt a harmincas évek elején újabb baloldali mozgás keletkezett, de ezúttal már úgy, hogy a másik póluson megjelent Cankov jelentős fasiszta pártja. A rendteremtésre azonban ismét a hadsereg vállalkozott, amikor 1934-ben újabb puccsot vitt végbe.[60] Ha ennek céljai közé tartozott is, hogy gátat vessen a baloldali pártok előretörésének, láthatóan célja volt a szélsőjobb megfékezése is. A puccsot a Katonai Szövetség hajtotta végre, és Cankov közreműködését nem igényelte, sőt pártját, a Nemzetiszocialista Mozgalmat igyekezett elszigetelni. Az új kormány feloszlatta a VMRO-t, és e rendelkezésének érvényt is szerzett. A katonai kormányzat nyitást hajtott végre a külpolitikában a nyugati demokráciák felé.

Ez a diktatúra, amely egyébként a baloldal tevékenységét is erősen korlátozta, végül is sok minden volt, csak fasiszta nem. Elszigeteltsége, gyökértelensége viszont nem engedte stabilizálódni. Újabb politikai válság után 1936-ban végül Borisz cár bevezette saját személyi diktatúráját, ami – ha egy bizonyos felsőszintű kontinuitást adott is a rendszernek – a diktatúrát sem modernebbé, sem megalapozottabbá nem tette. Minden jel továbbra is arról vallott, hogy a hatalom ingatag, sem bázisa, sem meggyőző ereje, sem hatása nem jut túl a felszínen. Ez a körülmény egyébként csak megkönnyítette, hogy a kormányok a bolgár kapitulációt megelőzően a háborúból való kilépés lehetőségei és módjai felől tapogatózva újból elérjék a királynál a diktatúra enyhítését. Az utóbbi pedig azzal a következménnyel járt, hogy a háttérbe szorított, egy-egy periódusban brutálisan üldözött, de soha meg nem semmisített baloldal az első kedvező pillanatban előléphetett, és az események irányítójává vált.

Bár Borisz cár személyes diktatúrájának tartalmat elsősorban a náci-fasiszta táborhoz való közeledése adott, s ez egyúttal elvezetett Bulgária háborús részvételéhez, ami viszont átmenetileg területi nyereségekhez is juttatta - ezt a szisztémát is bajos autentikus fasizmusnak tekinteni. A kételyeket a bolgár történetírás is jelzi,[61] amikor királyi fasizmusról beszél. Ehhez még hozzáteendő, hogy a királyi diktatúrának voltaképpen éppúgy nem voltak új eszközei - sem államszerkezetiek, sem ideológiaiak -, amint nem álltak ilyenek a megelőző katonai diktatúrák rendelkezésére sem. A cár igyekezett ugyan külsőségekben kifejezni vonzalmát a náci, illetve a fasiszta baráti államok iránt, ezek a parádék azonban kevés hatást váltottak ki odahaza, tekintve hogy a hagyományosan oroszbarát bolgár lakosságot nem volt lehetséges meggyőzni egy Oroszország elleni háború helyességéről. Maga a cár sem volt egyébként hajlandó arra, hogy a fajelmélet gyakorlati következtetéseiben a náci kormányt kövesse és minden követelését teljesítse. Bár Borisz személye iránt Hitler rokonszenvet táplált, a király élete vége felé olyan feszültségek keletkeztek közöttük Bulgária háborús részvételének mértéke és a „zsidókérdés" kezelése körül, hogy a király 1943 nyarán bekövetkezett váratlan halála máig is élő, bár nem bizonyítható híreszteléseket váltott ki Borisz megmérgezéséről.

Ugyancsak királyi diktatúraként funkcionált Zogu albániai uralma,[62] azzal a jelentős eltéréssel, hogy ebben az országban a fasizmus szinte minden külső jele és szervezeti elve megtalálható volt, de csak mint egy operettszínpadon, egy varietében, miközben a színjátékhoz az albán parasztoknak, pásztoroknak, halászoknak a világon semmi közük nem volt. Jószerint magának Zogunak sem sokkal több annál, mint hogy eredetileg eléggé kétséges trónigényének megvalósulásában Mussolini volt segítségére, majd a hála fejében Olaszország rátette kezét az országra. 1926–27-ben olyan szerződések létesültek a két állam között, amelyek Albániát gyakorlatilag olasz befolyási övezetté, politikai rendszerét pedig bábállammá tették. Zogu király Albániája kiszolgáltatottságában könnyedén engedélyezte, hogy a politikai színpadot az olasz fasiszta ízlésnek megfelelően rendezzék be. A hadsereg, a csekélyke értelmiségi és politikai vezető réteg nem akarta viszont engedélyezni Albánia bevonását a háborúba, s amint a döntő pillanat közeledett, a kormányzat egyre nagyobb ellenállást támasztott az olasz kívánságokkal szemben. Olyannyira, hogy az olasz hadsereg 1939. április 7-én végül is megszállta az országot, Zogu király pedig elmenekült.

Az általános európai konszolidáció idején, 1929 elején az utolsó diktatórikus fordulat a Balkánon Jugoszláviában zajlott le.[63] Sándor király úgynevezett „gyógyító diktatúrát" vezetett be, szinte kizárólag azért, hogy elnémítsa a lázadással fenyegető horvát elégedetlenséget. Miután a Horvát Parasztpárt vezetőjét, Radićot egy elszánt szerb nacionalista a parlamentben halálosan megsebesítette, a szerb–horvát feszültség nem látszott feloldhatónak parlamenti keretekben. A király felfüggesztette a parlamentet, a párttevékenységet, mindez azonban csak átmenetileg módosította az állam szerkezetét. 1931-től a kivételes intézkedéseket fokozatosan hatályon kívül helyezte, s ami az átmeneti diktatúrából visszamaradt, az inkább mutatott a királyi abszolutizmus, mint a fasizmus irányában. Miután 1934 őszén Sándor király merénylet áldozata lett,[64] az ország életében alapvető belpolitikai változásra nem került sor. A gyenge régenstanács mellett a mindenkori kormányfő politikai szerepe, súlya ugyan megnőtt, de ez még Stojadinović esetében is inkább a külpolitikai orientációban, mintsem az államszisztéma átalakításában nyilvánult meg. Éppen a belső politikai tényezők relatív mozgásszabadsága tette lehetővé, hogy a tengelyhatalmakhoz csatlakozó kormányt megbuktassák, és Jugoszlávia szembenézzen a német–olasz fenyegetéssel, majd ellenállást fejtsen ki a támadókkal szemben.

A királyi diktatúrához menekült 1938 tavaszán Károly román király is, aki számára a leckét egyfelől a parlamenti alternatíva kimerülése, másfelől a Vasgárda előnyomulása és hatalmi törekvéseinek manifesztálása adta fel. Helyzetét azonban az udvari kamarilla mellett a hadseregre támaszkodó rezsim a gárdisták szétszórása ellenére sem volt képes megszilárdítani. Ez elsősorban azzal a német nyomással függött össze, amely a magyar revíziós igények viszonylagos német támogatását kísérte, de hozzájárult ehhez az a hagyománnyá vált kellemetlen kép is, amelyet a román közéleti személyiségek és viszonylag szélesebb körök is kialakítottak maguknak Károlyról, környezetéről, az udvar szokásairól és életmódjáról.

Az a súlyos helyzet azután, amelybe Románia az úgynevezett második bécsi döntéssel jutott 1940 őszén, elseperte II. Károlyt, és a hadseregre támaszkodó királyi diktatúra helyén egy olyan katonai diktatúrának adott utat, amely a királyság fenntartása mellett, annak mintegy a kereteiben működött egy kiskorú király (Mihály) formális uralma alatt.

Tarkította és bonyolította a helyzetet, hogy a katonai diktatúra gyakorlója, Antonescu tábornok a német nyomás alatt nemcsak a döntés ódiumát vállalta, de egyúttal azt is, hogy kormányába bevegye az 1938-as válságból megmenekült gárdista káderállomány vezetőit. A királyság címszava alatt működő katonai diktatúra tehát – néhány hónapra – vegyes, koalíciós konzervatív- fasiszta jelleget öltött, miközben – amint erre már utaltunk – sem keletkezése nem volt függetleníthető a külső beavatkozástól, sem tevékenységét nem fejthette ki saját belátása szerint. Az Antonescu-rezsim csatlós államként kezdte tevékenységét, s mint ilyenre, a csatlós állapot vizsgálata keretében még visszatérünk rá.

A Baltikumban a konszolidálás idején egyetlen államban, Litvániában létesítettek diktatúrát.[65] Ez a diktatúra a királyság intézményére nem támaszkodhatott, amellett pedig nemcsak fasiszta mozgalommal nem jött kapcsolatba, de egy Pilsudskihoz foghatóan népszerű vezetővel sem rendelkezett, és szimpatizáns tömegeket sem tudott a maga oldalán. Keletkezését a hadsereg egy része és egy törpepárt, a jobboldali nacionalista párt által végrehajtott puccsnak köszönhette. A litván problémák ugyanabból a talajból táplálkoztak, amiről általános értelemben már megemlékeztünk: gazdasági pangás, az államháztartás felborulása, a parlamentarizmus technikai csődje, külpolitikai elszigeteltség. Szemben Lettországgal és Észtországgal, a helyzetet nagymértékben súlyosbította, hogy a háború után földreformot nem hajtottak végre, s a paraszti elégedetlenség megnövelte a baloldal súlyát és jelentőségét. Olyannyira, hogy a baloldal az 1926-os választásokon elsöprő győzelmet aratott. Ez az ellenzéki győzelem vált a katonai puccs közvetlen kiváltójává, amely puccs viszont egy olyan pártot juttatott hatalomra, amely a parlamentbe összesen 3 képviselőt küldhetett. Mind Smetana, az új államelnök, mind Voldemaras, a kormány feje a litván fasizmus kialakításának programját hirdette meg. El is kezdődött az olasz minta tanulmányozása, s ez először a baloldali pártok betiltásában, majd 1929–1930 folyamán az egypártrendszer megteremtésében valósult meg. Az olasz fasiszta intézmények lemásolása azonban nem sikerült, és tulajdonképpen megbukott az a kísérlet is, hogy a nacionalista pártot tömegpárttá fejlesszék ki. A párt által elért legmagasabb taglétszám nem haladta meg a 12 000 főt. 1929-ben maga Smetana kénytelen volt nyilvánosan megállapítani, hogy a fasizmus alapelveit nem lehetséges bárhová átültetni.

Smetana szisztémája a lehető legkülönösebb abból a szempontból, hogy annak élén egy a fasiszta diktatúra bevezetését céljának valló és más politikai erő által látszólag nem feszélyezett csoport állt, ám ez a csoport mégsem volt képes olyan mechanizmust kialakítani, amelyet - véleményünk szerint - messzemenő fenntartások nélkül fasisztának lehetne nevezni. Semmilyen formában, sem szervezetten, sem szervezetlenül, nem állt rendelkezésre az a fasizmusra inklináló tömeg, amely a diktatúra hatékonnyá tételében, eszméinek hordozásában és közvetítésében, a szemben álló vagy közömbös tömeg ellenőrzésében és megfélemlítésében a segítségére lehetett volna. A szisztéma nem tudott tömegszervezeteket építeni, sem tömegkapcsolatokat létesíteni, visszhangtalan és idegen maradt: manipuláló kísérletei megbuktak, az ellenzéket csak elhallgattatni tudta, megsemmisíteni nem. Nem tehetett mást, mint hogy mindvégig a bürokráciát, a hadsereget és a rendőri apparátust hívja segítségül. Smetana kabinetdiktátor maradt.[66] Tegyük hozzá ehhez, hogy a rendszer pedig egy szűk klikk diktatúrája, amely klikk a hadsereg egy részére támaszkodott. Úgy tűnik, a litván eset jól rávilágít arra, hogy noha a fasizmus politikai jelenség, elszakíthatatlan a társadalom szerkezetétől, s hogy egy adott szerkezetben nem lehetséges bármiféle politikát kifejteni. Valamint fordítva: egy meghatározott politikai formát nem lehetséges bármilyen politikai szerkezetben érvényesíteni. Az azonos politikai törekvések csak bizonyos gazdasági-társadalmi szerkezeti határok között maradnak azonosak, s e határokon túl esetleges névazonosságuk ellenére megváltozik a tartalmuk.

A gazdasági válság hatására jelent meg, alapjában azonos recept szerint, két másik diktatúra: 1934 márciusában Päts és a hadsereg, májusban Ulmanis és a hadsereg hajtott végre puccsot Észtországban, illetve Lettországban.[67] E két államról sok vonatkozásban ugyanazt mondhatnánk el, mint a litván rendszerről, azzal az eltéréssel, hogy - amint a fasiszta mozgalmakat tárgyaló fejezetekben már alkalmunk volt bemutatni - a puccs eredményeként nemcsak a baloldali ellenzéket hallgatták el és számolták fel, de szétszórták a fasiszta szervezeteket is. E rendszerek társadalmi bázisa nem volt lényegesen nagyobb, mint Litvániában, és befolyásuk sem nőtte túl amazét. Ugyanakkor hozzá hasonlóan szívesen használtak fasiszta jelszavakat, vettek fel fasiszta szokásokat, vagyis alkalmazkodtak a diktatúrák „korszelleméhez” - némiképpen hasonlóan ahhoz, ahogyan az első világháború után ugyanezekben az országokban bevezetett demokratikus rendszerek igyekeztek utánozni a polgári demokratikus „korszellemet”.

A fasiszta diktatúrák ihletése és hatása azonban szemmel láthatóan könnyebben érvényesült ebben a zónában, mint a Balkánon. Több tényező játszhatott közre ebben. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy a balti országok államisága vadonatúj volt, s ebből következően eleve nyitottabb a külső hatásokra. Hiányzott különösképpen a monarchia mint konzervatív, visszatartó erő, az „udvar” mint szervezet, az udvari kamarilla mint politikai tényező. Bár a katolicizmus, úgy is, mint a szellemi ellenállás egyik formája, lényegében véve túlélt minden idegen nyomást és hatást, az egyházi szervezet sem volt hatalmi tényező. Mindemellett megfigyelhető, hogy a rendcsinálásra a hadsereg egy alkalommal sem vállalkozott egyedül, sőt hinni lehetett, hogy a kezdeményezés mindig egy politikai személyiségtől (illetve egy csoporttól), éspedig radikális konzervatívnak definiálható személyiségtől indult ki, olyantól, aki a politika és a közélet bizonyos fokú fasizálásától nemcsak a baloldal egyszerű elnémítását és megtörését várta, de egyúttal egy olyan nemzeti mozgósítást is, amely politikai és ideológiai motorral dolgozik.

Nem kérdéses, hogy a balti államokban olyan csoportok kerültek hatalomra, amelyek a szándékok felől nézve nem sokban különböztek más fasizmusra hajló vagy fasizmusba átmenő szélsőjobboldaliaktól. A Baltikumban tulajdonképpen fasiszta színezetű „kabinetdiktatúrák” alakultak a hadsereg vállán. S ehhez hozzá kell még tenni, hogy ha egy szárnynak vagy egy személynek sikerült is a hadsereget kézbe kaparintania és irányítania, ez a hadsereg, amely maga is vadonatúj volt, begyakorlott tradíciókkal nem rendelkezett, és gyökereit - a legfelső szintekkel bezáróan – a parasztságba eresztette, maga sem számíthatott a diktatúra egységes támaszának. Ugyanakkor ezek az államok nem támaszkodhattak sem kiterjedt jobboldali középrétegekre, hogy egy dinamikus fasizálás felé elindulhassanak, sem számottevő konzervatív erőkre, hogy egy konzervatív fasiszta berendezkedés számára talajra találjanak. A társadalmi méretű konzervativizmus hiánya tehát ambivalensen hatott. Míg egyfelől lehetővé tette a hatalmon lévő csoport fokozott „radikalizmusát", másfelől megfosztotta egy hatékony szövetséges lehetőségétől. Ezek a társadalmak még nem voltak érettek az 1918 után választott alkotmányos liberalizmusra, de vélhetően éppoly kevéssé voltak alkalmasak arra is, hogy egy fasiszta szisztéma átjárja őket. Hinni lehet, hogy szerencsésebb földrajzi elhelyezkedés és kevésbé fenyegető nemzetközi konstelláció esetén leginkább egy olyan út követésére lettek volna alkalmasak, mint amelyen korábban és alkotmányjogilag stabilabb alapokra helyezkedve Norvégia indult el.

Nagyjából azonos volt Finnország helyzete is, ahol az oroszellenességből és a vallásosságból is táplálkozó, döntően bolsevikellenes jobboldali mozgalmi hullám anélkül vonult el, hogy az államformán lényeges nyomott hagyott volna.[68] Mannerheim tábornok később bevezetett katonai diktatúrájával igyekezett ugyan ezeket a tényezőket és érzelmeket reaktivizálni, rendszere azonban inkább külpolitikai választást fejezett ki, mintsem fasiszta szisztematizálást. A svéd arisztokrata leszármazott mindenekelőtt a szovjetellenességet képviselte, és a szovjetellenes háborúra mozgósított. Ez a vonal a Szovjetunió német megtámadása és a szövetséges koalíció kialakulása után Finnországot teljesen a tengelyhatalmak oldalához szorította, a nácizmus egyes vonásainak utánzására késztette, és szükségképpen a vesztesek közé sorolta. Az összeomlás elkerülhetetlensége láttán viszont Mannerheim le tudta vonni a szükséges következtetéseket, s ebben inkább katonának bizonyult, mint fasisztának.

KOLLABORÁLÓ ÉS BÁBÁLLAMOK

A NÁCI ELVEK ÉS A POLITIKAI GYAKORLAT

Kényes, nehezen megítélhető az úgynevezett kollaboráns és bábállamok kérdése. Részben azért, mert nehezen lehet szétválasztani a csatlós és a bábállam fogalmát, részben azért, mert bajos rendet teremteni azok között a szempontok között, amelyek a nácikat vezették, amikor egy velük szövetséges állam belső rendjébe belenyúltak, vagy döntöttek egy megszállt terület igazgatási formájáról.

A csatlós és a bábállam között mégis érzékelhető, lényeges különbségek voltak. A háború körülményei között fokozott mértékben csatlóssá vált minden Németországgal szövetséges állam, de viszonylagos önállóságát megőrizte mindaddig, amíg a nácik – kényszerítő körülmények hatására és masszív megszálló csapatok jelenlétében – saját erőszakos fellépésükkel ki nem kényszerítették egy olyan államhatalom létesítését, amelynek már kevés köze volt az ország belső politikai előzményeihez és állapotához. Minden bábállam eljátszotta a csatlós szerepét, de nem minden csatlós süllyedt a bábállam szintjére. Így az eredeti szövetségi rendszeren belül német csatlóssá, vagyis a német katonapolitika által vélt érdekek kiszolgálójává vált a nemzeti érdekek rovására az egész szövetségi tábor, kezdve az olasz fasiszta rendszeren, folytatva Horthy Magyarországával, az Antonescu fémjelezte román katonai diktatúrával és befejezve a bolgár királyi diktatúrával. Az is világos, hogy ebben a táborban akkor keletkeztek bábállamok, amikor a szövetséges állam felmondta a barátságot, és hátraarcot akart végrehajtani, a németeknek pedig még módjuk volt egy teljes egészében tőlük függő báb segítségével új államféleséget kreálni. Erre a fordulatra két ízben került sor: 1943-ban Olaszországban, amikor létrehozták a salói, úgynevezett Szociális Köztársaságot Mussolinival az élén, majd 1944 októberében Magyarországon, amikor a németek elhurcolták az ország kormányzóját, és helyére ültették a nyilasvezér Szálasit.

A csatlós vagy bábállam minőség meghatározása egyszerű azokban az esetekben is, amikor a nácik valamely megszállt területen saját és nekik mindenben kiszolgáltatott híveikből kineveztek egy kormányt, amelynek gyakorlatilag nem volt politikai mozgástere. Egyértelműen a bábállam szerepét játszotta a megszállt Hollandiában Mussert és Norvégiában Quisling, akiknek a hatásköre nem haladta meg egy nagyobbacska „Gau" vezetőjének szerepkörét.

De vajon melyik kategóriába sorolható a franciaországi Vichy-rezsim? Nem kétséges, hogy a francia katonai összeomlás és az ország északi felének megszállása alapozta meg létrejöttét, és az sem, hogy a németek bizonyos mérvű toleranciája tette lehetővé tevékenységét már abban az időszakban is, amikor még a megszállástól mentes déli övezetben kormányzott. Jogilag is, de facto is mégis a belső erők mozgása alapján keletkezett, kiszolgáló szerepében felfedezhető volt az önkéntesség motívuma, amely valódi és vélt francia érdekekre apellált, a németekkel szemben tárgyaló félként léphetett fel, és a németek a terület 1942 őszén bekövetkezett megszállásáig nem voltak abban a helyzetben, hogy egyszerű rendelkezésekkel irányítsák működését. Mindez megváltozott 1942 novemberében. Noha a német megszállók nem állítottak a francia közigazgatás élére egy autentikus fasiszta csoportot, a korábbi politikai vezető gárda, nagyjából ugyanabban az összetételben, amelyben korábban létesült, átminősült a csatlós állapotából az egyszerű kiszolgáló, a báb állapotába. A vállalkozás azért volt különösen figyelemreméltó, mert e szerep betöltésére egyetlen más esetben sem volt önkéntes vállalkozó az autentikus fasiszta körökön kívül.

A legnehezebb talán azt megállapítani, hogy melyik kategóriába tartozott az 1939 tavaszán megalakított Szlovák és az 1941 tavaszától működő úgynevezett Usztasa Állam. Keletkezésük körülményei nagyjából azonosak voltak. Mindkettő a német fegyvereknek köszönhette létét, egy a nácik által katonailag eltaposott nagyobb állami egységből vált ki, és mindkettő korábbi szeparatista törekvésekre és e törekvéseket támogató társadalmi-politikai csoportokra támaszkodott. Ennek ellenére a két állam nem viselkedett egyformán. A Tiso-vezette szlovák kormányzat politikai vonala - kisebb-nagyobb kilengések ellenére, ami elsősorban az úgynevezett Hlinka-gárda cselekedeteivel állt kapcsolatban - jobban hasonlított a szövetséges csatlós államok mozgásvonalára, mint az egyszerű bábokéra. Ugyanez nem mondható el viszont a Pavelić-féle horvát államról, amely nem vonakodott a német minta követésétől és a náci követelések kielégítésétől, sőt inkább a túlteljesítésben jeleskedett. Ennek a magyarázata feltehetően nem a két állam helyzetében rejlett, hanem inkább olyan tényezők magyarázták, amelyek a vezető csoport ideológiájával, múltjával és követő táborának jellegével álltak kapcsolatban.

Nehéz felfedezni azokat a német motívumokat, amelyek eldöntötték, hogy egy régi szövetségest megtűrnek-e még, vagy megkísérlik megbízhatóbb személyzettel felváltani, valamint hogy egy megszállt területen létrehoznak-e valamilyen „bennszülöttekből" álló kormányzatot, vagy a területet egyszerűen német közigazgatás alá helyezik.

A szövetséges táboron belül mindenesetre csak a politikai kényszer vitte rá a németeket ilyesfajta lépésekre, és azt meg is tették azokban az esetekben, amikor arra még lehetőségük volt. Más volt a helyzet a megszállt területeken, ahol a mérlegelésben szerepet játszottak a politikai megfontolásokon kívül a fajpolitikához igazodó szempontok is, illetve azok a német uralmi rendszerhez fűződő célok, amelyeket a szóban lévő területnek be kellett volna töltenie. Kiegészítette mindezt annak a vizsgálata, hogy egyáltalán rendelkezésre áll-e egy olyan politikai csoport, amely kész eleget tenni a német elvárásoknak, és ugyanakkor alkalmas arra, hogy a szóban lévő területen fenntartsa a relatív békét. Bármily bonyolultnak tűnik is ez az eljárási mód, a végeredmény, amely a térképen belőle kialakult, meglehetősen egyszerű, egyértelmű, és megfelel mind a német politikai céloknak, mind a „faji" elképzeléseknek. Bár ehhez hozzá kell tenni, hogy a faji szempontok bizonyos mértékig igazodtak a célokhoz. A nácik fenntartották maguknak a jogot, hogy mindenkor megmondják, ki a „zsidó", de egyáltalán – az alacsonyabbrendű.

A mindenképpen ideiglenesnek tekintett közép-európai rendezés keretében a németek hozzájárultak ahhoz, hogy eminens politikai céljaik érdekében két új kisállam, méghozzá szláv állam keletkezzék. Ez kisebb részében kapcsolatban állt azzal, hogy hajlandóak voltak különbségeket tenni különféle szláv népcsoportok között is. A szóban lévők mellett e különbségtétel ideiglenes, a háború tartamára tervezett jelleggel érvényesült például a csehek javára is, röviden tulajdonképpen a volt Habsburg-monarchia szláv lakói javára, akik a náci nézetek szerint évszázadok alatt már annyira megszokták a német nyelvet, felvették a német kultúrát, és elfogadták egy náluk jelentősebb német állam maguk feletti uralmát, hogy egy hasonló helyzethez könnyen visszatérnek majd a jövőben is. Fontosabb volt ennél az a politikai törekvés, hogy Közép-Európában megakadályozzanak minden más hatalmi beszivárgást, illetve minden jelentős államalakulást, biztosítva így, hogy az itteni törmelék- vagy köztes államok minden eredményes ellenállása megszűnjön a német befolyással és uralommal szemben. A horvát állam önállósága nemcsak a szerbek ellensúlyozására szolgált, de gátat emelt az olaszok balkáni térnyerése előtt is. Közben mindkét szláv állam betöltötte azt a szerepet is, hogy a németek korlátozzák a magyar erő növekedését.

Ugyanakkor a „Grund und Boden", a földszerzés célja a mérhetetlen kiterjedésű keleti térségben kizárta az önkormányzat minden formájának még csak felmerülését is a lengyel és a szovjet területeken. Megfelelt e célnak a faji nomenklatúra, s mindkettőnek az az irtóhadjárat, amibe a nácik belefogtak a megszállt lengyel, majd szovjet területeken az ottani népek egész vezető és értelmiségi rétegével szemben. Semmivel sem lehetett Hitlert nagyobb dühre ingerelni, mintha valaki a lengyel, belorusz, ukrán vagy más, szovjetunióbeli lakosságcsoport kezelésének megváltoztatására tett előtte célzást.

Ami Nyugat-Európát illette, a nácik szinte minden esetben készek voltak elfogadni a csatlósságot vagy létesíteni bábállamot, ha ennek fennálltak a belpolitikai feltételei. Kivételt képezett Belgium, valószínűleg több okból is. Egyrészt a belga király a helyén maradt, s ezzel kielégítette az együttműködés minimumát. Bármilyen más megoldás kierőszakolása csak zavarkeltésre vezethetett volna. Ugyanakkor a nácik fejében nem rendeződött még el Belgium sorsa. Nem látták lehetetlennek, hogy a fajilag általuk preferált flamandok kiváljanak belőle és csatlakozzanak egy nagyobb flamand jellegű egységhez (amint azt a fasiszta flamand vezér, Van Severen követelte), míg a vallonok - akár kompenzáció fejében - részévé válhatnak az egyébként megkisebbített és jelentőségétől megfosztott Franciaországnak. Kiegészítő motívum volt még, hogy a vallon fasiszta mozgalom egyébként sem volt a nácik ízlése szerint való, és céljaiknak németellenes allűrjei miatt valószínűleg Van Severen akkor sem felelt volna meg, ha nem veszíti életét 1940-ben. Nem kísérleteztek a németek bábállammal Dániában sem, ahol hiányoztak egy ilyesfajta megoldás személyi feltételei.

A továbbiakban keletkezésük sorrendjében vesszük szemügyre az újonnan keletkezett csatlós, illetve bábállamokat.

A SZLOVÁK ÁLLAM

Az állam katonai összeomlásának terméke volt Szlovákiában a Tiso-rezsim, majd Franciaországban a vichyi kormány. E nélkül az előzmény nélkül sem az egyik, sem a másik rendszer nem képzelhető el, ezzel szemben mindkettő önerőből alakult, és mindkettőnek voltak számottevő belső támaszai. A Tiso-uralom a 20-as évek óta ható, szélsőjobbra tartó autonomista-szeparatista áramlathoz, a még Hlinka által alapított vallásos színezetű Néppárthoz kapcsolódott. Az a körülmény, hogy Szlovákia számára biztosította a formailag önálló államiságot, jelentőséget és történelmi súlyt biztosított neki. Mindemellett a Tiso-kormányt a németek csak jóváhagyták, és nem maguk kreálták, ami szintén alkalmas volt a függetlenség látszatának növelésére, sőt valamelyest arra is, hogy a kormány megkíséreljen élni e függetlenséggel.[69] A Tiso által választott állami berendezkedés idomult saját ideológiai előzményeihez, amennyiben egyfelől egy vallásilag is indokolt, de csak annál vadabb antiszemitizmusba és zsidóüldözésbe kezdett, másfelől viszont - keresztény elvi alapokon - egalitárius elveket vallott, keresztényszocialista szellemben szociális reformokról beszélt, és bevezetett egy formális parlamentarizmust. Tiso maga saját rendszerét a nácizmustól ugyanazon az alapon próbálta elhatárolni, amelyen Salazar tette, vagyis abszolút, de a keresztény morál által korlátozott diktatúrának tartotta. Ez az állam azonban Magyarország javára történt határkiigazítások ellenére még mindig nem jelentéktelen magyar, továbbá német s végül általa megkülönböztetett zsidó (a valóságban főként magyar zsidó) lakost is magába foglalt. A magyar és a német kisebbség centrifugális erőt jelentett, ami a Tiso-kormányt egyszerre késztette engedékenységre és bizonyos fokú ellenállásra is a németekkel szemben. Figyelembe kellett vennie a kisebbségeket, de ugyanakkor korlátoznia is kellett a jogaik kiterjesztésére irányuló német követeléseket. Végül is idegengyűlöletét a rendszer és a hírhedt Hlinka-gárda mindenekelőtt a zsidókon élte ki.

A VICHY-REZSIM

A francia Vichy-rendszer létezését csatlós együttműködőként kezdte, majd Franciaország egészének német megszállása után bábállamként fejezte be. Pétain kormányzata elképzelhetetlen volt a hadsereg katasztrofális összeomlása, a politikai élet széthullása, az ország mintegy felének megszállása és a nyomában járó általános elkeseredettség nélkül.

Nem vizsgálhatjuk itt mindazokat az okokat, amelyek a francia katasztrófához vezettek. Mélyükön mindenesetre az az alapvető tévedés pillantható meg, hogy Franciaország vezetői az első világháború után olyan győzelmet tulajdonítottak Franciaországnak, amely csak sokkal szerényebb mértékben volt az övé, és olyan szerepre vállalkoztak a kontinensen, amelynek betöltésére az ország nem volt képes. A megalomán politikai vezetést azonban – leszámítva az 1918-as fegyverszünet után közvetlenül kitörő lelkesedést, ami igen hamar eltűnt – jószerint egyetlen francia társadalmi réteg, intézmény és politikai áramlat sem követte. A francia nagytőkéseknek a politika által alkalmazott erőszakos eszközök a 20-as években tulajdonképpen nem tettek jót gazdaságilag, és nem örültek annak, hogy németországi, délkelet-európai és keleti terveik nem kis részéről politikai okok miatt (is) kénytelen voltak lemondani.[70] A hadsereg nem felelt meg és talán nem is tudott megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket Versailles Európája állított elé. Nem tudta megteremteni azt a nagy létszámú, modern hadsereget, amelyet a béke fenntartása megkövetelt volna, nem volt képes kidolgozni a neki megfelelő stratégiát, sem megteremteni a katonai szövetségi rendszert. Így azután az a hatalom, amely az erőszakosan kialakított új európai rendszer legfőbb, sőt egyetlen őre volt, kizárólag defenzív stratégiai tervvel és egy hiányosan kiépített védelmi vonallal rendelkezett. Megfelelt ennek a látszatra tetszetős francia szövetségi rendszer is, amelynek ugyanis nemcsak természetes gazdasági alapjai hiányoztak, de amely az automatikus katonai szerződések mellőzése miatt éppoly kevéssé szolgálta Franciaország biztonságát, mint szövetségeseiét.[71] A polgári középréteg egy része kezdettől fogva idegenkedett az 1918-tól vitt külpolitikától, s ez kifejeződött abban, hogy több képviselője meg is kísérelte a megegyezést Németországgal. Az adott körülmények között azonban minden „engedmény" a gyengeség jeleként értelmeződött, amellett hogy valódi megegyezésre nem vezethetett el.[72] A szocialisták és a kommunisták elvi okokból utasították el a versailles-i politikát, és – egészen más indokokkal – ugyanezt tette a szélsőjobboldal is. Így a nemzeti védelem megszervezése, akkor, amikor arra Hitler megjelenése után valóban égető szükség lett volna, ezer akadályba ütközött. A nagytőke, jobban, mint valaha, az együttműködésre hajlott, s miután 1936-ban a Népfront kormánya jutott hatalomra, a tőke elmenekítése és a kormánnyal való együttműködés megvonásának számos formája által gyengítette a gazdasági potenciált. A hadsereg, amely egy jobboldali kormányzatot (közelebbről Barthou külügyminisztert) 1934-ben még hajlandó volt támogatni abban, hogy katonai szövetségre lépjen a Szovjetunióval, később ennek mereven ellenállt. Maga a Népfront-kormány – a nagytőkével és a hadsereg vezetőivel szemben – a nemzeti védelem fokozása terén tehetetlenségre volt kárhoztatva, és kérdéses, hogy ennek égető voltát egyáltalán mennyire ismerte fel.[73] Mindez csak arra volt alkalmas, hogy erősítse a szélsőjobboldal befolyását és dezorientálja a széles polgári, kispolgári, munkás- és parasztrétegeket. A francia intézményekbe és a francia politika jogosságába vetett hit utolsó maradványait azután napok alatt elsöpörte az a siralmas látvány, amit a francia hadsereg a német támadás után nyújtott.

Kedvező talajt adott mindez egy olyan kormány létesítésére, amely megőrizve az állami kontinuitást, fenntartva a rendet, s mint maga hirdette, az együttműködést elfogadva arra vállalkozott, hogy megkísérelje „megmenteni, ami még menthető". Természetesen a szélsőjobboldal volt az, amely körülötte feléledt, amely a politikai tevékenykedésben döntő szerephez jutott. Franciaországban ebből a szempontból is volt mire támaszkodni. Igazságtalan lenne ugyanakkor azt hinni, hogy e politikai szféra egy izolált világban és a nagy francia többség fagyos megvetése közepette tevékenykedett volna. Annál is kevésbé, mert az első időben a német megszállók barátságosaknak mutatkoztak. Így eleinte távolról sem a „tenger csendje" vette őket körül. A franciák többsége leginkább élni akart, és örült, ha ezt lehetővé tették számára.[74] A nácik részéről a francia kérdés kezelésében az említett faji, regionális politikai, a helyi náci és fasiszta mozgalmakkal kapcsolatos és végül a közvetlen háborús érdekekből eredő szempontokhoz – amelyek itt feltehetően egyszerre és együttesen szerepet játszottak – hozzájött még a nagypolitikai vagy világpolitikai szempont is. Ha a fajelméleti hierarchia csúcsán a nordikus germánok álltak (s köztük az első helyen a németek), az alján pedig a zsidók, a cigányok és a feketék, úgy a franciák valahol a középtájon kaptak helyet. Mindenesetre távol voltak a megsemmisítendők kategóriájától és fölötte a leendő szolganépeknek is (mint amilyenek például a szláv népek voltak). Franciaországnak a „Großraumwirtschaft" követelményei értelmében nem kellett eltűnnie a térképről. „Mindössze" az a sors várt rá, hogy jelentősen megkisebbedjék Németország, egy valamiféle holland-flamand vagy inkább holland és flamand állam, valamint Olaszország javára, továbbá hogy egyszer s mindenkorra lemondjon nemcsak kontinentális uralmi vágyairól, de a Németországgal való rivalizálás lehetőségéről is, és beilleszkedjék egy német vezetésű Európába. Ez a koncepció már önmagában véve is elegendő lehetett ahhoz a mérséklethez, amit a Wehrmacht azáltal tanúsított, hogy nem szállta meg egész Franciaországot, holott a francia hadsereg ennek megakadályozására már egy fűszálat sem tudott keresztbe tenni.[75] Feltehetően további megfontolások is szóltak e mérséklet mellett. A „szabad" Franciaország és egy látszólag független kormány fennmaradása segített a közvélemény megnyugtatásában, megbontotta az ellenzéket, alapot teremtett az együttműködésre. Ha a náciknak ez általános értelemben érdekük volt, még inkább azzá tette az a körülmény, hogy további katonai vállalkozásukhoz egy rendezett és viszonylag nyugodt Franciaországra volt szükségük. A legegyszerűbb módon így remélhették, hogy terveikben felhasználhatják mind a francia flottát, mind a francia afrikai támaszpontokat. (Mint ismert, ez végül több okból nem sikerült.) Mindez eleve magában foglalta azt a követelményt, hogy olyan erőket engedjenek Franciaországban érvényesülni, amelyek önmaguktól készek a német elvárásoknak megfelelő politikára, s amelyek egyúttal eléggé erősek és elegendő tekintéllyel, presztízzsel bírnak az országban ahhoz, hogy uralmuk fenntartása ne kívánjon nyers német erőszakot. Másként szólva az egész komplexum kizárta, hogy a nácik egy fasiszta csoportot, mozgalmat, pártot stb. hatalomra próbáljanak juttatni. A próbálkozás egyébként is kétes eredményekre vezethetett. Franciaországban számos fasiszta tábor működött, de nem volt egyetlen jelentős mozgalom, és főként nem volt egyetlen, a náci ízlésnek valóban megfelelő vezető. Vagy jelentéktelenek voltak a fasiszta vezetők, vagy múltjuk miatt maradtak számításon kívül.[76] De érdek volt-e egyáltalán, hogy Franciaország autentikus francia fasiszta vezetés alá kerüljön? Hiszen egy ilyen vezetés csakis nacionalista talajon működhetett volna, s ha ezt teszi, megnőhetett az étvágya. Nem volt-e jobb ennél a nemzet ,,megmentése" érdekében minden kompromisszumra kész, megrémült katonai és politikai csoport?

Végül a náci nagypolitikai és stratégiai koncepció is azt kívánta, hogy fennmaradjon egy ,,független" Franciaország. Nem kétséges, hogy a nagy keleti hódítási terv valójában sohasem került le a napirendről. A Szovjetunióval kötött 1939-es megnemtámadási egyezményre és a nyugati offenzívára az események láncreakciója következtében ideiglenes óvintézkedésként került sor. Hitler a két nyugati hatalmat ezúttal végleges ,,megbékélésre" akarta kényszeríteni, megszüntetve nagyhatalmi státusukat és biztosítva falazásukat és közreműködésüket a keleti hadjáratban. Franciaországi eljárása az ország státusát illetően ebbe a keretbe helyezkedett, s ez az eljárás egyúttal Angliára is tekintettel volt. Fontos volt, hogy Anglia felől a Wehrmacht biztonságban tudja magát, s ezt a biztonságot a náci vezetők egymás után többféle módon próbálták megteremteni. Az eszközök között szerepelt a tárgyalási kísérlet, Anglia izolálása, majd a légi hadjárat. Mindezt azonban nyilvánvalóan úgy kellett végbevinni, hogy mindenesetre útja, lehetősége maradjon Angliával a megegyezésnek. Miután a fent felsorolt eszközök nem vezettek sikerre, sőt egyre világosabbá vált, hogy a légicsata nemcsak a kívánt pszichológiai hatást nem érte el, de a németek katonai szempontból sem könyvelhettek el sikert általa, az angliai offenzíva terve mint alternatíva egyazon időben került előtérbe és vált illuzórikussá. Hitler vágya Anglia megbüntetésére és megadásra kényszerítésére csak növekedett, a légicsata kétes kimenetele és az offenzívához szükségesnek tartott flotta hiánya viszont reménytelenné tette a vállalkozást.[77] Anglia ,,impresszionálása", békére kényszerítése, eszközeitől való megfosztása tehát nem sikerült, de a vele való ,,kiegyezés" lehetőségéről a nácik nem mondtak le a háború végéig.[78] Hitler ismert angolszász vonzalmai, a brit birodalom által reá gyakorolt hatás az angolszász világ súlyának szinte ösztönös érzékelése mellett ez a koncepció harmonizált egyébként a fajelmélettel is, s eredményezte - mindent összevéve - a mérhetetlen eltérést a nyugati és a keleti náci megszállási szisztéma között. Ez a differencia pedig hatással volt a kollaboráló és bábállamok kezelésére is.

Pétain kormánya az első mintegy két évben nagyjából ugyanazt a szerepet próbálta eljátszani, amelyet Antonescu tábornok vagy 1943–44-ben Kállay Miklós miniszterelnök játszott. Szövetségesként viselkedett, jelentős gazdasági áldozatokat hozott a németeknek, követte a náci diplomácia legfőbb követelményeit, lehetővé tette, hogy önkéntes munkásokat verbuváljanak a Német Birodalom számára, engedélyezte a Légion des Volontaires megszervezését. A fent említettektől eltérően ráadásul kiszolgáltatta a náciknak a nem francia, hanem odamenekült zsidók egy részét. Ezzel szemben a flottát igyekezett elmenekíteni a németek keze alól, a háborúban való részvételre nem vállalkozott, az áldozatokat csökkentette, amennyire tudta, s a francia zsidók kiszolgáltatását egyelőre megtagadta.[79]

Minden megváltozott azonban akkor, amikor a németek a szövetségesek afrikai partraszállása miatt megszállták Dél-Franciaországot is. A nácik a háború számukra egyre súlyosabb körülményei között fokozták követelményeiket, barátságos megszállókból ellenséges megszállókká alakultak át, és ezzel együtt határozottan felléptek az úgynevezett zsidókérdés megoldása végett. Pétain kormánya ezzel párhuzamosan alakult át tehetetlen bábbá, kiszolgálóvá, s mint ilyen a francia társadalom egyre nagyobb része megvetésének tárgyává. A kezdetben jelentéktelen külföldi ellenállóközpont De Gaulle vezetésével mind nagyobb visszhangra talált a francia határokon belül. Hatása abban a mértékben nőtt, amelyben a nácik bemutatkoztak igazi mivoltukban, és egyúttal az is érezhetővé, sőt tudhatóvá vált, hogy mind az ő uralmuk, mind a veluk együttműkodő rendszer napjai meg vannak számolva. A francia társadalom ébredezni kezdett ájultságából, és együttműködőből mindinkább ellenállóvá alakult át. Olyannyira, hogy Pétain és kis csoportja körül végül valóban üres tér keletkezett, s már az egykori aktív kollaborálók is a jövő lehetséges útjait fürkészték.[80]

Mennyire volt a kollaborálás ,,fasiszta", s mennyire az ellenállás demokratikus - nehezen állapítható meg. A vezető kollaboráns tábor egy része kétségtelenül autentikus fasiszta volt, egy másik szárnya szimpatizált az autoritatív állammal, de nem kifejezetten náci-fasiszta formájában (ezek közé tartozott pl. maga Pétain is), egy további réteget az a meggyőződés vezérelt, hogy a kényszerhelyzetben nem maradt más értelmes tennivaló, mint az ésszerű megalkuvás, végül a legtöbben opportunizmusból és kisebb-nagyobb előnyök miatt vállalkoztak erre az útra. Ennek megfelelően sokszínűvé vált a kollaborálás ideológiája is. Pétain konzervatív színezetű tekintélyállam-koncepciójába átemelte a német mintából mindazt, ami az államszervezetre, az adminisztrációra vonatkozott, és a háborús körülmények eredményeként hangoztatta a gazdaság állami irányításának szükségességét. Nacionalizmusa ezzel szemben a nácikat a fajelmélet birodalmába - eléggé érthető okokból - már nem követhette, hanem azzal kísérletezett – meglehetősen reménytelenül –, hogy a francia nemzeti érdekeket harmóniába hozza a Großraumwirtschafttal. Alávetettségét ez az állam eleinte a háborúval magyarázta. Abban a mértékben, amelyben nőtt az alávetettségnek a mértéke, úgy rendült meg a rendszer ideológiai bázisa és morális mentsége.

A QUISLING-SZEREP

Míg a vichyi állam csatlósból bábállammá degradálódott, addig Norvégiában Quisling és Hollandiában Mussert úgynevezett rendszere eleve az utóbbi minőségben keletkezett. Ők készenlétben álltak e szerep betöltésére, és a hátuk mögött tudhattak egy fasiszta mozgalmat, bár ha jelentéktelent is. Úgy tűnik, hogy az általuk fémjelzett rendszerek álltak belső szervezettségüket tekintve legközelebb a nácizmushoz, és ezek szolgálták ki a legmesszebbmenően és a legodaadóbban, ugyanakkor a legésszerűtlenebb módon a végső percig a német érdekeket. Bár – mutassunk rá erre még egyszer – e bábállamok kormányai egy korábban is létező nácizmusközeli mozgalom vezetőiből alakultak, s a megszállás alatti német támogatás, illetve nyomás eredményeként módjuk volt arra, hogy mozgalmukat, illetve pártjukat felfejlesszék, mégis mindkét esetben teljesen világos, hogy a szóban forgó társadalom szélesebb rétegeinek hajlandóságával nem lehetett őket kapcsolatba hozni. Nyilvánvaló ez Norvégiában, ahol a németek Quisling szervezetét úgyszólván a semmiből alakították ki. Ha Mussert pártja nagyobb volt is, 1940-ben semmiként sem képviselt számottevő társadalmi erőt. Sem az egyik, sem a másik nem tudott fennállása alatt szolíd társadalmi elismerést szerezni vagy tényleges tömegbázishoz jutni. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy mind a norvég király, mind a holland királynő elhagyta az országot, s ezzel nagyon megnehezítette az udvarhű elemek együttműködését a kollaborációs kormánnyal. Az államfő pozíciójának megürülése elősegítette, hogy a

Mussert-, illetve a Quisling-féle diktatúra létrejöhessen, míg Dániában és Belgiumban a király helyben maradása megnehezítette a „Quisling"-szisztéma kialakítását. Annak azonban, hogy az utóbbi két országban a németek nem tettek kísérletet bábállam létesítésére, egyéb okai is voltak. Dániában nehezítette ezt a fasiszta mozgalom és vezető hiánya, ami párosult azzal, hogy minden társadalmi réteg és élén a királlyal minden állami faktor az első perctől kezdve érzékelhető passzív ellenállást tanúsított a nácikkal szemben. Belgium problematikájáról már szóltunk.

Visszatérve a norvég és a holland bábkormányokra, ezek nemcsak a királysággal kapcsolatban álló felső rétegekben nem kaptak támogatást, de nem szereztek ilyet a politikai világ egyéb részeiben sem, és különösképpen elzárva maradt előttük az a nagy farmer-, munkás- és középosztálybeli csoport, amely szocialista befolyás alatt állt. Végeredményben a háború alatt is csak elenyésző társadalmi törmelékeket tudtak maguk köré szervezni, s amint az eddig készített felmérésekből leszűrhető, elsősorban az államtól közvetlenül függő, bérből és fizetésből élő csoportok köréből rekrutálták az új párttagokat.[81] Mondanunk sem kell, hogy a „tökélyig" fejlesztett, paródiának tűnő ideológia is eléggé légritka térben maradt. Jellemzőnek lehet tekinteni, hogy a prominens kollaboráló kormányt, mint amilyen Quislingé volt, az alapjában nem kollaboráló norvég társadalom kényszeríteni tudta arra, hogy a zsidó lakosság deportálása elől elzárkózzék.

ANTONESCU ÉS A VASGÁRDA

1940 őszén, amikor a második bécsi döntés megingatta Románia belpolitikai helyzetét, a németek kettős célt tűztek maguk elé. A csatlósságot úgy kívánták a jövőre nézve biztosítani, hogy a kormányt saját legközelebbi híveikkel, a vasgárdistákkal kiegészítve egyúttal a bábállam státusába szorítsák le. E kísérletre az hatalmazta fel a nácikat, hogy kezükben tartották az 1938-as vérfürdőből kimenekült gárdista káderállományt. A Vasgárda támogatása és besegítése a hatalomba a németek részéről különösen akkor figyelemre méltó, ha összehasonlítást teszünk a magyarországi nyilasokkal, akik ilyen támogatást a németektől 1944 októberéig nem kaptak. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a nyilas mozgalom, bár az 1939-es választások után visszaesőben volt, mégis létezett, és nem volt jelentéktelen, míg a Vasgárdát Romániában 1938-ban szétverték, és ezt csak a vezetők másod-, harmadrangú csoportja élte túl úgy, hogy sikerült külföldre, nevezetesen Németországba szöknie. Ez a körülmény azonban a németek szemében ezúttal mellette szólt és nem ellene. A Vasgárda és új vezetője, Horia Sima a nácik engedelmes eszközévé vált, akinek eszébe sem jutott például, hogy a Romániát sújtó, ún. második bécsi döntés ellen szót emeljen. Ugyanez az engedelmesség és engedékenység akkoriban még sem elmondható, sem feltételezhető nem volt Szálasiról. Ő a magyar közép-európai uralmi szándékokat minden más politikai áramlatnál határozottabban képviselte, s a náci politikát és teóriát nemegyszer gúnyosan bírálta.[82] Mindemellett a bécsi döntés miatt Romániában kialakult politikai válság a Vasgárda hatalomba segítésére megfelelő alkalmat is kínált anélkül, hogy ez újabb belső megrázkódtatást okozott volna. A megrázkódtatást azután a gárdisták mégis előidézték, elsősorban azáltal, hogy a hatalom kisajátítására törekedve a legcsekélyebb politikai ismeretről, tapasztalatról és ügyességről sem tettek tanúságot. A lehető legrövidebb idő alatt minden esélyt eljátszottak arra, hogy a hadsereget közreműködővé tegyék egy olyan rendszerben, amelynek politikai vezetését maguknak biztosítják. Miután a Vasgárda és az Antonescu tábornok által szimbolizált hadsereg a lehető legélesebben szembekerült egymással, a németek választásra kényszerültek. A Szovjetunió elleni támadás kész terve birtokában, röviddel az offenzíva kezdete előtt, nem választhattak mást, mint a hadsereget. Hogy ebben a gárdisták által végbevitt értelmetlen vérengzés szerepet játszott volna, csak abban a vonatkozásban hihető, hogy Antonescu e tényt is felhasználhatta a gárdisták ellen, mint olyat, ami fenyegeti a rendet, a termelést és így a háborús erőfeszítést. Egyébként ugyanis a náci kormánynak az értelmetlen vérengzés ellen nem volt sok kifogása, s nemcsak akkor, ha azt maga gyakorolta, de akkor sem, ha egy rendőrileg stabil diktatúra tette, mint amilyen például az usztasa rendszer volt. A gárdista vezetők közül, akit csak tudtak, 1941 elején a németek visszamenekítettek a Birodalomba, s adott esetre készenlétben tartották őket. Ez az adott eset azonban végül is nem következett be, bár a nácik még az 1944. augusztusi román fordulat után is gondoltak arra, hogy Romániában vagy egy részében gárdista-uralmat létesítenek.[83]

Antonescu diktatúrája egy nagyon súlyos helyzet, szinte kényszerhelyzet eredménye volt. Románia ugyanis, amely csakúgy szövetségese volt Németországnak, mint Magyarország, kénytelen volt beleegyezni a német-olasz „döntésbe", amely Erdélyt a két ország között megosztotta. E csapás belpolitikai következményeire volt válasz a hadsereg és különösképpen Antonescu részéről a katonai diktatúra.[84] Ugyanakkor Antonescu a németeknek belpolitikai engedményt tett, amikor a Vasgárda képviselőit beengedte a kormányba. A következő hónapok során azonban – keserű összecsapások, majd véres harcok segítségével – elérte, hogy tőlük megszabaduljon. Ezt követően a tábornok kemény diktatúrát gyakorolt befelé, kifelé pedig betöltötte a csatlós szerepét, de 1943-tól mindkét funkcióját bizonyos korlátok között gyakorolta. A kiszolgáló szerep hiányai, sőt több kérdésben és több esetben a német követelések visszautasítását Antonescunál feltehetően egyrészt az idézte elő, hogy 1943-tól kezdve a német ügyet elveszettnek látta, ugyanúgy, mint a magyar Kállay Miklós, másrészt pedig az, hogy az állami szuverenitásról vallott elveiből csak annyit volt hajlandó engedni, amennyit okvetlenül engednie kellett. A román hadsereg háborús részvételét a győzelem és az elveszített területek visszaszerzése reményében eleinte esztelenül növelte, majd 1943-tól igyekezett a minimumon tartani. Romániában 1940-ben minden hangsúlyosabb náci követelés nélkül drasztikus zsidóüldözés és egyúttal menekülési hullám vette kezdetét, később azonban Antonescu megtagadta a megmaradt zsidó lakosok kiszolgáltatását a náciknak. A lehetőséget, az alapot egy bizonyos mértékű „tartózkodáshoz" Antonescunak – Horthyhoz hasonlóan – az biztosította, hogy belső erőkre támaszkodhatott, és hogy a németeknek aközött kellett választaniuk, hogy vagy nagy erőkkel megszállják az országot (ami fegyveres erőt köt le, és az együttműködési készséget tovább csökkenti), vagy némi türelmet tanúsítanak.

Nagyjából hasonló volt ehhez Mannerheim Finnországának helyzete, szerepe és magatartása is, azzal a nem jelentéktelen eltéréssel – ami jórészt geográfiai tényezőkkel állt kapcsolatban –, hogy Mannerheim a függőségen belüli viszonylagos függetlenségét arra is fel tudta használni, hogy a háborút veszni látván megkösse a fegyverszünetet. Horthy ezt csak megpróbálta, ahhoz viszont, hogy Románia megtehesse, Antonescu tábornoknak meg kellett buknia.

Az Usztasa Állam

Statisztikailag ugyan nem igazolható, de logikusan feltehető, hogy Pavelić rendszerét[85] – legalábbis kezdetben – szélesebb horvát szimpátia vette körül, mint a legtöbb bábállamot. Szemben velük, az Usztasa Állam látszatra nem a megszállás terméke volt, hanem egy baráti gesztusé, ami a horvátoknak a szerb uralomtól való megszabadításában öltött testet. S ha magának az Usztasának nem is volt jelentős számú tagsága, annál több híve volt az autonómiának, ill. az önálló államiságnak. Pavelić rendszerének segítségére jött az évtizedek alatt felgyülemlett sérelem, amely a horvátokat – úgy is, mint az állam egyik alkotó népét, úgy is, mint Jugoszlávia eredetileg legfejlettebb területének lakóit és végül úgy, mint katolikus közösséget – a szerbek által érte. Támaszává vált, nagyrészt éppen az utóbbi okból, a katolikus egyház, s mint hinni lehet, különösképpen az ottani ferences rend. Jelek alapján, s ezek a jelek nyomósak, feltehető, hogy ennek az államnak épp az említett nacionalista okokból mindvégig volt tényleges társadalmi befolyása. Különben nehezen lehetne okát adni annak az elkeseredett és még a 24. óra után is tovább tartó ellenállásnak, amit az usztasák kifejtettek a jugoszláv, de zömében szerb partizánsereggel szemben. Természetesen e jelenséggel kapcsolatban csakúgy, mint a hasonlóan elkeseredett német náci ellenállás esetében, számításba kell venni, hogy az usztasák éppúgy, mint a nácik, annyi bűnt halmoztak fel maguk mögött, hogy a retorziótól való rettegésük is hozzájárult a „végsőkig" való ellenállás és a könnyebb halál választásához.

Az Usztasa Állam hírhedt rémtetteinél nem időzünk. Annál is kevésbé, minthogy e tettek legfontosabb tulajdonsága, teljes öncélúsága és értelmetlensége a legrészletesebb felsorolás által sem nyer magyarázatot.

SALÓ: A „SZOCIÁLIS KÖZTÁRSASÁG"

Ha Hitler esetleges érzelmi indítékaitól eltekintünk, úgy kizárólag az olaszországi front szükségleteire vezethetjük vissza Mussolini visszahelyezését a hatalomba. A salói köztársaság olyan időpontban keletkezett, amikor praktikusan Olaszország egész vezető garnitúrája – a király, a hadsereg, a nagytőke, sőt a Fasiszta Nagytanács többsége is – kimondta az ítéletet Mussolini rendszere felett, s amikor a vele szemben érzett és naponta növekvő ellenszenv nagy egysége talaján az ellenállás különféle csoportjai – katolikusok, liberálisok, szocialisták, kommunisták – már mozgásba jöttek, sőt kezdtek egymásra találni.[86] „Csodával határos" kiszabadításáért[87] a „ducé"-nak azzal kellett fizetnie, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel elősegítse a német ellenállást Olaszországnak a szövetségesek által még fel nem szabadított északi felében. Sőt a valóságban a németeknek már nem is annyira Mussolini közreműködésére, mint inkább csak a nevére volt szükségük. Amikor a német kommandó 1943. szeptember 12-én kiszabadította rosszul őrzött fogságából, Mussolini már nem volt az olaszok valahai „ducé”-ja. A megtört öregember erejéből már csak arra tellett, hogy életét vegye a júliusban ellene szavazók közül mindazoknak, akik nem tudtak elmenekülni. Az úgynevezett Szociális Köztársaságnak a német megszállók mellett vajmi kevés tevékenységi terület maradt, s különösképpen nem volt mód arra, hogy Mussolini álmodozásait gyakorlatilag kipróbálhassa ifjabb korának fasiszta koncepciójával kapcsolatban.[88] Mussolini java idejét olvasással, írással, álmodozással és gyűlölködéssel töltötte. Utolsó környezetének annyit mégis sikerült elérnie, hogy a frontokon dúló háború mellett még belháborút is provokáljon, mert ha az olasz erők a németek katonai támogatása szempontjából jelentéktelenek voltak is, arra mégis alkalmasak, hogy az ellenállók és a partizánok elleni „hadjáratból” kivegyék a részüket.

SZÁLASI ORSZÁGLÁSA

Magyarországon a Horthy-rezsim saját belső meghatározói következtében és önálló külpolitikai céljait, a revíziót követve vált szövetséges és csatlós állammá. A háború fordulata után, 1942 végén, 1943 elején azonban a kormány megingott a választott út helyességébe vetett hitében. A következő időszakban éppen az tette lehetővé a szövetség lazítását és a több kérdésben mutatkozó engedetlenséget, hogy a magyar kormány rendelkezett belső autonómiával, és nem vált egyszerű kiszolgálóvá.

Sajátos dolog, hogy a németek voltaképpen 1944 őszéig nem követelték a nyilasok uralomra engedését. Nem tették ezt annak ellenére, hogy a nyilas vezetőkkel kapcsolatban álltak, és hogy meglehetősen pontosan ismerték Kállay miniszterelnök tevékenységét. Kállay mind kevésbé tett eleget a katonai követeléseknek, az úgynevezett zsidókérdés megoldására irányuló német követeléseket nem hallgatta meg, és több csatornán keresztül kapcsolatot próbált teremteni a nyugati szövetségesekkel. A németek tisztában voltak azzal, hogy Horthy tudta nélkül a miniszterelnök mindezt nem tehette, és azt is világosan látták, hogy egy nyilasuralom esetében nem kellene hasonló nehézségekkel számolniuk.

Az ország helyzete alapvetően megváltozott 1944. március 19-én, amikor is a németek megszállták. Ekkor már oktrojált kormány (Sztójay) vezette az ügyeket, és ez a kormány mind a háborús áldozatok terén, mind a magyarországi zsidó lakosok kiszolgáltatása kérdésében a lehető legnagyobb megértést tanúsította a németekkel szemben.[89] Sztójay már valódi csatlós volt. Ugyanakkor az egész szisztémát még ebben a szakaszban sem tekinthetjük egyszerű bábállamnak, tekintettel arra, hogy Sztójayt a kormányzó le tudta váltani, kinevezhetett egy olyan kormányt, amelynek egyetlen feladata a háború befejezése volt, és egy nagyon is késői szakaszban ugyan, de mégis felfüggeszthette a deportálást.

Mindezek ellenére a németek még ekkoriban sem léptek fel a Szálasi-kormány követelményével, s ez arra vall, hogy a német óvatosságnak nem annyira a Horthy-kormánnyal való elégedettség volt az oka, hanem inkább a nyilas vezérrel való elégedetlenség. A Horthy-rezsimmel ugyanis a nácik már régóta nem lehettek elégedettek. A magyar kormányok (Sztójay kivételével) 1943-tól kezdve oly kevéssé szolgálták ki a német ,,szövetséges" érdekeit, amilyen kevéssé ez egyáltalán elképzelhető egy izolált, elszigetelt kis állam esetében. Ha a németek ennek ellenére nem követelték sem Horthy, sem az adott Lakatos-kormány távozását, abban a felfordulástól való félelmük mellett valószínűleg az játszott még szerepet, hogy Szálasi részben túlságosan stupid, részben túlságosan követelőző és prepotens volt ahhoz képest, amilyen helyet a németek neki és Magyarországnak szántak. Voltaképpen a magyarok ,,faji rangja" sem volt valami előkelő.

Éppen csak hogy megelőzték a szláv népeket a szolganépek kategóriájában. Ehhez meglehetősen rosszul illeszkedett Szálasi gyökerekből és rögökből konstruált Kárpát-medencebeli képe a magyar uralomról.

Szálasi esélye végeredményben csak akkor nőtt meg, amikor a hadihelyzet Horthyt arra kényszerítette, hogy elkezdje a háborúskodás megszüntetésének előkészítését, a németeket viszont egyúttal arra, hogy bármilyen megoldásba belemenjenek, ami a magyar közreműködést akár csak egy rövid időre is biztosítja a fronton.[90] A magyarországi nyilasrezsim több mint öt hónapos, az ország egyre csökkenő területére kiterjedő uralma a végső német összeomlás szülötte volt. Olyan időpontban keletkezett, amikor a vereség, a nácizmus biztos pusztulásának tudata már a legszélesebb rétegekben is gyökeret vert.

Szálasi 5 és fél hónapig tartó ,,országlására"[91] olyan körülmények között került sor, amikor a szovjet hadsereg naponta újabb és újabb területeket szabadított fel Magyarországon, és 1944 decemberétől kezdve a felszabadított övezetben már egy új, demokratikus-koalíciós kormány is tevékenykedett. Az országutakat, a vasutakat elözönlötték a menekülő német csapatok, miközben Szálasinak az lett volna a feladata, hogy utóvédharcot fejtsen ki, fedezze a német visszavonulást, az országot még jobban lerombolja a bevonuló szovjet csapatok előtt, befejezze a ,,nagy művet" a még megmaradt zsidó emberek kiirtásával, elszállítsa az elszállítható értékeket, és a lehető legtöbb magyar állampolgárt hajtson ki Németországba. Amennyire telt tőle, Szálasi igyekezett ezeknek az elvárásoknak eleget tenni. A hatalom fejében ekkor már lemondott minden vitáról és minden különállásról. Ami azonban a nyilas uralom társadalmi bázisát illeti, arról ebben az időben már valóban alig lehet komoly formában beszélni. A magyar társadalom szélesebb rétegeinek fasizmushajlandósága az idők során több jelentős változáson ment át. Egy elemi erejű virágzó, radikális szakasz (1919–1922) után alaposan megkopott, majd a gazdasági válság hatására kezdett újjáéledni, hogy 1937–38-ban – ugyancsak radikális változata – csúcsot érjen el. Ettől kezdve azonban fokozatosan hanyatlott. Elvették tőle a tápanyagot a Horthy-rezsim külső sikerei, majd dezavuálta a mind könnyebben kiszámítható német vereség. A náci hajlandóság 1944-ben még egyszer megmutatta magát részben az üldözötté tett zsidók inzultálásában, nagyobbrészt az üldözés néma, elégtétellel vegyes tudomásulvételében, hogy azután ez a kétségbeesésnek, a szégyennek és a felelősségtől való menekülésnek adjon helyet. A pszichés átalakulás méreteire jellemző, hogy még a volt nyilasok közül is nem egy 1944–45-ben zsidó és baloldali üldözöttek megmentésével igyekezett ön- és társadalmi felmentést biztosítani magának. A fekete ruhás nyilas legények Szálasi uralma idején valóban a lumpen elemek, a csőcselék világából valók voltak.

*

A fentiekben igazolni igyekeztünk, hogy az úgynevezett kollaboráns és bábkormányok léte, ill. keletkezése mindenekelőtt a német kormány elhatározásaitól függött. Ebből egyúttal következik az is, hogy tevékenységük alapfeltétele mindenképpen a német fegyveres jelenlét volt. A már korábban fennállt vagy belső fordulat által újonnan létesült államok is súlyos függőségbe jutottak, mert ha megtagadták a nácik kiszolgálását, úgy a megszállással kellett számolniuk. Cselekvési szabadságuk nagyjából azon a téren belül jelentkezett, amely a megszállás és a kiszolgálás azon minimuma között állt fenn, amely minimum még nem jelenti a megszállást, vagyis a cselekvési lehetőség teljes megszüntét. Ennek a kényes helyzetnek volt azonban fonákja is. Maguk a nácik is választás előtt álltak azt illetően, hogy mekkora szembeszegülést toleráljanak, mielőtt egy újabb terület, s hozzá olykor egy szövetséges terület megszállására vállalkoznának. Ami pedig a németek által létesített bábállamokat illeti, ezeknél minden mélyebb belső társadalmi összefüggés és indok keresése nemcsak nehéznek, de szinte feleslegesnek, sőt félrevezetőnek is tűnhet.

Nagy kérdés, hogy ezeket a náci megszállási és befolyási övezetben létező, vegetáló államokat illetően egyáltalán miféle klasszifikálás lehetséges. Formális elkülönítésként mintegy magától adódik felosztásuk egyrészt olyan államokra, amelyek már korábban is fennálltak, szuverének voltak, és elvileg azok maradtak akkor is, amikor Németország csatlósaivá váltak, másrészt olyanokra, amelyek a nemzetközi, ill. katonai eseményekkel kapcsolatos súlyos belső nehézségek vagy összeomlás hatására keletkeztek és azután a nácikkal kollaboráltak, harmadrészt - és végül - olyanokra, amelyek kifejezetten német létesítmények, vagyis a szó szoros értelmében bábállamok voltak.

Úgy tűnik, hogy amennyiben megkísérelte egyáltalán, egy olyan csatlós állam, amely létezését nem a németeknek köszönhette, mindenesetre valamivel több mozgási lehetőséggel és az ellenállás nagyobb esélyeivel rendelkezett, mint a német fegyverek révén született és fenntartott bábállamok. S ha így volt, ez mindenesetre érthető. Az előbbiek egyrészt szilárdabb belső gyökerekkel, másrészt a náci szisztémától különböző, többnyire konzervatív vonásokkal is rendelkeztek. Az utóbbiak ezzel szemben azon voltak, hogy a lehető leghívebben másolják le a náci modellt, s ez olykor annyira jól sikerült nekik, hogy magukat a nácikat is ámulatba ejtette. A bábállamokban ugyanúgy megszűnt minden belső társadalmi és politikai mozgás, mint magában a náci birodalomban. Ezek a rendszerek, képmásai, hozzá hasonlóan úgy hullottak a megsemmisülésbe, mint a gravitáció vonzotta tehetetlen, súlyos kövek.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Végül is terjedelmes, de a részleteket illetően távolról sem kimerítő vizsgálódásainkból, töprengéseinkből milyen következtetésekre juthatunk? Mindenekelőtt talán arra, hogy a nácizmus és a fasizmus semmiképpen sem volt feledéssel sújtható epizód.

Nácizmus és fasizmus döntően befolyásolt egy történelmi korszakot, még ha ez a korszak önmagában véve nem is volt hosszú. Bizonyos értelemben korszakhatárnak is tekinthető. Ugyanakkor a maga korát - szerencsére - nem egyedül fejezte ki és nem egyedül határozta meg. Részben fejezett csak ki egy korszakot, és részben határozta meg azt. Nem terjedt ki sem az egész világra, sem egész Európára, s ami a polgári világot illeti, annak legfejlettebb része belsőleg megmenekedett tőle. A két világháború közötti korszakot egészében véve több erő küzdelme jellemezte, s a fasizmus csak egy volt a működésben álló politikai erők között. Másfelől azonban e politikai jelenség abban az európai övezetben, amelyben felmerült, többet fejezett ki, mint a saját korát, tekintve hogy a jelenség csak sajátos struktúrákban merült fel, s így egy átmeneti szituációban mintegy sűrítményévé lett annak a történeti útnak, amelynek során a szóban lévő struktúra kialakult. A történeti út mégsem vezetett „fatálisan" a fasizmushoz, mert annak kiváltásában láthatóan nagy szerepe volt a kor általános európai és konkrét nemzeti problematikájának.

Megfogalmazhatjuk talán azt a következtetést is, hogy a náci és fasiszta jelenség legfontosabb két előfeltétele a társadalmi szerkezetben rejlő súlyos egyenlőtlenség, valamint a nemzeti tudat erős sérelme, irritáltsága volt. A belső egyenlőtlenségek elsősorban abban jelentkeztek, hogy a társadalmak hosszabb-rövidebb ideig tartó stagnálás után gazdaságilag nekilendültek, az ipar fejlődése azonban nem ragadta magával az egész gazdaságot, s nem járt együtt sem az egész társadalom átszerkesztődésével, sem - s talán még kevésbé - a közgondolkodás átalakulásával. A fasizmus azonban - s ezt újból hangsúlyozni szeretnénk - nem az elmaradottság egyszerű kifejezője volt, hanem egy olyan stádiumban lépett fel, amelyben az elmaradottság felszámolása már elkezdődött, de nem eredményezett teljes vagy legalább kielégítő sikert. Maga az elmaradottság annak felismerése nélkül, a stagnálás a felszámolására irányuló törekvés nélkül nem váltotta ki a fasizmust, mert a neki kedvező feszültségeket és egyenlőtlenségeket csak a már beindult fejlődés és annak akadályoztatása teremtette meg. Az akadályok áttörésére irányuló morbid kísérlet kölcsönözte a fasizmusnak olykor a modernizmus látszatát. Ezzel kapcsolatban általános értelemben megjegyezhető, hogy a gazdasági fejlődés világméretű kiterjeszkedése időszakában, amikor a mozgásban a legelmaradottabb társadalmak is a fejlődés útjára lépnek és önálló szerephez jutnak, miközben több fejlett hatalom elveszti potenciáljának és jelentőségének nem kis hányadát, az egyenlőtlenségi tényezők kombinációs lehetősége óriási mértékben megnő, és ez megnöveli a voluntarista állami kísérletek különböző formáinak esélyét is. A fasizmus és a nácizmus a maga idején e kombinációs lehetőségek egyike volt.

Megállapíthatónak látszik továbbá, hogy a gazdasági, elsősorban az ipari ugrás nagysága az elmaradottság egyéb tényezőinek megszűnése nélkül csak növeli az esélyt a feszültségek és egyenlőtlenségek fasiszta jellegű erőszakos elfojtására. Sőt kapcsolat látszik fennállni az egyoldalúan megtett gazdasági fejlődés és az elfojtás radikalizmusa között; minél nagyobb a gazdasági fejlődés üteme és mérve, annál radikálisabb és dinamikusabb a modern nacionalista diktatúra, amely létesül. E jelenség alapjai a következőkben ismerhetők fel: a fejlődés rövid időszakra szűkült gyors üteme különösen növeli a társadalmi ellentéteket, a belső feszültséget, de egyidejűen alkalmas a fasizmusnak kedvező tömegbázis kialakítására, s ezen belül a legradikálisabb városi bázis megteremtésére is. Ugyanakkor a magas gazdasági potenciál magában hordozza a terjeszkedés, az expanzió igényét, s ha az igény belső és külső akadályok elé kerül, ez kedvez annak, hogy képviselői elfogadják a fasiszta megoldásokat. Kedvez egyúttal a rendszer radikalizmusának is.

A fasizmus és a nácizmus nem általában véve a nagytőke választása, amely mintegy a tőke természetéből következően vonzódna e politikai formátumhoz, hanem sajátos nemzeti tőkés körök állásfoglalása, olyan időpontban, amelyben súlyos társadalmi és nemzeti problémák a vezető csoportokat választásra kényszerítik a fejlesztés voluntarista és „olcsó” (annak tűnő) útja, valamint a mondernizálás széles értelemben vett megvalósítása között. A náci-fasiszta formula magába foglalja ígéretként a vezető csoportok anyagi kíméletét, a tőke és egyáltalán a magántulajdon erőteljes védelmét, a társadalom békéjének erőszakos fenntartását, a profitnövelést és – többnyire – az expanziótól várható hasznot. A széles értelemben vett modernizálás ezzel szemben alapvető reformokat és velük együtt elkerülhetetlen átmeneti anyagi áldozatokat követel, és megkívánja a társadalmi konszenzus megteremtésének-fenntartásának politikai, társadalmi, kulturális kimunkálását. A fasiszta-náci megoldást olyan nagytőkés és más vezető gazdasági rétegek fogadták el, amelyek sajátos történelmi útjuk által tudatilag predesztináltak lettek e választásra. A magas gazdasági potenciálnak mindemellett szerepe lehetett abban is, hogy a nemzeti elvárások széles társadalmi rétegekben kifejezetté váljanak, illetve hogy alapot nyújtsanak a manipulálásra.

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik, hogy a fasiszta típusú és a tradicionális diktatúrák között az egyik legfontosabb elhatároló pontot az jelenti, hogy a nácizmus és a fasizmus akkor szerveződött meg, ha jelentős társadalmi konszenzusra támaszkodhatott. A támogatás többféle módon, más-más szervezeti forma keretében szerezhető meg, a siker lényege azonban mindig abban áll, hogy a nácizmus és a fasizmus egyrészt egy eléggé nagy bizonytalan, süllyedő, emelkedő, süllyedéstől veszélyeztetett, fenyegetett tömeghez és egy ennél is szélesebb nacionalista közvéleményhez szólhat. A tömegnek tett ígéret szintén tucatnyi alakot ölthet, de mindig magába foglalja a nemzet (illetve faj, nép, népközösség) jólétét, amelyet a belső és a külső ellenség rovására kell és lehet biztosítani. Változatosak az ellenfelek is, de mindig közéjük tartozik a polgári és a munkásbaloldal, miközben az etnikai ellenség esetleges, bár ezt az esetlegességet a nácizmus eluralkodása a 30-as évek végétől erősen korlátozta. Az ígéret hatásfokát erősen megnöveli, hogy nácizmus és fasizmus általában könnyen megszerezhetőnek látszó előnyöket helyez kilátásba, a megszerzésük érdekében végrehajtandó erőszakot - bármilyen formát öltsön is, a pozíciószerzéstől más tulajdonának elsajátításán át egészen a gyilkosságig - morálisan jóváhagyja, illetve erkölccsé avatja, vagyis az emberi természetben rejlő elemi rossz ösztönöket szabadítja fel.

Mindazonáltal egyetlen fasiszta diktatúra sem jött létre pusztán a fasiszta elit vezetése alatt álló tömegek cselekvése révén, a társadalmi hierarchia felső csoportjainak megkerülésével vagy ezeket kényszerítve. Minden esetben e csoportok és a vezető személyiségek jelentős részének kinyilvánított vagy tettekben kifejeződő hozzájárulásával keletkezett, s ezt a hozzájárulást a tradicionális gazdasági vezető csoportok (agráriusok) és testületek (hadsereg) éppen úgy megadták, mint a modernek (nagytőke). Mégis, a fasizmus a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket fenntartó tényezők elmaradott alkotóelemeivel állt kezdetben a legszorosabb kapcsolatban, vagyis beékelődését a politikai életbe elsősorban a konzervatív, reakciós társadalmi és szellemi erők jelenléte segítette elő. A fasizmusnak csak addig a pillanatig van esélye a színre lépésre, amíg ezek az erők még eléggé erősek, saját pusztulásuk útjába nagy erőket tudnak állítani és hatásuk szétfolyik az egész társadalomban. Ez a hatás fejeződik ki többek között a polgárság és a nagypolgárság ,,hagyományos" képzeteiben is, emancipálódása elmaradásában, a polgári individualizálódás hiányaiban. Ugyanezzel a hatással találkozunk az intézményi rendszer elavultságában, az iskoláztatásban, az értelmiség egy részének reakciósságában, más részének bátortalanságában és így tovább. Végeredményben az elmaradottságot reprezentáló elemek teszik lehetetlenné az áttörést az új felé. Ehelyett a fennálló struktúra megmerevítésére törekednek, s ebben erősen befolyásolják a társadalom jó részét. A fasiszta diktatúrák változatai végső fokon azoknak a változatoknak függvényei, amelyeket a társadalom modern és ,,archaikus" erőinek arányai alkotnak.

Iparosodottabb és városiasodottabb társadalmaknak radikálisabb és dinamikusabb, elmaradottabbaknak konzervatívabb és statikusabb fasizmusok a megfelelői; de ebbe az egyes országok általános hatalmi helyzete is belejátszik (nagyságrend, földrajzi helyzet, nemzetközi kapcsolatrendszer stb.).

A fentiekből az is következik, hogy a nácizmus és a fasizmus mint voluntarista kísérlet produkálhat ugyan eredményeknek felfogható jelenségeket (új iparágak, infrastruktúra, szociális intézkedések, írás-olvasás terjesztése stb.), s annál többet, minél tovább marad fenn. Ez azonban megmarad egy-egy szűk területen, s általános értelemben a fasizmus csak annyiban modernizáló, amennyiben a gazdaság mozgását, vagyis a modernizálást kisebb vagy nagyobb mértékben nem tudja elkerülni. A nácizmus és a fasizmus lényege éppen az, hogy a gazdaságot olyan keretekbe szorítva engedi fejlődni, illetve fejleszti, amelyek elhárítják az egész társadalom átalakítását, az átszerkesztődést, a modernizálás áttörését. Erre szolgál voltaképpen egész szerkezete. Természetéből következően lefékezi vagy megszünteti a csoportérdekek érvényesülését, korlátozza vagy kiirtja az individuális értékek kifejeződését. Ezáltal felfüggeszti a társadalmilag természetes megoldási lehetőségek keresését. A társadalom életének differenciálódása, amit fejlődésnek nevezünk, általában véve többnyire szinte észrevétlen, napról napra tett apró lépésekkel történik, aminek éltetője a mozgás a társadalom és az államhatalom vonta keretek között. A fasiszta diktatúra olyan kereteket szab, amelyek között a társadalomba beépült civilizatorikus hatások nem érvényesülnek, ezzel szemben a társadalom alkotóelemeinek autonóm mozgása súlyosan korlátozódik, a kialakult társadalmi kapcsolatrendszer megsérül vagy felborul: a történelem tényleges társadalmi hatótényezőit a diktatúra lefékezi vagy – mint a nácizmusban – kiiktatja. Az így kezelt társadalom egyidejűen válik letargikussá és izgatottá, belenyugvóvá és neurotikussá, sőt patologikussá. Ez a körülmény egyúttal azt is eredményezi, hogy minél dinamikusabb a maga mozgásrendszerében egy ilyen diktatúra, annál fejlődésképtelenebb általános értelemben. Annál kevesebb ugyanis szerkezetében a lehetőség bármilyen váltóállításra.

Azon voltunk, hogy gondosan ügyeljünk a fasizmusok különbségeire, eltéréseikre, árnyalataikra, arra, hogy elkülönítsük őket, s lehetőleg mindegyikükben megmutassuk az egyénit, a „nemzetit". Tettük ezt részben azért, hogy elkerüljük e rendszerek hamis azonosítását, de részben abban a törekvésben is, hogy bemutassuk: a fasizmus köréből szélesebb értelemben nem feltétlenül kell kizárnunk rendszereket csak azért, mert sok vonatkozásban nem állják ki az összehasonlítást a nácizmussal. A politikai szisztémáknak mégis elkerülhetetlenül van belső logikájuk, s e logikának megfelelően tartanak valamilyen irányban. A fasiszta állam evolúciója a leggyorsabban és a legtisztábban Németországban ment végbe. Itt voltak ehhez a legkedvezőbbek a belső feltételek, s egyúttal az összes fasiszta állam között Németország volt az, amely a fasizmus agresszivitását nagyhatalmi szinten valósíthatta meg. A többi diktatúrát többnyire útközben találjuk, s amíg a rendszer nem éri el önmaga végső formáját, amíg rajta kívül álló erők hatnak rá, addig elvileg több irányban fejlődhet. A fasiszta rendszerek mozgása azonban a háború végéig, vagyis addig, amíg a nácizmust is és e rendszerek többségét is erőszakkal el nem pusztították, a náci modell felé közeledtek, s ezáltal a különbségek, eltérések, nemzeti sajátosságok mind jobban tünedeztek, és a hasonlóság lett egyre nagyobb. A nácizmus nemcsak megvalósította az összes fasizmus „lényegét", de egyúttal terelte és kényszerítette is a többit a hasonulásra.

Ahogyan a liberalizmus sokféle volt a századforduló Európájában, de volt mégis egy klasszikus alakja: az angol liberalizmus, ugyanúgy létezett a maga idején a sokféle, sokszínű fasizmus csúcsa, értelme is: a német nácizmus. Ezért a fasizmus történelmi szerepét a nácizmuson lehet lemérni, s annál is inkább, mert egyedül Németország volt abban a helyzetben, hogy világtörténetet csináljon. Márpedig egy politikai szisztéma funkciójának kérdése mindenképpen meghaladja a nemzeti határokat. Ahhoz, hogy egy politikai formának önálló szerepet tulajdoníthassunk, vagy az szükséges, hogy gyökeresen új szerkezet kialakítását lehessen vele kapcsolatba hozni, vagy legalább az, hogy a kereteiben kialakuljon egy gyökeresen új leendő szerkezet valamilyen lényeges feltétele. A nácizmus dinamizmusa ezzel szemben abban összegződött, hogy dinamikusan megszüntette a társadalmi fejlődés hatótényezőit, s egyúttal magát a politikai szisztémát, önmagát egy minden ellenőrzés alól kiszabadult, meghibásodott szerkezetté alakította át. Ez a szisztéma megsemmisítette még azokat az erőket is, amelyek eltávolítására s így - egy szűkebb értelemben - meghaladására képesek lehettek volna. Nem lehet szó tehát arról, hogy amit a nácizmus „teremtett", azt bárki továbbvihette volna. A nácizmus nem hozott létre továbbvihető útibatyut, nem kezdett hidat verni, amelyet bárki bárhová végül is kifeszíthetett volna. A nácizmus anélkül semmisítette meg a társadalom kialakult létezési formáit, a civilizációs formákat, hogy egyetlen hatni képeset létrehozott volna. A nácizmus egyet váltott ki csupán: reakciókat vele szemben, s ezek között a további út szempontjából üdvöseket is. Egyébként azonban nemcsak új társadalmi szerkezetet, használható gondolatot vagy követhető politikai metódust nem hozott magával, de azt is lehetetlenné tette, hogy a belső erők megsemmisítése által túlhaladják.

A náci totalitásban a totális öntörvényűség lépett fel, s ez - egybehangzóan a fentiekkel - azt eredményezte, hogy a cselekvés nemcsak az ellenőrzést veszítette el, de a racionalitással való minden kapcsolatát is. A cselekvés, ha e szó eredeti értelmét vesszük tekintetbe, anticselekvéssé változott, mivel a létezés biztosítása helyett önpusztításba csapott át. Ezáltal a nácizmus - mint erre már utaltunk - bebizonyította önmaga feleslegességét is. Az értelem számára visszavonhatatlanul bebizonyította, hogy a korlátlan nacionalista expanzió felesleges, és mindenekelőtt magának a német népnek nem érdeke. Ha ez – mutatis mutandis – egyáltalán nem is zár ki a nácizmushoz hasonló kísérleteket, a nácizmus mint szellemi alternatíva megvalósítása által megszűnt.

A nácizmus, a fasiszta diktatúrák és a többi 20. századi diktatúra a belső gyökerek, előzmények, strukturális okok ellenére nem tekinthető kizárólag az érintett országok sajátos nemzeti ügyének. Bőségesen szóltunk a náci és fasiszta jelenség európai összefüggéseiről, arról, hogy az egyes nemzetek fejlődése jó ideje reflektált volt, viszonyult más nemzetekhez, illetve azok fejlődéséhez viszonyítva tudatosult. Megjelent a fasiszta jelenségben a nemzeti kereteken túlmutatva a liberalizmus csődje, az első világháborút követő félresikerült rendezés, a gazdasági világválság s egyáltalán az a tény, hogy a polgári szisztéma a gazdasági mechanizmusban, a társadalmi feszültségek levezetése terén, a politika és a kultúra világában, egyszóval mindenütt és mindenben átmeneti, válságos helyzetbe jutott. Ez egyúttal azt is magával hozta, hogy a nem fasiszta világ jó ideig akarva-akaratlan a fasiszta tendenciák kezére játszott. Ehhez azonban hozzá kell tennünk néhány további szempontot. Először is azt, hogy ez a válság önmagában véve nem váltotta ki a fasizmust, a liberalizmus válsága önmagában véve nem vezetett fasizmushoz, a liberalizmus válsága többféle úton oldódott fel. Fasizmus csak egy mélyebb strukturális válság talaján keletkezett, amelynek a liberalizmus – ráadásul egy gyökértelen és meggyőződés nélküli liberalizmus – kérdése csak része volt. Így végül is a fasizmus megmaradt egy jól körülhatárolható terület és társadalmi típus ügyének. Nem terjedt ki a fejlett, demokratikus tőkés államokra, amelyekben nem volt meg a rá való alkalmasság. Hozzá kell tennünk emellett a fasizmus és Európa kérdésének összefüggéseihez még azt is, hogy a nácizmus által a civilizációban vájt szakadék áthidalására, a fasizmus szétzúzására Európa másik felének kellett vállalkoznia. Annak a felének, amely - részben - ugyan a bukás részese volt, de amely maga alkalmas maradt a cselekvésre, s amelynek történelme nem lett felfüggesztve. A hibás szerkezet így is elég sokáig elműködhetett, amíg kihívta maga ellen a végzetet, azokat az erőket, amelyek - nem tehetvén mást - szétverték. Nácizmust és fasizmust le kellett bontani, mindenestől el kellett távolítani, hogy a történelmi ember életre kelhessen.

JEGYZETEK

I. A FASIZMUS PROBLÉMÁJA

1. Ez a kérdés a történetfilozófiák örök problémája, ill. a társadalomtudományokat bírálók s azokat a „költészet" világába utalók örök vádja. A probléma megoldását Max Weber az ideáltípus fogalmában kereste. Közel áll ehhez, de a reáliákra épül és csak az elhatárolást és tipizálást szolgálja Ernst *Nolte* „fasiszta minimum", illetve Renzo *De Felice* „il minimo comune denominatore" fogalma, mint a történeti jelenség, adott esetben a fasizmus elhatárolásának és tulajdonságai megjelölésének alapja. A közös jellemzők minimumának kategóriáját tőlük vettük át.

2. Határozott megfogalmazását l.: Ernst *Nolte:* Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus, München 1963.

3. A totális államból, az eltömegesedésből kiinduló elméletek közös sajátosságára gondolunk.

4. A fasizmus-magyarázatok főbb összefoglalói: Renzo *De Felice:* Le interpretazioni del fascismo, Bari 1974; Francis L. *Carsten:* Interpretations of Fascism, in: Fascism. A Reader's Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography, ed. by Walter *Laqueur,* Penguin Books, 1979, pp. 457-487; a nácizmusra korlátozva: Pierre *Ayçboerry:* La question nazie. Les interpretations du nationalsocialisme 1922-1975, Paris 1979. - Fasizmus-értelmezések gyűjteményes kiadásai: Faschismus und Kapitalismus. Theorien über die sozialen Ursprünge und die Funktion des Faschismus, hrsg. von Wolfgang *Abendroth,* Frankfurt-Wien, 1967; Ernst *Nolte* (Hrsg.): Theorien über den Faschismus, Köln-Berlin, 1967; Renzo *De Felice:* Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici, Bari 1970. - Míg a fentiek visszanyúlnak az 1920-1930-as évek fasizmus-értelmezéséig, néhány kiadvány újabb fasizmus-felfogásokat közvetít. Így: Walter *La-*

queur – George L. *Mosse* (eds.): International fascism, 1920–1945, in: The Journal of Contemporary History, I/1. 1966; Stuart J. *Woolf* (ed.): European Fascism, London and Edinbourgh, 1968; *uő* (ed.): The Nature of Fascism, uo., 1968; Fascism and Europe. International Symposium, ed. by the Institut of History, Checoslovak Academy of Sciences, vol. I–II, Prag 1969; Reinhard *Kühnl* (Hrsg.): Faschismustheorien. Texte und Faschismusdiskussion, I–II, Reinbek bei Hamburg, 1979.

5. Francesco Saverio *Nitti:* Bolscevismo, fascismo e democrazia, in: Scritti politici (a cura di G. *De Rosa*), II. Bari 1961; Antonio *Gramsci:* La crisi italiana, in: L'Ordine Nuovo, 1. IX. 1924.

6. Luigi *Salvatorelli:* Nazionalfascismo, Torino, 1977. 10–16. old.

7. Antonio *Gramsci:* I due fascismi, in: L'Ordine Nuovo, 25. VIII. 1921.

8. L.: Carlo *Roselli*, Alceste *De Ambris* és Guido *Dorso* szövegei in: *De Felice:* Il Fascismo..., 128–153, 197–216 és 229–257. old.

9. *Nitti*, i.m.

10. A. *Gramsci:* L'Italia e la Spagna, in: Philosophie der Praxis, Frankfurt am Main, 1967, 100–101. old.

11. Legalaposabb összegezése: *Székely* Gábor: A Komintern és a fasizmus, 1920–1929, Budapest, 1980. – L. még: Komintern und Faschismus. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus. Hrsg. und kommentiert von Theodor *Pirker*, Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, No.10, Stuttgart 1965; Nicos *Poulantzas:* Fascisme et dictature. La Troisième Internationale fâce au fascisme, Paris 1970.

12. Például Dmitri Zaharovics *Manuilszki* referátuma a Komintern XI. plénumán, 1931. március-április.

13. Ercoli álnéven Palmiro *Togliatti:* A propos du fascisme, in: L'Internationale Communiste, 1. VIII. 1928. (Magyarul: A fasiszta diktatúra fő jellemvonásai, és: Történelmi Szemle, 1976/3, 450–457. old.) *uő:* Lezioni sul fascismo, Roma 1970.

14. Angelo *Tasca:* Nascista e avvento del fascismo, Torino 1950.

15. Wilhelm *Reich:* Massenpsychologie des Faschismus. Zur Sexualökonomie der politischen Reaktion und zur proletarischen Sexualpolitik, Kopenhague-Prag-Zürich, 1933.

16. Erich *Fromm:* Escape from Freedom, New York, 1941, 1965.

17. Joseph *Gabel:* Sociologie de l'aliénation, Paris 1970.

18. Egyik első megfogalmazása: José *Ortega Y Gasset:* La rebelion de las masas, Madrid, 1930 (magyar kiadását használtuk: A tömegek lázadása, Budapest, é.n.).

19. Max *Weber:* Gesammelte politische Schriften, Tübingen 1958.

20. Franz *Borkenau:* Zur Soziologie des Faschismus, in: *Nolte:* Theorien... 156–181. old. (eredetileg in: Archiv für socialwissenschaften und Sozialpolitik, 68/5, II. 1933, 513–547. old.)

21. Hermann *Rauschning:* Die Revolution des Nihilismus, in: *Nolte:* Theorien... 338–351. old. és La rivoluzione del nihilismo címen in: *De Felice:* Il fascismo... 150–171. old. (eredetileg: Der Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich, New York-Zürich, 1938.) – A nácizmus okát a vezető rétegek és osztályok, ill. minden hagyományos osztály széthullásában, valamint az új elit keletkezésében látja.

22. James *Burnham:* Le ideologie dei tecnici, in: *De Felice:* Il fascismo... 172–182. old. (eredetileg: The Managerial Revolution, New York, 1941). – Szerinte a társadalom (gazdasági okokra visszavezethető) átalakulása következtében a vezetés a technikusok kezére jut. Irányításuk az egyén helyett a kollektívumot veszi tekintetbe. A nácizmus, a sztálinizmus, a New Deal-politika e szemlélet politikai kifejeződése.

23. Karl *Mannheim:* Ideologie und Utopie, Bonn, 1929. Elemzi a modern kor politikai áramlatait (bürokratikus konzervativizmus, historizáló konzervativizmus, szocializmus-kommunizmus, fasizmus), s a fasizmust a fennálló társadalmi rendbe kevés-

sé integrált, tehát irracionális tömeghez köti, amely a modern korban megjelenik a politikai színtéren is, és egy ugyancsak gyökértelen értelmiségi csoport vezetése alá kerül.

24. Seymour Martin *Lipset:* Political Man. The Social Basis of Politics, New York, 1963; *uő:* Der „Faschismus", die Linke, die Rechte und die Mitte, in: *Nolte:* Theorien... 449–491. old. – Lipset szerint a fasizmus a középréteg balszárnyának extremista mozgalma. Úgy véli, hogy Németországban pl. a balszárny, vagyis a középrétegek volt liberális csoportjai alkották a nácizmus sikerének döntő elemét.

25. Jules *Monnerot:* Sociologie de la révolution. Mythologie politiques de XXe siècle. Marxistes-léninistes et fascistes. La nouvelle stratégie révolutionnaire, Paris 1969, 491–498. old. – Monnerot nagy jelentőséget tulajdonít a hatalmi szféra átalakulásában annak, hogy a politikai egységet az események kérdésessé tették. Olyan szituáció alakul ki, amelyben a politikai kérdések vitálissá válnak. A fasizmus esetében ez egybeesik a politikai vezetés minőségi süllyedésével.

26. Dino *Germani:* Fascismo e classe, in: *De Felice:* Il fascismo... 606–621. old. (eredetileg: Fascismo e classe sociale, in: La Critica soziologica, Primavera-estate 1967, 80–93. old.); *uő:* Authoritarianism, Fascism, and National Populism, New Brunswick, New Jersey, 1978. – Germani rámutat, hogy extremista mozgalmak olyankor keletkeznek, amikor a levezető csatornákhoz képest túlságosan nagy társadalmi rétegek jönnek mozgásba. Megkülönböztet elsődleges (iparosítás előtti) és másodlagos (ipari társadalmon belüli) mobilitást s ennek megfelelően elsődleges és másodlagos marginális rétegeket. A másodlagos marginalizálódás egyik következményeként jelentkezhet a fasizmus; akkor, ha a középrétegeket érintő társadalmi jelenség együtt jár egy új diszponibilis elit és ideológia kialakulásával.

27. A tömegelmélet a köztudatban Ortega Y Gasset nevéhez fűződik. A valóságban azonban a jelenséget előtte már többen leírták, sőt voltaképpen a tömeg kérdése a 19. századvég és a

20. század elejének egyik legátfogóbb problematikája. A tömegről alkotott elgondolások közül csak egy kisebbség véli e tömeget meghatározónak, más, nagyobb rész inkább eszköznek, vezetettnek, áldozatnak stb. látja. A totalitárius elmélet voltaképpen a tömeg mint meghatározó tényező felfogásából fejlődött ki. Az utóbbi, mint a fasizmust és a bolsevizmust egyaránt magába ölelő fogalom, már az 1920-as évektől kezdve fel-felmerült, ha nem is kifejezetten ezzel a megjelöléssel. Rendszeres kifejtését l.: Carl J. *Friedrich:* Totalitarism, Cambridge, Mass., 1945; Hannah *Arendt:* The Origins of Totalitarism, New York, 1958. – Ezt követően a kérdés körül hatalmas irodalom keletkezett.

28. August *Thalheimer:* Über den Faschismus, in: *Abendroth:* Fascismus und Kapitalismus... 19–38. old. [eredetileg: in: Gegen den Strom, (Organ der KPD Opposition) 1930, Berlin].

29. Arthur *Rosenberg:* Der Faschismus als Massenbewegung, in: *Abendroth:* Faschismus und Kapitalismus... 75–142. old. (eredetileg: Karlsbad, 1934).

30. Il fascismo, in: *De Felice:* Il fascismo... 296–329. old. [Eredetileg: Paul Sering (álnév): Der Faschismus, in: Zeitschrift für Sozialismus, Sept-Okt. 1935]

31. Georgi *Dimitroff:* Die Offensive des Faschismus und die Aufgaben der Kommunistischen Internationale im Kampf für die Einheit der Arbeiterklasse gegen den Faschismus, in: VII. Kongress der Kommunistischen Internationale. Referate und Resolutionen, Frankfurt am Main, 1975, 91–164. old.

32. Jelei ennek Magyarországon többek között: Történelmi Szemle, V. 1962 2-3, tanulmányok a német, olasz, francia, spanyol, angol, lengyel, román fasiszta jelenségekről. Továbbá önálló, olykor egymás között vitázó munkák a magyar, a középeurópai és az európai fasizmusokról *Lackó* Miklós, *Nemes* Dezső, *Ormos* Mária – *Incze* Miklós, *Ránki* György, *Vajda* Mihály tollából (részletes ref. a megfelelő helyeken).

33. A.F. Kenneth *Organski:* The Stages of Political Development, New York, 1967; *uő:* Fascism and modernisation, in: *Woolf:* The Nature of Fascism... 19–41. old.

34. A modernizálási elméletehez: Walter W. *Rostow:* The Stages of Economic Growth, Cambridge 1960; Rolf *Dahrendorf:* Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München 1965; David *Schoenbaum:* Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Köln, 1968.

35. Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus von Horst *Matzerath* und Heinrich *Volkmann*, valamint kivonat a referátumról rendezett vitából in: Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 3 (Theorien in der Praxis des Historikers) 86–116. old.

II. STRUKTÚRA ÉS SZITUÁCIÓ

1. L. kiváltképpen a kapitalizmus egyenlőtlen kibontakozásáról: Karl *Marx:* Vorwort zur ersten Auflage (des Kapitals), in: Das Kapital, Der Produktionprozess des Kapitals, I. in: Marx-Engels Werke, XXIII. Berlin, 1962, 11–17. old.

2. Vlagyimir Iljics *Lenin:* (Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka) Imperializm kak viszkaia etapa kapitalisma, in: Lenin: Socsinyenia, XXII. Goszudarsztvennoe izdatyejsztvo, 1948, 173–290. old.

3. L. különösen: Max *Weber:* Gesammelte politische Schriften, Tübingen, 1958, 18–22; 265–269. old. és *uő:* Die Verhältnisse der Landarbeiter in Ostelbischen Deutschland, Leipzig, 1892.

4. Ernst *Bloch:* Der Faschismus als Erscheinungsform der Ungleichzeitigkeit (részlet az *Erbschaft dieser Zeit* c. műből Frankfurt am Main, 1962, 104–132. old.) a fenti címen in: Theorien über den Faschismus, hrsg. von Ernst *Nolte*, Köln-Berlin, 1967, 182–204. old.

5. L. elsősorban: Karl *Marx* – Fiedrich *Engels:* Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik, in: Marx-Engels Werke, II. Berlin, 1957, 3–223. old.

6. Ernst *Nolte:* Der Faschismus in seiner Epoche...

7. Az elmaradott periféria gazdasági felzárkózása kérdésének leírását a *Berend* T. Iván – *Ránki* György szerkesztette tanulmánykötet: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában, Budapest, 1979 c. műre, ill. a szerkesztők bevezető tanulmányára alapozzuk.

8. Max *Weber:* i.m., in: Gesammelte politische Schriften… 21., 19. old. – Weber elemzésében egy ponton tévedett, ott ahol csak a junkert vélte demokratizálhatatlannak parvenü mivolta miatt, s azt gondolta, hogy a valódi feudális arisztokrata demokratizálható. Ehhez a megállapításhoz bizonyára az angol arisztokrácia példája alapján jutott el. A történelem azonban azt mutatja, hogy az arisztokrácia demokratizálhatósága ritka kombináció eredménye csupán, s a kelet-európaira ugyanúgy nem alkalmazható, mint a junkerre. A „demokratizált" arisztokrata ebben a térségben kivétel volt, bár szabadabb szellemű és emelkedettebb, mint a pervenüvé vált junker, illetve az ún. dzsentri, amely az életforma-mintát szolgálhatta.

9. E tény felismerése és a belőle levont következtetések képezték Lenin politikai koncepciójának egyik legfontosabb elemét.

10. A munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatók között az utóbbi időben többen (pl. Eric *Hobsbawm,* Georges *Haupt*) szentelték figyelmüket a marxizmus földrajzi terjedésének és a feltételek feltárásának; ezek a munkálatok ma még folyamatban vannak.

11. Ezeket az árnyalatokat, amelyek egy társadalom valódi életkörülményeit jelzik, ma leginkább a szépirodalom jóvoltából tudja a történész érzékelni. A feltárás és a tudományos értelmezés a társadalom- és a mentalitástörténetre vár.

12. A problematika a peremvidék szépirodalmában minden országban az első helyek egyikén jelentkezik, és egyik tényezője annak, hogy ezek az irodalmak olyannyira „politikusak". Filozófiai megjelenítésére elsősorban Németországban került sor. A politikai gondolkodásban másutt is végigkísérhető a 19. sz. elejétől kezdve.

13. A kivételek közé tartozott Winston *Churchill*, aki éppen ezért elszántan követelte a szovjet rendszer megsemmisítését 1918–1919-ben.

14. L. erről: gróf *Bethlen* István: Beszédei és írásai, I–II. Bp. 1933, II. k. 183., 186. old. és további helyek.

15. A békerendszerre vonatkozó fejtegetés a történeti irodalom és az iratpublikációk mellett a francia külügyminisztérium és a francia szárazföldi hadsereg levéltári iratain alapul.

16. E körülmények, amelyeknek a történetírás eddig kevés jelentőséget tulajdonított, az amerikai békekoncepció vereségében feltehetően nagyobb szerepet játszottak, mint Wilson személyiségének vonásai, amelyeket viszont oly nagy figyelem övezett.

17. Az Olaszországgal kötött 1915-i londoni és a Romániával 1916-ban kötött bukaresti titkos szerződésről van szó.

18. E tények Magyarországon is kevéssé ismertek. A magyar nacionalizmus miatt Károlyi és a károlyisták nemigen emlegették, s még kevésbé tették ezt a Horthy-rezsim kormányai.

19. Ide lehet számítani John Maynard *Keynes:* The Economics Consequences of the Peace, London, 1919 c. művét, amit az antant táborában és főleg Franciaországban nagy ellenszenv fogadott. L. továbbá *uő:* War Debst and the United States, London 1921.

III. A FASISZTA IDEOLÓGIA

1. L. többek között: Henri *Lemaitre:* Les fascismes dans l'histoire, Paris, 1959.

2. Max I. *Dimon:* Jews, God and History, New York 1962, 372–373. old.: „The Brown-Shirted Christ-Killers." – Egyébként a meggyilkolt zsidók száma bizonytalan, többnyire 5 és 6 millió közé teszik.

3. Az ausztriai nagynémet és alldeutsch-mozgalomhoz l.:*Hangay* Oktáv: Az Alldeutsch Szövetség, Kolozsvár 1903; *Pukánszky* Béla: Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja, Budapesti

Szemle, 1936. máj. 180–208. old.; Alfred *Kruck:* Geschichte des Alldeutschen Verbandes, Wiesbaden, 1954; *Tokody* Gyula: Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918), Budapest, 1959; *Tokody* Gyula: Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség világuralmi terveiben (1890–1918), Budapest 1963; Geschichte der Republik Österreich, hrsg. von Heinrich *Benedikt,* München 1954 (Das „nationale Lager", 369–421. old.); European Fascism, ed. by S.J. *Woolf* (K.R. Stadler: Austria) 88–110. old.; Walter *Ferber:* Georg Ritter von Schönerer. Zur Revision der Vorgeschichte des Nationalsozialismus, in: Neues Abendland X. (1955), 139–148. old.; Gerhard *Jagschitz:* Faschismus und Nationalsozialismus in Österreich bis 1945, in: Fascism and Europe... I. 66–83. old.; Hannis Leo *Mikoletzky:* Österreichische Zeitgeschichte. Von Ende der Monarchie bis zum Abschluss des Staatsvertrages 1955, Wien 1962; Paul *Molisch:* Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich, Jena 1926; Ernst *Nolte:* Die faschistischen Bewegungen, München 1969 (Österreich, 252–257. old.); Eduard *Pichl:* Georg von Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark, 2e, Oldenburg-Berlin 1938; Kurt *Skalnik:* Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten, Wien-München 1954; Erich *Zöllner:* Histoire de l'Autriche des origines à nos jours, Lyon 1966.

4. Robert *Musil* elnevezése a Monarchiára „Der Mann ohne Eigenschaften" c. regényében. Magyarul: A tulajdonságnélküli ember I–III., Budapest 1977.

5. L. pl. *Hanák* Péter: Ausztria felfedezése. Élet és Irodalom. 1979. XXIII./4, 14. old.

6. *Kiss* Endre: A „k. u. k. világrend" halála Bécsben. Budapest, 1978.

7. A programot l. Andrew G. *Whiteside:* Nationaler Sozialismus in Österreich, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Okt. 1961., továbbá: (Eduard Pichle) *Herwig:* Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtumes in der Ostmark, Wien,

1912 (és II. kiad. Oldenburg-Berlin, 1938). A linzi program itt a 113–122. old.-on – L. még: Walter *Ferber:* Georg Ritter von Schönerer. Zur Revision der Vorgeschichte des Nationalsozialismus, in: Neues Abendland, X. (1955), 139–148. old.; valamint Paul *Molisch:* Geschichte der deutsch-nationalen Bewegung in Österreich, Jena 1926.

8. Karl Eugen *Dühring:* Die Judenfrage als Rassen-, Sitten- und Kulturfrage, Karlsruhe, 1881.

9. Adolf *Stoecker:* Dreizehn Jahre Hofprediger und Politiker, Berlin 1890 (L. ehhez: Franz *Mehring* megjegyzéseit, in: Gesammelte Schriften, Berlin 1960–1966).

10. L. erről részletesebben Ismar *Elbogen:* Ein Jahrhundert jüdischen Lebens. Die Geschichte des neuzeitlichen Judentums, Frankfurt am Main 1967, 176–186. old.

11. Hitler életrajzi adatairól l.: Karl Dietrich *Bracher:* Adolf Hitler, München 1964; Hans *Buchheim* – Edith *Eucken* – Edith *Erdsieck* – Gert *Buchheit:* Der Führer in Nichts. Eine Diagnose Adolf Hitlers, Rastatt 1960; Gert *Buchheit:* Hitler, der Freiherr. Die Zerstörung einer Legende. Rastatt 1958; Alan *Bullock:* Hitler. A Story in Tyranny, London 1952; Walter *Görlitz* – Herbert A. *Guint:* Adolf Hitler. Eine Biographie, Stuttgart 1952; Walter *Görlitz:* Adolf Hitler, Göttingen 1960; Helmut *Heiber:* Adolf Hitler. Eine Biographie, Berlin 1960; Konrad *Heiden:* Adolf Hitler. Zeitalter der Verantworsungslosigkeit, I–II., Zürich 1936–1937; Rudolf *Olden:* Hitler, Amsterdam 1936. – Ifjúságáról: Otto *Dietrich:* Zwölf Jahre mit Hitler, München 1955; William A. *Jenks:* Vienna and the Young Hitler, New York 1960; Franz *Jetzinger:* Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen – und die Wahrheit, Wien 1956; August *Kubizek:* Adolf Hitler, mein Jugendfreund, Graz 1953.

12. Kurt *Skalnik:* Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten. Wien-München 1954.

13. Történetéről: Otto *Bonhard:* Geschichte des Alldeutschen Verbandes, Leipzig-Berlin 1920; *Hangay* Oktáv: Az Alldeutsch

Szövetség, Kolozsvár 1903; Alfred *Kruck:* Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890–1939, Wiesbaden 1954; Jürgen *Kuczynski:* Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus, Berlin 1950; *Tokody* Gyula: Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890–1918), Budapest 1963.

14. Fontosabbak: Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1850. Von einem Alldeutschen, Berlin 1895; Ernst *Hasse:* Deutsche Politik I–II. München 1905–1908; E. *Hasse:* Weltpolitik, Imperialismus und Kolonialpolitik, München 1908; E. *Hasse:* Das Deutsche Reich als Nationalstaat, München 1905; Ludwig *Kuhlenbeck:* Rasse und Volkstum, München 1905; Dr. *Frymann* (Heinrich *Class*): Wenn ich der Kaiser wär! Leipzig 1912. – L. ezek közül többet in: Kurt *Hirsch:* Signale von Rechts. 100 Jahre Programme der Rechtsparteien, München 1967.

15. Néhánnyal Hitler Münchenben közvetlen kapcsolatba került. Ezek körébe tartozott az úgynevezett Thule-Gesellschaft, ez a némileg ezoterikus hírben álló, szélsőséges nacionalista és antiszemita szervezet, amivel kapcsolatban állt többek között Alfred *Rosenberg,* a nácizmus félhivatalos teoretikusa és Gottfried *Feder,* a náci párt programjának egyik kidolgozója. Továbbá a Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund helyi szervezete és az 1919-ben létesült Deutsch-Soziale Partei, amelynek egyik alapítója Julius *Streicher,* a későbbi Der Stürmer c. antiszemita szennylap kiadója volt. L. erről: Martin *Broszat:* Der Nationalsozialismus. Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit, 4e, Stuttgart 1961. 24. old.

16. L. K. *Wawrzinek:* Die Entstehung der deutschen Antisemitenpartei (1873–90), in: Historische Studien 1927, N° 168.

17. Paul Anton de *Lagarde:* Deutsche Schriften, München 1924 (első kiadás: 1878–81).

18. Julius *Langbehn:* Rembrandt als Erzieher, Von einen Deutschen, Leipzig 1925 (első kiadás: 1890 névtelenül).

19. Joseph Arthur *Gobineau:* Essai sur l'inégalité des races humaines, I–III., Paris 1851–1853.

20. A könyv német kiadása érdekében Richard Wagner lépett fel. Gobineau ihlette egyébként Wagner vejét, Houston St.Chamberlaint.

21. Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts, I–II. Berlin 1899–1901.

22. L. erről: *Szamuely* Tibor: A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról, in: Történelmi Szemle, 1962/3–4. 497–581. old.

23. Friedrich *Ratzel:* Antropogeographie I–II. (Stuttgart) 1882–1891; Politische Geographie, München 1897; Das Meer als Quelle der Völkergrösse, Leipzig 1900.

24. Johann Rudolf *Kjellén:* Der Staat als Lebensform, Leipzig 1917.

25. Ez nem jelenti, hogy Leopold v. *Ranke* munkásságát ide lehetne sorolni.

26. Karl *Haushofer:* Bausteine der Geopolitik, Berlin 1928 – H. az államot tekintette organikus egységnek.

27. Gustave *Le Bon:* La Psychologie des foules, Paris 1895 (németül: 1908).

28. Oswald *Spengler:* Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte. Erster Band: Gestalt und Wirklichkeit. Zweiter Band: Welthistorische Perspektiven, München 1918–1920. L. különösen: II. 633–635. old.

29. Arthur *Schopenhauer:* Die Welt als Wille und Vorstellung, in: Schopenhauers sämtliche Werke in fünf Bänden, I–II. Leipzig é.n. (eredeti megjelenés 1819.)

30. Elsősorban a következő írásokra támaszkodtunk: Morgenröte. Gedanken über die moralischen Vorurteile; Die Fröhliche Wissenschaft (La Gaya Scienza); Jenseits vont Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft; Zur Geneologie der Moral. Eine Streitschrift; Götzen-Dämmerung oder wie man mit den Hammer philosophiert, Der Wille zur Macht, in: Friedrich

Nietzsche: Werke in zwei Bänden, Ausgewählt und eingeleitet von August Messer, Leipzig 1930.

31. Burckhardt életében csak szaktudományos munkái jelentek meg, s közülük a Kultur der Renaissance in Italien vált híressé. 1905-ben adták ki a Weltgeschichtliche Betrachtungen-t (L: Jacob *Burckhardt:* Gesamtausgabe, Basel 1930–1933, VII.), amiből a fent összefoglaltakat merítettük.

32. Heinrich v. *Treitschke:* Der Sozialismus als Meuchelmord, Leipzig 1878; Deutsche Geschichte in 19. Jahrhundert, Leipzig 1879–1894. (Az utóbbiból főként a bevezető emlékezetes, amelyből egy részlet Deutschland nach dem Dreissigjährigen Kriegen címmel önállóan is megjelent.)

33. O. *Spengler:* Jahre der Entscheidung. Erster Teil: Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung, München 1933.

34. *Broszat,* i.m. 38–41. old.

35. A náci mozgalom kezdeteiről l. Georg-Franz *Willing:* Die Hitlerbewegung. I. Der Ursprung 1919–1922. Hamburg-Berlin 1962, Hans Hubert *Hofmann:* Der Hitlerputsch. Krisenjähre deutscher Geschichte 1920–1924, München 1961; *Hirsch,* i.m. 76–79. old. (az 1920-as program)

36. Gottfried *Feder:* Das Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes, Diessen. 1919; *uő:* Der deutsche Staat auf nationaler und sozialer Grundlage. Neue Wege in Staat, Finanz und Wirtschaft, München 1923.

37. Adolf *Hitler:* Mein Kampf, München 1941.

38. Uo. 69. old.

39. Uo. 185, 772. old.

40. Uo. 228, 231. old.

41. A híres formula: ,,Németország vagy világhatalom lesz, vagy nem lesz egyáltalán." – Mein Kampf, 742. old.

42. Hitlers Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928, Stuttgart 1961.

43. Alfred *Rosenberg:* Der Mythus des 20. Jahrbunderts, München 1933.

44. Walther *Darré:* Neuadel aus Blut und Boden, München 1930.

45. Reinhard *Kühnl:* Die nationalsozialistische Linke 1925–1930, Meisenheim am Glan 1966.

46. Bruce F. *Pauley:* Nazis and Heimwehr Fascists: The Struggle for supremacy in Austria, 1918–1938, in: Who were the Fascists. Social Roots of European Fascism, ed. by Stein Ugelvik Larsen..., Bergen-Oslo-Troms 1980, 226-tól. Gerhard *Jagschitz:* Faschismus und Nationalsozialismus in Österreich bis 1945. in: Fascism and Europe...I.; K. R. *Stadler:* Austria, in: European Fascism. 88–100. old.; *Nolte:* Die faschistischen Bewegungen... 252–257. old. – Jelentős anyag található a mozgalomról Bonnban az Auswärtiges Amt, (továbbiakban: AA) Abt. II. Po. 2, N°.3. valamint: Geheimakten, Österreich, Pol.29 fondokban.

47. A Heimwehr-ről ideológiai szempontból fontosak még: Geschichte der Republik Österreich. Hrsg. von Heinrich *Benedikt*, Verlag R. Oldenburg 1954, 359–368. old.; F. L. *Carsten:* The rise of fascism, London, 1967, 223–229. old.; *Kerekes* Lajos: Az osztrák klerikofasizmus problémájához, in: Történelmi Szemle, V./3–4.sz. 1962, 545–550. old.; *uő:* Ausztria története, 1918–1955. Bp. 1966, 115–120. old.

48. A német kapcsolatokról és a Heimwehr álláspontjáról a nemzeti kérdésben a 46.sz. alatt hivatkozott német külügyi anyag értékes.

49. Részletesen l. *Kerekes* Lajos: Az osztrák köztársaság alkonya; Gömbös és az osztrák Heimwehr, Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.

50. AA. 46.sz. alatt jelzett iratai.

51. Othmar *Spann* fő munkái: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre, Leipzig 1910; Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft, gehalten im Sommersemester 1920 an der Universität Wien, Leipzig, 1921 (további kiadások 1923, 1931, 1938); Die Irrungen des Marxismus: Ei-

ne Darstellung und Prufung seiner Wirtschaftslehre, Graz, 1929 (2 kiad), Kampfende Wissenschaft Gesammelte Abhandlungen zur Volkswirtschaftslehre, Gesellschaftslehre und Philosophie, Jena 1934 – L ehhez még Benno *Karpeles* Klassenkampf, Faschismus und Standeparlament, Wien 1933, Richard *Schmitz* Der Weg zur Berufsstandischen Ordnung in Osterreich, Wien 1934 – Az irányzatot legutóbb elemezte John *Haag* Marginal Man and the Dream of the Reich Eight Austrian National-Catholic Intellectuals, 1918–1938, in Who were the Fascists 238-tól

52 A magyarországi konzervativizmus nacionalista radikalizálódásának áttekintésében elsősorban *Szabó* Miklos A magyar radikális konzervativizmus 1867–1918 c részletes elemzésére támaszkodunk – A kandidátusi disszertáció céljára készített munka kéziratban olvasható (Bp Széchényi Konyvtár, Akadémiai Konyvtár)

53 Az ideológia főbb megfogalmazói Gombos Gyula, Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre A korai szervezetek kozul a legfontosabbak Az Ébredő Magyarok Egyesulete és a Magyar Országos Véderő Egylet az ÉME-ről feldolgozás még nem készult, a MOVE-ról l *Dósa* Rudolfné A MOVE – egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet (1919–1944), Budapest 1973

54 A magyarországi kapitalizmus fejlődéséről és társadalmi hatásairól a 19 század végén – az idézett *Berend – Ránki*-munka (l II/7 sz jegyzet) mellett – a legutóbbi szintetikus osszefoglalást l Magyarország torténete VII kotet (főszerk *Hanák* Péter), Budapest 1978, 263–515 old Továbbá *Szekfu* Gyula Három nemzedék, Budapest 1920.

55 L Szabó Miklós id kézirata

56 A tiszaeszlári esetet a torténetírás kielégítően még nem dolgozta fel L egyébként *Eotvos* Károly A nagy per, amely egy éve folyik, s még nincs vége Budapest 1904 – Korultekintő társadalmi korképet nyújt *Krúdy* Gyula A tiszaeszlári Solymosi Eszter, Budapest 1975 (A regényszerű, de hitelességre torekvő

mű először 1931-ben a Magyarország c. napilapban folytatásokban jelent meg.)

57. Istóczy 1882 szeptemberében népes delegáció élén megjelent Drezdában a nemzetközi antiszemita kongresszuson, s itt – hála Tiszaeszlárnak – megkülönböztetett figyelemben részesült. Közvetlen kapcsolatba jutott egyúttal számos európai antiszemita politikussal.

58. A politikai liberalizmus és a demokrácia felett többen meghúzták a lélekharangot. Az idevonatkozó irodalomból a legfontosabbak közé tartozik Bodnár Zsigmond irodalomkritikus és irodalomtörténész munkássága. (Vö. *Bodnár* Zsigmond: Szellemi haladásunk törvénye, Budapest 1882; *Uő:* Az eszmeerő magyarázata, Budapest 1894). Bodnár elmélete szerint a civilizációs ciklusok váltakozásában a reális, liberális korszakot rövidesen felváltja majd az ideális, konzervatív szakasz, s ebben azok a nemzetek, amelyek kialakulására egy korábbi racionális korszak nyomta rá bélyegét, s amelyek éppen ezért a fennálló reális-liberális korban az élre törhettek és még a 19. század végén és a 20. század elején is oly sok borsot törhettek a többi, jámborabb és idealistább népek orra alá, kénytelenek lesznek rakoncátlankodásaikkal felhagyni.

59. A zsidókérdés ezen a módon kapcsolatba jutott minden egyes magyarországi problémával. *Petrassevich* Géza: Magyarország és a zsidóság c. röpiratában úgy vélekedett, hogy a zsidókérdés miatt Magyarországon kitörőben lévő vihar minden égető problémát felkavar: a szocializmust, a nemzetiségi kérdést, a gazdasági problematikát, a közjogi forradalmat (ismerteti: Szabó M. id. kézirat).

60. Szabó Miklós rámutat, hogy a „keresztény" szó ebben az összefüggésben többé már nem vallásfelekezetet jelent, hanem a nem zsidó fogalmát helyettesíti, s mint ilyen, anticipációja a Horthy-korszak „keresztény-nemzeti" jelszavának.

61. *Szabó* Dezső: Az individualizmus csődje, Huszadik Század, 16. évf. 32. köt. 1915. júl.-dec. 81–94. old. – A lap szerkesztő-

sége lábjegyzetben közölte, hogy a cikk kizárólag írójának álláspontját fejezi ki, és ,,éles ellentétben áll a szemlénk által képviselt világnézettel..." Mivel utóbb a folyóirat a vitaírásoknak helyt adott, Szabó Dezső szakított is vele.

62. Gömbös Gyuláról biográfia eddig nem készült. A legfontosabb írások politikájáról: *Kónya* Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére, Budapest 1968; *Pritz* Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936, Bp. 1982; Nicholas M. *Nagy-Talavéra:* The Green Shirts and others. A History of Fascism in Hungary and Romania, Stanford, Calif. 1970. – Megjegyzendő, hogy az utóbbi szerző (több más történésszel együtt) téved, amikor Gömbös tevékenységének színterét 1919-ben Szegedre helyezi. Ebben a városban Gömbös csak néhány napig tartózkodott, mert – több ok miatt. de főként szerb követelésre – kiutasították.

63. ,,Igen, mi is szocialisták vagyunk, én is az vagyok ma is – magyar nemzeti szocialisták" – idézte Gömbös 1920. augusztus 17-én az 1919-ben Bécsben megjelentetett Magyar Futárban közölt cikkéből. (L.: Nemzetgyűlési Napló 1920–1922, IV. k. 512–527. old.-on beszéde)

64. Legjelentősebb az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) volt.

65. Az ÉME röpiratsorozatának 5. számából (Győr, 1920 január hó) idézünk egy erre vonatkozó jellemző részletet a ,,Katonai diktatúrát" c. cikkből: ,,A butaság, tehetetlenség politikáját fel kell váltani az intranzigens, a határozott, a radikális magyar politikának. Korbácsot, kardot kell használni a katonai diktatúra jegyében! Szabad legyen mindaz, ami keresztény és magyar; de ki kell irtani, irgalmatlanul el kell fojtani a nekünk ellenszegülőket. – Diktálni, diktálni és diktálni! Diktáló tempóval kell elégtételt szerezni a vérig sértett, szenvedő magyar nemzetnek. – Jöjjön tehát a katonai diktatúra!"

66. Az anmtiszemitizmus számtalan megnyilatkozása közül ,,A keresztény magyar ember tízparancsolata" c. dátum és közeleb-

bi megjelölés nélküli röpiratra hivatkozunk. - A röpirat lényege, hogy a zsidó erkölcstelen, uralomvágyó, nemzetközi, hazátlan, lélekmérgező, furfangos, állhatatos és szemtelen. Ezért a zsidót ,,ütni kell". A tízparancsolat az ,,ütés" tíz nemét tartalmazza. Ezek közül lényegesnek látszik a negyedik, amely így szól: ,,Légy egységes, ne pártoskodjál, tömörülj egy pártba, mert ma az országban csak két párt van, az egyik nemzeti, erkölcsös, keresztény és magyar, a másik nemzetközi, erkölcstelen, *zsidó* és hazátlan." A röpcédula egyébként a szokásos tanácsokat adja. A röpiratot az úgynevezett Egyesült Keresztény Párt adta ki. - Túlment ezen az ÉME programja, amely a zsidók kiutasítását követelte. Az utóbbi javaslatai feltehetően azért nem láttak nyomdafestéket, mert a cenzúra törölte őket.

67. Gömbös nézeteinek összefoglalása három parlamenti beszédén alapul. L.: Nemzetgyűlési Napló, 1920-1922, V.k. 371-375; uo. 1922-1926, XIII.k. 304-307 és uo. XVIII. k. 159-163. old.

68. Az idézett Gömbös-irodalom mellett még *Vonyó* József: Ideológiai elemek a NEP Országos Központjának kiadványaiban, in: Baranyai Helytörténetírás, 1986.

69. L. a Vasgárdáról: *Csatári* Dániel: A román fasizmus sajátosságairól, in: Történelmi Szemle 1962/3-4. 449-551. old.; Eugen *Weber* ,,Romania" in: The European Right (Ed. by Hans *Rogger* and Eugen *Weber)*, Berkeley 1966, 501-574. old. *uő:* Varieties of Fascism. Doctrines of Revolution in the Twenthies Century, Princeton (New Jersey) - Toronto - London - New York 1964. 106-114. old.; *uő:* The Men of the Archangel in: Journal of Contemporary History, Jan. 1966; Zeev *Barbu:* Romania, in: European Fascisme (ed by Woolf) ... 146-166. old.; Nyikolaj Ivanovics *Lebegyev:* Zseleznaja Gvargyija, Karolj II i Hitler. ,,Igrü na dvuh sztolah", Moszkva 1968; Z.*Barbu:* Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard, the Fascist Movement of Romania (bergeni konferencia) in: Who were the Fascists... 379-394. old.; Stephen *Fischer-Galati:*

Introduction, in: Who were the Fascits... 350–353. old.; Nicholas M.*Nagy-Talavera:* i.m.; Mihai *Fătu* – Ion *Spălăţeu:* Garda de fier – organizaţie teroristă de tip fascist, Bucureşti 1971. (Magyarul: A Vasgárda – fasiszta típusú terrorszervezet, uo. 1971)

70. A politikai gondolkodás történetére l.: Ion *Zamfierescu:* Spiritualităţi româneşti, Buçuresti 1941; a szépirodalomról: Petre V. *Hanes:* Histoire de la littérature roumaine, Paris 1934.

71. L. erről Valeriu *Ciobanu:* Poporanismul. Geneză, evoluţie, ideologie, Bucureşti 1946.

72. Zeev *Barbu:* i.m. 382. old.-tól.

73. A román kormány 1918–1919-es politikájáról mondottak alapja a francia külügyminisztérium levéltárának (Archives diplomatiques) anyaga: Europe Z, Roumanie, vol. 31, 32. és 47.

74. A.C. *Cuza:* Îndrumări de politica externă. Discursi parlamentare rostite în anii 1920–1936, Bucureşti (1941).

75. A következőkhöz alapul szolgál még: Corneliu Zelea *Codreanu:* Eiserne Garde, Berlin 1939; Auswärtiges Amt, Partei Dienststellen, Verschiedene Akten 10/1 b, Horia *Sima:* Der Kampf der Legionären um das neue Europa, I. Corneliu Codreanu – „ein Schwert zwischen zwei Welten" (kézirat); uo. Dr. K. *Dumitru:* Kurze Geschichte der Eisernen Garde 1919–1940 (kézirat); Országos Levéltár, Magyar Távirati Iroda, Napi jelentések 1924–1927 és uo. K.63. 27/1 tétel 1923–1931 között.

76. Az 1920–1930-as évek vallásos újnacionalizmusáról l.: *Juhász* István: Az új értelmű román nacionalizmus, in: Hitel, 1937, 4.sz. (Cluj) 285–305. old.

77. L. Nichifor *Crainic* cikkeit a Gândirea 1937. jan.-i és márc.-i számaiban, valamint a Starmâ-Pietra, 1937. 77–81. sz.-ban.

78. Ion *Moţa* cikke in: Axa, 1933. okt. 15. és Mihail *Polikroniade:* uo. 1933. jún. 15. Általánosabb értelemben a nemzeti kérdésről: Vasile *Marin*: Crez de generaţie, Bucureşti 1937, 200–201. old.

79. Az olasz fasizmus eredetével foglalkozó irodalomból itt

csak néhány szintetikus művet tudunk említeni; azokat, amelyeket a kérdés átgondolásában leginkább alapul vettünk. Ezek: Federico *Chabod:* L'Italia contemporanea (1918–1948) Torino 1961; Gaetano *Salvemini:* Scritti sul fascismo, Milano 1963 (2.kiad.); Luigi *Salvatorelli* - Giovanni *Mira:* Storia d'Italia nel periodo fascista, Torino 1957; Enzo *Santarelli:* Storia del movimento e del regime fascista, I.k. Roma 1967; Robert *Paris:* Les Origines du fascisme, Paris 1968; Renzo *De Felice:* Mussolini il rivoluzionario 1883–1920, Torino 1965 és Mussolini il fascista. La conquista del potere 1921–1925, uo. 1966.

80. Opera omnia di Benito *Mussolini,* a cura di Edoardo e Diulio Susmel (tovább: OO) I–XLIV, Firenze, majd Róma 1951–1978.

81. Giovanni *Gentile* hegelianusként kezdte pályafutását, Croce mellett részt vett a Critica c. folyóirat szerkesztésében. Átállt a fasisztákhoz, és az ún. aktivista filozófia megalapozója lett.

82. Amikor a már egységesült Olaszország hadserege bevonult Rómába, és ezáltal megszüntette a Pápai Államot, a pápa bezárkózott a Lateránba, és az olasz állammal nem vette fel a kapcsolatot egészen 1929-ig.

83. Le fascisme. Doctrine, Institutions, Paris 1933 (Eredetileg az Enciclopedia Italiana címszava).

84. Nagyobb számban éltek olaszok Dél-Tirolban, Dalmáciában és Isztriában.

85. Felújítására 1911-ben Líbia elfoglalásával került sor.

86. A nacionalizmusról: Paolo *Alatri:* Le origini del fascismo, Roma 1962 (3. kiad.); Roberto *Molinelli:* Per una storia del nazionalismo italiano, Urbino 1966.

87. A nacionalisták „kékinges" magánhadserege beolvadt a fasiszta Milíciába.

88. Prezzolini és lapja a mérsékelt és egyúttal „mértékadó" olasz értelmiségi nacionalizmust közvetítette.

89. La Voce, 1914. szeptember.

90. A futurizmusról l. elsősorban Enzo *Santarelli* tanulmányát

in: Fascismo e antifascismo. Studi e problemi di ricerca, Roma 1974 (Magyar kiadásban: Fasizmus és újfasizmus, Gondolat – Kossuth 1976, 17–66. old.).

91. „Squadra" osztagot jelent, a „squadrizmust" a fasiszták tették fogalommá osztagaik barbár eljárásaival.

92. Az utóbbiak azután fontos pozíciókat töltöttek be az első vezető fasiszta gárdában. Pl. Carlo Rossi, a már említett Alfredo Rocco és sokan mások.

93. Elsősorban Réflexions sur la violence (Paris 1906) c. művéről van szó. Továbbiak: Les illusions du progrès, Paris 1908; La décomposition du marxisme, Paris 1908.

94. Biztos tudomásunk van arról, hogy Marx néhány művén kívül Mussolini Kautsky, Liebknecht, valamint Plehanov néhány munkáját ismerte.

95. P.A. *Kropotkin:* Les paroles d'un révolté, Paris 1885. c. művét le is fordította és kiadatta olaszul.

96. Uo. III.k. 306-tól, 313-tól, 365-től, IV.k. 8-tól és 61-től.

97. Uo. V.k. 146-tól.

98. Uo. VI.k. 393-tól.

99. Uo. XI.k. 241-től.

100. Uo.

101. Uo. 271-től.

102. Uo. 140-től.

103. Uo. X.k. 436-tól.

104. Pietro *Nenni:* Storia di quattro anni (1919–1922), Milano 1927 (új kiad. Róma 1946).

105. F. *Piva:* Lotta contadine e origini del fascismo, Padova-Venezia 1919–1921, Venezia 1977.

106. G. *De Rosa:* Storia del Partito Popolare, Bari 1958.

107. Antonio *Gramsci: La crisi italiana, in: L'Ordine Nuovo, 1. IX. 1924.*

108. 1914-es, majd 1918-as fordulata után is hosszú ideig velük vitázik.

109. Uo. XXIV. k. 310-től, ez a rész: 323. old.

110. Uo. I. k. 174-től.

111. Balabanova orosz emigráns volt, aki kapcsolatokat tartott fenn a szociáldemokrata vezető csoporttal és elsősorban a baloldali, bolsevik szárnnyal. Az 1917-es októberi forradalom után hazatért, majd újra emigrált. 1914-ig Mussolinit, mint az olasz szocializmus baloldali reménységét támogatta.

112. Fő műve: Esztétika, Bp. 1905; Történeti felfogásáról l.: Storia d'Italia dal 1871 al 1915, Bari 1942 (7.kiad.) Róla: F. *Valentini:* La controriforma della dialettica, Roma 1966.

113. Gaetano *Mosca:* Elementi di Scienza politica, (I. 1896, II. 1928; utolsó, 3. kiadás 1939). Több munkában foglalkozik Moscával E.A. *Albertoni.* Összefoglaló írása: Gaetano Mosca. Storia di una dottrina politica, Milano 1978.

114. Vilfredo *Pareto:* Trattato di sociologia generale, Firenze, 1916. – Elemzése: W.J. *Samuels:* Pareto on Policy, Amsterdam–London–New York 1974.

115. L.: R. *De Felice:* Mussolini il rivoluzionario... 746. old.-tól.

116. Le fascisme. Doctrine...

117. OO, XXII.k. 228. old.

118. Uo. XXIV.k. 282. old.

119. Már Galeazzo *Ciano:* Diario 1937–1943. Milano 1980. c. naplója tartalmazza Mussolini több németellenes kifakadását, de ezen is túlmegy utolsó személyi titkárának emlékirata: Giovanni *Dolfin:* Con Mussolini nella tragedia. Diario del capo della segretaria particolare del Duce 1943–1944, Cernusco sul Naviglio 1949.

IV. A FASISZTA MOZGALOM

1. Hitler: Mein Kampf 110-től.

2. Max *Weber:* Kapitalizmus és agrártársadalom Németországban, in: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok, Budapest 1979, 475-től. (Eredetileg: Capitalism and Rural Society in Ger-

many, in: H.H.*Gerth* - C.W. *Mills:* From Max Weber Essays in Sociology, New York, 363-tól).

3. Szintetikus feldolgozások bibliográfiai adatokkal: Magyarország története 1918-1919; 1919-1945. Főszerk.: *Ránki* György, Budapest 1976; *Balogh* S. - *Gergely* J. - *Izsák* L. - *Jakab* S. - *Pritz* P. - *Romsics* I.: Magyarország a XX. században, Bp. 1986.

4. Die Kapuzinergruft, 1976, 3.kiad.

5. *Dósa* Rudolfné: A MOVE - egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet (1919-1944), Bp. 1973.

6. *Zinner* Tibor: Adatok az Ébredő Magyarok Egyesületének 1918-1920 március közötti történetéhez, in: Bp. Főváros Levéltára Közleményei 1978, 251-284. old.

7. Uo.

8. A magyarországi hatalmi rendszer struktúrájáról. *Márkus* László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről, in: Történelmi Szemle, 1965, 44-től; *Ránki* György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején, in: Történelmi Szemle, 1962/3-4. 353-tól; *Berend* T. Iván - *Ránki* György: Die Struktur der ungarischen Gesellschaft nach dem ersten Weltkrieg, in: Acta Univ. Debreceniensis, 1965, 95-től; *Lackó* Miklós: Fasizmus Közép-Kelet-Európában, in: Új Írás, 1970, 12.sz. 69-től; *uő:* Ostmitteleuropäischer Faschismus, in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 21. Jan. 1972, 39-től.

9. Ebben megegyezik minden vasgárdista emlékirat.

10. V.ö.: C.Z. *Codreanu:* Eiserne Garde, Berlin 1939.

11. MTI: Napi jelentések 1924. nov. 3. - 1925. jan. 2. között.

12. *Codreanu:* i.m.

13. *De Felice:* Mussolini il fascista... 1921-1925, 5-től - Az olasz fasiszta mozgalomról és a hatalomátvételről: G. *De Rosa:* La crisi dello stato liberale in Italia, Roma 1964; A. *Barselli:* L'Italia dall'éra giolittiana all'avvento del fascismo, Bologna 1970; A. *Repaci:* La Marcia su Roma, Mito e realta, vol. I-II.

Milano 1972; N. *Valeri:* Da Giolitti a Mussolini. Momenti della crisi del liberalismo, Milano 1974; Alberto *Aquarone:* Alla ricerca dell'Italia liberale, Napoli 1973 (cikkgyűjtemény); G. *Candeloro:* Storia dell'Italia moderna, vol.VIII. La prima guerra mondiale, il dopoquerra, l'avvento del fascismo, Milano 1978.

14. Áll ez mindenesetre még az 1921-es választások idejére. Hinni lehet ugyanis, hogy a munkáspártok mintegy 3%-os szavazatvesztesége (ami globálisan egyébként kiegyenlítődött a Néppárt nyereségével) nem jelentette e pártok kereteinek felbomlását. A választásokon a squadrista akciók által megfélemlített szavazók (nem kis részben parasztok) hagyták el a hagyományos pártokat. – A folyamatot 1921–1922-ben nehéz tovább követni.

15. V.ö. *De Felice:* Mussolini il fascista... 1921–1925, 5-től.

16. *Vajda* Mihály: Fascism as a Mass Movement, London 1976. 66. old.

17. L.: *De Felice:* Mussolini il fascista... 1921–1925, 756-tól.

18. Gerhard *Botz:* The Changing Patterns of Social Support for Austrian National Socialism (1918–1945), in: Who were the Fascists... 202-től; John *Rath* – Carolyn W. *Schum:* The Dollfuss-Schuschnigg Regime: Fascist or Authoritarian? uo. 249-től; Reinhart *Kondert:* Schober vs. the Heimwehr. The Declin of Austro-Fascism, 1929–1930, (kézirat); C. *Edmondson:* The Heimwehr and Austrian Politics, 1918–1936, Atheus 1978.

19. A Heimwehr korai ,,nagynémet" koncepciójáról: AA, Abt. II.b. Po. 2. No. 3, Österreich, vol. 1–2.

20. A horogkereszt eredetét illetően Nagy-Talavera (i.m.) úgy vélekedik, hogy azt elsőként Cuza használta.

21. A náci mozgalomról dokumentumkötetek: Ernst *Deuerle. In:* Der Hitler-Putsch. Bayerische Dokumente zum 8/9 November 1923, Stuttgart, 1962; Reinhard *Kühnl:* Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten, Köln, 1978; Ulrike

Hörster-Phillips: Wer war Hitler wirklich? Großkapital und Faschismus 1918–1945. Dokumente, Köln 1978.; Max *Domarus:* Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945, I-II. Würzburg 1962-63. - Feldolgozások a mozgalom korai szakaszáról és az 1923-as puccskísérletről: Georg *Franz-Willing:* Die Hitlerbewegung, vol. 1. Der Ursprung 1919-1922, Hamburg-Berlin 1962; Werner *Maser:* Die Frühgeschichte der NSDAP. Hitlers Weg bis 1924, Frankfurt am Main - Bonn 1965; *Kerekes* Lajos: Hitlerpuccs a sörházban. Budapest 1976.

22. Bernd *Kalusche:* Some Social Data on Leading Members of the NSDAP (Bergen Conference; Kézirat); Peter H. *Merkl:* The Nazis of the Abel Collection: Why They Jained the NSDAP, in: Who were the Fascists... 268-tól.

23. Uo.

24. Reinhard *Kühnl:* Die nationalsozialistische Linke 1925-1930, Meisenheim am Glan 1966.

25. A hatalomátvétel közvetlen előzményeiről és a hatalomátvételről: George W.F. *Hallgarten:* Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918-1933, Frankfurt am Main 1955; Karl Dietrich *Bracher* - Wolfgang *Sauer* - Gerhard *Schulz:* Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34, Köln-Opladen 1960; K.D. *Bracher:* Die Auflösung der Weimarer Republik, Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Villengen 1971 (5. kiadás); E. *Carlebach:* Von Brüning zu Hitler. Das Geheimnis faschistischer Machtergreifung, Frankfurt am Main 1971; Eberhard *Czihon:* Wer werhalf Hitler zur Macht? Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik, Köln 1972 (3. kiadás).

26. Vö. R. *Kühnl:* Der deutsche Faschismus... 98-tól P.H. *Merkl:* i.m. Michael H. *Kater:* Quantifizierung und NS-Geschichte. Methodologische Überlegungen über Grenzen und Möglichkeiten einer EDV-Analyse des NSDAP-Sozialstruktur

von 1925 bis 1945, in: Geschichte und Gesellschaft, 3/4.sz. 453-tól.

27. L. részletesen *Kater:* i.m. – Megállapítható, hogy a belépések száma 1929-től ugrásszerűen emelkedett, 1930–1932 folyamán már eltolódás kezdett jelentkezni a társadalmi megoszlásban a munkásrétegek javára. A második nagy taglétszámugrás 1933-ban következett be.

28. A szociáldemokraták vesztesége vélhetően a Kommunista Párt nyereségében jelentkezett.

29. Ez természetesen felületi közelítése a kérdésnek, mélyebbre azonban nem hatolhatunk, mert az új választók megoszlására nézve nincs megbízható anyagunk.

30. A nácizmus-fasizmus forradalmiságáról folytatott vitáról legutóbb l. Eugen *Weber:* Revolution? Counter-revolution? What Revolution? in: Fascisme. A Reader's Guide. Ed. by W. Laqueur Penguin Books 1979, 488-tól. – A szerző korábban határozottan forradalomnak vélte a náci és fasiszta típusú fordulatokat. Ezúttal is hivatkozik e mozgalmak és rendszerek forradalmi attitűdjére, ami az új emberi minőség létrehozásában jelent volna meg, hajlik azonban arra, hogy a 20. század körülményei között e fogalmak: forradalom–ellenforradalom, baloldal–jobboldal eredeti értelmükben nem használhatók. „Consumer society has consumed the revolution." – Ezzel szemben fenntartja, hogy a fasiszta és a kommunista forradalmárok egyaránt 19. századi eszmékből indulva ki, offenzívájukkal részt vettek azoknak a változásoknak előkészítésében, amelyek között élünk. (524. old) – Jóllehet Weber érvelésének több pontjával egyetértünk, fenntartásaink vannak a következőkben: 1./ a 20. század második felének viszonyait visszamenőleg nem lehetséges érvényesíteni, 2./ a forradalmi változásnak a múltra nézve elfogadott fogalmi rendszerét feleslegesen alapos megvizsgálás nélkül elvetni.

31. *Weber* hivatkozása id. cikkében.

32. L. többek között Hitler beszéde az Iparosok klubjának Düsseldorfban 1932. jan. 27-én. in: M. *Domarus:* i.m.

33. Gömbösről l.: III/62.sz. jegyzet.

34. Az ÉME 1934-es új programját az AA iratanyagában találtuk meg német fordításban: Abt. II. Pol. 29, Ungarn (1934).

35. Legfontosabb volt közöttük a kaszáskeresztes mozgalom. Erről l. *Szakács* Kálmán: Kaszáskeresztesek, Budapest 1963.

36. Szálasi mozgalmáról: *Lackó* Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935–1944, Budapest 1966 és *uő:* The Social Roots of Hungarian Fascism: The arrow Cross in: Who were... 395-től; Carlile A. *Macartney:* Hungary. A Short History, Edinburgh 1962; *uő:* October Fifteenth. A History of Modern Hungary (1929–1945), I–II, Edinburgh 1956–1977.

37. *Lackó:* i.m. mellett l. különösen: *Ránki* György: The Fascist Vote in Budapest, in: Who were... 401-től.

38. Szálasi ideológiáját elemzi: *Lackó:* Nyilasok... Lényeges ehhez még: „Szálasi naplója." A nyilasmozgalom a II. világháború idején. Írta és összeállította *Karsai* Elek, Budapest 1978.

39. Nem vehette át a faji rangsorról alkotott náci koncepciót, sőt az erősen kevert magyarságra a fajtisztaság követelménye sem volt alkalmazható.

40. Ebben később, valószínűleg 1944 tavaszán változásra került sor.

41. Ez az állítás nem statisztikán alapul, hanem elsősorban azt a jelenséget veszi figyelembe, hogy a kisnyilasok nagy száma látott hozzá ebben az időben „igazoló" cselekményekhez, és igyekezett hidat építeni magának a már számára is bizonyossá vált német vereség utáni jövőbe.

42. R. *Kraus:* Zur Entstehung der Sudetendeutschen Partei (Henleinpartei) und zu ihrer Rolle der Agentur Hitlerdeutschlands bei der Vorbereitung der Annexion der Tschechoslowakischen Republik, in: Der deutsche Imperialismus und der Zweiter Weltkrieg, ed. by L. *Stern*, II. Berlin 1960, 395-től; Vera *Olivova:* Faschismus in der Tschechoslowakei, in: Fascism and Europe... II. 248. old.-tól.

43. L.: Die Hlinka-Partei. Geschichte, Ideologie, Organi-

sation, Kultur, Wirtschaft, Sozialpolitik, Bratislawa 1943; Yeshayahu *Jelinek:* Glergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement, in: Who were... 367-től;

44. L. III/69, továbbá IV/10 és 11.sz. jegyzet, valamint: Z. *Barbu:* i.m.

45. *Fătu - Spălăţeu:* i.m.

46. L. IV/18. sz. jegyzet.

47. A Nasjonal Samlingra vonatkozó megállapításokban erősen hagyatkoztunk a német külügyminisztérium anyagaira: AA, Abt. IV.Pol. 29, Norwegen. - L. továbbá: Ein Buch über Vidkun Quisling, Oslo, 1941; G. *Thaer:* Quisling ruft Norwegen. Reden und Aufsätze, München 1942; T.K. *Derry:* Norway, in: European Fascism... (Woolf) 217-től; Paul M. *Hayes:* Quisling. The Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, London 1971; A.S. *Milward:* The Fasist Economy in Norway, Oslo 1972; A társadalmi bázisról: Jan Petter *Myklebust* - Bernt *Hagtvet:* Regional Contrast in the Membership Base of the Nasjonal Samling, in: Who were... 621-től; Sten Sparre *Nilson:* Who Voted for Quisling? uo. 657-től.

48. AA, Partei Dienststellen, Aussenpolitisches Amt 5/3 Norwegen. Összeállítás Quislingről ,,Die Persönlichkeit Widkun Quislings" címen.

49. AA, Abt. IV. Norwegen, Pol. 5. Bd. II.

50. V.ö.: *Nilson:* i.m.

51. Uo.

52. AA, Partei Dienststellen, Aussenpolitischen Amt, 5/3 Norwegen. Összeállítás az NS történetéről.

53. Uo.

54. Uo.

55. *Myklebust,* i.m.

56. Myklebust elemzése 2691 NS-tagra irányul, ami durván megfelel a német becslésnek.

57. J.H. *Wourinen:* Nationalism in Modern Finland, New York 1931; Marvin *Rintala:* Three Generations. The Extrem Right in

Finnish Politics, Bloomington, Indiana 1962; A.F. *Upton:* Finland, in: European Fascism... (Woolf) 184. old.-tól.

58. Vezetője jómódú farmer, Viktori Kosola. Vezetésével a lapuaparasztok Vaasa-ban szétverték a kommunista párt nyomdáját. 1930. jún.-ban az ügy bírósági tárgyalása adott alkalmat tüntetésekre. A tüntetők egy ismert ügyvédet elraboltak, és ígéretet vettek ki tőle, hogy többé nem vállalja kommunisták védelmét.

59. AA, Abt. IV. Finnland, Pol. 5. Bd. IV. Jel. 1930. jun. 17.

60. Uo. Bd. VI. Jel. 1930. nov. 27.

61. Uo. Bd. VIII. Összeállítás a finn szélsőjobboldali mozgalmakról, 1933. márc. 30.

62. A balti államokra vonatkozó irodalom eléggé sovány. L.: Ernst *Nolte:* Die faschistischen Bewegungen... 236-tól; Jerzy W. *Borejsza:* L'Italie et les tendances fascistes dans les pays baltes 1922–1940 (előadás 1973-ban Gdanskban a lengyel-magyar vegyesbizottsági ülésen); *uő:* East European Perceptions of Italien Fascism. in: Who were... 354-től. – Az észtországi mozgalom történetéhez felhasználtuk: AA, Abt. IV. Estland, Pol.5. Vol. IV–VII.

63. AA, Abt. IV. Estland, Pol.5. vol. IV., Összefoglaló jel. 1933. augusztus 16.

64. Uo. vol. V., feljegyzés az alkotmánytervezetről.

65. A puccs részleteiről: uo. vol. VII, jelentés 1934. márc. 15.

66. L.: Alfred *Bilmanis:* A History of Latvia, Princeton, New Jersey 1951, 357-től; J. von *Hehn:* Lettland zwischen Demokratie und Diktatur, Zur Geschichte des lettländischen Staatsstreichs vom 15. Mai 1934. in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Beiheft, 3, München 1975; P. *Lossoski:* Kraje baltickie na dridze od demokracji parlamentarnej do dyktatury 1918–1934, Wroclaw 1972, Ernst *Nolte:* Die faschistischen Bewegungen... 233-tól; *Borejsza:* i.m. – továbbá AA, Abt. IV. Pol. 29, Lettland, vol. VII–VIII.

67. AA, Abt. IV. Pol. 29, Lettland, vol. VII. jelentések 1934. máj. 16., máj. 19. és jún. 18-án.

68. A bolgár fasiszta szervezkedésekről az 1920-as években: AA, Abt. II.Pol. 29. Bulgarien, vol. I–VI. Jelentés 1927. nov. 29.

69. Uo. vol. V. jelentések 1932. máj. 26. és aug. 23-án.

70. Uo. vol. VI. jelentések 1934. febr. 20. és ápr. 23-án.

71. A tettes azonosításához kétségek férnek, a szóban forgó személynek ugyanis 1932-től nem sikerül a nyomát kimutatni. (Velicske Dimitrov Kerin, álnevei: Georgijev Csernozemszkij és Vlada, vagy Vlada, a sofőr.) A magyar hírszerző szolgálat értesülése szerint 1932-ben meghalt, az olasz rendőrfőnök pedig a merénylőt egy olasz usztasa táborlakóval azonosította.

72. Ustascha Bewegung, hrsg. von Kommissariat für Erziehung und Propaganda im Ustascha-Hauptquartier, Zagreb 1943; a mozgalomról: *Ormos* Mária: Merénylet Marseille-ben, Budapest 1968; *Jelinek:* i.m.; Dusan *Biber:* Ustaše i Treči Reich, in: Jugoslavenski Istorijski Časopis, 1964/2.

73. A katonai diktatúráról l.: D.F. *Ratcliff:* Prelude to Franco, New York 1957. Általános spanyol történeti összefoglalók: E. *Brossard:* Précis d'histoire Espagne, Paris 1964; W.C. *Atkinson:* Histoire d'Espagne et du Portugal, Paris 1965; Pierre *Vilard:* Histoire de l'Espagne, Paris 1965; Stanley G. *Payne:* A History of Spain and Portugal, Wisconsin 1973; *Anderle* Ádám: Spanyolország Bp; *Harsányi* Iván kandidátusi disszertációja a spanyol polgárháborúról (Kézirat; Országos Széchényi Könyvtár és Akadémiai Könyvtár); Raymond *Carr:* Modern Spain 1875–1980, Oxford–New York–Toronto–Melbourne, 1980.

74. A köztársaságról: Jean *Bécarud:* La Deuxieme république espagnol, 1931–1936, Paris 1962; G. *Brenan:* Le Labyrinthe espagnol. Origine sociale et politique de la guerre civile, Paris 1962.

75. Az ellenforradalmi szervezkedésekről a köztársaság idején: AA, Abt, II, Spanien, Pol.5, vol. IX. – A jobboldalról: R. A. H. *Robinson:* The Origins of Franco's Spain, London 1970.

76. AA, Abt. II. Spanien, Pol.5., jelentés 1932. aug. 10.

77. Uo. jelentések 1932. aug. 11–12-én.

78. A kérdés feldolgozatlan, érinti: Fredrick B. *Pike:* Hispanismo, 1898–1936, Notre Dame 1971.

79. A fasiszta mozgalmakról: Stanley G. *Payne:* Falange: A History of Spanish Fascism, Stanford 1961; Bernd *Nellessen:* Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange. Hamburg 1963; David *Jato:* La rebelion de los estudiantes, Madrid 1967; Tomás *Borrás:* Ramiro Ledesma Ramos, Madrid 1971; R. *Ledesma Ramos:* Fascismo en España? Barcelona 1970. – Primo de Riveráról: Bernd *Nellessen:* José Antonio Primo de Rivera, der Troubadour der spanischen Falange. Auswahl und Kommentar seiner Reden und Schriften, Stuttgart 1965; Adolfo *Munez Alonso:* Un pensador para un pueblo, Madrid 1969. Művei: J.A. *Primo de Rivera:* Obras completas, Madrid 1951.

80. Életrajzírói dokumentálják ellenszenvét a Francoista vezetéssel szemben. Ugyanakkor fogságba esése után a németek foglalkoztak kimentésének megszervezésével, ami kudarcot vallott, olyannyira, hogy az alicantei német konzul menekülni volt kénytelen. Húgát, Carment a Sper nevű német hajón menekítették el. – L.: AA, Abt. III. 244, Pol. 29, jelentések 1936. szept. 5. – nov. 4.

81. Charles Maurras óriási politikai irodalmi tevékenységére nem térünk ki, nézeteinek rendszerezett kifejtését és az Action Française történetét l.: Ernst *Nolte:* Der Faschismus in seiner Epoche... 61-től és Eugen *Weber:* Action Française. Royalism and Reaction in Twentieth Century France, Stanford 1962; Zeev *Sternhell:* La droite révolutionnaire, 1895–1914. Les origines françaises du fascisme, Paris 1978.

82. Többek között Renzo *De Felice:* Le Interpretazioni... 102. old.

83. Az erős, tekintélyes és sikeres Franciaországot ígérte a tekintélyállam fejében.

84. Jelentős munkásságából elsősorban a La politique de la victoire, Paris, 1925 c. írására támaszkodunk. Itt vázolja szervezkedése jellegét és céljait.

85. Erről abban az előszóban szól („Nouvelle conception du gouvernement des sociétés humaines"), amelyet Sztálinnak az első szovjet ötéves tervet ismertető beszédének francia kiadásához írt. J. *Stalin:* Discours sur le plan quinquennal. Préface de Georges Valois, Paris 1930.

86. Georges *Valois:* Un nouvel âge de l'humanité, Paris 1929. – Elkerülhetetlennek tartja a tudományos és technikai forradalmat („révolution scientifique et évolution technique"), ami fatálisan strukturális forradalomhoz vezet, s a termelés individuális módjai helyén annak szocialista módjait fejleszti ki. Átalakítja a politikai viszonyokat, társadalmi tulajdont teremt, megváltoztatja a tulajdon jellegét, s az államot koordináló szerepre szorítja.

87. L. ezekről: J. Plumyène – R. Lasierra: Les Fascism français 1923–1963, Paris 1963.

88. Uo. és Jacques De *Lacretelle:* Qui est La Rocque? Paris 1936; Paul *Chopine:* Le Colonel De la Rocque veut-il la guerre civile? Paris 1936; Paul *Creyssel:* La Rocque contre Tardieu, Paris 1938; Philippe *Rudaux:* Les Croix de Feu et le P.S.F., Paris 1967.

89. Plumyène-Lasierra: i.m.

90. L.: Sommaire du Francisme, Paris 1961.

91. Philippe *Bourdrel:* La Cagoul. 30 ans de complot, Paris 1970.

92. Állítólag Franchet d'Espèrey-t is.

93. A Cagoul szívességeket is tett az olasz fasiszta kormánynak. Így pl. a Cagoul szervezte meg Carlo és Nello Rosselli meggyilkolását.

94. A hadsereg keretében létesített titkos csoporttal, a Corvignollal jutott kapcsolatba, de az utóbbi vezetője csak információcseréhez járult hozzá.

95. A német megszállás alatt felélénkült valamelyest.

96. Dieter *Wolf:* Die Doriot Bewegung. Ein Beitrag zur Geschichte des französischen Faschismus, Stuttgart 1967; Gilbert D. *Allardyce:* La transizione di Jacques Doriot, in: Dialoghi del

XX, aprile 1967, 66–86. old. René *Pellegrin:* Jacques Doriot communiste, Villeneuve-les-Avignon 1970; L. Bernard Henry *Lejeune:* Historisme de Jacques Doriot et du Parti Populaire Français, vol. I. „Avant de la défaite de 1940", Amiens 1977.

97. Jacques *Doriot:* La France ne sera pas un pays d'esclaves, Paris 1936.

98. A gazdaságpolitikára különösképpen: J. *Doriot:* La France avec Nous! Paris 1937.

99. Többek között: Discours le 11. Juin. 1939. à Niom, PPF Niom 1939.

100. Je suis un homme du Maréchal! Paris 1941; La France, est-elle Gaulliste? Paris 1942.

101. L.: D. *Wolf:* i.m.

102. Marcel *Déat:* Le Front Populaire au tournant, Paris 1937.

103. Marcel *Déat:* La Participation de la France à la défense et à l'organisation de l'Europe, Paris 1942 és *uő:* Pensée allemande et pensée française, Paris 1944.

104. L. Pl. Jean-Michel *Etienne:* Le mouvement rexiste jusqu'en 1940, Paris, 1968 c. könyve és a Léo *Moulin* által ehhez írt előszó eltérő álláspontját. Etienne könyve egyébként a mozgalom eddigi legátfogóbb elemzését tartalmazza. Mellette l. még: Robert *Pfeiffer* et Jean *Ladrière:* L'Aventure rexiste, Bruxelles 1968; Charles d'*Ydewall:* Degrelle ou la triple imposture, Bruxelles 1968. Korai irodalomból: Robert *Brasillach:* Léon Degrelle et l'avenir de „Rex", Paris 1936.

105. AA, Abt. II. Pol. 29. Belgien. vol. I. – Degrelle német kapcsolata abban merült ki, hogy 1933 áprilisában a német követségtől ingyen vízumot és vonatjegyet kapott egy németországi utazáshoz.

106. Az ideológiához többek között: Léon *Degrelle:* La révolution des âmes, Paris 1938; Jean *Denis:* Principes rexistes, Bruxelles, 1936.

107. Nem nagy sikerrel. 1933-ban a rexisták 233 képviselőjelöltjéből 13 volt munkás.

108. Területi megoszlás alapján látszik valószínűnek.

109. Erről a szakaszról: *Pfeiffer – Ladrière,* i.m. és *Ydewall,* i.m.

110. Meneküléséről és spanyolországi tartózkodásáról: Louise *Narvaez,* Duchesse de Valence: Degrelle m'a dit... Paris 1961.

111. E szervezetről főleg az AA, Abt. II. Pol. 29. Belgien, vol. I.

112. Uo. valamint: R. *Baes:* Joris van Severen. Une âme. Zulte 1965; Joris van Severen: Le Verdinaso. Conférence faite à Bruxelles le 28 mars 1939 (A flamand irodalmat nyelvi okokból sajnos nem értékesíthettük.).

113. A németekkel csak gyarmati ügyekről akart tárgyalni, és nem kívánt leckét venni tőlük. AA, Abt. II. Pol. 29, Belgien, vol.I. jelentés 1935. dec. 11-én.

114. A hollandiai mozgalmakról írtak legnagyobb részben a német külügyminisztérium anyagain alapulnak. AA, Abt. II. Pol. 29. Niederland Bd. 1–6; Abt. II. 147–149. Niederland, Pol. 29. Bd. 1–3.; Handakten, S. Luther 1940–1943–39. Valamint: H. van der *Wusten* and Ronald E. *Smit:* Dynamic of the Dutch National Socialist Movement (the NSB): 1931–1935, in: Who were... 524-től.

115. 1923-ban alakult az ún. De Berem csoport, a 20-as évek vége felé a Verdinaso hollandiai csoportja, a válság kirobbanása után létesült a Bund, majd 1931. dec. 16-án a Nationaal Socialistische Arbeiders Partije, a német NSDAP másolata. L. többek között AA, uo. vol. I. összefoglaló jel. 1933. aug. 11.

116. E német adattal szemben *Wusten* és *Smit* i.m. szerint 1933. aug.-ban a taglétszám 7 167; ennek 40%-a a négy legnagyobb városban, 75%-a a nyugati tartományokban.

117. I.m. szerint 1935. jan.-ban 33 000 tag.

118. Az NSB elkeseredett harcban állt az NSNAP-vel is. Az utóbbi vezetője szerint az NSB a nagytőkések, középpolgárok, zsidók pártja volt, álcázott szabadkőművesség. AA, uo. vol. II. Jel. 1934. jún. 18. és melléklete.

119. Ugyanebben az időben a németek nem nézték jó szemmel a mozgalmat, mert gyengítette a hollandiai német szervezkedést, s mert külpolitikai bonyodalmakat idézhetett elő. AA, uo. vol. III., AA átirata a belügyminisztériumnak 1934. nov. 5. és 1935. febr. 21.

120. Az NSB ,,diplomatája'', D'Ansembourg gróf a németeknek igyekezett megmagyarázni: nem mindegy számukra, hogy Hollandia a francia hadsereg balszárnyát vagy a német hadsereg jobbszárnyát alkotja-e majd. Uo. vol. III. bizalmi jel. 1935. febr. 5.

121. A kongresszuson jelen volt többek között Quisling Norvégiából, Marcel Bucard Franciaországból, O'Duffy az ír kékingesek képviseletében stb.

122. *Wusten* és *Smit:* i.m.

123. I.m. szerint ennek 20%-a a protestáns keresztényektől, 40%-a egyéb pártoktól elragadott szavazókból állt. A korabeli német elemzés szerint az NSB összesen csak kb. 111 000 szavazatot szerzett más pártoktól. Ebből kb. 25 000-et a feloszlatott újjáépítők tagsága tett ki, 69 000-et három törpepárt (liberális, szabadgondolkodó demokrata és protestáns keresztény-történeti párt) felbomlása eredményeként kapott, s a maradék, vagyis 17 000 szavazat onnan eredt, hogy az 1933-as protestáns-keresztény szavazattöbblet morzsolódott le. A két elemzés megegyezik abban, hogy az NSB a katolikus táborba és a munkáspártok soraiba nem hatolt be.

124. 1936. április 4-én Mussert Duisburgban tartott gyűlést. Beszédében csodálattal adózott a német és az olasz sikereknek, s az ,,utánzás'' vádját már nem utasította el, hanem azt hangsúlyozta, hogy a demokraták is utánozták a francia forradalom eszméit és intézményeit. AA, uo. vol. VI. jel. 1936. ápr. 6.

125. A fenti adatok nem harmonizálnak *Wusten* és *Smit* tanulmányának megállapításával, amely szerint az NSB ebben az időben ,,had declined to the position of a large splintergroup''. Az 1938. jún. 14-i német jelentés szerint az NSB nemcsak felgyógyult, de megerősödött. AA, uo. vol. III.

126. Az NSB vezetőségét egyébként a kormány a német támadás után letartóztatta, Mussert azonban nem került kézre.

127. Fontosnak tartotta, hogy mindenekelőtt mossák tisztára a hazaárulás vádja alól. – Tárgyalása Lutherrel: AA, Handakten, S. Luther 1940–1943, feljegyzés 1940. máj. 21-én. – Uo. Mussert máj. 22-i kiáltványa, Luther összefoglaló helyzetelemzése.

128. Walter *Wolf:* Faschismus in der Schweiz. Die Geschichte der Frontbewegungen in der deutschen Schweiz, 1930–1945, Zürich 1969.

129. Colin *Cross:* The Fascists in Britain, London 1961; Robert *Benewick:* Political Violence and Public Order. A Study of British Fascism, London, 1969; *Haraszti* Éva: Fasiszta irányzatok Angliában, in: Történelmi Szemle, 1962/3–4. pp. 587-től; R. *Skidelsky:* Great Britain, in: European Fascism (ed. by Woolf), pp. 231–261.; John D. *Brewer:* The British Union of Fascists: Some Tentative Conclusions on its Membership, in: Who were... 542-től.

130. AA, Abt. III. Pol. 29. England.

131. Uo. jelentés 1934. jún. 8-án.

132. V.ö. *Brewer,* i.m.

133. Uo.

134. Egy német jelentés már 1935-ben teljesen jelentéktelennek minősítette a BUF-öt, hozzátéve, hogy taglétszáma bizonytalan, 50 főtől néhány ezerig becslik.

135. L.: Maurice *Manning:* The Blueshirts, Dublin 1970; *uő:* The Irish Experience: The Blueshirts, in: Who were... 557-től.

V. A FASISZTA RENDSZER

1. A hatalomátvétel kérdéséről a IV/25.sz. jegyzet mellett l. még: Gerhard *Schulz:* Aufstieg des Nationalsozialismus. Krise und Revolution in Detschland, Frankfurt am Main – Berlin – Wien, 1975; *Székely* Gábor: Hitler hatalomra jutása, Bp. 1983.

2. Ezt a szempontot elsősorban Olaszországgal és a középeurópai kisfasizmusokkal kapcsolatban hangsúlyozzák egyes szerzők, de felmerül a német esetre vonatkoztatva is.

3. Ez a felfogás a már érintett „dogmatikus" történetírást jellemezte, amely a Komintern VII. kongresszusának anyagaira hivatkozva, de azok szellemétől alaposan eltérve, a fasizmust a soron lévő forradalom elhárításának eszközeként szükségszerű tőkés jelenségként kezelte.

4. A preventív ellenforradalom tétele voltaképpen a fasisztáktól és a nácitól származott. Idő múltán több baloldali szerző használta, az utóbbi időben pedig különböző felfogású szerzőknél tűnt fel.

5. Talán a nácizmussal kapcsolatos kérdések egyikének sem szenteltek annyi figyelmet és teret, mint ennek. – Dokumentumkötet: *Hörster-Philips:* i.m. 102-től. – Feldolgozások: G.F.W. *Hallgarten:* Hitler, Reichswehr und Industrie, Frankfurt am Main 1955; Hitler und Industrie. Eine Dokumentation aus Anlaß des 30. Jahrestages der „Machtergreifung", Bundespressestelle des Deutschen Gewerkschaftsbundes, Bonn 1963; Fritz *Klein:* Zur Vorbereitung des faschistischen Diktatur durch die deutsche Großburgeoisie 1929–1932, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 1953/6, 872-től; Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik, Hrsg. von H. *Momonsen*, D. *Petzina*, *B. Weisbrod*, Düsseldorf 1974; Dirk *Stegmann:* Kapitalismus und Faschismus in Deutschland 1929–1934. Thesen und Materialen zur Restituierung des primats der Großindustrie zwischen Weltwirtschaftskrise und beginnender Rüstungskonjunktur, in: Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 1976/6, 19-től.

6. Ennek folyamatát a megnyilatkozások sorozata teszi evidenssé, amit nem áll módunkban idézni. Hivatkozunk mégis Hitler beszédére 1932. január 27-én a düsseldorfi iparos klubban.

7. A náci diktatúra kiépítéséről: Joachim C. *Fest:* Hitler. Eine Biographie. Bd.2. Der Führer, Frankfurt am Main – Berlin –

Wien 1976; Karl Dietrich *Bracher:* Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus, Köln 1972; Karl Dietrich *Bracher* – Wolfgang *Sauer* – Gerhard *Schulz:* i.m.; Kurt *Gossweiler* – Reinhard *Kühnl* – R. *Opitz:* Faschismus. Entstehung und Verhinderung. Material zur Faschismus-Diskussion, Frankfurt am Main 1972. – E kérdésről és általában a német történelemről: *Tokody* Gy. – *Niederhauser* E.: Németország története, Bp. 1972.

8. A hosszú kések éjszakájáról l.: C. *Bloch:* Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934, Frankfurt am Main 1970; *Hollós* Tibor: Hosszú kések éjszakája, Budapest 1977.

9. Az 1944. júniusi merénylet anyagából: P. *Berben:* L' Attentat contre Hitler, Paris 1962; T. *Prittie:* Germans against Hitler, London 1964; F. von *Schlabrendorff:* The Secret War against Hitler, ed. by Schmitthenner und Buchheim, Köln 1966; H.R. *Trevor-Roper:* Philby Affair, London 1968; H.D. *Deutsch:* The Conspiracy against Hitler in the Twilight War, London 1968; O. *Gertzen:* Antifaschistischer Widerstand. Frankfurt am Main 1977.

10. Az SS-ről: Anatomie des SS-Staates. Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, I–II. Olten und Freiburg in Breigau 1965; K.D. *Bracher:* i.m.; Martin *Broszat:* Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung, München 1969; Hans *Buchheim:* Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1955/2. 127-től; K.O. *Paetzel:* Die SS. Ein Beitrag zur Soziologie des Nationalsozialismus, in: Viertaljahrshefte für Zeitgeschichte 1954/1, 1-től; Ernst *Gottschiling:* Der faschistische Staat. Das deutsche Beispiel, in: Faschismus Forschung... 73-tól; Klaus *Drobisch:* Über den Terror und siene Institutionen in Nazideutschland, uo. 157-től; – Himlerről B.F. *Smith:* Heinrich Himmler. A Nazi in the Making 1900–1945, Stanford 1971; J. *Ackermann:* Heinrich Himmler, als Ideologe, Göttingen 1970.

11. A náci jóléti politika egyes akciókban (a Kraft durch Freude

mellett a munka szépsége mozgalom) és olyan szervezetekben jutott kifejeződésre, amelyek a munkásoknak a rendszerbe való beillesztését és kezelhetőségét biztosították. L.: Timothy W. *Mason:* Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialen zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939, Berlin 1975. – Kivételnek tűnik bizonyos mértékig a Darré által szervezett Reichsnährstand, amely 1936-ig mint mezőgazdasági testület bizonyos önállóságot élvezett. L.: C.R. *Lowin:* Agricultural Reorganisation in the Third Reich 1933–1945, in: Agricultural History, 1969. okt.

12. Ez a folyamat zömében automatikusan ment végbe, de ismert, hogy Goebbels a hidak felégetésének politikáját tudatosan is folytatta.

13. A náci gazdaságpolitikáról: Arthur *Schweitzer:* Big Business in the Third Reich, Bloomington 1964; Georges *Castellan:* Bilan social du IIIe Reich (1933–1945), in: Revue d'histoire modern et contemporaine 1968/3, 502-től; O. *Petzina:* Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierteljahresplan, Stuttgart 1968; W. *Fischer:* Deutsche Wirtschaftspolitik 1918–1945, Opladen 1968; Dietrich *Eichholz* – Kurt *Gossweiler:* Noch einmal: Politik und Wirtschaft 1933–1945, in: Das Argument 1968/3 210-től; *Czichon:* i.m.; H.A. *Turner:* Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft, Göttingen 1972; George W.F. *Hallgarten* – J. *Radkau:* Deutsche Industrie und Politik von Bismarck bis heute, Frankfurt am Main 1974; D. *Halfmann:* Der Anteil der Industrie und Banken an der faschistischen Innenpolitik, Köln 1974; *Hörster-Phillips:* i.m. – Elméletileg vizsgálja a kérdést A.S. *Milward:* Fascism and the Economy, in: Fascism... (ed by W.*Lagueur)* 409-től. Végeredményben azt állapítja meg, hogy amennyiben a náci és a fasiszta gazdaságpolitika a tőkés gazdaságpolitikán belül sajátos volt, úgy vonásait a következőkben lehet keresni: „an intense economic nationalism, an inherent racialism which had overriding economic

aspects, and a widespread sentiment in favour of economic and social stability" 452. old. Ehhez egy szempontot fűznénk, azt, hogy a gazdasági nacionalizmus, illetve a nacionalizmus gazdasági formája egyfelől az autarkia, másfelől a nagy gazdasági térre irányuló expanzivitás egységében jelent meg. - Ugyancsak elméleti: Dietrich *Eichholtz:* Faschismus und Ökonomie. Problemen der Entwicklung der Produktionsverhältnisse unter der faschistischen Diktatur, in: Faschismus Forschung... 49-től; Tézise a következő: a gazdaságpolitika nem a náci párt és állam által oktrojált kényszermechanizmusban mozgott, hanem a fegyverkezési monopóliumoknak az állam által szankcionált önkényuralma uralkodott el az egész gazdaságon.

14. A náci háborús gazdálkodásról: Dietrich *Eichholz:* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945, vol.I. Berlin 1971; Dietrich *Eichholz* - Wolfgang *Schumann:* Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkriegs, Berlin 1969; A gazdaságpolitika következményeinek szerepét vizsgálja a háború kirobbantásában: Timothy W. *Mason:* Innere Krise und Angriffskrieg 1938–1939, in: Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des zweiten Weltkrieges, hrsg. von. F. Forstmeier, Düsseldorf 1975.

15. A náci világnézeti kérdésekről és belső ideológiai vitákról: *Hitler:* Mein Kampf; Georg *Federer:* Das Programm des NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken, München 1934; Alfred *Rosenberg:* Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung des seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit, München 1933 (10. kiad.); F. *Heer:* Der Glaube des Adolf Hitler. Anatomie einer politischen Religiosität, München und Esslingen 1968; Raimund *Baumgärtner:* Weltanschauungskampf im Dritten Reich, Mainz 1977; E. *Jäckel:* Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft, Stuttgart 1983 (2. kiad.); J. *Petzold:*Die Demagogie des Hitler-Faschismus, Berlin, 1982.

16. A náci koncentrációs táborokról és a fajirtásról: E. *Kogon:*

Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrazionslager, Frankfurt am Main 1965; Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation, hrsg. von H. *Langbein*, I–II, Frankfurt am Main 1965; Buchenwald. Mahnung und Verpflchtung. Dokumente und Berichte, Berlin 1961 (3. kiad.); Faschismus – Ghetto – Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges, hrsg. von Jüdische Institut Warschau, Frankfurt am Main 1960; NS-Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chlemno, hrsg. von A. *Rückerl,* München 1977; Sachsenhausen. Dokumente, Aussagen, Forschungsergebnisse und Erlebnisberichte über das ehemalige Konzentrazionslager Sachsenhausen, Berlin 1977; Juden unterm Hakenkreuz. Verfolgung und Ausrottung der deutschen Juden 1933–1945, Mit Beiträgen von K. *Drobisch* – R. *Goguel* – W. *Müller,* Frankfurt am Main 1973; O. *Kraus* – E. *Kulka:* Massenmord und Profit. Die faschistische Ausrottungspolitik und ihre ökonomische Hintergründe, Berlin 1963; Martin *Broszat:* Nationalsozialistische Konzentrazionslager 1939–1945, in: Anatomie des SS-Staates, II.k. 9-től; Helmut *Krausnick:* Judenverfolgung, uo. 283-tól; Jacob *Robinson:* The Holocaust, in: The Catastrophe of European Jewry. Antecedents-History-Reflections, ed. by J. *Gutman* and L. *Rothkirchen*, Jerusalem 1976, 243-tól; Lívia *Rothkirchen:* The „Final Solution" in its Last Stages, uo. 319-től; Kurt *Pätzold:* Von der Vertreibung zum Genozid. Zu den Ursachen, Triebkräften und Bedingungen der antijüdischen Politik des faschistischen deutschen Imperialismus, in: Faschismus Forschung... 181-től; Martin *Broszat:* Hitler und die Genesis der „Endlösung". Aus Anlaß der Thesen von David Irving, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1977/4.

17. A Marcia su Roma-ról l.: IV/13.sz. jegyzet.

18. A királyság alkotmányos jelentőségéről, ill. 1943–1945-ben a királyi Olaszország (Italia del re, vagy Regno del Sud) politikai jelentőségéről: Leo *Valiani:* La Resistenza e la questione

istituzionale, in: Movimento di liberazione in Italia 1958; V. *De Caprariis:* Il Regno del Sud, in: Terzoprogramma 1962/12; N. *Gallanaro:* La lotta politica nell'Italia del Sud, in: Rivista storica del socialismo. No. 28. 1966; és főként: M. *Mazzetti:* Salerno, capitale d'Italia, Salerno 1971.

19. Az összefoglaló művek közül alaposan tárgyalja: Paolo *Spriano:* Storia del Partito Communista, I.k. Da Bordiga a Gramsci, Torino 1967; *De Felice:* Mussolini il fascista... 1921–1925; *Delzell:* i.m.; *Melograni:* i.m. önálló munkák: *Ormos* Mária: A Matteotti ügy, Budapest 1973; A válság alaposan dokumentált elemzése: A. *Landuyt:* Le sinistre e l' Aventino, Milano 1973 – Olaszország általános történetéről l.: *Kis* Aladár: Olaszország története 1848–1968, Bp. 1975.

20. *De Felice:* Mussolini il fascista... 1921–1925; 730. old. – A szerző arra a megállapításra jut, hogy míg 1923-ban az események menete nem volt fatális, sőt az 1924-es válságnak sem kellett törvényszerűen a fasizmus megszilárdulásával végződnie, de miután ez megtörtént, a rendszer menete fatalitássá változott.

21. A.C. *Jemolo:* Stato e Chiesa in Italia negli ultimi cento anni, Torino 1949; Friedrich *Engel-Janosi:* Il Vaticano fra fascismo e nazismo, Firenze 1973.

22. A fasiszta szakszervezetekről és korporációkról: S. *Merli:* Corporativismo e illusioni reformistiche nei primi anni del regime, in: Rivista storica del socialismo, 1959/1 121-től; C. *Schwarzenberg:* Il sindacalismo fascista, Milano 1972; C. *Vallauri:* Le radici del corporativismo, Roma 1971.

23. A gazdaságpolitikáról: P. *Melograni:* Gli Industriali e Mussolini. Rapporti fra Confindustria e fascismo dal 1919 al 1929, Milano 1972; E. *Rossi:* Lo stato industriale, Bari 1953; *uő:* Padroni del vapore e fascismo, Bari 1955; G. *Gualerni:* La politica industriale fascista 1922–1935, Milano 1956; R. *Sarti:* Fascism and the Industrial Leadership in Italy 1919–1940. A Study in the Expansion of Privat Power under Fascism, Berkeley–Los Angeles–London 1971; S. *La Francesca:* La politica economica del fascis-

mo, in: Rivista di storia contemporanea, luglio 1972, no. 3., 273-tól; A. *Staderini:* La politica cerealicola del regime, in: Storia contemporanea, dec. 1978 (IX), no. 56, 1027-től.

24. G. *Lato:* OVRA, fascismo, antifascismo, Bologna 1951.

25. Főbb munkái: Che cosa e il fascismo? Firenze 1925; Origini e dottrina del fascismo, Roma 1929; Grundlagen des Faschismus, Köln 1936. - L. még: Emilio *Gentile:* Le origine dell'ideologia fascista, Roma Bari 1975.

26. R. *De Felice:* Storia degli ebrei sotto il fascismo, Torino 1962; Helmut *Heiber:* Die deutsche Beeinflussung der Rassenpolitik des faschistischen Italien bis 1943, in: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, II. k. Stuttgart 1966; R. *Pommerin:* Le controversie di politica razziale nei rapporti dell' Asse Roma-Berlino, in: Storia contemporanea, oct. 1979, no.455, 925-től; D. *Carpi:* The Origins and Development of Fascist Anti-Semitism in Italy (1922-1945), in: The Catastrophe of European Jewry... 283-tól.

27. R. *Zangrandi:* Il lungo viaggio attraverso il fascismo. Contributo alla storia di una generazione, Milano 1962; E. P. *Noether:* Italian Intellectuals under Fascism, in: The Journal of Modern History, dec. 1971, 630-tól; P.V. *Cannistraro:* La fabbrica del consenso: fascismo e mass media, Bari 1975; A. *Hamilton:* The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism, London 1971. (Utóbbi az olasz mellett a német, angol és a francia értelmiségről is.)

28. E következtetés elsősorban a római német és magyar követség jelentésein alapul.

29. L.R. *Battaglia:* Storia della Resistenza italiana, (8 settembre 1943-25 avrile 1945), Torino 1953; R. *Carli Ballola:* Storia della Resistenza, Roma-Milano 1957; L. *Valiani:* La Resistenza e la questione istituzionale. I. Dall'antifascismo alla resistenza, Milano 1959; G. *Quazza:* Resistenza e storia d'Italia. Problemi e ipotesi di ricerca, Milano 1977.

30. A Falange-ről a polgárháború idején: J. *Linz:* From Falan-

ge to Movimento Organización. The Spanish Single Party and Franco Regime 1936–1968, in: Authoritarian Politics in Modern Society, ed. by S.P. *Huntington* and C.H. *Moor,* New York 1970; R. De La *Cierva:* La Trayectoria de la Falange hasta la unificación de 1937, in: Aproximación histórica a la guerra espanõla (1936–1939), Madrid 1970; – a spanyol jobboldalról: R.A.H. *Robinson:* i.m.; M. *Blinkhorn:* Carlism and the Spanish Crisis of the 1930 – s, in: Journal of Contemporary History, July-Okt. 1972. 65-től; P. *Preston:* Alfonsist Monarchism and Spanish Civil War, uo. 89-től; St. G. *Payne:* A History of Spain and Portugal, Wisconsin University Press 1973.

31. L. a 30. és 32. sz. jegyzetet, önálló munkát a hadseregről nem ismerünk.

32. A polgárháborúról még: Histoire de la révolution nationale, I-IV. Paris 1939; R. De La *Cierva:* Historia de la Guerra Civil espanõla, I, Madrid 1969; H. *Thomas:* Spain, in: European Fascism (Woolf); H. *Thomas:* Der spanische Bürgerkrieg, Berlin 1962. – A francóizmusról: J.J. *Linz:* An authoritarian Regime: Spain, in: Cleavages, Ideologies and Party Systems, ed. by E. *Allardt* and Y. *Littunen,* Helsinki 1964; J.W.D. *Trythall:* El Caudillo, New York 1971; Ch. *Anderson:* The Political Economy of Modern Spain, Wisconsin 1970.

33. P. *Cianotti* - S. *Pivato:* Il Portugallo della Prima alla Seconda Republica (1910–1975), Urbino 1975; A. A. *Bourdon:* Histoire du Portugal, Paris 1970; A.H. de Oliveira *Marques:* História de Portugal, II., Lisboa 1975. - Salazarról: P. *Séran:* Salazar et son temps, Paris 1961; Ch. *Rudel:* Salazar, Paris 1969; J. *Ploncard d'Assac:* Salazar, Paris 1967; H. *Kay:* Salazar and Modern Portugal, London 1970.

34. H. *Massis:* Salazar face à face. Trois dialogues politiques, Genève et Paris 1961; Salazar, Prime Minister of Portugal says..., Lisboa, én.; *Salazar:* Békés forradalom, Budapest, én.

35. Ausztria történetéről: *Benedikt:* i.m.; *Mikoletzky:* i.m.; *Kreissler:* i.m.; *Rath:* i.m.; még H. *Andics:* Der Staat den kei-

ner wollte, Wien 1962; Ch.A. *Gulich:* Österreich von Habsburg zu Hitler, Wien 1948; W. *Goldinger:* Geschichte der Republik Österreich, Wien 1962; *Kerekes* Lajos: Ausztria története 1918–1955, Budapest 1966.

36. *Kerekes:* Az első osztrák köztársaság...

37. E. *Eichstädt:* Von Dollfuss zu Hitler. Geschichte des Anschlusses Österreichs 1933–1938, Mainz 1965; D. *Ross:* Hitler und Dollfuss. Die deutsche Österreich Politik 1933–1934, Hamburg 1966.

38. W. *Böhm:* Februar 1934, in: Österreich in Geschichte und Litteratur II. 1958.

39. Magyarország története, VIII.k. 473-tól; A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós, Bp. 1984; *Balogh* S. - és társai, i.m.

40. A kérdés kidolgozatlan. A történeti irodalom a Horthy által Szegeden szervezett ún. Nemzeti Hadsereggel foglalkozik, ami nem azonosítható a hadsereggel vagy akár annak maradványaival.

41. *Márkus* László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről, in: Történelmi Szemle 1965/4.

42. *Bethlen* István: i.m.; Iratok az ellenforradalom történetéhez. Szerk.: *Nemes* Dezső, összeállította *Karsai* Elek, I–IV.k. Budapest 1953–1967; Bethlen István titkos iratai, sajtó alá rendezte *Szinai* Miklós és *Szücs* László, Budapest 1972; Horthy Miklós titkos iratai, sajtó alá rendezte *Szinai* Miklós és *Szücs* László, Budapest 1963; *Márkus* László: A bethleni kormányzati rendszer bukása, in: Századok 1964/1–2; *Pölöskei* Ferenc: Bethlen István törekvései az ellenforradalmi rendszer konszolidálására (1921–1931), in: Párttörténeti Közlemények 1974/3; *Romsics* Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve, Bp. 1982. - Külpolitikáról: *Ormos* Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931), in: A két világháború közötti Magyarországról..., 101-től.

43. *Márkus* László: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája, Budapest 1968.

44. *Macartney:* October Fifteenth...; *Kónya:* i.m.; *Pritz:* i.m.; *Karsai* Elek: Iratok a Gömbös-Hitler találkozó (1933. június 17–18.) történetéhez, in: Levéltári Közlemények 1961.

45. A külpolitikáról: *Juhász* Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945, Budapest 1969; *Uő:* Az „Appeasement" és a Duna-medence, in: A két világháború közötti Magyarország... 150-től; a Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944, összeállította *Ránki* György és munkatársai, Budapest 1968; *Pritz:* i.m.; *Ormos* Mária: Franciaország és a keleti biztonság, Budapest 1969.

46. Az értelmiségi emigránsok között a németek után a legnagyobb hányadot a magyarok tették ki (5% szemben a 3,6%-os olasz részaránnyal).

47. *Macartney,* i.m.; *Tilkovszky* Lóránt: Teleki Pál. Legenda és valóság, Budapest 1969; – Külpolitika. *Juhász* Gyula: Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940, in: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 4.k. Budapest 1962; *uő:* A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941, Budapest 1964.

48. N. *Kállay:* Hungarian Premier. A Personal Account of a Nations Struggle in the Second World War, New York 1954; *Ránki* György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről, Budapest 1964; *Karsai* Elek: A budai vártól a gyepűig 1941–1945, Budapest 1965.

49. Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Szerk. *Beneschofsky* Ilona és *Karsai* Elek, I-III., Budapest 1958–1967; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön:" Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. *Karsai* Elek, I-II., Budapest 1962; *Lévai* Jenő: Fekete könyv a zsidóság szenvedéseiről, Budapest 1946; *uő:* Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére, Budapest én.

50. Horthyról: *Macartney:* i.m.; N. *Horthy:* Ein Leben für Ungarn, Bonn 1953; Horthy Miklós titkos iratai...; P. *Gosztonyi:*

Miklós von Horthy. Admiral und Reichsverweser, Göttingen 1973; *Ránki:* Emlékiratok...

51. W.F. *Reddaway* - J.H. *Person* - O. *Haleczky* - R. *Dyboski:* The Cambridge History of Poland, II.k. From Augustus II to Pilsudsky 1697-1935, Cambridge 1951; H. *Roos:* Geschichte der polnischen Nation 1916-1960, Stuttgart 1961; *Szokolay* Katalin: A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926-1935), in: Történelmi Szemle 1962/3-4, 560-tól; S. *Andreski:* Poland, in: European Fascism... (Woolf) 167-től; J. *Zarnowski:* Courants et tendances fascistes en Pologne des années 1918-1939, in: Fascism and Europe..., I.k. 147-től; *Borejsza:* Italian Fascism... - A puccsról és következményeiről: AA. Abt. IV. Polen, Pol. 5. B. 10, 10/a; jelentések 1926. május 15-től.

52. Utólag Witos miniszterelnöknek lengyel politikusok szemrehányást tettek elsietett lemondása és a helyzet hibás megítélése miatt.

53. A korabeli német követi jelentések szerint a puccs személyi jellegű volt, s hozzá sem világnézeti, sem más elvi megfontolás nem fűződött.

54. A kérdés Barthou francia külügyminiszter keleti paktumtervével kapcsolatban merült fel.

55. Gondolatvilágáról: J. *Pilsudsky:* Erinnerungen und Dokumente. Ausgewählt, bearbeitet und redigiert von Major Dr. Waclaw Lipinski und Generalkonsul J.P. Kaczkowski. Mit einem Geleitwort von Ministerpresident General Hermann Göring. I.k. Meine erste Kämpfe, Essen 1935.

56. A lengyel történészek hajlanak arra, hogy ezt az alkotmányt már fasisztának, vagy ahhoz közel állónak tekintsék.

57. Adam *Koc* tábornok szerkesztette a Gazeta Polska c. napilapot. Ideológiai tevékenységére másodforrások alapján utalunk.

58. N. *Zsak:* A bolgár fasizmus jellege és fő fejlődési szakaszai, in: Történelmi Szemle, 1969/1-2, 141-től; D. *Koszev* - H. *Hrisztov* - D. *Angelov:* Bulgária története, Budapest 1971; *Niederhauser* Emil: Forrongó félsziget, Budapest 1972.

59. A Cankov-diktatúráról: Carmicin (Der Mordprozess). Das Zankow-Regime auf der Anklagebank, Wien 1925.

60. AA Abt. II. Bulgarien, Pol.5. B.6. Jelentések 1934. május-június.

61. Isztorija na Bulgarszkaja Kommunyiszticseszka Partija, Szofija 1969.

62. A magyar külügyminisztérium Albánia-fondjára támaszkodunk, amely főként az albán-olasz szerződésekről tartalmaz részletes anyagokat.

63. M. de *Vos:* Histoire de la Yougoslavie, Paris 1955; J.B. *Hoptner:* Yugoslavia in Crisis, New York - London 1962; *Kővágó* László: Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról, in: Történelmi Szemle, 1962/3-4, 569-től; *Perényi* József - *Arató* Endre: Jugoszlávia története (egyetemi jegyzet), Budapest, 1967; St. K. *Pavlowits:* Yugoslavia, London 1971; F.W. *Hondius:* The Yugoslav Community of Nations, The Hague 1968.

64. V. *Milicevič:* Der Königsmord von Marseille. Das Verbrechen und seine Hintergründe, Bad Godesberg 1959; *Ormos* Mária: Merénylet Marseille-ben, Budapest 1984.

65. C.R. *Jurgela:* History of the Lituanian Nation, New York 1947; Kazys *Pakštas:* Lithuania and Worl War II. Illinois 1947; *Merkelis:* Antanas Smetona, New York 1964; R.J. *Misinnas:* Fascist Tendencies in Lithuania, in: The Slavic and East European Review 1970; *Borejsza:* i.m.; - AA. Abt. IV. Litvanien, Pol.5. B. 3-4, jelentések 1925-1927 között a puccs előzményeiről, lezajlásáról és a diktatúráról.

66. Borejsza meghatározását l.: L'Italie et les tendances fascistes...

67. A. *Bilmanis:* A History of Latvia, Princeton 1951; *Borejsza:* i.m. - ek; AA. iratok l.: IV/65.sz. jegyzet.

68. J.H. *Wourinen:* Nationalism in Modern Finland, New York 1931; M. *Rintala:* Three Generations. The Extrem Right in Finnish Politics, Bloomington, Indiana 1962; A. *Souvageot:* Histoire

de la Finlande, II. k. Paris 1968; *Dolmányos* István: Finnország története, Budapest 1972; A.F. *Apton:* Finland, in: Woolf: European Fascism... 161-től.

69. L.: IV/42, 43.sz. jegyzet; Y. *Jelinek:* i.m.; J.A. *Mikus:* La Slovaquie dans le drame de l'Europe. (Histoire politique de 1918 à 1950). Paris 1955; J. *Librich:* History of the Modern Slovakia, London 1956. - Tiso felfogásáról és személyiségéről: Josef *Tiso:* Die Wahrheit über Slovakie. (Verteidigungsrede am 17. und 18 März 1947 vor dem „National" Gericht in Bratislawa) ed. by Jon Sekera (Panco), München 1948; A. *Giannini:* Monsignor Tiso, in: Rivista di studi politici internazionali, no.3. Firenze 1952; Th.F. *Zubek:* Monsignor Josef Tiso. Controversal Personality, in: Homelitic and Pastoral Review, Nov. 1955; F. *Vnuk:* Dr. Josef Tiso. President of the Slovak Republic, Sydney 1967.

70. A magyar kormányok egyébként mindkét vonatkozásban jelentős kapcsolatokkal rendelkeztek az 1920-as évek elejétől kezdve.

71. V.ö. Stanislaw *Piotrowski:* Hans Franks Tagebuch, Warsawa 1963, pp. 39–58, 292–295.

72. L.: Szálasi naplója...

73. Martin *Broszat:* Die Esierne Garde und das Dritte Reich, Politische Studien, 1958, pp. 628-636; Andreas *Hillgruber:* Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944, Wiesbaden 1954; - AA. Inland II. A/B 82–12; AA. Partei Dienststelle Verschiedene Akten Lo/1 a, Horia Sima. - Utóbbi fondban többek között Ribbentrop-Sima levelezés a román gárdista ellenállás újraszervezéséről 1944. aug. - 1945. febr. között.

74. Robert *Aron:* Histoire de Vichy, Paris 1955; André *Sigfrid:* Le Vichy de Pétain, le Vichy de Laval, in: Revue française de Science Politique, déc. 1956, pp. 737–749; Gerhard *Miller:* Les pousse-au-jour du Maréchal Pétain. Le Fascisme à la française, Paris 1975; Jean-Pierre *Azéma:* De Munich à la Libération 1938–1944, Paris 1979; Robert O. *Paxton:* Vichy France, New York 1972.

75. V.ö. Henry *Picker:* Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier, Stuttgart, 1976, 292–294. old.

76. Pl. a volt szocialista Déat és a volt kommunista Doriot.

77. A hitleri külpolitika opportunista vagy tervszerű voltáról vita folyt és folyik. A jelek szerint a hitleri vágyálom vált tervvé, és a taktika ehhez igazodott.

78. Ez együtt járt a brit gyarmatok megszerzésének gondolatával a valamivel távolabbi jövőben. – V.ö.: Klaus *Hildebrand:* Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und koloniale Fragen 1919–1945, München 1969; és Andreas *Hillgruber:* England's Place in Hitler's Plan for World Domination, in: Journal of Contemporary History, Jan. 1974. pp. 5–22.

79. L. a V/74. sz. jegyzetet.

80. A francia ellenállásról: Henry *Michel:* Histoire de la Résistance, Paris 1950.

81. V.ö. *Myklebust:* i.m.

82. L.: *Hillgruber:* Hitler, König Carol...; A. *Simion:* Regimul politic din Romania in perioada Septembrie 1940 – ianuarie 1941, Cluj-Napoca 1976.

83. AA, Partei Dienststellen, Verschiedene Akten 10/1 b.

84. V.ö. G. *Ciano:* i.m. 685, 688 és 691. old.

85. Ladislaus *Hory* – Martin *Broszat:* Der kroatische Ustascha Staat 1941–1945, Stuttgart 1964; K. *Meneghello-Dincic:* L'Etat „oustacha" de Croitie (1941–1945), in: Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, avr. 1969, No. spec.

86. A Saló-i köztársaságról: F.W. *Deakin:* The Six Hundred Days of Mussolini, New York 1966.

87. Egy légi kommandó technikai bravúrja volt, amennyiben szerfelett szűk helyen kellett a leszállást végrehajtani. A kommandó más rizikót nem vállalt, mert az olasz őrséget egy vele együtt leszálló olasz tábornok megbénította.

88. Mussolini gondolatairól: Carlo *Silvestri:* Matteotti, Mussolini e il dramma italiano, Roma 1947; *Dolfin:* i.m.

89. *Rozsnyói* Ágnes: A Szálasi-puccs, Kossuth, Budapest 1979 (2. kiad.); *Teleki* Éva: Nyilasuralom Magyarországon, Budapest 1974; *Macartney:* i.m.; *Ránki* György: 1944. március 19. Kossuth, Budapest 1978 (2. kiad.).

90. L.: A Wilhelmstrasse és Magyarország...; *Juhász* Gyula: Magyarország külpolitikája...; *Horthy:* Ein Leben...

91. Szálasi hatalomátvételéről még: *Nagybaczoni Nagy* Vilmos: Végzetes esztendők, Budapest 1947; Gustav *Hennyey:* Ungarns Schicksal zwischen Ost und West. Lebenserinnerungen, Mainz 1975.

TARTALOM

Előszó 5

I. A FASIZMUS PROBLÉMÁJA 7

II. STRUKTÚRA ÉS SZITUÁCIÓ 39

Történelmi út 41

Válságok és egyenlőtlenségek 41

Az új centrum és problémája 45

A peremvidék felzárkózási kísérlete 52

Új gazdálkodás – régi keretek 58

Veszélyhelyzet 70

A háború után 70

Forradalmi fenyegetettség 72

A „béke" 75

Megújulási kísérlet a peremvidéken 82

III. A FASISZTA IDEOLÓGIA 87

Náci és fasiszta alapelvek 90

A nemzetiszocializmus gyökerei 99

Náci ideológia és propaganda 120

Osztrák változatok 134

A magyarországi fajelmélet 140

Populista, misztikus fasizmus: Románia 157

Az olasz nacionalizmus és a fasizmus 174

Néhány következtetés 204

IV. A FASISZTA MOZGALOM 211

A fasiszta mozgalom mint tömegjelenség 213

A húszas évek 238

Helyzet, hangulat, előfasizmus közvetlenül az I. világháború után 238
Fasiszta mozgalmak a húszas években 250
Előfasizmus, mozgalom és visszahúzódása Magyarországon 254
A legionárius mozgalom kialakulási folyamata 261
A fasiszta mozgalom gyors sikere Olaszországban 264
Az ausztriai náci mozgalom és a Heimwehr 275
A nemzetiszocializmus a húszas években 279
A gazdasági világválság és hatása a fasiszta mozgalmakra 284
Fasiszta mozgalmak a peremvidéken a 30-as években 287
Nácizmus – hitlerizmus 287
Áttörési kísérlet és utánzó fasiszta mozgalmak Magyarországon 293
Német befolyás és fasizálódás Csehszlovákiában 298
A Vasgárda 300
Heimwehr és nemzetiszocializmus az osztrák nemzeti kérdés útvesztőiben 305
Az északi perem 308
Hogyan lett Quisling „quisling”? 308
A lapua mozgalom felemelkedése és hanyatlása 313
Fasiszta mozgalmak és diktatórikus lépések a Baltikumban 317
A Balkán 322
Délnyugati perem: a Falange 325
Fasiszta szervezkedési kísérletek Nyugat-Európában 334
Franciaország: megosztottság és szembekerülés a nacionalizmussal 334
Vallon és flamand fasiszta koncepciók 346
A holland fasiszta párt és a gazdaságmodernizáló funkció 352
Utánzási hullám Svájcban 359
Mosley, a „reformátor” 360
Az ír „kékingesek” 363

Néhány következtetés 364

V. A FASISZTA RENDSZER 367
Diktatúratípusok a két világháború között 369
Tiszta fasiszta hatalom 375
  Nácizmus 375
    A döntés folyamata 376
    A náci tömeg mint eszköz és veszedelem 386
    Társadalmi támogatás és erőszak; a náci „egyenlőség” és az új elit 394
    Régi és új vezető csoportok 401
    Szellemi Gleichschaltung 406
    Endlösung 408
    Önpusztítás 414
  Az olasz fasizmus 415
    Eltérések a nácizmus és az olasz fasizmus között 415
    Politikai és társadalmi szerkezet 422
    Gazdaságpolitika 424
    Erőszak, ideológia, kultusz 427
    Közhangulat és támogatás 430
Fasiszta részesedés a hatalomban 432
  A spanyol eset 432
  Fordulatok látható fordulat nélkül: Salazar 439
  Az osztrák kérdőjel 445
Fasiszta befolyás a hatalomban 450
  A Horthy-rendszer 451
  A „szanációs” diktatura Lengyelországban 466
Utánzó fasizmusok 475
  Királyi és katonai diktatúrák a Balkánon 477
  Kabinetdiktatúrák a Baltikumban 482
Kollaboráló és bábállamok 486
  A náci elvek és a politikai gyakorlat 486
  A Szlovák Állam 490
  A Vichy-rezsim 491

A Quisling-szerep.. 498
Antonescu és a Vasgárda.. 499
Az Usztasa Állam.. 502
Saló: a „Szociális Köztársaság”.. 503
Szálasi „országlása”.. 504
Néhány következtetés.. 508
Jegyzetek.. 519

MAGVETŐ KONYVKIADÓ
Felelős kiadó Jovánovics Miklós
Széchenyi Nyomda, K–784 Győr, 1987
Felelős nyomdavezető Nagy Iván igazgató
· Felelős szerkesztő S Varga Katalin
· Műszaki vezető Sebestyén Lajos
A kötetet Fraunhoffer Péter tervezte
Kiadványszám 8256 Megjelent 29,2
(A5) ív terjedelemben, Times betűtípusból
szedve · MA 5259
ISBN 963 14 1090 0